

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOLUMUL XVI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE:

PAUL CERNOVODEANU (*redactor șef*), FLORIN CONSTANTINIU,
LUDOVIC DEMÉNY, ȘERBAN PAPACOSTEA, ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU,
GHEORGHE LAZĂR (*secretar*)

Revista „Studii și materiale de istorie medie” apare o dată pe an.

În țară, revista se poate procura pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5-42, București, România, RO-76117, Tel. 401-411.90.08, Tel./Fax 401-410.34.48; RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sectorul 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-222.64.07, Tel. 401-618.51.03, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniței nr. 35-37, Sect. 4, P.O. Box 61-170, Fax 401-312.24.25; 401-634.71.45, Tel. 401-634.63.45, București, România.

La revue „Studii și materiale de istorie medie” paraît une fois par an.

Toute commande de l'étranger pour les travaux parus aux Éditions de l'Académie Roumaine sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5-42, București, România, RO-76117, Tel. 401-411.90.08, Tel./Fax 401-410.34.48; RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-222.64.07, Tel. 401-618.51.03; 401-222.41.26, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniței nr. 35-37, Sect. 4, P.O. Box 61-170, Fax 401-312.24.25; 401-634.71.45, Tel. 401-634.63.45, București, România.

Corespondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa Colegiului de redacție: B-dul Aviatorilor nr. 1, 71247, București, tel. 650 90 45.

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XVI, 1998

S U M A R

OMAGIU LUI PETRE Ș. NĂSTUREL

Petre Ș. Năsturel la 75 de ani (Paul Cernovodeanu)	7
Petre Ș. Năsturel – Bibliografie selectivă (Mihai Sorin Rădulescu)	11
Tabula gratulatoria	17
ȘERBAN PAPACOSTEA, Mircea cel Bătrân și Baiazid. O întregire la cunoașterea confruntărilor lor armate	19
ȘTEFAN ANDREESCU, Un om de afaceri român în spațiul pontic la mijlocul veacului al XV-lea: „Teodorcha de Telicha”	23
EUGEN DENIZE, Începuturile problemei Basarabiei. Ștefan cel Mare	31
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ȘTEFAN S. GOROVEI, „Semne și minuni” pentru Ștefan voievod. Note de mentalitate medievală	49
DUMITRU NASTASE, Ștefan cel Mare împărat	65
ILEANA CĂZAN, Relatări diplomatice despre situația politică la linia Dunării de Jos (1562–1564). Note și rapoarte inedite din arhivele vieneze	103
IOLANDA ȚIGHILIU, Lumea clerului monahal și a celui de mir în veacurile XVI–XVII	117
PAUL CERNOVODEANU și COSTIN FENEȘAN, Pretenții de anexare a Țării Românești de către austrieci în 1698	141
VIOLETA BARBU, Sisteme de reprezentare populară a cultului marianic în Țările Române în secolele XVII–XVIII	159
CONSTANTIN BĂLAN, Hrisoave ale mănăstirii Plumbuita în arhivele de la Xeropotam – Athos	171
MARIANA LAZĂR, Contribuții privind daniile românilor la Muntele Athos	181

VARIA

ALEXANDRU MADGEARU, Geneza și evoluția voievodatului bănățean din secolul al X-lea	191
--	-----

† GHEORGHE SEBESTYÉN, Cetatea Gherlei. Cronologie (I)	209
DRAGOȘ-LUCIAN ȚIGĂU, Bani de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora (I)	225
PAVEL MIRCEA FLOREA, Documente muntenești din secolele XVI–XVII (II)	243

IN MEMORIAM

† GHEORGHE SEBESTYÉN (1920–1993) (Lajos Demény)	253
† MIHAI CARATAȘU (1926–1997) (Paul Cernovodeanu)	255

ABREVIERI	257
-----------------	-----

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XVI, 1998

C O N T E N T S

A TRIBUTE TO PETRE Ș. NĂSTUREL

To Petre Ș. Năsturel on his 75th anniversary (Paul Cernovodeanu)	7
Petre Ș. Năsturel – Selective Bibliography (Mihai Sorin Rădulescu)	11
Tabula gratulatoria	17
ȘERBAN PAPACOSTEA, Mircea the Elder and Bayezid. New Highlights on their Military Disputes	19
ȘTEFAN ANDREESCU, A Romanian Businessman in the Pontic Space in the Middle 15th Century: „Teodorcha of Telicha”	23
EUGEN DENIZE, On the Beginnings of the Bessarabian Question. Stephen the Great	31
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ȘTEFAN S. GOROVEI, Stephen the Great’s „Omens and Miracles”. Notes of Medieval Mentalities	49
DUMITRU NASTASE, Stephen the Great Emperor	65
ILEANA CĂZAN, Diplomatic Accounts Concerning the Political Situation on the Lower Danube (1562–1564). Inedited Notes and Reports from the Archives in Vienna	103
IOLANDA ȚIGHILIU, Monks and Priests Circles in the 16th and 17th Centuries	117
PAUL CERNOVODEANU, COSTIN FENEȘAN, Austria’s Claims of Annexation over Wallachia in 1698	141
VIOLETA BARBU, Folk Representation Systems on the Marianic Cult in Romanian Principalities in the 17th and 18th Centuries	159
CONSTANTIN BĂLAN, Documents of the Plumbuita Monastery in the Archives of Xeropotam – Athos	171
MARIANA LAZĂR, Contributions on the Issue Concerning the Romanian Donations to Mount Athos	181

VARIA

ALEXANDRU MADGEARU, Genesis and Evolution of the Banat Voivodate in the 10th Century	191
--	-----

† GHEORGHE SEBESTYÉN, The Fortress of Gherla. A Chronology (I)	209
DRAGOȘ-LUCIAN ȚIGĂU, The Ban's of Caransebeș and Lugoj. On Their Attributions and Competences (I)	225
PAVEL MIRCEA FLOREA, Wallachian Documents from the 16th and 17th Centuries (II) .	243

IN MEMORIAM

† GHEORGHE SEBESTYÉN (1920–1993) (Lajos Demény)	253
† MIHAI CARATAȘU (1926–1997) (Paul Cernovodeanu)	255

ABBREVIATIONS	257
---------------------	-----

PETRE Ș. NĂSTUREL

PETRE Ș. NĂSTUREL LA 75 DE ANI

Urmaș al unei vestite familii boierești cu tradiții cărțurărești, Petre Ș. Năsturel s-a născut la Paris, la 1 aprilie 1923, ca fiu al chimistului român Șerban Năsturel, trăind în Franța și al Jeannei Baumann, descendentă dintr-o veche familie alsaciană cunoscută din timpul lui Ludovic al XIV-lea. A urmat școala primară tot la Paris, apoi a absolvit cursurile prestigiosului liceu „Condorcet”, luându-și bacalaureatul în 1942. El a îndrăgit studiul limbii grecești încă de pe băncile școlii, fiindu-i predată cu mult har de unul dintre cei mai apreciați profesori ai săi, Lysimaque Oeconomos, elev al lui Charles Diehl, de la care a și auzit pentru prima dată de strălucirea de odinioară a Bizanțului și care l-a inițiat și în neogreacă. Atras de filologie, Năsturel s-a înscris, în 1942, la cursurile de greacă și latină ale Universității Sorbona, unde a fost legat mai mult de profesorii latiniști: Jean Bayet și Jules Marouzeau. Fiind cetățean român prin filiațiune, a fost chemat în țară în septembrie 1943, pentru satisfacerea serviciului militar, strămutându-se atunci de la Paris, împreună cu părinții și fratele mai tânăr, la București. În timpul efectuării pregătirilor sale de premilitar, Năsturel s-a preocupat să-și însușească mai bine cunoștințele sale în limba română și să-și echivaleze, în 1944, bacalaureatul. Apoi și-a continuat, în 1944–1945, studiile de greacă și latină la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din București, audiind îndeosebi cursurile de bizantinologie ale profesorului Vasile Grecu, de care, ca și de profesorul Nicolae Bănescu, a fost mai târziu legat printr-o strânsă prietenie, obținând licența *magna cum laude* în limbile clasice și bizantinologie, în 1946. Călcând pe urmele bunicului său, generalul Petre V. Năsturel, apreciat istoric militar, heraldist și genealog, nepotul omonim s-a dedicat, cu trup și suflet, încă din această perioadă slujirii științei muzei Clio. O întâlnire hotărâtoare pentru profesia lui a fost, chiar din 1943, aceea cu părintele Vitalien Laurent, directorul Institutului de Studii Bizantine din București, căruia i-a fost fidel colaborator și urmaș, păstrându-i o credincioasă amintire o viață întreagă. Paralel, Năsturel, socotind că filologia trebuie să-i fie temelie pentru istorie, a urmat și cursurile Școlii de Arhivistică și Paleografie de pe lângă Arhivele Statului din București, unde și-a însușit cunoștințele în tehnica și metodologia istoriei. A avut ca eminente profesori – cu mulți păstrând, apoi, cele mai strânse legături de prietenie – pe: Mihai Berza, Emil Condurachi, Constantin Andreescu, Alexandru Elian, A. Sacerdoțeanu, Maria Holban, D. P. Bogdan, Emil Vărtosu ș.a. Profesorul M. Berza l-a introdus pe Năsturel pe lângă profesorul

Gheorghe Brătianu, de care a fost sincer atașat prin profunde sentimente de stimă și afectuos devotament.

În decembrie 1948, Năsturel a fost numit conferențiar suplinitor de paleografie greacă la Școala de Arhivistică și Paleografie, iar peste câteva luni conferențiar definitiv; dar fiind socotit „necorespunzător” din punct de vedere politic și social a fost înlăturat de la catedră după un an și jumătate. Concomitent, din octombrie 1948, a fost angajat asistent II la Institutul de Istorie și Filosofie al Academiei, unde, împreună cu mine, a lucrat la indicii marilor colecții de documente ale Secției de istorie feudală: „Hurmuzaki”, „Acte și fragmente”, „Studii și documente” ale lui N. Iorga ș.a. alături de George D. Florescu – mentorul nostru în știința genealogiei – și Constantin Andreescu, Nicolae Bănescu, Maria Holban, Nicolae Ghinea ș.a. În 1949, Năsturel a prezentat Universității din Iași lucrarea de doctorat *Contribuții la istoria relațiilor româno-bizantine în secolele XIV–XV*. Teza sa n-a văzut lumina tiparului „nefiind considerată suficient de just orientată sub raport ideologic”, dar unele capitole au fost publicate sub forma unor articole în reviste.

În această perioadă, prin intermediul profesorului M. Berza și al lui Năsturel și cu ajutorul Institutului Francez de Studii Bizantine, au fost scoase „ilegal” din țară ultimele manuscrise – ulterior publicate în Occident – ale profesorului Gheorghe Brătianu, întemnițat de comuniști și care a pierit în beciurile de la Sighet. Tot atunci, Năsturel a luat inițiativa salvării inscripției fondatoare a Institutului de Istorie „N. Iorga” ce purta stema regală, acoperind-o cu un strat subțire de var, care a fost apoi îndepărtat, odată cu lucrările de restaurare a clădirii din 1991.

În 1952, odată cu marile epurări cu substrat politic, din vara aceluși an, Năsturel – ca și mine și mulți alții – a fost înlăturat din Institutul de Istorie, iar, după câteva luni vitrege de șomaj, el a izbutit să fie angajat, în 1953, istoriograf la Direcția Monumentelor Istorice de pe lângă Comitetul de Stat pentru Arhitectură și Sistematizare, unde a funcționat până în 1957. Năsturel a revenit la Monumentele Istorice în 1959, după ce ocupase vremelnice postul de șef al secției de istorie feudală a Muzeului de Istorie a Orașului București, între 1957–1959, perioadă de timp în care am lucrat din nou împreună. În sfârșit, prin mijlocirea profesorului Berza, Năsturel a fost transferat ca cercetător științific la nou înființatul Institut de Studii Sud-Est Europene, unde a lucrat până în mai 1970. Nemaiputând îndura atmosfera de împilare politică și ideologică datorată regimului comunist din țară, fiind invitat să participe la cel de-al II-lea Congres Internațional de Studii Sud-Est Europene de la Atena, el nu s-a mai întors de acolo refugiindu-se, temporar, în Grecia.

Între 1945–1970, Năsturel a desfășurat o amplă activitate științifică în țară în domeniul bizantinologiei, al istoriei relațiilor româno-bizantine, al istoriei bisericii, artei și culturii medievale românești, publicând o serie de studii și articole prețioase în revistele de specialitate din țară („Hrisovul”, „Monumente și

muzee“, „Ortodoxia“, BAIESEE, BOR, GB, MB, MMS, MO, RESEE, RSL, SAO, SCIV, SON) și de peste hotare („Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae“ – Budapesta, „Byzantina“ – Salonic, „Revue de Moyen Age latin“ – Strasbourg, buletinul „Societății istorice“ din Atena, „Studia Balcanica“ – Sofia, REB – Paris și SOF – München). Totodată, între 1965–1993, a asigurat bibliografia românească pentru „Byzantinische Zeitschrift“ de la München, căpătând, astfel, încă din tinerețe un fel de consacrare internațională.

După patru ani de ședere în Grecia, perioadă în care a reușit să-și întregască familia, aducându-și soția și fiul la Atena, unde a lucrat în calitate de colaborator extern la Centrul de Studii Bizantine al Academiei și la Institutul Balcanic din Salonic, însușindu-și greaca modernă, Năsturel s-a reîntors la Paris, unde se bucura de aprecierea cercurilor științifice, prin prestigiul ce-l dobândise datorită muncii sale neobosite de trei decenii în domeniul bizantinologiei și al istoriei medievale românești și balcanice. Recomandat de cunoscutul bizantinist, profesorul Paul Lemerle și de profesorii Hélène Ahrweiler și Jacques Bompaire, devenit colaborator la Centre National de la Recherche Scientifique, el a fost numit, în ianuarie 1975, „chargé de cours“ la Universitatea Sorbona (Paris IV); promovat în octombrie 1975 „attaché de recherche“ la C.N.R.S., iar ulterior „chargé de recherche“, Năsturel a îndeplinit această funcție până la pensionarea sa, la 2 aprilie 1988. Chiar și după pensionare, el și-a păstrat cursul de diplomatică bizantină de la Sorbona, creat anume pentru dânsul și pe care l-a predat vreme de încă opt ani, *ex gratia*, până în 1996.

Năsturel a fost un activ participant la viața științifică internațională, prezentându-se la diferite congrese, reuniuni și manifestări, fiind, de altfel, cooptat în mai multe organisme științifice de prestigiu, ca: „Association française d'études byzantines“, „Association internationale d'études patristiques“, „Société Numismatique Française“, „Association des Slavistes“, „Institutul Român din Freiburg im Breisgau“ ș.a. Prin C.N.S.R. a căpătat trei misiuni de cercetări la Muntele Athos, adunând și valorificând un bogat material românesc. De asemenea, el a continuat înfloritoarea sa activitate științifică în domenii atât de variate ca acelea ale relațiilor româno-bizantine și post-bizantine, ale legăturilor Țărilor Române cu țările balcanice, ale istoriei Bisericii române și balcanice, ale artei și literaturii medievale românești, ale studiilor de sigilografie, heraldică, numismatică, genealogie și diplomatică, pe lângă alte preocupări de hagiografie istorică sau a cercetării trecutului vlahilor balcanici, aducând prețioase contribuții în toate aceste domenii în periodice de prestigiu din Franța, Germania, Olanda, Grecia și Bulgaria, interzicându-i-se, însă, să publice în propria lui țară. Numeroase studii și articole au văzut lumina tiparului în „Analecta Bollandiana“ – Bruxelles, „Buletinul Bibliotecii Române“ – Freiburg im Breisgau, „Byzantina Sorbonensia“ – Paris, „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher“ – Atena, „Byzantinische Forschungen“ – Amsterdam, „Cahiers du monde russe et

soviétique” – Paris, „Cyrillo methodianum” – Salonic, „L’Europe Sud-Est” – Atena, „Journal des savants” – Paris, „Revue des études grecques” – Paris, „Révue des études roumaines” – Paris, „Etudes balkaniques” – Paris etc. Împreună cu orientalistul Nicoară Beldiceanu, de la C.N.R.S. și Universitatea Sorbona, el a editat mai multe studii privind cuceririle și recensământurile otomane în Balcani, vlahii balcanici, societatea balcano-anatoliană sub otomani, Muntele Athos și otomanii în apreciate publicații ca „Byzantion – Bruxelles, „Jahrbuch der Österreichischer Byzantinistik” – Wien, „Südost-Forschungen” – Stuttgart, „Revue des études turques” – Paris, „Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft” – Stuttgart. În 1979, Năsturel și-a susținut un nou doctorat la Universitatea Sorbona cu teza *Les documents roumains du Mont Athos*, sub conducerea profesorului Jean Gouillard, obținând calificativul „très bien”. Amplificată și completată, această teză a văzut lumina tiparului la Roma, în 1986, sub titlul *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle a 1654* în colecția „Orientalia Christiana Analecta” (nr. 227), editată de Institutul Pontifical de Studii Orientale de la Roma. Lucrarea a fost și rămâne mult apreciată de cercurile științifice din Balcani și de la noi și recenzată elogios de istorici ca François Halkin, în „Analecta Bollandiana”, Bruxelles, tome 105 (1987), p. 235–236, Ștefan S. Gorovei în AIIAI – Iași, XXIV, 1987, partea a II-a, p. 637–640, Bosko Bojović în „Balcanica” – Beograd, XVIII-XIX, 1987–1988, p. 393–402, și Andronikos Falangas în „Bulletin de liaison du Centre d’études balkaniques”, no 8, Paris, 1989, p. 196–202.

După căderea regimului comunist și reluarea legăturilor noastre normale cu emigrația română din Occident, în 1990, Năsturel a putut să-și valorifice creația științifică și în țară publicând diferite cercetări în AG, AIIIX, RI, RRH, „Pontica” – Constanța și „Verbum” – București. Cu prilejul călătoriei de două luni în România în 1996 – după o absență de 26 de ani! –, pentru bogata activitate științifică depusă în domeniul bizantinologiei și a culturii medievale românești, Năsturel a primit, la 10 mai, titlul de *doctor honoris causa* al Universității „Al. I. Cuza” din Iași. A fost în același timp ales membru de onoare al Institutelor de istorie „A. D. Xenopol” din Iași, sud-est european și „N. Iorga” din București. În toamna lui 1997, el a revenit în România, tot pentru două luni. Deși stabilit cu locuința la Paris, dar și la București, a rămas cu inima și cugetul alături de țara sa de baștină, nutrinde sentimente de adevărat cărturar patriot român.

La împlinirea a 75 de ani de viață și a 53 de ani de muncă neîntreruptă depusă pe altarul științei, să ne trăiești, dragă Pierrot, așa cum te alintăm și noi, rudele și prietenii tăi de aici, urându-ți viață lungă în mijlocul celor dragi ție, soție, fiu și nepoată, și încă multe înfăptuiri pe tărâmul blagoslovit al muzei Clío.

LA MULȚI ANI!

Paul Cernovodeanu

PETRE Ș. NĂSTUREL — BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- *Scarlat Callimachi et le monastère de Saint-Parthéléimon*, în „Balcania”, VIII, 1945 p. 179–186.
- *Un hrisov nou de la Constantin Duca (1702)*, în „Hrisovul”, V, 1945, p. 97–105 + 2 fig.
- *Facsimile de texte și documente bizantine din veacurile XIV XV privitoare la istoria Bisericii române* (în colaborare cu Vitalien Laurent), București, 1946, 24 f.pl.facs. (album în Colecțiile Arhivelor Statului, seria complementară).
- *Lista Patriarhilor ortodocși: Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim*, în „Hrisovul”, VII, 1947, p. 147–186.
- „*Cassianus natione Scytha*” (Cu prilejul cercetărilor Domnului H. I. Marrou), ibidem, p. 204–207.
- *Un évêque de Caffa et un autre qui ne le fût pas ou une confusion: Jacques Camporea, évêque de Caffa, et Jean de Caffa, évêque des Roumains*, în „Revue du Moyen Âge latin”, t.V., nr. 2, Strasbourg, 1949, p. 138–140.
- *Aux origines des relations roumâno-athonites. L'icône de saint Athanase de Lavra du voïvode Vladislav*, în *Actes du VIe Congrès d'Etudes Byzantines, Paris, 1948*, t. II, Paris, 1951, p. 307–314.
- *Vechi tipărituri românești în biblioteca Patriarhiei din Alexandria*, în „Ortodoxia”, IV, 3–4, 1952, p. 516–525.
- *În legătură cu inscripția despre mucenicii de la Axiopolis*, în „Ortodoxia”, VI, 1954, p. 585–587.
- *Catalogul bibliotecii Patriarhiei din Alexandria*, în „Ortodoxia”, VII, 1, 1955.
- *Fostul schit Buia Vestire din Pietrarii de Jos (raionul Hurez)*, în MO, VII, 3–4, 1955, p. 205–210.
- „*Torna, torna, fratre*”. *O problemă de istorie și de lingvistică*, în SCIV, VII, 1–2, 1956, p. 179–188 + 4 pl.
- *Străvechile odoare înapoiate de U.R.S.S.*, în MB, VII, 10–12, 1957, p. 192–221.
- *Une victoire du voïvode Mircea l'Ancien sur les Turcs devant Silistra (c. 1407–1408)*, în SAO, 1, București, 1957, p. 239–247 + 1 pl.
- *Așezarea orașului Vicina și țărmlul de apus al Mării Negre în lumina unui portulan grec*, în SCIV, VIII, nr. 1–4, 1957, p. 295–305 + 1 hartă.
- *O întrebuițare necunoscută a lui „Io” în sigilografie și diplomatică*, în SCN, 1, 1957, p. 367–371.
- *Contribuții la viața lui Ioan Cartofil în legătură cu Biserica românească*, în MO, X, 7–8, 1958, p. 511–527.
- *Legăturile Țărilor Române cu Muntele Athos până la mijlocul veacului al XV-lea*, în MO, X, 11–12, 1958, p. 735–758.
- *Însemnări din Hârlău și împrejurimi*, în „Monumente și muzee. Buletinul Comisiei științifice a muzeelor și monumentelor istorice și artistice”, I, București, 1958, p. 215–226.
- *Neagoe Basarab și Moldovița*, ibidem, p. 253–255.
- *Une réminiscence roumaine de la messe latine à l'époque de la liturgie slave*, în RSL, I, 1958, p. 198–209.

- *Asupra stemelor unite ale Moldovei și Țării Românești la începutul veacului al XVII-lea*, în SCN, II, 1958, p. 371–376 cu ilustr.
- *O stemă a lui Costandie Filiti, episcop de Buzău*, ibidem, p. 439–440 cu ilustr.
- *Date noi asupra unor odoare de la mănăstirea Putna* (I), în RSL, III, 1958, p. 137–156; (II), ibidem, IV, 1960, p. 267–288 cu ilustr.
- *La pierre tombale de Denys IV Mousselimès ex-Patriarche de Constantinople*, în „Deltion tis istorikis ke Ethnologikis Etaireias tis Hellados”, t. XIII (1959), Atena, 1958, p. 417–419.
- *Cuviosul Nicodim cel Sfințit și odăjdiile mitropolitului Antim Critopol de la Tismana*, în MO, XI, 7–8, 1959, p. 419–430.
- *Quelques observations sur l'Union de Florence et la Moldavie*, în SOF, XVIII/1, 1959, p. 84–89.
- *Câte ceva privitor la Ortodoxia românească în preajma Unirii Țărilor Române* (în colaborare cu Paul Cernovodeanu), în GB, XVIII, nr. 1–2, 1959, p. 111–114.
- *Urmările căderii Țarigradului pentru Biserica românească*, în MO, XI, 1–2, 1959, p. 45–73.
- *Câteva însemnări despre Sinodul de la Florența*, în MO, XI, 9–12, 1959, p. 643–648.
- *O dveră necunoscută de la Argeș și rostul acelora de la mănăstirile Putna și Slatina*, în SCIA, VII, 2, 1960, p. 198–202.
- *Învățăturile lui Neagoe Basarab în lumina pisaniiilor de pe biserica mănăstirii de la Argeș*, în MO, X, 1–2, 1960, p. 12–23.
- *Diata Doamnei Marica a lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, în GB, XIX, 3–4, 1960, p. 316–320.
- *Sultana Mara, Vlad Vodă Călugărul și începutul legăturilor Țării Românești cu mănăstirea Hilandar (1492)*, ibidem, p. 498–502.
- *Un panaghiar moldovenesc necunoscut din 1678*, în MMS, XXXVI, 7–8, 1960, p. 445–450 cu 2 fotogr.
- *Arhitectura în Țările Române de la începutul ei până la mijlocul veacului al XIX-lea*, în MB, XI, 5–6, 1961, p. 44–57.
- *Un patrafir de la Preda banul Buzescu găsit în Grecia*, în MO, XIII, 10–12, 1961, p. 699–708 cu ilustr.
- *Cea mai veche inscripție de la Ștefan cel Mare (1463)*, în *Omagiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 de ani*, București, 1961, p. 349–355 cu 3 fig.
- *Témoignages roumains sur les formes Sphrantzès et Phrantzès*, în REB (Mélanges Raymond Janin), XIX, 1961, p. 441–443.
- *Un acoperământ de mormânt muntenesc (1704)* (în colaborare cu Radu Popa), în SCIA, VIII, 1, 1961, p. 228–232 + fotogr.
- *Lapidariul Bisericii Stavropoleos din București* (în colaborare cu George D. Florescu și Paul Cernovodeanu), în BOR, LXXIX, 10–12, 1961, p. 1055–1095 cu ilustr.
- *Un épitrachilion inédit de style byzantin: l'étoile de Clément, métropolit de Philippes (1613)*, în „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. X, fasc. 1–3, Budapesta, 1962, p. 203–210 cu 2 ilustr.
- *În legătură cu unele danii de la Ștefan cel Mare*, în RSL, V, 1962, p. 143–149 cu 2 ilustr.
- *Știri istorice noi despre două monumente vechi*, în *Sesiunea științifică a Direcției Monumentelor Istorice. Ianuarie 1963*, București, 1963, p. 23–33.
- *Știri mărunte despre câteva monumente istorice*, ibidem, p. 143–144.
- *Le Mont Athos et ses premiers contacts avec la principauté de Valachie*, în BAIESEE, I, 1–2, București, 1963, p. 31–38 + 2 pl.
- *Aperçu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos des origines au début du XVe siècle*, în RESEE, t. II, nr. 1–2, 1964, p. 93–126.
- *Cetatea București în veacul al XV-lea*, în „Materiale de istorie și muzeografie”, (publicație a Muzeului de istorie a orașului București, București), 1964, p. 141–157.
- *De l'ascendance de Despina, épouse du voïvode Neagoe Basarab. A propos d'une inscription slavonne inédite* (în colaborare cu Ion-Radu Mircea), în RSL, X, 1964, p. 435–437.

- *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții grecești*, în Omagiu P. Constantinescu-Iuși. Cu prilejul împlinirii a 70 de ani, București, 1965, p. 261–266.
- *Un épitrachilion roumain inconnu du monastère de Karakallov*, în *Le Millenaire du Mont Athos 963–1963. Etudes et mélanges*, II, Chevetogne, 1965, p. 275–283 cu 2 ilustr.
- *Peut-on localiser la Petite-Preslav à Păciul lui Soare? Commentaire à Anne Comnène, Alexiade VII*, în RESEE, t. III, nr. 1–2, 1965, p. 17–36.
- *Le 80e anniversaire du professeur Vasile Grecu*, în RESEE, t. III, nr. 3–4, 1965, p. 317–384 + 1 f. portr.
- *Note sur la géographie historique de la Dobroudja chez Constantin Porphyrogénète*, în *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75 Geburtstag*, hg. von Peter Wirth, Heidelberg, 1966, p. 382–387.
- *Quelques mots de plus à propos du «torna, torna fratre» de Théophylacte et de Théophane*, în „Byzantinobulgarica”, II, Sofia, 1966, p. 217–222 cu 3 facs.
- *Recherches sur les rédactions gréco-roumaines de la Vie de saint Niphon II, patriarche de Constantinople*, în RESEE, t. V, nr. 1–2, 1967, p. 41–75.
- *Slavo-roumain «fîltă» grec byzantin ὑπείλιτόν „écriture chiffrée”*, ibidem, t. V, nr. 3–4, 1967, p. 561–566.
- *Sur quelques boyards roumains d'origine grecque aux XIVe et XVe siècles*, în REB, XXV, „Mélanges Venance Grumel”, II, 1967, p. 107–111.
- *L'épitaφios constantinopolitain du monastère roumain de Secoul (1608)*, extras din „Charisterion eis Anastasion K. Orlandon”, în „Archaiologikis Etaireias”, t. IV, Atena, 1967, p. 129–140 + 5 f.pl.
- *Ceremonialul culegerii buruienilor de leac în antichitate* (în colaborare cu N. Vătămanu), în MB, XVII, 1–3, 1967, p. 71–77.
- *Date noi despre Neagoe Basarab și ctitoria sa de la Curtea de Argeș* (în colaborare cu Matei Cazacu), ibidem, XVII, 7–9, 1967, p. 529–544.
- *Un vestige cyrillo-méthodien dans la toponymie de la Transylvanie en 1068*, extras din „Eortion tomon Kyrillou kai Methodiou epi ti 1100 eteridi”, t. II, Salonic, 1968, p. 213–216.
- *Icoana de hram a paraclisului de la spitalul Colțea, operă a lui Părvu Mutul* (în colaborare cu N. Vătămanu), în BOR, LXXXVI, 1–2, 1968, p. 184–188 + 1 pl.
- *Valaques, Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Comnène*, în „Byzantina”, t. I, Salonic, 1969, p. 167–186.
- *Le journal des visites canoniques du métropolite de Hongrovalachie Néophyte le Crétois*, în Actele (Pepragmena) „Philologikos Syllogos «O Hrisostomos»”, Atena, t. 4, 1969, p. 328–334.
- *Les Actes de saint Sabas le Goth (BHG³ 1607). Histoire et archéologie*, în RESEE, t. VII, nr. 1, 1969, p. 175–185.
- *Le 90e anniversaire du Professeur Nicolas Bănescu* (brève présentation et bibliographie de ses travaux par Petre Ș. Năsturel), ibidem, p. 5–17 + 1 f. portr.
- *Manuil din Corint către Neagoe Basarab*, în „România literară”, II, nr. 51 (63), 1969, p. 13 + 1 fotogr.
- *De quelques toponymes danubiens*, în SB, Sofia, 1970, p. 123–128.
- *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tsamblak: «Le Martyr de Saint Jean le Nouveau»*, în *Actes du Premier Congrès International des Etudes balkaniques sud-est européennes*, VII, Sofia, 1971, p. 345–351 și (discuții) p. 352–357.
- *Donation roumaine à Saint-Georges des Météores (1540)*, în „Europe Sud-Est”, nr. 86, Atena, 1971, p. 36–38.
- *Dans le sillage des marchands italiens en Mer Noire*, în BF, IV, Amsterdam, 1972, p. 231–235 + 2 pl.

- *Les fastes épiscopaux de la métropole de Vicina*, în „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher”, XXI, 1972, p. 33–42.
- *Un épitrachilion moldave du XVIe siècle et ses correspondants athonites*, în „Cyrillo-methodianum”, II, Salonic, 1972–1973, p. 86–97 + 2 pl.
Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains, în „Byzantina”, t. V, 1973, p. 395–413 + 4 pl.
- *Notes sur le culte de saint Nicolas en Roumanie*, în *La Chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo* (Italia Sacra, 20–22), Padova, 1973, p. 1 271–1 278.
- *Quatre martyrs de Noviodunum (Scythie Mineure)*, în „Analecta Bollandiana”, t. 91, fasc. 1–2, Bruxelles, 1973, p. 5–8 + 1 facs.
- *Le littoral roumain de la Mer Noire d'après le portulan grec de Leyde*, în RER, XIII–XIV, Paris, 1974, p. 121–134.
- „Hongrois et Valaques” ou „Hongrovalaques” dans la „Vie de saint Théodose de Târnovo”? în „Cyrillomethodianum”, III, 1975, p. 163–165.
- *De la datation d'un évangélaire slavo-roumain de Varsovie*, ibidem, p. 166–168.
- *A propos de la „Descriptio Moldaviae” de Dimitrie Cantemir*, în CMRS, XVI, 1, ianuarie–martie 1975, p. 119–121.
Un témoignage byzantin sur la métropole de Roman (Moldavie), în RER, XV, 1975, p. 198–202.
- *Le monastère athonite de Stavronikita et les Roumains*, ibidem, p. 202–210.
Remarques sur les versions grecque, slave et roumaine des «Enseignements du prince de Valachie Neagoe Basarab à son fils Théodose», în „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher”, Atena, 1976, p. 249–271 + 1 facs.
- *L'intérêt du Journal de l'expédition ottomane de 1715 contre la Morée de Constantin «Dioikétés»*, extras din „Praktika. A Diethnous Synedriou Peloponnisiakon Spondon”, t. III, Atena, 1976, p. 325–336.
Remarques sur les documents grecs des princes roumains, în *Colloques interdisciplinaires du C.N.R.S. no 559. La paléographie grecque et byzantine. Paris, 21–25 octobre 1974*, Paris, 1977, p. 489 503 + 3 pl.
Autour de la partition de la métropole de Hongrovalachie (1370), în BBRF, VI (X), 1977/78, p. 293 326.
Phases et alternation de la conquête ottomane de la Dobroudja au XVe siècle, în *Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud-Est européen (Athènes, 7–13 mai 1970)*, t. III, Atena, 1978, p. 49 56 și (discuțiile) p. 57–58.
- *Etymologies byzantines*, în „Revue des études grecques”, t. XCI, nr. 434–435, Paris, 1978, p. 568–570.
Vlacho-Balcanica, în „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher”, t. XXII, 1978, p. 221–248 + 1 fasc.
Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIVe et XVe siècles (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”, t. 27, Viena, 1978, p. 269–285.
Une démonstration navale des Turcs devant Constantinople et la bataille de Kilia (1448) (în colaborare cu Matei Cazacu), în „Journal des Savants”, Paris, 1978, p. 197–210.
Les Valaques balkaniques aux Xe-XIIIe siècles (Mouvements de population et colonisation dans la Roumanie grecque et latine), în BF, t. VII, Amsterdam, 1979, p. 89–112. .
- *Autour de saint Spyridon le Jeune de Târnovo*, în *Byzance et les Slaves. Etudes de civilisation. Mélanges Ivan Dujčev* Paris, 1979, p. 289–297.
- *Un portrait de martyr roumain au Mont Athos*, în BBRF, vol. VI (X), 1979/80, p. 59–79 + 1 pl.
„Descălecat” – mărturia unui cuvânt despre începuturile țărilor române, ibidem, vol. VIII (XII), 1980/81, p. 221–236.

- *D'un document byzantin de 1395 et de quelques monastères roumains*, în „Travaux et Mémoires”, 8 (Hommage à Paul Lemerle), Paris, 1981, p. 345–351 (Centre de Recherches d'histoire et de civilisation de Byzance).
- *A propos du Tenou Orman (Teleorman) de Kinnamos*, în *Geographia Byzantina* (= *Byzantina Sorbonensia* 3), Paris, 1981, p. 81–91.
- *Mănăstirea Strehaia*, în BBRF, IX, (XIII), 1982, p. 321–342.
- *Din nou despre „descălecat”*, ibidem, p. 343–348.
- *A propos d'un document de Kastamonitou et d'une lettre patriarcale inconnue de 1411*, în REB, t. 40, 1982, p. 211–214.
- *Le Dit du monastère moldave de Pângărați*, în BBRF, X (XIV), 1983, p. 387–420.
- *Minutiae variae: Ivan, le peintre de Voroneț. Quand mourut Mathieu de Myre? A propos de la Chronique murale de Suceava*, în „Cyrillicomethodianum”, VII, Salonic, 1983, p. 39–45.
- *La Thessalie entre 1454/55 et 1506* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în „Byzantion”, LIII, 1, 1983, p. 104–156.
- *La christianisme roumain à l'époque des invasions barbares. Considérations et faits nouveaux*, în BBRF, XI (XV), 1984, p. 217–266.
- *Recherches sur le testament de Maxime de Skoteiné (1247)*, în *Philadelphie et autres études* (*Byzantina Sorbonensia* 4), Paris, 1984, p. 69–100.
- *Precuvântarea la Bibliografia macedo-română* (Institutul Român de Cercetări), Freiburg im Breisgau, 1984, I–XLV + 545 p.
- *Bayezid Ier et la capitulation des moines des Météores* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft”, Suppliment VI (XXII. Deutscher Orientalistentag...), Stuttgart, 1985, p. 151–152.
- *Dix contributions roumano-athonites (XIVe–XVIe siècles)*, în BBRF, XII (XVI), 1985, p. 1–46.
- *Prodromica: (I) D'une prétendue mention de la Dobroudja chez Ptochoprodrome; (II) Autour du mot Skavonikon; (III) En marge de l'édition de Bâle (1536) d'«Epigrammata» de Théodore Prodrome*, în „Byzantina”, t. 13 (Hommage J. Karayannopoulos), Salonic, 1985, p. 759–770.
- *Le monastère de la Théosképastos à la lumière d'un recensement ottoman de Trébizonde* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în „Byzantion”, LV, 1, 1985, p. 269–331.
- *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986, 375 p. (în seria *Orientalia Christiana Analecta* 227).
- *Autour du phylactère slavo-roumain de Budănești*, în „Recueil IV. Etudes et documents balkaniques et méditerranéens”, 13, sous la rédaction de Paul H. Stahl, Paris, 1987, p. 52–55.
- *Mais où donc localiser Vicina?*, în BF, t. XII, Amsterdam, 1987, p. 145–171.
- *Grégoire Ier, métropolite de Moldovalachie (1436)*, în *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, sous la direction de R. Aubert, fasc. 126, Paris, 1987, p. 4–6.
- *Le Pope Sava, «boursier» en Macédoine du prince de Moldavie Alexandru Lăpușneanu*, în BBRF, XIV (XVIII), 1987/88, p. 139–152.
- *Diavolul și zavistia la vechii cronicari români*, ibidem, p. 153–169.
- *Les recensements ottomans effectués en 1477, 1519 et 1533 dans les provinces de Zvornik et d'Herzégovine* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu și Irène Beldiceanu-Steinherr), în „Turcica. Revue d'études turques”, t. XX, Paris, 1988, p. 159–171.
- *Les Valaques de l'espace byzantin et bulgare jusqu'à la conquête ottomane*, în *Les Aroumains* (Cahier no 8, Centre d'Etudes des Civilisations de l'Europe Centrale et du Sud-Est), Paris, INALCO, 1989, p. 47–80; varianta românească a apărut sub titlul *Vlahii din spațiul bizantin și bulgăresc până la cucerirea otomană*, în *Aromânii. Istorie. Limbă. Destin*, coordonator Neagu Djuvara, București, Edit. Fundației Culturale Române, 1996, p. 50–82.
- *Lettre ouverte à M. Nicoară N. Beldiceanu pour son prochain 70e anniversaire*, în BBRF, XV (XIX), 1989, p. 97–106.

- *Istoria moaștelor piciorului Sf. Ioan Botezătorul de la mănăstirea Secu: hagiografie și istorie* (în colaborare cu Andronikos Falangas), ibidem, p. 147–173.
- *Koutsovalaque. Recherche étymologique*, în *Etudes roumaines et aroumaines*, sous la rédaction de Paul Stahl, Paris–București, 1990, p. 90–99.
- *Mélanges roumano-athonites (I)*, în AIIAI, t. XXVII, Iași, 1990; (II), t. XXVIII, 1991, p. 53–72.
- *De la o inscripție creștină din Tomis la pătımirea Sf. Teogene*, în „Pontica”, XXIV, 1991, p. 283–286.
- *Sud-estul european privește Occidentul*, în „Verbum”, an. II, nr. 7–12, București, 1991, p. 139–148.
- *Droits sur la terre de labour dans les Balkans et en Anatolie à l'époque ottomane (XIVe–XVe siècles)* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în SOF, L, 1991, p. 61–118.
- *E Thessalia sten periodo 1454/55–1506* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în „Thessaliko Emerologion”, t. 19, Larisa, 1991, p. 97–135.
- *Biens du monastère Saint-Sophie de Trébizonde dans plusieurs bandons du pays à la charnière de la conquête (1461)* (în colaborare cu Nicoară Beldiceanu), în „Byzantion”, p. 25–89.
- *Hrisovul lui Alexandru Aldea pentru mănăstirea Bolintin (1433)* (în colaborare cu Constantin Bălan), în RI, III, nr. 5–6, 1992, p. 477–488 + 1 facs.
- *De unde se trage românescul „popă”?*, în „Verbum”, anul III–IV, 1992–1993, p. 159–161.
- *L'affabulation de Martin Bielski sur l'origine des Valaques*, în RER, XVII–XVIII, Paris–Iași, 1993, p. 299–301.
- *Emil Turdeanu à l'occasion de ses 60 ans d'activité*, în RRH, t. XXXII, nr. 1–2, 1993, p. 155–165.
- *De la Cantacuzinii Bizanțului la Cantacuzinii Turcocrăției și ai Țărilor Române*, în AG, serie nouă, I(VI), 1–2, 1994, p. 171–175.
- *Stoica Ghizdaveț (1444–1453) și Dumitru Ghizdavăț (1475–1485): omonimie sau înrudire?*, ibidem, 3–4, 1994, p. 221–224.
- *Pomelnicul pe cahlă al bisericii Trei Ierarhi din Iași*, în AIIX, t. XXXI, 1994, p. 83–85.
- *Vasile Paindur, un boier muntean de neam arnău în veacul XVII*, în AG, serie nouă, II(VII), 3–4, 1995, p. 39–42.
- *O mărturie grecească despre mucenicia lui Vodă Brâncoveanu*, în „Verbum”, anii VI–VII, nr. 7, 1995–1996, p. 289–291.
- *Amintiri despre George D. Florescu*, în AG, serie nouă, III(VIII), 1–2, 1996, p. 35–42.
- *Despre numele Iliaș al fiului lui Alexandru cel Bun*, ibidem, p. 331–333.
- *L'Attitude du Patriarcat oecuménique envers les Arméniens des Pays roumains (fin XIVe siècle–début XVIe siècle)*, în *L'Arménie et Byzance. Histoire et culture* (Byzantina Sorbonensia 12), Paris, 1996, p. 145–156.
- *Denys II de Constantinople, «empereur et patriarche» (1546)*, în EB, IV, Paris, 1997, p. 133–146.

Mihai Sorin Rădulescu

TABULA GRATULATORIA

Venera ACHIM (București)
Viorel ACHIM (București)
Ștefan ANDREESCU (București)
Florin ANGHEL (București)
Daniel BARBU (București)
Violeta BARBU (București)
Constantin BĂLAN (București)
Dan BERINDEI (București)
Gheorghe BRĂTESCU (București)
Ioan CAPROȘU (Iași)
Ileana CĂZAN (București)
Virgil CÂNDEA (București)
Dan CERNOVODEANU (Paris–București)
Paul CERNOVODEANU (București)
Veniamin CIOBANU (Iași)
Virgil CIOCĂLTAN (București)
Florin CONSTANTINIU (București)
Constanța COSTEA (București)
Ioana CRISTACHE-PANAIT (București)
Lajos DEMÉNY (București)
Eugen DENIZE (București)
Petre DIACONU (București)
Neagu DJUVARA (Paris–București)
Alexandru DUȚU (București)
Costin FENEȘAN (București)
Cristina FENEȘAN (București)
Tahsin GEMİL (București–Constanța)
Nicolae GHINEA (București)
Ștefan S. GOROVEI (Iași)
Octavian ILIESCU (București)

Aurora ILIEȘ (București)
Gheorghe LAZĂR (București)
Mariana LAZĂR (București)
Mustafa MEHMET (București)
Zamfira MIHAIL (București)
Dumitru NASTASE (Atena Iași)
Remus NICULESCU (București)
Panait I. PANAIT (București–Constanța)
Șerban PAPACOSTEA (București)
Cornelia PAPACOSTEA-DANIELOPOLU
(București)
Georgeta PENELEA-FILITTI (București)
Anca POPESCU (București)
Emilian POPESCU (București)
Constantin REZACHEVICI (București)
Oana RIZESCU (București)
Marina SABATOS (București)
Elena SCĂRLĂTOIU (București)
Elena SIUPIUR (București)
Maria Magdalena SZÉKELY (Iași)
Ștefan ȘTEFĂNESCU (București)
Anca TANAȘOCA (București)
Nicolae Șerban TANAȘOCA (București)
Tudor TEOTEOI (București)
Maria THEOCHARIS (Atena)
Ion TODERAȘCU (Iași)
Iolanda ȚIGHILIU (București)
Cătălina VĂTĂȘESCU (București)
Radu Ștefan VERGATTI (București)
Dan ZAMFIRESCU (București)

MIRCEA CEL BĂTRÂN ȘI BAIAZID. O ÎNTREGIRE LA CUNOAȘTEREA CONFRUNTĂRILOR LOR ARMATE

ȘERBAN PAPACOSTEA

Încalcita cronologie a înfruntărilor militare turco-române în vremea lui Mircea cel Bătrân și Baiazid a stârnit numeroase ipoteze, reconstituiri, mai mult sau mai puțin riguroase, și chiar controverse aprinse. Dacă ipotezele și controversele științifice sunt îndreptățite, în absența unor elemente certe care ar înlătura incertitudinile sau ar îngusta marginea aproximației cronologice, spiritul agresiv care a caracterizat unele luări de poziție în ultimii ani ai regimului totalitar în țara noastră – spirit întreținut de puterea politică în scopuri diversionist-naționaliste – e nu numai regretabil, dar de-a dreptul condamnat. Departe de a contribui la lămurirea chestiunilor controversate cu mijloacele științei, ale cercetării răbdătoare, retorica agresivă a agenților culturali ai puterii s-a străduit să ofere argumente unei politici pe cât de naționaliste în expresia ei, pe atât de antinațională în scopul și efectele ei.

Două date – octombrie 1394 și mai 1395 – se află în centrul atenției cercetătorilor fazei culminante a înfruntării dintre domnul Țării Românești și sultanul care, după ce și-a ridicat împărăția pe culmile succesului, asigurându-i cea mai rapidă expansiune, l-a atras în cea mai grea criză din faza sa de ascensiune. Care din aceste date corespunde bătăliei de la Rovine? Care a fost rezultatul acestor lupte: victorie sau înfrângere pentru domnul Țării Românești? Care e semnificația prezenței lui Mircea la Brașov în primăvara anului 1395 pe lângă regele Ungariei, Sigismund: act de vasalitate al unui înfrânt care caută sprijin pentru a înlătura urmările înfrângerii sau alianță paritară în vederea relansării ofensivei împotriva neostenitului sultan, a cărui rapiditate de deplasare de pe un front pe altul i-a atras porecla de Fulgerul?

Nu vom reface în acest cadru restrâns istoricul controverselor iscate de răspunsurile diferite la aceste întrebări. Bibliografia completă sau aproape completă poate fi consultată în unele din cele mai recente lucrări consacrate chestiunii¹. Subliniem doar convingerea pe care ne-am format-o de-a lungul

¹ Vezi întregirile bibliografice referitoare la primele confruntări între Mircea și Baiazid în noua ediție a sintezei lui N. Iorga, *Istoria românilor*, III. *Cititorii*, volum îngrijit de V. Spinei, București, 1993, p. 256–261. Informații bibliografice, incomplete însă, se pot găsi și la Al. Diță, *17 mai 1395, o dată importantă în istoria universală. Victoria românească de la Rovine*, București, 1995.

cercetărilor consacrate relațiilor internaționale ale Țării Românești și Moldovei în secolele al XIV-lea și al XV-lea că, dat fiind caracterul imprecis al majorității surselor cunoscute până acum istoricilor români și străini – fie ele sud-slave, turcești și chiar apusene –, singura posibilitate de a restrânge aria aproximației cronologice în privința luptelor româno-turce și de a înțelege mai exact sensul evoluției evenimentelor se află în lărgirea bazei documentare a cercetării acestui aspect capital al istoriei noastre medievale prin noi investigații și descoperiri documentare. Neîndoielnic, principalele surse apte să înnoiască în această privință cunoștințele noastre sunt cele apusene, latine sau în limbile vulgare, atât textele rămase încă inedite, cât și cele publicate, mai recent sau mai demult, dar neintroduse încă în dezbateră istoriografică. Doar un efort răbdător de scrutare a tuturor posibilităților de reînnoire a documentației poate asigura dezlegarea încurcatelor probleme de cronologie și de interpretare, mai aproape de realitate, a faptelor care au marcat evoluția raporturilor militare turco-române în vremea lui Mircea și Baiazid.

Un asemenea element documentar suplimentar semnalează rândurile de mai jos; în alt cadru, el va fi integrat în șirul datelor cunoscute cercetătorilor noștri și poate chiar al altora rămase încă neutilizate.

Știrea pe care o semnalăm e desprinsă dintr-o cronică italiană a unui anonim florentin, denumită de editorii ei *Cronica volgare di anonimo fiorentino*. Autorul cronicii, contemporan al evenimentelor, înregistrează astfel informația care i-a parvenit despre o mare înfruntare între Sigismund de Luxemburg și sultanul Baiazid în cursul lunii mai 1395:

Capitolo VII. – Come tra il Re d'Ungheria e'l Baisetto furono grandi battaglie, e'l Baisetto vinse per allora

„In questo tempo del mese di maggio 1395, avendo il Re d'Ungheria raunata molta gente d'arme per riparare che il Baisetto, figliuolo del Moratto Bai turco, il quale più di cento cinquanta migliaia d'uomini armati venia addosso per torli il reame d'Ungheria, ed essendo li loro campi vicino l'uno all'altro, e ordinato ciascuno di loro la sua gente a battaglia, ciascuno confortati li suoi a bene operare e valentemente l'una parte e l'altra combatterono, e con buon animo corsero alla battaglia, nella quale molta gente fu morta; ma molti più de'Turchi che di Cristiani vi morirono, ma niuna delle parti il dí fu vinta. Poi, l'altro dí, ricominciata tra loro battaglia aspra e crudele a presso che tutto il dí combattutisi insieme con grande mortalità dell'una parte e dell'altra, pure alla fine il campo rimase al Baisetto e a'Turchi, comeché molti più furono morti de'Turchi che de'Cristiani. E per questa vittoria con loro avuta dal Baisetto, tutta Balacchia s'arrendé al Baisetto, e lui ubbidirono (s.n.). Ma pure il Baisetto, per la grande perdita che avea fatto della sua gente, si tornò a Buda con grande perdita fatta

della sua gente, con isperanza di ristorare l'anno vegniente a tutto il suo onore perduto"².

Redus la informația sa esențială, fragmentul citat din cronica anonimului florentin susține că în luna mai 1395, în urma unei lupte crâncene între sultanul Baiazid și Sigismund de Luxemburg, oastea celui din urmă a fost înfrântă, fapt care la rândul său a provocat supunerea întregii Valahii – Țara Românească – față de Baiazid, căruia românii „i-au dat ascultare”, adică i s-au supus. Cronica adaugă însă că, din pricina grelelor pierderi suferite, Baiazid s-a retras de unde venise, adică, firește, la sudul Dunării.

Informațiile oferite de fragmentul citat sugerează următoarea reconstituire a evenimentelor: în toamna anului 1394, în replică la atacurile lui Mircea și ale lui Sigismund, Baiazid a întreprins o campanie în Țara Românească, unde a suferit însă o grea înfrângere. Conștient de inevitabilitatea unui nou atac turcesc, Mircea se întâlnește cu Sigismund în primăvara anului următor la Brașov, consolidând alianța cu Ungaria. Noul asalt al lui Baiazid s-a produs efectiv în 1395, în luna mai, și s-a încheiat cu victoria sultanului; pierderile grele suferite în această înfruntare l-au silit pe Baiazid să se retragă din țară, lăsând însă în fruntea acesteia, un domn favorabil puterii otomane. Faptul că autorul anonim al cronicii florentine situează acum, adică în luna mai 1395, după și ca urmare a campaniei sultanului Baiazid, supunerea Țării Românești, e un indiciu clar al eșecului campaniei otomane din toamna anului precedent³.

Mai confuză încă, în lumina surselor disponibile, e situația din Țara Românească în urma ofensivei lui Sigismund în vara anului 1395, care a înregistrat incontestabile succese, și a contraloviturilor turcești; sigur e că cel puțin asupra unei părți a țării, dacă nu asupra ansamblului ei, turcii au reușit să-l impună domn pe Vlad, care s-a orientat pe plan extern în direcția Poloniei și a Moldovei, ostilă la acea dată regelui Ungariei.

Întreaga discuție cu privire la cronologia luptelor lui Mircea cu Baiazid în intervalul 1393–1402 se cuvine reluată, după noi investigații de izvoare, cu rigoarea impusă de orice demers autentic științific, fără apel la argumente de autoritate și exaltări pseudonaționale. Personalitatea lui Mircea e prea însemnată în istoria noastră pentru a deveni obiect de exercițiu declamatoriu de tipul *Cântării României*.

² *Cronica volgare di Anonimo Fiorentino dall'anno 1385 al 1409, già attribuita a Piero di Giovanni Minerbetti*, a cura di Elina Bellondi, în *Rerum Italicarum Scriptores, Raccolta degli storici italiani del Cinquecento al Millecinquecento*, nuova edizione, XXVII, 2, p. 197.

³ Pentru o reconstituire similară a desfășurării evenimentelor, vezi V. Pervain, *Din relațiile Țării Românești cu Ungaria la sfârșitul secolului al XIV-lea*, în AIIAC, 18, 1975, p. 89–117; studiu temeinic, care folosește cu acribie și spirit critic îndeosebi documentele emise de cancelaria ungară.

UN OM DE AFACERI ROMÂN ÎN SPAȚIUL PONTIC LA MIJLOCUL VEACULUI AL XV-LEA: „TEODORCHA DE TELICHA”

ȘTEFAN ANDREESCU

Într-un studiu al său publicat în 1987, intitulat *Les Orientaux à Caffa au XVe siècle*, profesorul Michel Balard rânduia printre membrii comunității grecești ce viețuia în principala colonie gâenoveză de pe litoralul pontic pe un anume „Demetrius de Telica”. Pe temeiul câtorva acte inedite din arhivele din Genova, profesorul Balard semnala mai întâi că acesta, în 1472, cumpăra un magazin situat în interiorul citadelei din Caffa, contra sumei de 6 000 de aspri, de la doi greci, Micali și Manoli de Auria. Dar, lucru mai important, el era „le fils du Grec Teodorca de Telica, qui a prêté en 1461 plus de 40 000 aspres au seigneur de Théodoro-Mangoup et confié cinq ans plus tard une grosse commande de 300 *sommi* à Lodisio de Pietrarossa”. Aceste câteva elemente l-au făcut pe profesorul Balard să-l socoată pe „Demetrius de Telica” drept unul din cei mai bogați reprezentanți ai comunității grecești din Caffa¹.

De fapt, istoricii români s-au ocupat de „Teodorca de Telica” încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Mai exact, Nicolae Iorga este cel ce a atras atenția asupra lui, pornind de la un document publicat în colecția lui Amedeo Vigna. Este vorba de un salv-conduct, emis în 19 septembrie 1455 la Genova, de către Protectorii Băncii San Giorgio în favoarea lui „Theodorus cha de Thelica velachus”, care era „habitor ciuitatis nostre Soldaie”. În baza acestui act, personajul cu pricina putea să-și desfășoare liber afacerile în Caffa și Soldaia, dar și să meargă „ad omnes alias urbes et terras ditioni nostre subjectas, Famagusta comprehensa”². Sigur că ceea ce a stârnit interesul lui Iorga a fost precizarea de lângă nume: „velachus”. Pe de altă parte, într-un alt document, tot din colecția Vigna, din 26 aprilie 1471, este desemnat sub forma „cavalerul” *Teodorus cha*³.

¹ Vezi Michel Balard, *La Mer Noire et la Romanie génoise (XIIIe–XVe siècle)*, Variorum reprints, London, 1989, XIII, p. 230 (studiul citat a apărut inițial în „Byzantinische Forschungen”, XI, Amsterdam, 1987); vezi și idem, *Les hommes d'affaires occidentaux ont-ils asphyxié l'économie byzantine?*, în vol. *Europa medievale e mondo bizantino. Contatti effettivi e possibilità di studi comparati*, a cura di G. Arnaldi e G. Cavallo, Roma, 1997, p. 264.

² N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 118; actul a fost editat de A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la Signoria dell'Ufficio di S. Giorgio*, t. I, Genova, 1868, p. 371–372.

³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 137; A. Vigna, *op. cit.*, t. II, Genova, 1871, p. 770.

Ulterior, Nicolae Bănescu a examinat o serie de registre ale Massariei (trezoreriei) din Caffa, din răstimpul 1455–1472, spre a extrage din ele numele de români pe care le-a întâlnit. Și, potrivit observațiilor sale, „mai însemnat decât toți” rezultă a fi fost tocmai Teodorcha de Telicha, în legătură cu care a publicat un număr de 11 însemnări. De fiecare dată numele acesta este pomenit în socotelile din Caffa în raport cu sume mari de bani, mai ales în legătură cu vama orașului (*comerchium*). Pe temeiul acelorași însemnări, Nicolae Bănescu putea conchide, în altă ordine de idei: „Calitatea lui de Român e sigură: în «Massaria» pe anii 1455 și 1457 e înregistrat: *Dominus Theodorca de Telicha Vellachus*”. În sfârșit, personajul, „probabil un Moldovean”, venea din „Telichă”, loc pe care Bănescu declară că nu-l poate identifica, deși adăuga că „un sat, Telița, există și azi pe Nistru, mai sus de gura Bâcului, unde-l însemnează încă Dimitrie Cantemir, pe cunoscuta lui hartă a Moldovei”⁴.

Relativ de curând, în anul 1982, a mai ieșit la iveală un izvor deosebit de prețios cu privire la Teodorcha de Telicha. Este un lung act notarial, alcătuit în Pera, la 1 februarie 1490, de către notarul Dominicus de Alsario, în numele lui „Primaflos, filia condam Demetrii de Telicha, filii condam sereni domini Theodorocha de Telicha, olin habitatoris Soldaie”⁵. Ce ne spune acest act? „Primafloare”, fiica lui Dimitrie „de Telichă”, a fost mai întâi măritată cu Giovanni Battista de Campofregoso, iar apoi, după ce a rămas văduvă, s-a recăsătorit tot cu un genovez cu nume sonor, Luciano Squarciafico *del fu Giuliano*. De altminteri, ea însăși era pe jumătate genoveză, căci mama ei – încă în viață acum, în 1490 –, pe nume Cathymia, era fiica lui Geronimo *de Alegro*. Bunicul ei patern, „Theodorocha de Telicha”, i-a constituit o dotă în valoare de 400 de *sommi* de argint *de Caffa*. Dar această sumă de bani trebuia recuperată de la debitorii bunicului fetei, care și-a cedat drepturile în favoarea celui dintâi soț al „Primeiflori”, Giovanni Battista Campofregoso.

A intervenit, însă, cucerirea Caffei de către turci (1475), prilej cu care, cum vedește âctul în discuție, „omnes pe[rso]ne, maxime Lattini Iannuensses in disperssionem abierunt, ductis ipsis Latinis Iannuenssibus et Caffenssibus captivis ex Caffa in urbem miserabilem Constantinopolim”. Printre cei ce au împărțășit această tristă soartă s-a numărat și notarul Nicolo de Torriglia, unul din debitorii lui Teodorca de Telicha, care acum se găsea în insula Chios. Acesta, pentru datoria sa în bani, așa cum se consemnase într-un act redactat de notarul Lodisio de Pietrarossa, își pusese drept cheazășie casa construită de el în Caffa. Dar, întrucât Caffa a încăput pe mâna turcilor, tot ceea ce Nicolo de Torriglia a avut acolo s-a pierdut. De aceea, prin acest act „Primafloare” renunță la banii

⁴ N. Bănescu, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii*, în volumul *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 34–36.

⁵ Actul a fost editat de Ausilia Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Pera e Mitilene*, t. I, Pera, 1408–1490, Genova, 1982, nr. 124, p. 273–278.

ce-i datora notarul Nicolo de Torriglia, cu excepția sumei de 150 de lire de „genovini“, ce urma a-i fi achitată în trei rate, până la 1 ianuarie 1492⁶.

Actul de mai sus a reținut atenția profesorului Geo Pistarino, în măsura în care genealogia familială pe care el o vedește „exprimă raportul între Genova și Orient în planul legăturilor personale și afective”. Dar domnia sa s-a ferit să-și spună punctul de vedere asupra etniei din care provenea *serenus dominus* Teodoroca de Telicha sau fiul său Demetrius⁷. Oricum, lăsând la o parte izvoarele genoveze în care pe lângă numele lui „Teodorchia de Telicha“ figurează precizarea „Velachus”, se poate dovedi și în alt chip că în nici un caz el nu era grec, așa cum a crezut Michel Balard. În aceeași colecție de documente a lui Amedeo Vigna mai este publicat un act, ce poartă data de 20 iunie 1455 și a fost redactat în Soldaia. Este vorba de o scrisoare trimisă de locuitorii de aici, „latini și greci”, protectorilor Băncii San Giorgio, prin care își exprimau bucuria la vestea că aceștia au preluat stăpânirea asupra coloniilor din Marea Neagră (evenimentul a avut loc la 15 noiembrie 1453). Avem de-a face, fără îndoială, cu un gest de *captatio benevolentiae*. Însă ceea ce ne interesează sunt semnăturile din josul acestui act. A. Vigna le-a publicat pe două coloane: în stânga cele ale „latinilor“, iar în dreapta pe cele grecești. Or, pe coloana din stânga, a „latinilor”, unul din primele nume este al lui... *Teodorchia de Telica*⁸. De fapt, în ordine cronologică, aceasta este și prima mențiune cu privire la personajul nostru în izvoarele genoveze cunoscute până astăzi. Iar cea din urmă mențiune este reprezentată de o scrisoare pe care Protectorii i-o adresau personal, în data de 7 februarie 1472, și din care aflăm că acum el se ocupa de... opere pioase! Să mai reținem din acest text asigurarea de la urmă: pentru că „Theodorus cha de Telica habitator Soldaie“ a ales „viuere in le terre nostre e sotto la nostra protetione... voi e li vostri et tute le vostre cose ne sono singularmente arricomandate”⁹.

În anul 1961, în binecunoscuta sa lucrare *Gênes au XVe siècle*, J. Heers pomenea la un moment dat de un act inedit din Arhivele din Genova, care vădea că în 1448 „un marchand de Valachie... obtenait du Doge un sauf-conduit pour aller à Caffa, Péra et Chio”. Acest act l-a interesat întrucât dovedea că insula

⁶ Am atras atenția asupra acestui document mai întâi în articolul nostru: *Au temps de la chute de Constantinople: nouvelles données sur les relations roumano-génoises*, în RRH, t. XXIII, 1984, 4, p. 331–332. Potrivit calculelor lui Octavian Iliescu, 3 000 de *sommi* de argint, adică suma cu care voievodul Petru al Moldovei l-a împrumutat în 1388 pe regele polon Vladislav, echivala cu 14 531 de ducați de aur (*Le prêt accordé en 1388 par Pierre Mușat à Ladislas Jagellon*, în RRH, t. XII, 1973, 1, p. 134–135). Aceasta ar însemna, deci, că dota pentru nepoata lui „Teodorchia de Telicha“ depășea suma de 1 900 de ducați de aur venețieni.

⁷ Geo Pistarino, *Genovesi d'Oriente*, Genova, 1990, p. 341.

⁸ A. Vigna, *op. cit.*, I, p. 315.

⁹ *Ibidem*, II, p. 834

Chios devenise „le but des lointains voyages d'affaires des Chrétiens des Balkans par les routes du Sud-Est européen”¹⁰.

Am regăsit de curând acest document și primul lucru pe care l-am căutat a fost, firește, numele beneficiarului său. Astfel am putut constata că salv-conductul era în favoarea lui „Theodorocha de Telicha velachus”, care, „cum uxore et filiis suis utriusque sexus ac servis, famulis, factoribus omnique familia sua, rebus, bonis, pecuniis et mercibus”, putea merge să se stabilească și să facă negoț la Genova „et ad alia quecunque loca dominii nostri ubicunque sita sint spetialiterque Capham, Peram et Famagustam et Chium et universa loca Orientis, Maris Maioris et Syrie tam terra quam mari”. Data exactă a actului, emis la Genova, este 20 martie 1448¹¹.

Să reflectăm acum asupra semnificației acestui document. Mai întâi îl vom compara cu celălalt document de același tip, demult cunoscut, salv-conductul din 19 septembrie 1455. Este limpede că acesta din urmă a fost cerut și obținut în noile condiții ale schimbării statutului posesiunilor genoveze din spațiul pontic, de curând trecute sub controlul particular al Băncii San Giorgio. Dar ceea ce ne reține cu precădere atenția este faptul că, în vreme ce în actul din 1455 găsim precizarea că personajul nostru era „habitor” în Soldaia, în actul din 1448 nu se specifică nimic în acest sens. De unde putem deduce că atât de cuprinzătorul salv-conduct din 20 martie 1448 este însuși actul în temeiul căruia „Theodorocha de Telicha velachus” s-a strămutat și s-a stabilit în Crimeea, alegându-și ca loc de reședință Soldaia.

O altă observație în legătură cu acest document este că el ne apropie mult în timp de data unei inscripții din Cetatea Albă, discutate odinioară de Nicolae Iorga și Ioan Bogdan. Textul acestei inscripții grecești, în tălmăcirea lui N. Iorga, suna după cum urmează: „Rugăciunea robului lui Dumnezeu Teodor. – Isus Christos învinge. S-a făcut această cetate sub prea evlaviosul Domn Ștefan Voevod și de către maestrul Domniei Sale și mai marele peste cetate, la anul 6948 [adică 1440]. Ferește de primejdie, Născătoare de Dumnezeu, pe robul tău Ștefan Voevod”. Și tot Iorga este cel care a făcut apropierea între numele „Teodor”, pomenit în inscripția din 1440, și personajul prezent după 1455 în actele genoveze, care „ar putea fi arhitectul de odinioară din Cetatea Albă”¹².

La rândul său, I. Bogdan a publicat atât textul grecesc al inscripției, cât și o nouă traducere românească. După părerea lui Bogdan, numele din primul rând al inscripției trebuie citit *Fedorca*. Iar ceva mai jos, tălmăcirea unui alt rând al textului a fost corectată așa: „...și prin boierul domniei sale și al cetății pârălab”. În fine, data întregită a inscripției este 10 noiembrie 1440. Deci, după părerea lui I. Bogdan, Fedorca a fost nu „arhitectul”, ci însuși pârălabul Cetății Albe, de

¹⁰ J. Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1961, p. 399.

¹¹ Archivio di Stato Genova, Archivio Segreto, *Diversorum reg.*, nr. 539. Vezi și anexa.

¹² N. Iorga, *op. cit.*, p. 99 și 137.

altminteri cel dintâi pârcălab cunoscut. De asemenea, adoptând identificarea lui Iorga cu „Teodorcha de Telicha“, Bogdan atrăgea atenția, pe temeiul actului genovez din 1471, că: „Un «cavaler» moldovean în sec. XV e un «boier» moldovean, și atributul «de Telicha» arată satul de unde era el”. Dar cu privire la identificarea satului nu a putut oferi nici o sugestie convingătoare¹³.

Nicolae Iorga a replicat, acceptând să modifice doar lectura numelui din primul rând al inscripției, în forma: „Thedorka”. În rest, după părerea lui Iorga, rostul lui la Cetatea Albă a fost de „maestru al domniei”, deci de arhitect, priveghind în calitate de ispravnic refacerea zidurilor vechii cetăți genoveze. Mergând mai departe, Iorga echivala numele „Tedorcha” prin „Tudorachi”, „Theodorakis”, cu explicația: „Inscripția a fost dictată de el însuși” și el „a întrebuintat limba sa obișnuită”, adică greaca. În fine, a interpretat numele „Telicha”, susținând că ar fi vorba de transpunerea toponimului *Telča*, Tulcea, „veche așezare, cu o populație amestecată, în care se aflau desigur și greci”¹⁴. Merită subliniat, totodată, că marele istoric a menținut și acum identitatea între personajul menționat în inscripția de la Cetatea Albă și cel scos la iveală, mai târziu, în repetate rânduri, de izvoarele genoveze.

Schimbarea părerii lui Iorga despre originea etnică a lui „Teodorcha de Telicha” nu rezistă dacă facem apel din nou la lista de semnături ale „latinilor și grecilor” din Soldaia, din 1455, de care am amintit mai sus. Apoi, dacă ținem seamă de „stilul inscripțiilor noastre” – invocat la un moment dat de Iorga –, plasarea numelui „Thedorka” în inscripția din 1440 în chiar primul rând lasă limpede să se înțeleagă că nu avem de-a face doar cu un simplu ispravnic al lucrărilor de la Cetatea Albă, ci cu un personaj cu rosturi mai înalte, de bună seamă însuși pârcălabul cetății, așa cum a susținut Ioan Bogdan. În sfârșit, cu privire la locul său de baștină, credem că remarca lui Nicolae Bănescu este cât se poate de îndreptățită: este vorba de *satul Telița*, de lângă Nistru¹⁵.

¹³ I. Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, în AARMSI, Seria II, t. XXX, 1908, p. 316 și 322–323.

¹⁴ N. Iorga, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, comunicare rostită la Academia Română în anul 1937, reeditată în volumul: N. Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984, p. 225–226. Cf. Idem, *Istoria comerțului românesc*, lucrare în care Iorga se întreba dacă nu cumva „Thelica” ascunde, prin deformare, toponimul Chilia („Chelica? Chilia?”) (*Opere economice*, ed. îngrijită de Georgeta Penelea, București, 1982, p. 504).

¹⁵ Vezi Alexandru I. Gonța, *Documente privind istoria României, A. Moldova, Veacurile XIV–XVII (1384–1625). Indicele numelor de locuri*, s.v. În 2 februarie 1616 acest sat era dăruit mănăstirii Sf. Sava de la Ierusalim de către Ionașco „feciorul lui Stroici mare logofăt”. Se menționa totodată în actul de danie că satul Telița figura și în „uricele Drujeștilor”, păstrate acum la mănăstirea Probota, și, în consecință, numele lui trebuia ras de acolo (DIR, A, veac. XVII – 4, nr. 5, p. 3–4). În a doua jumătate a secolului XVII satul este achiziționat de un mare negustor, devenit boier (N. Iorga, *Ucraina moldovenească*, în AARMSI, Seria II, t. XXXV, 1913, p. 350–351).

Nu este deloc exclus ca boierul moldovean Fedorca de Telița să fi luat hotărârea să se strămute, împreună cu familia sa, în Crimeea din pricina sângeroaselor lupte dinastice din Moldova. De ajuns să ne gândim, în acest sens, că în 13 iulie 1447, adică mai puțin de un an înainte de emiterea salv-conductului genovez, a fost ucis voievodul Ștefan, fostul său stăpân, în numele căruia a executat lucrările de la Cetatea Albă¹⁶...

De ce înclinăm pentru identificarea toponimului „Telicha” cu satul Telița? Mai întâi este de observat că în actele genoveze sau în registrele Massariei din Caffa numele cu pricina uneori apare fără „h” – *Telica*. Apoi, am reflectat la chipul în care a fost trecut într-un act intern moldovenesc numele unui occidental, către sfârșitul secolului al XVI-lea. Este vorba de marele vistier *Planița*, menționat o singură dată în sfatul lui Aron vodă, într-un hrisov slavon din 25 decembrie 1591. Să reținem existența în cadrul acestui nume a grupului de litere „ița”. Așa cum am arătat de curând, avem de-a face cu François Ponthus de la Planche, gentilom francez aflat mai întâi în slujba lui Petru vodă Cercel al Țării Românești (1583–1585). Or, într-o scrisoare italiană expediată din Cluj la 15 martie 1586 el este amintit în forma: „Mons. della Planica”¹⁷. Iată deci că grupul de litere „ica” – la fel precum în cazul numelui *Telica* – s-a transformat sub pana scribului din cancelaria domnească a Moldovei în „ița”. De ce să nu admitem și procesul invers? Numele Telița a devenit în actele latine genoveze „*Telica*” sau „*Telicha*”. Pe de altă parte, dacă primim această identificare putem înțelege mai ușor însăși forma *Fedorca* a numelui boierului, de certă influență ruteană¹⁸. Căci, așa cum am spus, satul Telița, din ținutul istoric al Orheiului, se află aproape de Nistru, cu alte cuvinte într-o zonă în chip firesc expusă unor asemenea înrăuriri lingvistice.

Încă un cuvânt despre semnificația actului din 20 martie 1448, acum pus în circulație. Un asemenea salv-conduct, atât de extins și încă obținut direct de la Genova, putea fi dat numai unui personaj binecunoscut și cu puternice legături în mediile genoveze din spațiul pontic. Or, un fost „jupan” de „Moncastro”, cum credem că a fost Fedorca de Telița, întrunea în chip vădit aceste condiții. Dacă mențiunea că a fost „habitator” în Soldaia nu spune mult despre statutul lui social¹⁹, în schimb faptul că s-a încuscrit cu un genovez cu nume sonor –

¹⁶ Vezi P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, București, 1959, nr. 136, p. 71, precum și studiul lui Leon Șimanschi, *Precizări cronologice privind istoria Moldovei între anii 1432–1447*, în AIIAI, VII, 1970, p. 60.

¹⁷ Ștefan Andreescu, *Un français au service de deux princes roumains à la fin du XVIe siècle*, sub tipar.

¹⁸ N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963, s.v. *Teodor*.

¹⁹ Vezi, mai nou, discuția lui David Jacoby, *Les génois dans l'Empire byzantin: citoyens, sujets et protégée (1261–1453)*, în *La storia dei genovesi*, IX, Genova, 1989, p. 261–262 și, mai ales, n. 84 de la p. 279.

babil în jurul anului 1460 –, că a pregătit o căsătorie similară și pentru nepoata sa, împreună cu o dotă extrem de consistentă²⁰, dar și faptul că a mânuit neconținut mari sume de bani, toate aceste elemente ne lasă să întrezărim antecedente deosebite ale personajului, atât în privința originii lui nobiliare, cât și a puterii economice. Ceea ce nu face decât să întărească aceeași concluzie. Iar în altă ordine de idei, Fedorca de Telița este un exemplu de adaptare perfectă a unui boier moldovean în ambianța comercială și spirituală a coloniilor italiene de pe țărmurile Mării Negre la jumătatea veacului al XV-lea.

ANEXA

20 martie 1448, Genova – Salv-conduct pentru boierul moldovean Fedorca de Telița

Pro Teodorocha velacho

Ianus dux etcetera, Consilium Antianorum civitatis Ianue ac Officium Provisionis Romanie harum litterarum nostrarum auctoritate damus, concedimus et impertimur plenum, tutum et validum salvmconductum omnimodamque fidantiam valituram et duraturam usque quo illum vel illam expresse revocaverimus et post revocationem annos duos proximos a die revocationis ut dici solet pro contramando generoso viro Theodorocha de Telicha velacho cum uxore et filiis suis utriusque sexus ac servis, famulis, factoribus omnique familia sua, rebus, bonis, pecuniis et mercibus quibuscunque et cuiuscunque generis tam coniunctim quam divisim semel et pluries accedendi ad civitatem nostram Ianue et ad alia quecunque loca dominii nostri ubicunque sita sint spetialiterque Capham, Peram et Famagustam et Chium et universa loca Orientis, Maris Maioris et Syrie tam terra quam mari eques et pedes ibidemque standi, morandi, habitandi, pernotandi, negotiandi, traffigandi et frequentandi ac transeundi et de omnibus suis rebus, bonis, pecuniis ac mercibus et creditis illarumque processibus pro libito suo quocunque voluerit disponendi exindeque pro suo libito quotienscunque voluerit discedendi et iterum redeundi et discedendi et eundi quo ei placuerit tam per terram quam aquam et in quocunque navigio cuiuscunque nationis fuerit nisi esset navigium nationis cum quo eodem tempore bellum publicum a nobis gereretur tute libere et secure omni impedimento reali et personali omnique molestia prorsus cessante. Ita ut ipse Thodorus cha uxor, filii, servi, famuli ac factores eius, res, pecunie, bona et merces, processus ac credita et loca que haberet ad presens vel in futurum acquireret in quibuscunque comperis nostris tam Ianue quam Caphe et Pera sub quocunque nomine scripta essent vel in futurum scriberentur ac etiam domus, predia et possessiones acquisita ad presens vel in futurum acquirenda salva et salve sint ac pro salvis habeantur ubicunque reperta fuerint tam terra quam mari et in quocunque loco territorii nostri et dominii et spetialiter Capha, Pera et Famagusta ac aliis locis omnibus ut supra ac et prout si essent subditi nostri et bona, pecunie, res et merces, loca, credita, domus et predia nostrorum subditorum non obstantibus aliquibus guerris, odiis, inimicitiis, differentiis vel debitis presentialiter vertentibus vel que in posterum verti possent inter nos et alios quoscunque principes, dominia, dominos et communia aut alios viros quicunque sint vel cuiuscunque nationis existant quacunque ratione vel causa que dici vel excogitari possit non obstantibus represaliis quibuscunque aut represaliarum laudis vel licentiis cuicunque concessis vel decetero concedendis contra quoscunque

²⁰ Vezi mai sus n. 6.

principes, dominos, dominia et communitates eorumque subditos aut alios viros eorumque res et bona quacunque ratione vel causa demumque generaliter omnibus aliis huiuscemodi obstantiis quibuscunque etiam si tales essent de quibus oporteret spatialem fieri mentionem que hic pro expressis habeantur, declarato tamen quod presens salvusconductus nullatenus se extendat ad personas nominatas et ad aliqua bona sua que ante presentem saluumconductum in quovis loco impedita vel arresta aliqua ratione fuissent in quo casu dumtaxat ministrari iusticiam volumus, presenti salvoconduetu non obstante. Data Ianue, die XX^a marcii 1448.

A.S.G., Archivio Segreto, *Diversorum Reg.*, 539.

ÎNCEPUTURILE PROBLEMEI BASARABIEI. ȘTEFAN CEL MARE

EUGEN DENIZE

Basarabia¹, teritoriul românesc cuprins între Prut, Nistru și Marea Neagră², ocupând aproape jumătate din suprafața statului feudal al Moldovei, a fost și continuă să rămână una din problemele fundamentale ale istoriei poporului român. Ea este un exemplu elocvent al felului în care istoria românească a fost influențată de factorii externi, în special de marile puteri vecine. Acestea, fie că au fost Ungaria sau Polonia, Imperiul Otoman, Rusia țaristă sau Imperiul Habsburgic, nu au ezitat să ocupe cât mai mult pământ românesc, două fiind, după opinia noastră, cauzele principale care le-au împiedicat să-l ocupe în întregime: rezistența, în forme variate, opusă de români și rigorile impuse de necesitatea păstrării unui echilibru de putere în zonă. Cu toate acestea, mai bine de jumătate din spațiul românesc (Transilvania, Banat, Bihor, Maramureș, Oltenia, Bucovina, Basarabia, Dobrogea) a fost supus, pentru îndelungate perioade de timp, dominației străine directe. Marele merit istoric al românilor a fost însă acela că, o dată constituit, ei au știut să-și păstreze statul. Chiar în formele cele mai ciuntite și în condițiile cele mai vitrege, statalitatea românească a cunoscut o evoluție neîntreruptă din momentul apariției sale și până în zilele noastre, ceea ce nu s-a întâmplat chiar în cazul unora dintre marii vecini pe care i-am amintit anterior.

Rădăcinile istorice ale problemei Basarabiei se pierd undeva în negura istoriei, cu mult înainte de întemeierea statelor feudale românești, mai ales în

¹ Numele de Basarabia provine de la dinastia munteană a Basarabilor, care, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și-a întins stăpânirea până la gurile Dunării și țărmurile Mării Negre și se va păstra și sub stăpânirea Moldovei (G. I. Brătianu, *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, Bucurest, 1943, p. 17–26). În secolul al XVI-lea, numele se aplică teritoriului cucerit de turci în sudul Moldovei, incluzând Chilia, Cetatea Albă, Tighina, Ismail, Căușani (Ch. de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, vol. I, Paris, 1787, p. 304), iar în 1670 un raport venețian identifică Bugeacul cu Basarabia (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 75). Pentru numele de Basarabia a se vedea și C. Diaconescu, *Accepțiunile istorice ale Basarabiei*, în „Cuget moldovenesc”, XII, 1943. Cele mai vechi mențiuni documentare despre Basarabia se întâlnesc în două hrisoave sârbești din 1349 și 1357 (Ion I. Nistor, *Localizarea numelui Basarabia în Moldova transpruteană*, în AARMSI, s. III, t. XXVI, 1943–1944, p. 2).

² Ioan C. Băcilă, *Schiță istorică asupra hotarelor Basarabiei*, extras din AB, an I, nr. 3, Chișinău, 1929, p. 1.

priviința culoarului din sudul acestei regiuni care permitea trecerea din stepele nord-pontice în sudul Dunării și invers, și din această cauză nu vor face obiectul studiului de față. Ceea ce înțelegem noi prin începuturile problemei Basarabiei este procesul de pierdere parțială și treptată a teritoriului dintre Prut, Nistru și Marea Neagră de către Moldova în fața expansionismului otoman de la sfârșitul secolului al XV-lea și din prima jumătate a secolului al XVI-lea, până la a doua domnie a lui Petru Rareș, cu o posibilă prelungire până în vremea lui Ion Vodă cel Viteaz și Mihai Viteazul, ultimii domnitori români care au încercat să recucerească prin forța armelor teritoriul ocupat de turci în sudul țării și cunoscut sub numele de Bugeac³.

Aceste pierderi teritoriale au avut, în marea lor majoritate, un caracter definitiv, recuperările au fost fie parțiale, fie târzii, în secolele al XIX-lea și al XX-lea, și au fost tranzitorii, după perioade de timp relativ scurte statul român fiind obligat să le cedeze din nou. Excepție de la această afirmație o constituie perioada cuprinsă între 1538 și 1541, atunci când turcii au cucerit, practic, întreaga Basarabie, dar, datorită unor cauze multiple asupra cărora ne vom opri pe larg atenția în paginile unui studiu ulterior, vor fi nevoiți să o retrocedeze Moldovei, păstrând doar zona de sud, Bugeacul, până la nord de Tighina.

Important este însă faptul că turcii, prin politica lor de cuceriri, au deschis problema Basarabiei, conferindu-i o importanță internațională, problemă ce va cunoaște o amplificare majoră în 1812, atunci când întregul teritoriu dintre Prut, Nistru și Marea Neagră va trece în stăpânirea Rusiei, dar aceste evoluții depășesc cu mult limitele prezentului studiu și sunt foarte bine cunoscute în istoriografia noastră.

Înainte de a încheia această scurtă introducere credem că se impune să spunem câteva cuvinte și despre importanța pe care Basarabia a avut-o în istoria poporului român, dar și în istoria continentului nostru în general. Partea de răsărit a Moldovei, teritoriul dintre Prut, Nistru și Marea Neagră, a avut, fără nici o îndoială, o importanță deosebită de-a lungul istoriei, importanță pe care și-o menține și în momentul de față. Dacă această afirmație este valabilă pentru întreg teritoriul, datorită resurselor sale economice, umane, a facilităților de comunicație și a poziției strategice, ea este cu atât mai adevărată pentru partea de sud a Basarabiei. Această zonă, cunoscută și sub numele de Bugeac, prezintă pentru cel care o stăpânește trei avantaje majore: ieșirea la mare, ieșirea la Dunăre și legătura cea mai scurtă pe uscat dintre teritoriile nord-pontice și Peninsula Balcanică, drumul cel mai scurt spre Constantinopol unde se află atât prestigiul imperial, cât și cheile Mediteranei sau ale Mării Negre, în funcție de punctul din care sunt privite lucrurile. Indiferent din ce parte vin cuceritorii, de la nord sau de la sud, stăpânirea asupra Bugeacului este fundamentală deoarece permite simultan închiderea sau deschiderea porților spre noi cuceriri, spre noi orizonturi

³ Pentru denumirea de Bugeac a se vedea, printre altele, Ion I. Nistor, *art. cit.*, p. 14 și Ion Chirtoagă, *Din istoria Moldovei de sud-est și diferitele semnificații teritoriale ale noțiunii Bugeac*, în RI, tom 6, nr. 7-8, 1995, p. 651.

de expansiune. Acest teritoriu a constituit întotdeauna o parte integrantă a spațiului românesc, din toate punctele de vedere, dar a reprezentat și un obiect de crâncene dispute între diferitele puteri pe care istoria le-a adus și tot ea le-a luat din acest spațiu geografic.

Între momentul întemeierii statului feudal al Moldovei, în 1359, și acela al preluării tronului de către Ștefan cel Mare, în 1457, situația Basarabiei și, mai ales, a zonei sale de sud, a ieșirii la gurile Dunării și la Marea Neagră, se prezintă, așa cum rezultă din documentele ce au străbătut timpul și ne stau astăzi la dispoziție, destul de tulbure și de confuză. Abia spre sfârșitul domniei lui Petru I (1374–1392) sau la începutul domniei lui Roman I (1392–1394), deci puțin după 1390, Moldova atinge țărmul Mării Negre devenind un stat pontic⁴. Principalele două orașe din această regiune, Chilia și Cetatea Albă, stăpânite de genovezi, sunt ocupate de moldoveni, în timpul lui Alexandru cel Bun (1400–1432), pe la 1410 și 1412⁵.

Chilia, Cetatea Albă și, în general, regiunea sudică a Moldovei cu gurile Dunării și litoralul Mării Negre, formează în această perioadă, o zonă de legătură, prin intermediul drumului moldoveresc, de la Cetatea Albă la Lwov, spre Polonia și Marea Baltică, între cele două mari curenți ale traficului maritim medieval: traficul hanseatic, baltic, și cel mediteranean. De asemenea, prin Chilia, venind de la Caffa și din Orient trecea un drum foarte important care străbătea Țara Românească, Transilvania, Ungaria și ajungea în Europa Centrală. Acest lucru a făcut ca pentru controlul asupra Chilie, mai ales, să se declanșeze o puternică rivalitate între Moldova și Țara Românească, dar și între Polonia și Ungaria, la care foarte curând, se va adăuga și Imperiul Otoman⁶.

⁴ N. Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei de la întemeierea statului până la Ștefan cel Mare (1359–1457)*, Iași, 1978, p. 51, 56; Șerban Papacostea, *Relațiile internaționale în răsăritul și sud-estul Europei în secolele XIV–XV*, în *RdI*, tom 34, nr. 5, 1981, p. 907.

⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 60; Ion I. Nistor, *art. cit.*, p. 229–230; Ș. Papacostea, *La fin de la domination génoise à Licostomo*, în *AHAI*, tom XXII, 1, 1985, p. 29–42.

⁶ Pentru rivalitatea drumurilor comerciale continentale care străbăteau Țările Române și pentru concurența puterilor central și sud-est europene pentru controlul gurilor Dunării a se vedea, printre altele, O. Górka, *Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego srednowiecza I, 1359–1459*, Warszawa, 1933 (extras din „Przegląd historyczny“, I, 2), P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Âge*, în *RIR*, III, 1933, p. 172–193; idem, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în evul mediu*, în *Interpretări românești*, București, 1947, p. 122; idem, *Legăturile moldo-polone în secolul XV și problema Chilie*, în *RSL*, 3, București, 1958, p. 95–115; Ș. Papacostea, *Kilia et la politique orientale de Sigismund de Luxembourg*, în *RRH*, tome XV, no. 3, 1976, p. 421–436, idem, *Relațiile internaționale...*, p. 906, Virgil Ciociltan, *Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea*, în *RdI* tom 34, nr. 11, 1981, p. 2091–2096; Ștefan Andreescu, *Une ville disputée: Kilia pendant la première moitié du XVe siècle*, în *RRH*, tome XXIV no. 3, 1985, p. 217–230.

Polonia și Ungaria vor încerca o reglementare definitivă a problemei prin încheierea tratatului de la Lublau din 15 martie 1412⁷. Tratatul prevedea, printre altele, ca Moldova, dacă va refuza să ajute Ungaria în lupta antiotomană să fie împărțită între aceasta, care urma să ia Chilia și părțile apusene ale țării, și Polonia, care urma să ia Cetatea Albă împreună cu părțile răsăritene ale țării.

Foarte curând însă apare în zonă și un alt competitor, Imperiul Otoman. Intenția lui Sigismund de Luxemburg de a-i ataca pe turci manifestată în 1419, și urmată în toamnă de primele ciocniri în zona Severinului⁸, precum și integrarea Moldovei în alianța antiotomană a atras prima ripostă a Porții asupra regiunii gurilor Dunării⁹. Dacă Cetatea Albă a fost atacată fără succes¹⁰, în schimb Chilia a fost ocupată, pentru puțin timp, înainte de 25 august 1420¹¹, dar după scurt timp revine Moldovei în împrejurări rămase neclare. Este posibil ca, fie Dan al II-lea să fi cucerit cetatea de la turci¹², după care Radu Prasnaglava să o fi predat lui Alexandru cel Bun, fie turcii înșiși să o fi cedat lui Radu Prasnaglava care, la rândul său, a cedat-o domnului Moldovei¹³.

Moartea lui Alexandru cel Bun a provocat în Moldova o profundă stare de anarhie, urmașii săi, fii și nepoți, luptând pe viață și pe moarte pentru tronul țării¹⁴, dar primind fiecare și un puternic sprijin din exterior, fie din Polonia, fie din Ungaria. Astfel, Moldova a ajuns în pragul dezastrului, al destrămării și al dispariției statului. Turcii au încercat și ei să profite de această situație și în 1432 au atacat zona gurilor Dunării¹⁵, iar în 1448, ca replică la ocuparea Chiliei de către Iancu de Hunedoara¹⁶ și după eșecul unui nou asediu al Constantinopolului, au atacat din nou Chilia, dar au fost respinși¹⁷.

⁷ F. Constantiniu, Ș. Papacostea, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea*, în „Studii”, tom 17, nr. 5, 1964, p. 1129–1140.

⁸ Viorica Pervain, *Lupta antiotomană a țărilor române în anii 1419–1420*, în AIAC, tom 19, 1976, p. 68.

⁹ V. Ciocîltan, *Competiția pentru controlul Dunării inferioare (1412–1420)*, II, în RdI, tom 35, nr. 11, 1982, p. 1 198–1 201.

¹⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 81; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 103; idem, *Relațiile Moldovei cu Imperiul Otoman până la domnia lui Ștefan cel Mare*, în RdI, tom 28, nr. 1, 1975, p. 37.

¹¹ F. Constantiniu, Ș. Papacostea, *art. cit.*, p. 1 139; V. Ciocîltan, *Chilia în primul sfert...*, p. 2 093; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 105; idem, *art. cit.*, p. 38.

¹² Scrisoarea lui Vladislav II al Poloniei către Sigismund de Luxemburg la J. Caro, *Liber Cancellariae Stanislas Ciolek*, vol. II, Viena, 1874, p. 160–161, apud F. Constantiniu, Ș. Papacostea, *art. cit.*, p. 1 140.

¹³ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 105.

¹⁴ Pentru anarhia din Moldova a se vedea *ibidem*, p. 125–199 și idem, *Din istoria diplomației moldovenești (1432–1457)*, Iași, 1948.

¹⁵ Idem, *Relațiile Moldovei cu Imperiul otoman...*, p. 40; V. Ciocîltan, *Poarta otomană și gurile Dunării în secolul al XV-lea*, în RdI, tom 38, nr. 11, 1985, p. 1 062.

¹⁶ Francisc Pall, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chiliei și problema ajutorării Bizanțului*, în „Studii”, tom 18, nr. 3, 1965, p. 620.

¹⁷ M. Cazacu, Pierre Ș. Năsturel, *Une démonstration navale des Turcs devant Constantinople et la bataille de Kilia (1448)*, în „Journal des savants”, septembre–octobre 1978, p. 197–210.

Cedarea Chilieii de către Petru al II-lea lui Iancu de Hunedoara înainte de 22 august 1448¹⁸ s-a făcut ca recompensă pentru ajutorul primit la preluarea domniei, cu scopul apărării Moldovei dinspre Dunăre împotriva turcilor și a avut drept consecință înglobarea Moldovei în sistemul militar al guvernatorului Ungariei într-o perioadă premergătoare expediției antiotomane a acestuia din toamna aceluiași an. În oraș a fost instaurat un sistem de condominium ungaro-muntean. Iancu de Hunedoara, așezând garnizoana sa în cetate, a admis ca vama, pescăriile, târgul și administrația, ba chiar și folosirea militară a cetății să rămână muntenilor. El a transferat, de fapt, Chilia de la Moldova, vasala Poloniei, la Țara Românească, vasala Ungariei¹⁹.

Dar aceste evoluții au provocat profunda nemulțumire și îngrijorare a Poloniei, interesată tot mai mult nu numai de comerțul ce se desfășura prin Cetatea Albă, ci și de cel al Chilieii. În iulie 1448 regele Cazimir al IV-lea îi scria lui Iancu de Hunedoara, afirmându-și calitatea de suzeran al Moldovei și declarând că va pune rânduială în rivalitatea pentru tronul acestei țări²⁰. La 1 august 1448, Iancu de Hunedoara, aflând că regele Poloniei se apropie cu oastea de granițele Moldovei, i-a scris din Mediaș, rugându-l ca să nu turbure domnia lui Petru înainte ca el să se fi întors din expediția împotriva turcilor²¹. Presiunile polone l-au obligat însă pe Petru al II-lea ca, în actul omagial depus față de regele Cazimir al IV-lea la Hotin, la 22 august 1448, să-și asume obligația de a readuce Chilia în stăpânirea Moldovei²². Această formulă se va repeta în actele omagiale ale lui Petru Aron, din 29 iunie 1456²³, și Ștefan cel Mare, din 2 martie 1462²⁴, dispărând însă după 1465, anul în care Ștefan va recuceri Chilia. În schimb Bogdan al II-lea, care a depus omagiu de vasalitate față de Iancu de Hunedoara la 5 iulie 1450, se angaja că nu va ataca Chilia²⁵.

Pericolul cel mare pentru Chilia, Cetatea Albă și zonele din sudul Moldovei cuprinse între Prut, Nistru și Marea Neagră începe însă să se profileze după 1453, după ce turcii cuceresc Constantinopolul și încep să desfășoare o politică energetică

¹⁸ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu. Ediția a II-a, revăzută, București, 1958, p. 84; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. IV, București, 1937, p. 95; P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV...*, p. 103; N. Grigoraș, *Relațiile Moldovei cu Imperiul Otoman...*, p. 43.

¹⁹ P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în veacul XV...*, p. 106–107.

²⁰ *Monumenta Medii Aevi Poloniae*, XIV, 3, p. 33–34.

²¹ *Ibidem*, II, 2, p. 40–41.

²² M. Costăchescu, *Documente moldovenești, înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, p. 733–737.

²³ *Ibidem*, p. 780, 784.

²⁴ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 284 și 287.

²⁵ M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 756–757.

de transformare a Mării Negre într-un lac turcesc²⁶. Prin această politică ei urmăreau obiective foarte precise. Pe lângă un control politico-militar exercitat asupra întregului bazin al Mării Negre, turcii căutau să fie principalii beneficiari ai potențialului economic al regiunii și al intensului comerț practicat aici, statul otoman, spre deosebire de statele occidentale ale vremii, aplicând o politică intervenționistă în domeniul economic²⁷. În cele din urmă, ei își vor atinge obiectivele, prin cucerirea Trapezuntului în 1461, a Caffei și a celorlalte colonii genoveze în 1475, și a Chilie și Cetății Albe în 1484, Marea Neagră fiind transformată în lac turcesc. Consecințele economice vor fi însă negative deoarece turcii vor scoate această zonă geografică din marile circuite comerciale internaționale²⁸, importanța Mării Negre decăzând de la rangul ei internațional la unul local, ceea ce va constitui o frână în calea modernizării societății din țările limitrofe unde feudalismul, în loc să se dilueze, se va consolida.

Din cauza acestei politici a sultanului Mehmed al II-lea tensiunile moldo-otomane vor crește simțitor în anii imediat premergători urcării pe tron a lui Ștefan cel Mare. O știre din 10 septembrie 1453 relevă existența unui ultimatum otoman către Moldova, anterior acestei date, în care se cerea plata unui tribut în schimbul păcii²⁹. Tratatul în vederea rezolvării acestei probleme au fost începute de Alexandrel (1449; 1452–1454; 1455)³⁰ și continuate de Petru Aron (1451–1452; 1454–1455; 1455–1457). În paralel însă, ambele părți au adoptat și măsuri militare adecvate, atât defensive, cât și ofensive. Astfel, în 1454 fortificațiile de la Cetatea Albă au fost consolidate de către pârcălabul Stanciu³¹, ceea ce a făcut ca flota otomană condusă de Temircay, trimisă să atace cetatea în același an, să nu declanșeze atacul, mulțumindu-se doar cu o demonstrație de forță³². În anul următor, în 1455, moldovenii din Cetatea Albă reușesc să

²⁶ Ș. Papacostea, *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane (1453–1484)*, în *Colocviul româno-italian Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII–XV*, București, 27–28 martie 1975, București, 1977, p. 133–138. Importanța Chilie și a Cetății Albe pentru turci după 1453 reiese și din afirmația pe care ienicerul sârb Constantin Mihailovici din Ostrovița i-o atribuie lui Mehmed II: „Atâta vreme cât Chilia și Cetatea Albă le țin și le stăpânesc românii, iar ungurii Belgradul sârbesc, noi nu vom putea avea nici o biruință”. (*Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 128).

²⁷ A. Afetinan, *Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire turco-ottoman*, Ankara, 1976, p. 12.

²⁸ G. I. Brătianu, *La Mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 36–69; idem, *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, Monachii, 1969, pp. 327–328.

²⁹ Matei Cazacu, *L'impact ottoman sur les pays roumains et ses incidences monétaires (1452–1504)*, în *RRH*, XII, no. 1, 1973, p. 180.

³⁰ Ștefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii”. Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în *AIIAI*, XVII, 1980, p. 634.

³¹ Ion Chirtoagă, *Cetatea Albă*, în „Destin românesc”, nr. 1, 1994, p. 113.

³² N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 113–114, 327.

cucerescă prin surprindere castelul Lerici, de la gurile Niprului, stăpânit de frații genovezi Senarega³³. Evident că această cucerire se înscrie în cadrul evoluțiilor tensionate din relațiile moldo-genoveze, generate atât de rivalități comerciale, cât mai ales de vânzările de sclavi moldoveni pe care le practicau genovezii, dar ea a avut și o semnificație antiotomană deoarece viza consolidarea pozițiilor Moldovei de-a lungul țărmului pontic în vederea unei mai bune defensive.

Dar presiunile otomane, la care s-a adăugat și schimbarea principalelor direcții de politică externă ale Poloniei din zona Mării Negre în cea a Mării Baltice cu fireasca consecință a menajării reciproce a intereselor polone și otomane din zonă, au obligat Moldova să se încadreze în noua axă politică Imperiul Otoman – Polonia. Domnitorul ce va inaugura această politică, continuată de mulți dintre urmașii săi, a fost Petru Aron. La 10 octombrie 1455 el devine vasalul regelui polon³⁴, după ce în prealabil, la 5 octombrie, sultanul a emis actul de notificare pentru plata tributului de 2 000 de galbeni, oferit de solul moldovean Mihail logofăt³⁵. A urmat așa-zisa „închinare de la Vaslui“, din 5 iunie 1456³⁶, și actul de privilegiu comercial, din 9 iunie 1456, acordat de sultan negustorilor din Cetatea Albă, la Ieni Derbent, în Bosnia³⁷, care poate fi considerat ca fiind și primul tratat turco-moldovean³⁸. În acest fel, Moldova se încadra pe deplin în noua axă politică polono-otomană, dar își salva integritatea teritorială în sud, zona cea mai amenințată în noul context politic din Marea Neagră.

În acest context politic, în aprilie 1457, Ștefan cel Mare preia tronul Moldovei, cu sprijin de la Vlad Țepeș și pe linia promovată de Iancu de Hunedoara, aceea a luptei antiotomane. Astfel se explică cei doi ani de conflicte și relații încordate cu Polonia, cărora le va pune capăt tratatul de la Overchelăuți, din 4 aprilie 1459³⁹. Disparația de pe scena vieții a eroului transilvănean, linia

³³ Idem, *Acte și fragmente privind istoria românilor*, vol. III, București, 1897, p. 32; Sergiu Columbeanu, *Acțiuni navale în Marea Neagră în timpul lui Ștefan cel Mare*, în RdI, tom 28, nr. 1, 1975, p. 75.

³⁴ M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 773–776.

³⁵ Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, 1455–1774, București, 1976, p. 1–2.

³⁶ DRH, A, vol. II, 1449–1486, ed. L. Șimanschi, G. Ignat, D. Agache, București, 1976 p. 85–87; Ș. Papacostea, *La Moldavie état tributaire de l'Empire ottoman au XVe siècle; le cadre international des rapports établis en 1455–1456*, în RRH, tome XIII, no. 3, 1974, pp. 445–461; Leon Șimanschi, „Închinarea” de la Vaslui (5 iunie 1456), în AIIAI, tom XVIII, 1981, p. 613–637.

³⁷ Mustafa A. Mehmet, *op. cit.*, I, pp. 2–3; Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV–XVI*, București, 1991, p. 138.

³⁸ Fr. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache*, Viena, 1922, p. 44–46, M. A. Mehmet, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul Otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în „Studii” tom 13, nr. 5, 1960, p. 167.

³⁹ I Bogdan, *op. cit.*, II, p. 266–268; N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 127; I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 15; Ș. Papacostea, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul teutonic (1454–1466)*, în RdI, tom 31, nr. 3, 1978, p. 477 și urm.

politică total diferită a urmașului său și a noului rege al Ungariei, Matia Corvin, conflictul dintre Vlad Țepeș și sași l-au lipsit pe Ștefan cel Mare de orice sprijin politic și militar extern pentru politica sa antipolonă și, implicit, antiotomană, obligându-l să accepte statutul internațional al Moldovei stabilit de înaintașul său Petru Aron și să intre, pentru un deceniu, până în 1469–1470, în axa politică polono-otomană.

Schimbarea de politică nu a schimbat însă și gândurile și intențiile noului domnitor al Moldovei. Conștient de pericolul reprezentat de expansiunea otomană pentru țara sa, mai ales pentru zonele din sud, Ștefan cel Mare a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a o elimina sau, cel puțin, pentru a o încetini. Astfel, în 1462, în timpul mării expediții sultanale, împotriva lui Vlad Țepeș, el a atacat Chilia, cu acordul polonilor și al turcilor⁴⁰, și chiar dacă nu a reușit să o cucerească, a reușit, cel puțin, să împiedice cucerirea ei de către turci. Cu toate acestea turcii și-au atins obiectivul pe care și l-au propus în privința Chiliei, acela de scoatere a ei din sistemul ungaro-muntean, prin înscăunarea în Țara Românească a lui Radu cel Frumos, ce le va fi, până la sfârșit, un credincios vasal⁴¹. Pentru turci Chilia era mai în siguranță în stăpânirea Țării Românești decât în cea a Moldovei, Radu cel Frumos fiind mult mai docil decât Ștefan cel Mare, dar acest lucru va genera una din căile de dezvoltare ale antagonismului moldo-otoman.

Peste aproximativ trei ani, la începutul lui 1465, Ștefan a atacat din nou și, de data aceasta, a reușit să cucerească orașul⁴². Fapt de o deosebită însemnătate sub raport economic și strategic, revenirea Chiliei la Moldova înfăptuită, probabil, și cu acordul tacit al Poloniei⁴³, prin reacțiile pe care le-a provocat a demonstrat importanța internațională a acestei cetăți, dar și a sudului Basarabiei în general. Cucerirea Chiliei în 1465 s-a aflat la originea principalelor conflicte externe ale Moldovei lui Ștefan cel Mare, acela cu Ungaria, care a reacționat aproape imediat prin campania terminată cu dezastrul de la Baia, din decembrie 1467⁴⁴, și acela cu

⁴⁰ Acest acord este foarte clar exprimat de L. Chalcocondylas în *Expuneri istorice*, traducere de V. Grecu, București, 1958, p. 286. De asemenea, trebuie să avem în vedere că atacul s-a produs după ce, la 2 martie 1462, Ștefan a încheiat un nou angajament vasalic cu Polonia prin care se obliga să recucerească Chilia (I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 282–294).

⁴¹ În legătură cu poziția lui Radu cel Frumos, Jan Dlugosz spune că: „.... alungându-i pe unguri [...] Radu (cel Frumos – n.n.) ținea Chilia pentru turci” (Jan Dlugosz, *Historiae Polonicae Libri XII*, vol. II, Lipsiae, 1712, col. 344: „....oppidumque Kilia, cum arce super ripam Danubii sitamquod Graeci Lycostomos Radul occupaverat pro Turca tenebat”).

⁴² Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 92; A. Boldur, *Istoria Basarabiei*, București, 1992, p. 166.

⁴³ P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV și problema Chiliei*, p. 111.

⁴⁴ Al. Gonța, *Strategia lui Ștefan cel Mare în bătălia de la Baia (1467)*, în „Studii”, tom. 20, nr. 6, 1967, p. 1 127–1 144; Ș. Papacostea, *Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XVe siècle; la campagne de Mathias Corvin en Moldavie (1467), à la lumière d'une source inédite*, în RRH, tome VIII, no. 6, 1969, p. 967–979. La 16 martie 1468 solii poloni au cerut lui Matia Corvin să nu mai atace Moldova (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, I, ed. A. Sokolowski, J. Szujski, în *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, II, Cracoviae, 1876, p. 241–242), dar acesta a răspuns prin a-și reafirma pretențiile asupra Moldovei (A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I, 1468–1540, Budapest, 1914, p. 5–6) niciodată însă realizate.

Imperiul Otoman, care va fi de mai lungă durată și legat direct de stăpânirea asupra litoralului pontic al Moldovei și asupra Dunării de Jos⁴⁵, ca prelungire economică și militară a Mării Negre. De asemenea, prin cucerirea Chilie, Ștefan și-a atras și adversitatea tătarilor din Crimeea⁴⁶, care se numărau printre principalii beneficiari ai drumului comercial ce unea Caffa cu regatul Ungariei, trecând tocmai prin acest oraș.

Ieșirea la mare, stăpânirea asupra Chilie și a Cetății Albe, căile comerciale care străbăteau țara spre nordul și centrul continentului au făcut ca Moldova lui Ștefan cel Mare să cunoască o prosperitate economică și o glorie militară fără egal în întregul ev mediu. Acest lucru a făcut din ea un rival de temut pentru Imperiul Otoman în zona Mării Negre și explică îndelungatul război moldo-otoman dintre 1473 și 1486. A fost un război inevitabil, care a avut menirea de a clarifica definitiv raportul de forțe dintre cele două părți. Pe de o parte, Moldova căuta să-și mențină independența, în forma feudală a vremii, să-și apere integritatea teritorială și să păstreze raportul de subordonare față de Poartă la un nivel minim, iar pe de altă parte, Imperiul Otoman încerca să-și adâncească dominația asupra Moldovei și să-și desăvârșească stăpânirea asupra Mării Negre prin cucerirea țărmului moldovenesc. În aceste condiții Chilia și Cetatea Albă, la fel ca și întreaga zonă pontică a Moldovei sau sudul Basarabiei, au jucat un rol esențial, stăpânirea asupra lor fiind o necesitate de prim ordin pentru ambele tabere.

Astfel, chiar înainte de declanșarea propriu-zisă a războiului moldo-otoman din 1473, în vara anului 1469, o flotă otomană a atacat, fără succes, Cetatea Albă⁴⁷. Apoi în timpul campaniei din Moldova condusă de Soliman Pașa în iarna dintre 1474 și 1475, Chilia și Cetatea Albă au fost cucerite pentru scurt timp de turci⁴⁸. Înfrângerea de la Vaslui, o înfrângere cum nu mai suferiseră turcii de foarte multă vreme, i-a obligat însă să se retragă în grabă și să abandoneze cele două cetăți. După această mare victorie, Ștefan cel Mare, prevăzător, a luat măsuri de întărire a cetăților țării, printre care s-a numărat și Cetatea Albă, unde a fost construită „marea poartă”⁴⁹. Dar atacul lui Soliman Pașa nu a reprezentat

⁴⁵ Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în RdI, tom 25, nr. 5–6, 1982, p. 610.

⁴⁶ Acest lucru reiese limpede din tratatul încheiat de Ștefan cel Mare cu Cazimir IV, la 28 iulie 1468, prin care regele polon își asuma obligația de a-l apăra de turci, de tătari și de unguri, prin soli, cu armele și cu oștile sale (I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 300–304; Ioan Petrică, *Relațiile politico-economice între Moldova și Polonia în a doua jumătate a sec. al XV-lea*, în RSL, X, București, 1964, p. 346).

⁴⁷ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 131–132; S. Columbeanu, *art. cit.*, p. 80.

⁴⁸ Amedeo Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII–MCCCCLXXV)*, tomo III, Genova, 1879, p. 195–196; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 140.

⁴⁹ Ioan Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, în AARMSI, s. II, t. XXX, 1908, p. 324; Lucian Chițescu, *Cu privire la cetățile Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în RdI, tom 28, nr. 10, 1975, p. 1 540.

decât începutul. În luna mai 1475, în timp ce o flotă otomană impresionantă se îndrepta spre Caffa, turcii au atacat și Moldova. Niște bei de graniță, cu trupe însumând între 15 și 20 000 de soldați, au atacat sudul Moldovei pentru jaf, dar și cu scopul de a o împiedica să trimită vreun ajutor genovezilor din Caffa⁵⁰.

Turcii se temeau de o posibilă coaliție a statelor nord-pontice condusă de domnul Moldovei, statul cel mai puternic din zonă, și aveau motive întemeiate în acest sens. La puțin timp după victoria de la Vaslui, Ștefan cel Mare a trimis un contingent la Teodoro (Mangop), în Crimeea, înlocuindu-l pe prințul Isac, favorabil turcilor, cu fratele său Alexandru⁵¹. Prin această acțiune se viza o alianță cu Caffa, cu tătarii și cu celelalte orașe din zonă, precum și consolidarea legăturilor cu Uzun Hasan⁵². Acțiunea combinată, navală și terestră, turco-tătară împotriva Caffei a fost însă fulgerătoare⁵³, astfel încât Ștefan nici măcar nu a putut schița vreun gest de ajutorare, mai ales că și relațiile sale cu Caffa erau destul de șubrede⁵⁴, dar, în schimb, el a reușit să lichideze, la fel de fulgerător, incursiunea otomană din Moldova⁵⁵, care vizase, în primul rând, cucerirea Chilie. Totuși, se pare că în acest an, 1475, el a scăpat de o campanie majoră otomană numai datorită îmbolnăvirii sultanului⁵⁶, care dorea să conducă personal o astfel de campanie de represalii, după dezastrul de la Vaslui, dar nu a scăpat de un atac al flotei otomane care, după cucerirea Caffei, a încercat să cucerească prin surprindere Cetatea Albă și Chilia, însă a eșuat⁵⁷.

⁵⁰ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 88–89; idem, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 143.

⁵¹ Virginia Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Teodoro” en Crimée au XVe siècle, à l’occasion d’un nouveau document*, în „Mélanges de l’Ecole roumaine en France”, Paris, 1929, p. 333; Marian Malowist, *Kaffa colonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475* (Caffa colonie genoveză în Crimeea și problema Orientului în anii 1453–1475), Warszawa, 1947, p. 328–329.

⁵² Ș. Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, Firenze, 1973, estratto da *Venezia e il Levante fino al sec. XV*, p. 614–615; T. Gemil, *op. cit.*, p. 148.

⁵³ Arhivele Statului București, Microfilme Italia, rola 53, cadrele 371–376; A. Vigna, *op. cit.*, III, p. 53–68; Roberto S. Lopez, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna, 1938, p. 440–444; *Histoire de l’Empire ottoman*, sous la direction de Robert Mantran, Paris, 1988, p. 101.

⁵⁴ Ș. Papacostea, *Caffa et la Moldavie...*, p. 131–153.

⁵⁵ La 4 iunie 1475 niște informații venețiene provenite din Corfu arătau că: „Dicono ancora, come il Signor Turco haveva mandato essi Flamburi ala Valachia in loco dicto Cheli per pigliar certo passo, dove die andar la sua armada, fo sapudo per Cara Bogdan, ando et assalto quelle in modo che non scapo lo Turco de quelli”. (*Monumenta Hungariae Historica. Acta extera*, V, Budapest, 1877, p. 265; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 143).

⁵⁶ *Monumenta Hungariae Historica. Acta extera*, V, p. 266–267.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 268 și urm.; A. Vigna, *op. cit.*, III, p. 480–481; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 143; idem, *Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului românesc*, București, 1904, p. 163–164 și 167–168; V. Ciocîlțan, *Poarta osmană și gurile Dunării în secolul al XV-lea*, p. 1 067; I. Chirtoagă, *Cetatea Albă*, p. 113–114. La Axinte Uricariul întâlnim chiar informația că flota otomană a reușit, pentru scurt timp, să cucerească Cetatea Albă: „Iară sultan Mehmet, împăratul turcesc, după ce au dobândit Chefe au luat cetățile în lungu, împregiurul Crâmului stând. Și au luat și Cetatia Albă” (*Axinte Uricariul, Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, vol. I. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1993, p. 71).

Căderea Caffei și a întregului sistem de colonii genoveze din Marea Neagră, precum și amenințarea crescândă la adresa Moldovei venită din partea turcilor au provocat îngrijorare atât în Ungaria, cât și în Polonia. Regele Ungariei, Matia Corvin, a acceptat să încheie un tratat de alianță cu Ștefan cel Mare, pe care l-a semnat la 15 august 1475⁵⁸, după ce în prealabil domnul Moldovei îl semnase la 12 iulie, la Iași⁵⁹, și, de asemenea, la insistențele acestuia a acceptat să-l elibereze pe Vlad Țepeș cu scopul de a-l instala în scaunul Țării Românești⁶⁰. În toamna lui 1475 Matia Corvin a declanșat chiar o campanie antiotomană la sud de Belgrad, campanie care se va încheia prin cucerirea orașului Sabač, la 16 februarie 1476, și la care o contribuție importantă a avut și Vlad Țepeș⁶¹. Dar, bineînțeles că îngrijorarea regelui maghiar nu mergea atât de departe încât el să-și schimbe prioritățile politice, interesul său principal rămânând în continuare îndreptat spre Europa centrală și spre confruntarea cu împăratul Frederic III. Ungaria renunțase *de facto* la pretențiile sale asupra Chilieii și a sudului Basarabiei.

În ceea ce privește Polonia, deși aceasta își transferase centrul de greutate al politicii externe din zona Mării Negre în cea a Mării Baltice încă de la mijlocul secolului al XV-lea⁶², nu putea rămâne, totuși, indiferentă la cuceririle otomane din regiunea litoralului nordic al Mării Negre. Ea căpăta, astfel, un vecin incomod și periculos, care devenea și protectorul tătarilor din Crimcea, tătari ce atacau cu regularitate granițele regatului. Refuzând să acorde ajutor direct lui Ștefan cel Mare, regele Cazimir al IV-lea a ordonat însă punerea în stare de alarmă a trupelor din părțile sudice ale regatului⁶³, iar în vara lui 1476, atunci când domnul Moldovei devenise un pribeag, nu numai că l-a primit pe teritoriul polon, dar i-a

⁵⁸ Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, pp. 8–10; I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 334–336.

⁵⁹ I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 331–333; *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, tom XIV, *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, ed. A. Lewicki, III, Cracoviae, 1894, p. 219–220.

⁶⁰ I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 328; A. Veress, *op. cit.*, p. 13; Nicolae Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, 1976, p. 150.

⁶¹ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 155; Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula) între legendă și adevăr istoric*, București, 1976, p. 136.

⁶² Ș. Papacostea, *La Moldavie état tributaire...*, p. 448–449; idem, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul teutonic...*, p. 460–461.

⁶³ Iată ce ne spunea Axinte Uricariul despre atitudinea Poloniei și relațiile moldo-polone din vara anului 1475: „Scris cronicariul leșăscu că răpedziia Ștefan vodă soli după soli la craiul Cazimir pentru agiutoriu, arătându-i precum toți moldovenii văzându-să acoperiți de atâta mulțime de turci cineș de sine să socotește și pre Ștefan vodă singur îl lasă. Iară de vor videa agiutor crăescu, toți vor sta pre lângă dânsu. Le arăta și aceasta prin soli, că dobândind turcii Moldova, deodată vor alerga și în părțile Craiei Leșăști, ardând și prădând.

Acestea toate înțelegându-le Cazimir craiul, de sârgu toată Țara Rusască, Podoliia și Țara Belzului rădică; care cu Pavel Iasinschie podscrabi și cu starostele Belzului și a Helmului au poroncit să stea de strajă la marginea țării. Iară agiutor lui Ștefan vodă nu i-au dat” (Axinte Uricariul, *op. cit.*, I, p. 72).

permis să-și refacă și forțele armate în zona Sniatin–Cămenița⁶⁴, forțe care-i vor alunga pe turci din Moldova și din Țara Românească.

Dacă sultanul Mehmed al II-lea nu a reușit să cucerească Cetatea Albă și Chilia, fiind chiar nevoit să recunoască, implicit, apartenența acestora la Moldova prin tratatul de pace pe care l-a încheiat cu Ștefan cel Mare între sfârșitul anului 1479 și până la 3 mai 1481⁶⁵, data morții sale, urmașul acestuia, Baiazid al II-lea, presat și de ieniceri, și-a îndreptat prima mare expediție de cucerire tocmai asupra sudului Moldovei, în zona Basarabiei. Expediția a fost fulgerătoare, cele două cetăți fiind cucerite foarte repede, la 14 iulie 1484 Chilia și la 5 august Cetatea Albă⁶⁶. Ștefan cel Mare a fost luat prin surprindere deoarece credea, probabil, că tratatul de pace încheiat în 1483 între Matia Corvin și sultan includea și Moldova cu toate cetățile ei de graniță⁶⁷. Din păcate însă, acest tratat, fie dintr-o omisiune a negociatorului maghiar, arhiepiscopul de Kalocsa, fapt pentru care a și fost aruncat în temniță⁶⁸, fie datorită insistențelor Porții acceptate de Matia Corvin, nu includea cetățile din sudul Moldovei. Acest lucru ar explica și faptul că Matia Corvin, pentru a-l despăgubi, măcar și parțial, pe domnul Moldovei, i-a cedat

⁶⁴ C. Esarcu, *O relațiune contemporană inedită despre Ștefan cel Mare. 1476. Din Biblioteca Marciană din Veneția*, în CT, serie nouă, VII, tom I, București, 1876, p. 376–380; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 150.

⁶⁵ În tratat se spunea, printre altele: „Deoarece Ștefan s-a apropiat și s-a legat cu adevărat, conform condițiilor acestora amintite, de pragul acoperișului sultanului meu, el și averea și țara lui nu vor mai suferi nici un atac din partea mea și a beilor sangeacurilor și din partea celorlalți robi ai mei”. (Aurel Decei, *Tratatul de pace – sulh-nâme – încheiat între sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare, la 1479*, în RIR, XV, fasc. IV, 1945, p. 246; Mustafa Ali Mehmed, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul otoman...*, p. 173–176; idem, *Documente trucești...*, I, p. 5–6 și Bogdan Murgescu, *O nouă reglementare de pace moldo-otomană la 1481?*, în SAI, 51–52, 1985, p. 268–274). Dorința lui Mehmed II de a cuceri Chilia și Cetatea Albă a fost mare deoarece ele reprezentau poziții strategice și economice cheie atât pentru Moldova, cât și pentru turci, căroră, dacă le-ar fi stăpânit, le-ar fi permis să desăvârșască procesul de cucerire al întregului litoral pontic. În acest sens Axinte Uricariul este foarte clar atunci când se referă la cauzele expediției sultanale din 1476: „Vădzind sultan Mehmet, împăratul turcescu, atâta pagubă ce-i făcuse Ștefan vodă și cetățile Chilia și Cetatea Albă, nerăscumpărate, fiind încă supt stăpânirea lui Ștefan vodă, gândi singur cu capul său să margă să între cu oștile sale în țară să o cotopească și să o prade” (Axinte Uricariul, *op. cit.*, I, p. 72). Cele două cetăți au constituit unul din obiectivele principale ale campaniei sultanale din 1476, dar toate atacurile îndreptate împotriva lor au eșuat (M. Guboglu, *Izvoare turco-persane privind relațiile lui Ștefan cel Mare cu Imperiul otoman*, în RA, 44, 1982, nr. 2, p. 144; V. Ciociltan, *Poarta otomană și gurile Dunării în secolul al XV-lea*, p. 1067; S. Columbeanu, *art. cit.*, p. 84; I. Chirtoagă, *Cetatea Albă*, p. 114). Acest fapt explică lucrările de consolidare pe care Ștefan le va face la Cetatea Albă în 1479, precum și construirea, între 22 iunie și 16 iulie același an, a cetății Chilia Nouă pe malul stâng al Dunării (I. Bogdan, *art. cit.*, p. 338; L. Chițescu, *art. cit.*, p. 1542; S. Columbeanu, *art. cit.*, p. 85; I. Chirtoagă, *Cetatea Albă*, p. 114).

⁶⁶ Nicoară Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în RER, V–VII, Paris, 1960, p. 67–77; idem, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, în SOF, XXIII, München, 1964, p. 36–90.

⁶⁷ Vilmos Fraknói, *Mátyas király levelei*, vol. II, Budapest, 1894, p. 273–275; Szeremi György, *Chronicon*, în *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*, tom I, Budapest, 1857, p. 19.

⁶⁸ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 63–65; idem, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 166.

două cetăți în Transilvania, Ciceul și Cetatea de Baltă. De asemenea, este foarte probabil ca Ștefan să fi contat și pe ajutorul Poloniei în virtutea tratatului de vasalitate pe care îl reînnoise cu regele Cazimir IV în 1468⁶⁹. Nici una din speranțele domnului moldovean nu s-a îndeplinit însă.

Turcii nu s-au limitat doar la simpla cucerire a celor două cetăți și la transformarea lor în kazale dependente de sangeacbeii de Silistra. Ei au anexat și teritoriul lor înconjurător împreună cu fortificația Iurgheci din apropiere de Cetatea Albă⁷⁰. Anexarea acestui teritoriu era necesară atât pentru folosința celor două cetăți, cât și pentru asigurarea unui culoar terestru de legătură cu tătarii din Crimeea. Kazaua Cetății Albe se întindea de la limanul Nistrului spre vest până la apa Cogălnicului, atingea Nistrul la satul Purcari. Hotarul kazalei Chilia pleca de la Cogălnic spre vest și atingea la vest de Cătlăbuga, prin Tașbunar, Dunărea⁷¹. Mai mult decât atât, după ce a cucerit cele două cetăți, sultanul a lăsat în sudul Moldovei trupe ale tătarilor de pe Volga, conduse de Murtaza-Han, care au pustiit și au jefuit în așa măsură acest teritoriu încât, după cum o recunosc chiar cronicile otomane⁷², a devenit aproape de nelocuit, ceea ce i-a obligat pe tătari să ceară permisiunea Porții de a se reîntoarce în țara lor. De asemenea, turcii au început să împingă încet, dar permanent, hotarul Moldovei din apropierea țărmului Mării Negre tot mai departe spre nord, silind pe moldoveni să formeze o nouă linie de hotar mai jos de Ciubărciu, pe Nistru, unde s-a instalat vechea părcălăbie de Cetatea Albă⁷³. Aici întâlnim menționat la 8 aprilie 1526 pe Fătul, iar la 22 martie 1535 pe Tomșa⁷⁴. Probabil că acest hotar a fost stabilit în vara anului 1486, după încheierea păcii moldo-otomane din aprilie același an, în urma unei misiuni con-

⁶⁹ Hurmuzaki, *Documente*, II, 2, p. 709–710.

⁷⁰ Tahsin Gemil, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în RRH, tome XXII, no. 3, 1983, p. 236–238.

⁷¹ I. Nistor, *art. cit.*, pp. 11–12; idem, *Basarabia, pivotul politic al Moldovei voievodale*, în AARMSI, s. III, t. XXVI, 1943–1944, p. 237–239; idem, *Istoria Basarabiei*, Cernăuți, 1923, p. 89–90.

⁷² Iată ce ne spune în acest sens o cronică anonimă a sultanului Baiazid II: „...lasă acolo oastea tătărăscă împreună cu hanul lor numit Murtaza, pentru ca aceștia, ca unii ce hălăduiră între aceste două cetăți, să le păzescă și să împiedice apropierea ghiaurului. Acești tătari, în răstimp de trei sau patru ani cât au petrecut aici, în această țară, au pustiit-o și au jefuit-o în așa măsură, încât a devenit aproape de nelocuit. În cele din urmă, când nu mai găsiră nimic de prădat, cerură sultanului Baiazid învoire pentru a se întoarce în țara lor. O obținură și plecară, după ce pustiiră cu desăvârșire această țară”. (*Menakib-i sultan Bayezid han ibn-i Muhammed han*, (Cronica sultanului Baiazid, fiul lui Mehmed), în *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. I, Sec. XV–mijlocul sec. XVII, volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 137). Informații asemănătoare întâlnim și la Orujd bin Adil în *Tevarih-i al-i Osman* (Cronicile dinastiei otomane), în *ibidem*, p. 63.

⁷³ Ion I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, p. 90–94.

⁷⁴ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 187.

duse de cadiul din Aidos, Mustafa. „Atunci, creștinii s-au necăjit...”⁷⁵ aflăm din documentul otoman referitor la această misiune, dar nu se mai putea face aproape nimic.

Prin ocuparea celor două cetăți turcii au încheiat procesul de cucerire al Mării Negre. De acum înainte nimeni nu mai putea să o străbată decât cu aprobarea lor și în condițiile impuse de ei. Pentru Moldova, în schimb, pierderea celor două cetăți a însemnat o lovitură economică nimicitoare, deoarece a privat-o de cele mai importante venituri vamale și de ieșirea la Dunăre și mare. Lovită economic a fost și Țara Românească prin obstrucționarea comerțului Brăilei. În 1485 nouăzeci de corăbii otomane au venit la Chilia pentru a construi un castel care să închidă trecerea spre Țara Românească⁷⁶. Este vorba, probabil, de cetatea Eski Kili, pe zidurile căreia turcii au amplasat tunuri, astfel încât nici o corabie nu putea trece dacă nu avea pașapoarte imperiale⁷⁷. Din punct de vedere militar sistemul de fortificații al Moldovei a fost grav dezorganizat, iar țara nu mai putea fi apărată dinspre sud, turcii având drumul deschis pentru pradă și război oricând ar fi dorit să facă aceasta. Pierzând cele două cetăți și o fâșie importantă din sudul Busarabiei, Moldova pierdea poate regiunea cea mai importantă sub aspect economic și militar, riscând și o degradare permanentă a statutului ei în relațiile cu Poarta, aflată acum într-o poziție extrem de favorabilă pentru a-și impune condițiile.

În același timp însă, cucerirea Chilie și a Cetății Albe a fost urmată de o creștere a tensiunilor existente în relațiile dintre Moldova și Polonia, pe de o parte, și Imperiul Otoman pe de altă parte⁷⁸. Bineînțeles că Ștefan cel Mare nu a asistat pasiv la pierderea celor două cetăți. Fără a aștepta ajutor de la aliații săi, el a încercat să le recucerească tot prin surprindere, printr-un atac fulgerător și cu sprijinul unor forțe din interiorul lor⁷⁹, dar tentativa a eșuat. În aceste condiții, domnul Moldovei a apelat la aliați, la Ungaria și la Polonia.

⁷⁵ Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești...*, I, p. 10–11. Editorul plasează misiunea cadiului din Aidos în perioada domniei lui Ștefăniță (1517–1527), dar Tahsin Gemil demonstrează cu toată claritatea că ea s-a desfășurat în vara lui 1486 (*Quelques observations...*, p. 225–228 și 235).

⁷⁶ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 86.

⁷⁷ M. M. Alexandrescu Dersca Bulgaru, *Date asupra cetății și orașului Chilia sub stăpânirea otomană (sec. XV–XVII)* în „Peuce”, VI, Tulcea, 1977, p. 249. Importanța Chilie și a Cetății Albe, din toate punctele de vedere, pentru turci, rezultă cu toată puterea din scrisoarea pe care sultanul Baiazid II a trimis-o raguzanilor, după ce le-a cucerit, în a doua jumătate a lunii august 1484. Despre Chilia el spune: „...la qual è chiave et porta ad tutto lo paese de Moldavia et Ongaria, et in quel del Danubio...” (A. Veress, *op. cit.*, I, p. 38), iar despre Cetatea Albă: „...la qual è chiave et porta al tutto il paese de Polonia, Russia, Tartaria, da tutta el mare maiore...” (*Ibidem*, p. 39).

⁷⁸ Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, p. 627–628.

⁷⁹ *Tevarih-i al-i Osman* (Cronicile dinastiei osmane), în *Cronici turcești*, I, p. 100–101; Mehmed Neşri, *Tarih-i al-i Osman* (Istoria dinastiei otomane), în *Ibidem*, I, p. 132–133; S. Columbeanu, *art. cit.*, p. 87.

De la Ungaria, în ciuda tratatelor existente, nu a reușit să obțină mare lucru. Matia Corvin l-a aruncat în temniță pe arhiepiscopul de Kalocsa, acuzându-l de neglijență nepermisă în negocierea tratatului cu turcii din 1483, a cedat Moldovei cetățile transilvane Ciceul și Cetatea de Baltă ca un fel de compensație pentru cele două cetăți din sud și a trimis o misiune diplomatică la Poartă care, evident, nu a obținut absolut nimic. Adevărul este că Matia Corvin încheiase tratatul cu turcii deoarece avea nevoie de pace la granița de sud pentru a-și putea îndrepta întreaga atenție asupra Europei Centrale și nu mai putea, sub nici o formă, să revină asupra prevederilor sale. Nu întâmplător în vara lui 1484, el a declanșat o campanie de mare anvergură împotriva împăratului Frederic III, campanie care s-a soldat cu ocuparea Vienei, în anul următor, oraș unde regele maghiar va rămâne până la moartea sa, survenită surprinzător în 1490⁸⁰. În concluzie, din partea Ungariei nu se putea aștepta nici un fel de ajutor serios pentru recuperarea celor două cetăți.

Diferită a fost însă atitudinea Poloniei. Deși, așa cum arătam ceva mai sus, politica externă a acestei țări era îndreptată, în primul rând, spre problemele baltice, fapt pentru care și ea avea nevoie de liniște la frontierele sudice, regele Cazimir IV nu putea să asiste pasiv la încercările turcilor de a modifica echilibrul strategic la nord de Marea Neagră. Din această cauză el s-a oferit să-l ajute pe Ștefan cel Mare cu condiția ca acesta să depună personal jurământul de vasalitate, ceea ce domnul moldovean evitase cu multă abilitate până în acel moment.

Interesul strategic al Poloniei în privința opririi înaintării otomane spre nord după cucerirea Chilie și a Cetății Albe este scos în evidență cu multă claritate de cronicile românești. Astfel, Grigore Ureche spune că turcii: „...ar fi vrut apuca și alte cetăți, că Ștefan vodă la gol n-au îndrăznit să iasă, ci numai la strâmtori nevoia de le făcea zmințeală. Ci și turcii văzându ajutorul ce venise de la Țara Leșască lui Ștefan vodă, sau însuși craiul, cum scriu unii, că au tras de la ruși și de la Litva țara toată, de să strânsese oamenii de treabă mai mult de 20 000 de oameni și trecând Nistrul Craiul cu dâștii suptu Haliciu, au venitu la Colomăia...”⁸¹. Mai clar decât Ureche este Axinte Uricariul care afirmă următoarele: „Iară mai cu dedânsul au intrat în grijă Cazimir, craiul leșăscu, și toți liașii, pentru Ștefan vodă, vădzând slăbită Țara Moldovei de turci, să nu să închine Ștefan vodă la turci și să să lasă de prieteșugul liașilor. Că nu fieștece

⁸⁰ Pentru acest conflict major între Matia Corvin și Frederic III a se vedea, printre altele, V. Fraknoi, *Mathias Corvinus König von Ungarn 1458 1490*, Freiburg im Breisgau. 1891, p. 208 212; Peter Rassow, *Histoire de l'Allemagne des origines à nos jours*, vol. I, Lyon, 1969, p. 285; Lajos Elekes, *La politica estera di re Mattia e gli Stati italiani nella seconda metà del secolo XV*, în vol. *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, a cura di Tibor Klaniczay, Budapest, 1975, p. 249; I. Barta, T. Berend, P. Hanak, *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, publié sous la direction de E. Pamlenyi, Budapest, 1974, p. 130; Karl Nehring, *Mathias Corvinus, Kaiser Friedrich III und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, München, 1975, p. 163 168.

⁸¹ Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 106–107.

domn era Ștefan vodă, ce vestit între domnii creștinești pentru multe războaie cu năroc ce au făcut asupra tătarilor și a turcilor și a ungurilor. Socotit-au, dar, Cazimir craiul și au trimis ajutor lui Ștefan vodă, mai mult apărând de oști hotarul Țării Leșăști, năvălind oștile turcești și tătărești. Măcar că craiul Cazimir siliia nice o pricină să nu aibă despre turci asupra sa, ce socotia că având încă părete pre Țara Moldovii, totuși are nevoe Podoliia, Țara Rusască și Litva. Iară cu cât mai mult, lipsind păretele, adevă Moldova, s-ar răsiți de tot Podoliia, Țara Rusască și Litva [...]. Iară de odată au socotit craiul să audză de pogorîrea sa cu oști la marginea Țării Moldovei, pentru că și turcii atunci ar avea grijă de nu ar supăra țara ades. Și adevărat că pre acia vreme avea turcii grijă de crăiile leșăști⁸².

În fața amenințării otomane tot mai grave și cu speranța că polonii îl vor ajuta să recupereze cetățile pierdute, Ștefan cel Mare și-a călcat pe mândrie și s-a dus în Polonia unde, la 15 septembrie 1485, la Colomea, a depus personal jurământul de vasalitate în fața lui Cazimir al IV-lea⁸³. Este posibil ca Ștefan să fi fost împins la acest gest și de nevoia presantă de a-i scoate pe turci din Moldova, trupele acestora, însoțite de un pretendent la tron pe nume Petru Hronoda sau Hruet, pătrunzând adânc în țară și ajungând până la Suceava pe care au jefuit-o și au ars-o la 19 septembrie 1485⁸⁴. Dar obiectivul său a fost atins numai parțial în sensul că a primit din partea regelui polon ajutor suficient⁸⁵ pentru a-i scoate pe turci din Moldova prin bătăliile victorioase de la Cătălbuga (16 noiembrie 1485) și Șcheia (6 martie 1486), însă nu și pentru a recuceri Chilia și Cetatea Albă. Ureche ne spune că „...cetățile carile le-au luat turcii, Chilia și Cetatea Albă, n-au putut să le dobândească, că ei mai înainte de ce au ieșit, le-au grijit cu oameni, cu puști și cu bucate de ajunsu și au rămas pre mîna turcilor, până în zioa de astăzi”⁸⁶. Evident că polonii dorind să oprească ofensiva otomană, nu doreau și, probabil, nici nu puteau să declanșeze un război pe scară largă necesar pentru redobândirea celor două cetăți. Neavând forța necesară pentru a continua confruntarea cu Imperiul otoman și neprimind sprijin suficient din partea Poloniei pentru recuperarea celor două cetăți din sud, Ștefan cel Mare nu a putut face

⁸² Axinte Uricariul, *op. cit.*, p. 76.

⁸³ Hurmuzaki, *Documente*, II, 2, p. 288–289; Ș. Papacostea, *De la Colomea la Codrul Cosminului. Poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea*, în RSL, XVII, București, 1970, p. 534–535; Victor Eskenasy, *Omagiul lui Ștefan cel Mare de la Colomea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval*, în AIIAI, XX, Iași, 1983, p. 257–267.

⁸⁴ *Letopisețul anonim al Moldovei*, în *Cronicle slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ioan Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 19; *Cronica moldo-germană*, în *ibidem*, p. 35; *Letopisețul de la Putna nr. 1*, în *ibidem*, p. 51; *Letopisețul de la Putna nr. 2*, în *ibidem*, p. 64; *Traducerea românească a Letopisețului de la Putna*, în *ibidem*, p. 72; Tursun-bei, *Tarih-i Ebu-l Feth-i Sultan Mehmed-han* (Istoria sultanului Mehmed han, părintele cuceritor), în *Cronici turcești*, I, p. 77.

⁸⁵ Este vorba de trupe însumând 3 000 de oameni (Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 107; *Cronica moldo-germană*, p. 35).

⁸⁶ Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 107; a se vedea și Axinte Uricariul, *op. cit.*, p. 77.

ceva decât să încheie pace cu sultanul în primăvara lui 1486⁸⁷, pace care consfințea pierderea definitivă a Chilie și a Cetății Albe.

Deși domnul Moldovei nu a renunțat la gândul recuceririi celor două cetăți, dovadă fiind acțiunile sale din ultima parte a domniei, din 1497, când a crezut în dorința regelui polon de a elibera Caffa, Cetatea Albă și Chilia, credință plătită scump printr-un sângeros război încheiat cu victoria din Codrii Cosminului, dar și cu pierderi teritoriale în sudul Basarabiei⁸⁸, precum și cele din timpul războiului turco-venețian dintre 1499 și 1503⁸⁹, el nu a mai putut face nimic care să-i împiedice pe turci să se instaleze solid în sudul Moldovei. Pierderea celor două cetăți era definitivă și o dată cu ea se deschidea și problema Basarabiei, turcii manifestând de la început tendința de a-și extinde dominația cât mai spre nord. Acest lucru a făcut ca problema Basarabiei să fie chiar de la început o problemă internațională, ea implicând nu numai interesele Imperiului Otoman și ale Moldovei, dar și pe acelea ale tătarilor din Crimeea și de pe Volga, ale Ungariei și ale Poloniei. Și cu toate că de-a lungul timpului unele dintre aceste puteri vor dispărea sau se vor transforma, caracterul internațional al problemei Basarabiei nu va dispărea niciodată.

⁸⁷ *Tevarih-i al-i Osman* (Istoriile dinastiei osmane), în *Cronici turcești*, I, p. 187. Ștefan S. Gorovei, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observații pe marginea unor texte*, în RdI, tom 35, nr. 7, 1982, p. 807–821; T. Gemil, *Quelques observations*, p. 225–238. După încheierea păcii moldo-otomane, diplomația polonă a încercat în continuare să-i scoată pe turci din sudul Moldovei condiționând semnarea unui armistițiu cu Baiazid II de restituirea Chilie și Cetății Albe, cetăți pe care turcii „...le-au dobândit prin violenție” (Hurmuzaki, II, 2, p. 306–308; I. Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, București, 1914, p. 126). Până la urmă, după mai multe ciocniri cu turcii și tătarii (*Akta Stanow Krolewskich* (*Acta Statutum Terrarum Prusiae Regalis*), ed. K. Gorski, M. Biskup, Torun, vol. I, 1955, p. 425, 466; Nicoară Beldiceanu, Jean-Louis Bacqué-Gramont, Matei Cazacu, *Recherches sur les ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520*, în „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” University of London, vol. XLV, part 1, 1982, p. 52), Cazimir IV a încheiat și el pace cu turcii, în martie 1489, sancționând pe această cale, și *de jure* pierderea celor două cetăți (Hurmuzaki, II, 2, pp. 315–316; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 297).

⁸⁸ La 19 iunie 1497 un sol al sultanului anunța pe dogele Veneției că turcii au cucerit mai multe locuri în sudul Moldovei (Marino Sanuto, *I Diarii*, vol. I, Venezia, 1879, col. 844–846; Domenico Malipiero, *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500*, în „Archivio Storico Italiano”, XXI, Firenze, 1874, p. 154. A se vedea și Eugen Denize, *Aspecte noi cu privire la politica externă a lui Ștefan cel Mare în ultima parte a domniei (1490–1504)*, în SMIM, vol. XI, București, 1992, p. 95–108.

⁸⁹ Eugen Denize, *Ștefan cel Mare și războiul otomano-venețian din 1499–1503*, în RdI, tom 41, nr. 10, 1988, p. 977–991.

„SEMNE ȘI MINUNI” PENTRU ȘTEFAN VOIEVOD. NOTĂ DE MENTALITATE MEDIEVALĂ*

MARIA MAGDALENA SZÉKELY, ȘTEFAN S. GOROVEI*

„Descoperim, cu mirare, că specificitatea
evului mediu stă mai puțin în «istoria» sa,
în «devenirea» sa, cât în ceea ce are el
supraistoric, tradițional, universal; în
simbolismul și în metafizica sa”.

(Mircea Eliade)

Evul Mediu este epoca gândirii mitice și mistice. Este vremea când iau naștere ciclul arthurian și mitul „împăratului adormit“, este vremea spaimelor față de strigoi, de Antichrist, dar și a spaimelor milenariste, este vremea vrăjitoarelor și a magiei, a alchimiei și hermetismului, a cruciadelor, a Ordinului Templierilor, a frățietăților mistice și tainice. Este vremea în care omul evadează în lumea imaginarului, în lumea visului, a basmului, a fantasmelor, a simbolurilor. În esență, omul medieval este un *homo religiosus*, care crede în semne și miracole, pleacă în pelerinaj, se roagă în fața moaștelor, stă de vorbă cu Dumnezeu și cu sfinții. Omul medieval percepe dimensiunea sacră a universului, percepere care înseamnă „resimțirea prezenței forțelor anterioare propice sau înspăimântătoare, după caz. Oamenii se străduiesc să îmblânzească mânia prin ofrande, cântece, sărbători și sacrificii”¹. Întrucât lumea a fost creată de Dumnezeu și i se supune lui, toate evenimentele naturale care perturbă armonia universului sunt percepute ca gesturi divine de avertizare sau de sancționare ori ca rezultat al acțiunii Diavolului. Și într-un caz și în celălalt, oamenii trebuie să facă penitență, să-și recunoască păcatele și să lupte pentru îndreptarea lor. Pentru *homo religiosus*, „spațiul nu este omogen”: există un spațiu sacru și altul profan, neconsacrat².

* Acest studiu reunește comunicările prezentate la Simpozionul „Ștefan cel Mare și Sfânt. 540 de ani de la urcarea pe tronul Țării Moldovei”, Suceava, 12 aprilie 1997, și în ședința de comunicări a Asociației Arhiviștilor și Prietenilor Arhivelor „Gh. Asachi”, Iași, 15 mai 1997.

¹ Jacques Paul, *Biserica și cultura în Occident, secolele IX-XII*, vol. II, traducere de Elena-Liliana Ionescu, București, 1996, p. 286.

² Mircea Eliade, *Sacru și profanul*, traducere de Brândușa Prelipceanu, București 1995, p. 21.

„Studii și materiale de istorie medie”, XVI, p. 49-64, 1998

Spațiul sacru poate fi o țară întreagă, un oraș sau numai un sanctuar³. Nici timpul nu este omogen: el se împarte în timp sacru și timp profan, obișnuit. Timpul sacru este timpul sărbătorilor, timpul liturgic, cel care se repetă ciclic⁴.

Nu-i era dat, însă, oricui să recepteze realitatea înconjurătoare în acest chip. Doar inițiații aveau acces la semne, iar monarhii erau inițiați prin excelență, ceremonia de întronare fiind, în esență, una de tip inițiativ⁵. Tocmai de aceea, *ei* erau îndreptățiți să primească semne și să le interpreteze, ei înșiși sau cu ajutorul astrologilor de la curte.

Principii creștini, unși în ceremonia de încoronare, domnii români primeau și ei semne. Atâta doar, că ele au fost arareori consemnate în izvoarele timpului, lipsindu-ne astfel de un temei foarte solid pentru a cerceta, și din punct de vedere semiotic și simbolic, evul nostru de mijloc. Printr-o fericită întâmplare, pentru domnia lui Ștefan cel Mare, există unele mărturii directe despre semne și încă – multe – indirecte, pe care le vom analiza în cele ce urmează.

La 8 septembrie 1503 începea construcția bisericii din Reuseni. Textul pisaniei menționează hramul ei, *Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul* și motivează, indirect, alegerea acestui hram de către Ștefan cel Mare: „pe acest loc unde a fost tăiat capul tatălui său, Bogdan voievod”⁶. Așadar, biserica din Reuseni a fost construită de Ștefan în amintirea părintelui său și a morții lui tragice. Poate că întru comemorarea acestui eveniment, petrecut la 15 octombrie 1451⁷, în ziua de 15 octombrie a anului 1488, se sfințește biserica Sf. Ilie⁸. În aceeași zi, Ștefan făcea o însemnată danie episcopiei de Roman (n-ar fi exclus ca episcopul Vasilie însuși să fi participat la slujba de sfințire a nou clăditei biserici de lângă Suceava)⁹. Mai există o biserică a lui Ștefan care a primit ca hram *Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul*: biserica de la Vaslui¹⁰. La 16 ianuarie 1471, în târgul Vasluiului, „tăie Ștefan vodă – spune cronicarul – pre Isaiia vornicul și pre Negrilă păharnicul și pre Alexa stolnicul”¹¹. Edificarea bise-

³ *Ibidem*, p. 40.

⁴ *Ibidem*, p. 61–62.

⁵ Arnold Van Gennep, *Riturile de trecere*, traducere de Lucia Berdan și Nora Vasilescu, Iași, 1996, p. 102–103.

⁶ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 196, nr. 23.

⁷ Data morții lui Bogdan al II-lea apare pe piatra lui de mormânt (*ibidem*, p. 275, nr. 82).

⁸ *Ibidem*, p. 67, nr. 4.

⁹ DRH, A, III, p. 80, nr. 42.

¹⁰ *Repertoriul...*, p. 87, nr. 6.

¹¹ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, ed. a II-a, București, 1958, p. 96.

ricii din Vaslui cu hramul amintit nu poate avea decât semnificația unei uriașe și simbolice spovedanii, a unei veșnice rugăciuni – cât va sta biserica – pentru iertarea păcatului lui Ștefan de a-i fi tăiat pe frații săi întru botez. Semnul că tăierea boierilor a fost un păcat pare să-i fi venit domnului chiar în anul îndeplinirii sentinței, 1471, la 29 august, adică în ziua Tăierii Capului Sfântului Ioan Botezătorul. La acea dată, consemnează letopisețul țării, „a fost cutremur mare atunci peste toată lumea, în vremea când ședea țarul la masă”¹². În mentalitatea oamenilor medievali, cutremurele erau interpretate ca semne divine¹³: fie ca avertismente, fie ca sancțiuni date de Dumnezeu¹⁴, altfel spus, preluând formulările lui Gilbert Dagron, ca „semn-răspuns (al lui Dumnezeu pentru păcatele noastre și deci semi-efect) sau semn prevestitor (al evenimentelor care vor veni, slobozit de Dumnezeu, de aștri sau de o anumită logică istorică și deci semi-cauză)”¹⁵. „Cel ce caută spre pământ și-l face pe el de se cutremură; Cel ce se atinge de munți și fumegă”, spune Psalmul 103,33¹⁶. Cutremurul era privit ca o prevestire a sfârșitului lumii și a Judecății de Apoi¹⁷, căci, după Apocalipsa lui Ioan (8,5), „îngerul a luat cădelnița și a umplut-o din focul jertfelnicului și a aruncat pe pământ; și s-au pornit tunete și glasuri și fulgere și pământul s-a cutremurat”. Seismele erau socotite o dovadă că Dumnezeu urmărește cu multă atenție viața oamenilor, treburile publice, mersul evenimentelor¹⁸. Dezordinea politică sau socială era confirmată și prelungită de haosul natural¹⁹. În marea lui bunătate, Dumnezeu nu lăsa, însă, ca lumea întreagă să se prăbușească în cutremur, ei dădea numai avertismente pentru ceea ce s-ar putea întâmpla dacă păcatele oamenilor se vor repeta. Astrologii care se îndeletniceau cu prevederea cutremurelor în funcție de poziția soarelui și a semnelor zodiacale, legau de aceste fenomene tectonice diverse profeții, referitoare la succesiuni imperiale, războaie, revolte, epidemii²⁰. Potrivit hagio-

¹² *Croniclele slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 17.

¹³ Brian Croke, *Two Early Byzantine Earthquakes and Their Liturgical Commemoration*, în „Byzantion”, LI, 1981, p. 125.

¹⁴ Alain Ducellier, *Les séismes en Méditerranée orientale du XIème au XIIème siècle. Problèmes de méthode et résultats provisoires*, în *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*, IV. Histoire. Communications, Atena, 1980, p. 111.

¹⁵ Gilbert Dagron, *Quand la terre tremble...*, în „Travaux et mémoires”, 8, 1981, p. 103, studiu reluat în idem, *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, Variorum Reprints, Londra, 1984, nr. III.

¹⁶ Aici și în continuare, pentru textele din Biblie, folosim ediția din 1968 a Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române.

¹⁷ Frank Vercleyen, *Tremblements de terre à Constantinople: l'impact sur la population*, în „Byzantion”, LVIII, 1988, p. 159.

¹⁸ Gilbert Dagron, *op. cit.*, p. 96.

¹⁹ Frank Vercleyen, *op. cit.*, p. 156.

²⁰ *Ibidem*, p. 171; Gilbert Dagron, *op. cit.*, p. 94.

grafiilor, adesea, în timpul torturii sau morții unor sfinți, pământul se mișca. Era un semn prin care Dumnezeu dezvăluia „puterea pe care o acordă sfinților Săi și martirilor Săi”²¹. Iată de ce coincidența datei cutremurului din 1471 cu sărbătoarea Tăierii Capului Sfântului Ioan Botezătorul trebuie să fi fost interpretată ca un gest divin, ca o mustrare la adresa domnului de la Suceava. Nu este exclus ca seismul să-l fi determinat pe Ștefan să construiască o biserică în târgul Vasluiului, în amintirea boierilor decapitați acolo.

Cum am spus deja, piatra fundamentală a ctitoriei de la Reuseni s-a pus la 8 septembrie 1503. Data nu este, mai mult ca sigur, întâmplătoare, 8 septembrie fiind ziua sărbătoririi *Nașterii Maicii Domnului*. Un număr însemnat de acte ctitoricești legate de numele lui Ștefan cel Mare se circumscrie datei de 8 septembrie dar și aceleia de 15 august, când se celebrează *Adormirea Maicii Domnului*. Nu este cazul să explicăm de ce necropola domnească de la Putna a primit ca hram marea sărbătoare creștină din 15 august²², ne vom opri însă la cealaltă biserică având hramul Adormirii ctitorită de Ștefan cel Mare. Este vorba de biserica din Borzești, localitate de care tradiția leagă obârșia domnului. Chiar dacă aceasta va fi fiind doar o legendă, rosturile atribuirii hramului amintit și consemnarea din pisanie („întru rugă sieși și întru pomenirea înaintașilor și părinților”²³) sunt dovezi că între marele domn și satul Borzești a existat, într-adevăr, o legătură, nemaștiută astăzi. Reamintim că bisericii din Borzești, Ștefan cel Mare îi va închina, în 1495, un Tetraevanghel, în inscripția căruia domnul se intitulează „fiul lui Bogdan voievod și al Oltei”²⁴. Între manuscrisele azi cunoscute, acesta este singurul în care donatorul pomenește și numele mamei sale. Mai mult decât atât, actul de danie s-a petrecut la 3 noiembrie 1495. Data aceasta duce imediat cu gândul la data morții Oltei – 4 noiembrie 1465 –, înregistrată pe piatra ei tombală²⁵. Probabil, Tetraevanghelul a fost un dar făcut de Ștefan pentru comemorarea a 30 de ani de la moartea mamei sale. Iar închinarea lui *tocmai* la Borzești nu a fost, fără îndoială, un gest gratuit! La 15 august 1471, de la Putna – unde se afla, deci, de ziua hramului – Ștefan cel Mare făcea o danie mănăstirii Probota, „întru pomenirea sfântrăposăților noștri părinți și pentru sănătatea noastră și pentru sănătatea copiilor noștri”²⁶. La 8 septembrie 1457, Ștefan se găsea la mănăstirea Bistrița, locul unde-și găsiseră odihna unii dintre înaintașii săi întru neam și domnie. Cu acel prilej, Ștefan confirma o mai veche danie către mănăstire, făcută de „sfântrăposatul Alexandru voievod cel bătrân” și de alți domni care i-au urmat²⁷.

²¹ Frank Verceleyen, *op. cit.*, p. 167.

²² *Repertoriul...*, p. 49, nr. 1.

²³ *Ibidem*, p. 109, nr. 10.

²⁴ *Ibidem*, p. 407, nr. 157.

²⁵ *Ibidem*, p. 246, nr. 49.

²⁶ DRH, A, II, p. 258, nr. 174.

²⁷ *Ibidem*, p. 96, nr. 65.

Sărbătoarea căreia Ștefan cel Mare i-a acordat cea mai mare cinstită a fost *Înălțarea Sfintei Cruci*, sărbătoare încărcată de sensurile cele mai adânci și mai ascunse. În ultimii 30 de ani de domnie, principele a lăsat suficiente indicii despre importanța pe care o dădea acestei sărbători. Numai că, până nu demult, aceste semne nu au fost deciptate. Semnificația lor se vede, însă, astăzi în toată claritatea ei. Explicația trebuie să pornească de la anul 1473, considerat „ancheie” al domniei lui Ștefan cel Mare²⁸. Atunci, în 1473, Ștefan cel Mare a încetat să mai plătească tribut Porții și l-a scos din tronul Țării Românești pe filootomanul Radu cel Frumos, atunci, domnul a fost pictat în Tetraevangelul de la Humor, în al cărui epilog donatorul este numit „țar”²⁹. 1473 este anul în care în Moldova se întâmplă ceva, ceva care va pregăti declanșarea ostilităților față de Imperiul Otoman. Dar evenimentele din 1473 fuseseră precedate de un semn, despre care va fi vorba mai departe, și de un eveniment: căsătoria lui Ștefan cel Mare cu Maria din neamul Asanilor-Paleologi de la Mangop. Cununia s-a oficiat la 14 septembrie 1472, adică în ziua Înălțării Sfintei Cruci³⁰. Nu întâmplător, unirea principelui cu urmașa împăraților bizantini fusese pusă sub semnul Înălțării supremului simbol al creștinismului. Această căsătorie – s-a sugerat deja – îi dădea lui Ștefan dreptul de a spera că Suceava va fi „noul Constantinopol”³¹. Cu alte cuvinte, că Moldova va deveni centrul împărăției creștine. În ziua de 14 septembrie, în biserică se citește Acatistul Sfintei Cruci. Cu acel prilej, credincioșii află cum Crucea „luminează marginile lumii”, cum „împreunează pe cele de pe pământ cu cele de sus”, cum „scară până la cer s-a făcut”. Dar acestea sunt, după explicațiile lui Mircea Eliade, atributele Arborelui Cosmic, „situat în centrul lumii, care asigură comunicarea dintre Cer și Pământ”³². Acestui arbore i se substituie, în plan simbolic, Crucea, tăiată din lemnul lui³³. „Crucea – scria autorul amintit – era semnul vizibil al mântuirii împlinite de Isus Christos; ca urmare, ea trebuia să înlocuiască simbolurile vechi ale înălțării la Cer. Și pentru că mântuirea a cuprins întreaga omenire, Crucea a trebuit să fie socotită centru al lumii așa încât să poată sanctifica întregul univers”³⁴. Iată de ce Ștefan cel Mare a rezervat – începând cu momentul 1472 – o așa de mare însemnătate Înălțării

²⁸ Dumitru Nastase, *Ideea imperială în Țările Române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVI)*, Atena, 1972; Ștefan S. Gorovei, *1473 un an-cheie al domniei lui Ștefan cel Mare*, în AIIAI, XVI, 1979, p. 145-149; idem, *1473: Ștefan, Moldova și lumea catolică*, în AIIIX, XXIX, 1992, p. 75-83.

²⁹ Idem, *1473. Ștefan, Moldova și lumea catolică*, p. 75-76.

³⁰ *Cronicile slavo-române...*, p. 17.

³¹ Ștefan S. Gorovei, *1473: Ștefan, Moldova și lumea catolică*, p. 83.

³² Mircea Eliade, *Nașteri mistice*, traducere de Mihaela Grigore Paraschivescu, București, 1995, p. 156.

³³ Idem, *Imagini și simboluri. Eșeu despre simbolismul magico-religios*, traducere de Alexandra Beldescu, București, 1994, p. 200, dar și p. 54.

³⁴ Idem, *Nașteri mistice*, p. 156; idem, *Imagini și simboluri*, p. 200, 202.

Sfintei Cruci: locul unde se înălța Crucea devenea Centrul Lumii³⁵. Adică, centrul lumii ortodoxe, al împărăției creștine. În ceea ce-l privește pe Ștefan, în 1472, el era pregătit să ridice Crucea spadei sale în războiul împotriva necredincioșilor. La 1486, când pacea cu turcii va pune capăt cruciadei, Ștefan va da două semnale că lupta nu se încheiase definitiv. Amândouă – în plan simbolic. În 1487, el va construi biserica de la Pătrăuți, cu hramul Cinstitei Cruci³⁶, care, de fapt, este același cu Înălțarea Sfintei Cruci, biserică în a cărei pictură se întâlnește o scenă, cunoscută sub numele de „Cavalcada împăratului Constantin”. „O compoziție amplă grupează o întreagă oaste de sfinți militari, călărind sub arme și cu mantiile fâlfâind, în frunte cu Sfântul Constantin și cu Arhanghelul Mihail, într-o direcție indicată, din cer, de o cruce. După cum a arătat A. Grabar, evocând victoria câștigată în numele Crucii de împăratul Constantin cel Mare asupra dușmanilor săi păgâni, această compoziție nu făcea decât s-o invoce pe cea a moldovenilor asupra turcilor [...]. Biserica din Pătrăuți și compoziția ei alegorică trebuiau să spună limpede că pacea nu fusese acceptată decât în fapt, ca o provizorie «încetare a focului», de către domnescul ctitor, care se socotea virtual în război, apelând la forțele cerești cele mai calificate în vederea declanșării lui efective»³⁷. Un an mai târziu, tot la 14 septembrie, se sfințea biserica mănăstirii Voroneț, având ca hram pe Marele Mucenic Purtător de Biruințe, Gheorghe. În fine, spre sfârșitul domniei, în 1500, în ultima etapă a cruciadei lui Ștefan cel Mare, începea construcția bisericii de la Volovăț, sfințită în ziua Înălțării Sfintei Cruci³⁸. Hramul ei, chiar Înălțarea Sfintei Cruci, „nu reprezintă, însă, decât o reluare – și o precizare – când lupta reîncepe, a hramului căruia îi fusese dedicată cu 13 ani în urmă, când ea se întrerupea, biserica din Pătrăuți”³⁹.

La 20 de ani după dramatica încheiere de la Războieni, Ștefan cel Mare va înălța, pe oasele oștenilor săi, căzuți în luptă, biserica având hramul *Sfântului Arhanghel Mihail*, „pentru amintirea și întru pomenirea dreptcredincioșilor creștini care s-au prăpădit aici”⁴⁰. Data pisaniei: 8 noiembrie 1496, adică tocmai ziua Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril. La aceeași dată, dar în anul 1497, se sfințea și biserica mănăstirii Tazlău⁴¹. Arhanghelul Mihail era, pentru oamenii evului mediu, căpetenia oștilor cerești, sprijinul popoarelor creștine, cel ce va anunța Judecata de Apoi, dar și, după explicația lui René Guénon, „principiul

³⁵ „Varianta cea mai răspândită a simbolismului Centrului este Arborele Cosmic, care se găsește în mijlocul Universului și care susține ca o axă cele trei Lumi” (idem, *Imagini și simboluri*, p. 54). „Crucea a fost asimilată cu Arborele Cosmic tocmai ca simbol al Centrului Lumii” (*ibidem*, p. 202).

³⁶ *Repertoriul...*, p. 61, nr. 3.

³⁷ Dumitru Nastase, *op. cit.*, p. 7.

³⁸ *Repertoriul...*, p. 183, nr. 20.

³⁹ Dumitru Nastase, *op. cit.*, p. 8.

⁴⁰ *Repertoriul...*, p. 143, nr. 14.

⁴¹ *Ibidem*, p. 146, nr. 15.

puterii regale ca și al puterii sacerdotale sau pontificale⁴², ceea ce conferă semnificații multiple gestului lui Ștefan de a zidi o biserică în numele Arhanghelului Mihail, de a o sfinți chiar în ziua de 8 noiembrie și, în plus, de a mai sfinți un lăcaș, cu alt hram, la aceeași dată⁴³.

Biserica din Milișăuți a fost închinată *Sfântului Mare Mucenic Procopie*⁴⁴, fiindcă acesta îl călăuzise pe Ștefan în bătălia de la Râmnic cu Țepeluș al Țării Românești, la 8 iulie 1481, adică în ziua cinstirii acestui sfânt⁴⁵. Piatra ei fundamentală a fost pusă la 8 iunie 1487, zi în care Biserica Ortodoxă sărbătorește Aducerea Moaștelor Sfântului Teodor Stratilat, un alt important sfânt militar. Biserica de la Milișăuți s-a terminat la 13 noiembrie 1487. În aceeași zi, Ștefan cel Mare făcea o danie episcopiei de la Rădăuți, „pentru pomenirea sfântrăposaiilor noștri înaintași și părinți și pentru sănătatea și mântuirea noastră și pentru sănătatea și mântuirea copiilor noștri”⁴⁶.

Hram de sfânt militar (*Sf. Gheorghe*, patronul și protectorul oștilor⁴⁷, „voievodul lui Hristos”) mai au și bisericile din: Hârlău⁴⁸, Baia (atribuită lui Ștefan cel Mare)⁴⁹ și biserica mănăstirii Voroneț⁵⁰. Pornind de la exemplele clare și sigure ale Războienilor și Milișăuților, se poate presupune că și aceste biserici, în ale căror pisanii nu se pomenește expres o anume bătălie au fost puse sub ocrotirea spirituală a Sfântului Mare Mucenic și Purtător de Biruință Gheorghe, ca semn de veșnică amintire și pomenire a unei victorii pe câmpul de luptă. În ziua Sfântului Gheorghe, la 23 aprilie 1460, Ștefan a făcut o danie mănăstirii Bistrița⁵¹, iar în 1502 a închinat mănăstirii Zografu de la Sfântul Munte (lăcaș consacrat și el Marelui Mucenic) un Tetraevanghel⁵². Reamintim că în acest așezământ athonit a fost trimis și steagul de luptă al lui Ștefan cel Mare, având brodată scena uciderii balaurului de către Sfântul Gheorghe⁵³.

Se mai cunosc apoi acte ctitoricești legate de ziua de 26 octombrie (sărbătoarea *Sfântului Dimitrie Izvorătorul de Mir*⁵⁴, „ostașul lui Hristos”): la această dată, în 1493, Ștefan dădea bisericii din cetatea Hotinului (în care, deci,

⁴² René Guénon, *Regele lumii*, traducere de Roxana Cristian și Florin Mihăilescu, București, 1994, p. 30.

⁴³ Pentru Arhanghelul Mihail, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, III. Band, Herder, Roma-Freiburg-Basel-Viena, 1971, col. 256–266.

⁴⁴ Despre Sfântul Procopie, *ibidem*, VIII. Band, 1976, col. 230.

⁴⁵ *Repertoriul...*, p. 57–58, nr. 2.

⁴⁶ DRH, A, III, p. 33, nr. 19.

⁴⁷ *Lexikon...*, VI. Band, 1974, col. 366–390.

⁴⁸ *Repertoriul...*, p. 95, nr. 8.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 198, nr. 24.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 77, nr. 5.

⁵¹ DRH, A, II, p. 134, nr. 93.

⁵² *Repertoriul...*, p. 416, nr. 161.

⁵³ *Ibidem*, p. 332, nr. 115.

⁵⁴ Pentru semnificația și reprezentările Sfântului Dimitrie, *Lexikon...*, VI. Band, col. 42–46.

se închinau oștenii aflați de pază la granița țării), un Tetraevanghel⁵⁵. Din păcate, nu știm ce destinație a avut manuscrisul Vechiului Testament, datat 26 octombrie 1475⁵⁶, dar, după exemplul de mai înainte, putem presupune că și data lui avea o semnificație, mărturisind, indirect, o legătură spirituală cu Sf. Dimitrie. În acest context, ne îngăduim să susținem că momentul luptei de la Codrii Cosminului, din 1497, a fost anume ales de domn, în așa fel încât atacul asupra oștii poloneze să coincidă cu ziua Sfântului Dimitrie pe care, astfel, Ștefan cel Mare și-l lua ca protector în luptă. „Zic unii – povestește cronicarul – să se fi arătat lui Ștefan vodă la acest războiu Sfântul Mucenicu Dimitrie, călare și într-armatu ca un viteazu, fiindu-i întru ajutoriu și dând vâlvă oștii lui, ci ieste de a și créderea, de vréme ce au zidit biserică”⁵⁷. „Biserică” pe care o pomeneste letopisețul are toate șansele să fie biserica Sf. Dumitru din Suceava⁵⁸, refăcută ulterior de Petru Rareș.

Din cazurile înfățișate aici se vede că Ștefan cel Mare obișnuia să mulțumească, în plan simbolic, lui Dumnezeu pentru victoriile obținute pe câmpuri de bătălie și să se roage de iertarea păcatelor. Această constatare determină interpretarea daniei din 12 aprilie 1458 făcute „mitropoliei noastre din Târgul Roman” ca un act de mulțumire către Divinitate și ca o sărbătoare a victoriei de la Doljești, din 12 aprilie 1457, de la care se scursese exact un an⁵⁹. Probabil în amintirea aceleiași izbânzii a închinat Ștefan, la 12 aprilie 1470, mănăstirii Putna o cădelniță, splendidă operă artistică, adevărată broderie în argint aurit⁶⁰.

Un Tetraevanghel comandat de Ștefan pentru ctitoria sa, mănăstirea Putna, a început a se scrie la 3 septembrie 1489⁶¹, dată care coincide cu aceea a sfințirii Putnei: 3 septembrie 1470⁶². Fără îndoială, pe manuscrisul celor patru Evanghelii s-a înregistrat *anume* această dată, ca un *memento*.

Inexplicabile rămân, deocamdată, o serie de date din domnia lui Ștefan cel Mare sau coincidențe de date care nu par totuși a fi întâmplătoare. Bunăoară, la 27 aprilie 1490 începea zidirea bisericii din Vaslui⁶³ și tot la 27 aprilie, dar în 1503, începea construcția bisericii de la Dobrovăț⁶⁴. La 1 mai 1481 se isprăvea turnul-clopotniță și zidul împrejmuitoar al mănăstirii Putna⁶⁵. La aceeași dată,

⁵⁵ *Repertoriul...*, p. 406, nr. 156.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 389, nr. 145.

⁵⁷ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 115.

⁵⁸ Nicolae Pentelescu, *Săpăturile arheologice din curtea bisericii Sf. Dumitru Suceava*, în MMS, an. XLVI, 1970, nr. 7-8, p. 445.

⁵⁹ Maria Magdalena Székely, „Pe Siret, pe Tină, la Doljești”, în AII, XXXI, 1994, p. 512.

⁶⁰ *Repertoriul...*, p. 340, nr. 117; Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 524-526, nr. 113.

⁶¹ *Repertoriul...*, p. 398, nr. 149; Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 371-377, nr. 54.

⁶² Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 95.

⁶³ *Repertoriul...*, p. 87, nr. 6.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 190, nr. 22.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 55, nr. 1.

șapte ani mai târziu, începea a se zidi biserica Sf. Ilie de lângă Suceava⁶⁶; tot atunci, Ștefan dăruia mănăstirii Putna o cunună pentru capul Sfântului Ghenadie⁶⁷. Ziua de 5 mai este marcată de două acte ctitoricești: la 1485, Ștefan cel Mare închina Putnei o dveră cu scena Adormirii Maicii Domnului⁶⁸ și la 1488 – clopotele mănăstirii Voroneț⁶⁹. Dar nu numai atât: în anul 1507, Bogdan III oferea mănăstirii Putna un Tetraevanghel început de Ștefan cel Mare și terminat de el. Inscripția de pe ferecătura de argint datează această danie în ziua de 5 mai⁷⁰. La 4 iulie 1466 începeau a se pune temeliiile bisericii de la Putna, pentru ca, exact trei decenii mai târziu, la 4 iulie 1496 să înceapă construcția bisericii mănăstirii Tazlău⁷¹. Data de 10 august înseamnă, pe de o parte, sfințirea bisericii Sf. Nicolae din Iași (în 1492)⁷² și, pe de altă parte, dăruirea unei dvere la Putna (în 1500), dveră care conține și portretele brodate ale donatorilor: Ștefan cel Mare și Maria Voichița⁷³. La 30 septembrie 1493, biserica de la Pătrăuți primea de la Ștefan cel Mare un Tetraevanghel⁷⁴, pentru ca, la 30 septembrie 1496 să se sfințească biserica de la Popăuți⁷⁵. În fine, biserica Sf. Gheorghe din Hârlău și clopotnița de la biserica Sf. Ioan din Piatra⁷⁶ se termină la aceeași dată: 28 octombrie 1492, respectiv 28 octombrie 1499. Judecând după atenția pe care Ștefan cel Mare o acorda datelor și, legat de acestea, sărbătorilor din calendarul ortodox (modalitate de regăsire și exprimare a timpului sacru, în fond), suntem îndreptățiți a presupune că și cele șapte date asupra cărora ne-am oprit mai înainte (27 aprilie, 1 mai, 5 mai, 4 iulie, 10 august, 30 septembrie și 28 octombrie) însemnau ceva pentru domnul Moldovei. Întrucât ele nu marchează o sărbătoare creștină importantă, nici data vreunui eveniment politic sau militar cunoscut, poate că semnificația lor ar trebui căutată altundeva, eventual în biografia lui Ștefan.

După toate aceste observații – care înseamnă lucruri precise puse în corelație, făcând din ele cauze și efecte acolo unde păreau a fi doar piese dispartate ale unui uriaș *puzzle* sfârâmat și rămas vidat de orice sens – să încercăm și un alt fel de deciptare a trecutului, raportându-ne, însă, acum la două

⁶⁶ *Ibidem*, p. 67, nr. 4.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 344, nr. 120.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 296, nr. 89; Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 223–224, nr. 9.

⁶⁹ *Repertoriul...*, p. 336, nr. 131 și 132.

⁷⁰ Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 384, nr. 55.

⁷¹ *Repertoriul...*, p. 146, nr. 15.

⁷² *Ibidem*, p. 108, nr. 9.

⁷³ *Ibidem*, p. 307, nr. 95; Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 230–233, nr. 13.

⁷⁴ *Repertoriul...*, p. 403, nr. 155.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 126, nr. 13.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 166, nr. 18.

evenimente a căror importanță nu e nici ignorată, nici contestată. Nu ne va mira dacă ceea ce urmează (ca și ceea ce a precedat) va fi întâmpinat cu scepticism: gândirea noastră urmează, de multă vreme, alte coordonate și e supusă altor simțiri decât cea a omului medieval și chiar a omului din Renaștere (în fond, acest sfârșit de veac XV este, pentru Europa catolică, vremea Renașterii). E o ruptură de care, cel mai adesea, nu ținem seama atunci când încercăm să reconstituim trecutul și să scormonim în colțurile mai umbroase sau întunecate de-a binelea ale acestui trecut. „La un moment dat – ne îngăduim să cităm dintr-un filosof și istoric al religiilor pe care-l descoperim cu emoție ca fiind foarte apropiat de simțirile noastre – cenzura transformase personalitatea; oamenii pierduseră obiceiul de a-și utiliza activ *imaginația* și de a gândi prin «calități», căci lucrul acesta nu mai era permis. Pierderea facultății de *imaginație activă* antrenează în mod necesar o dată cu ea observarea riguroasă a lumii materiale, iar aceasta s-a tradus printr-o atitudine de respect față de orice date cantitative și de suspiciune față de orice aserțiune de ordin «calitativ» [...]. Omul Renașterii și omul zilelor noastre și-au păstrat, poate, aceeași formă exterioară, însă cel din urmă este o mutație psihologică a celui dintâi, înlăuntrul aceleiași specii. Cei ce afirmă că omul Renașterii simțea, cugeta și acționa ca noi se înșală enorm. Dimpotrivă, noi avem de-acum obiceiul secular de a refuza în noi înșine tot ceea ce constituia *image a lumii* la omul Renașterii, până într-atât acesta se confunda cu «umbra» noastră, cu ceea ce am învățat, prin educație, să extirpăm și să mutilăm din noi înșine. [...] orice comunicare este imposibilă, iar barierele de vârstă nu se ridică niciodată. De aceea, e mică speranța că într-o zi ne-am putea înțelege și strânge mâna. Dar e încă mai mică speranța că acest oaspete neliniștitor din profunzimile noastre va dispărea vreodată. În lipsa putinței de a ajunge la o înțelegere cordială, trebuie să învățăm să-l privim fără prea multă superioritate. Căci *noi am pierdut ceea ce el avea*, iar el nu are ceea ce noi am cucerit. Până la urmă, aceste cantități sunt egale. Iar dacă noi am realizat câteva dintre dorințele cele mai arzătoare ale imaginației sale, nu trebuie să uităm că am distrus tot pe-atâtea și că acestea s-ar putea vădi irecuperabile”⁷⁷ [sublinierile ne aparțin].

Apelul mai lung la judecata unui specialist ca Ioan Petru Culianu la jumătatea drumului nostru ni s-a părut necesar și folositor, înainte de a încerca interpretarea unor fapte ale trecutului prin ceea ce a putut să fie o *image a lumii* pentru cei de atunci, care trăiau evenimentele interpretându-le cu *imaginația activă* predispusă să observe „calitățile” lumii materiale.

Primul caz asupra căruia ne oprim îl reprezintă anul 1473, „anul-cheie” evocat deja în paginile anterioare. Nu repetăm elementele care concurează pentru a valora calificarea acestui an drept „an-cheie” – formulă pe care a pus-o în circu-

⁷⁷ Ioan Petru Culianu, *Eros și magie în Renaștere. 1484*, traducere de Dan Petrescu, prefată de Mircea Eliade, postfață de Sorin Antohi, București, 1994, p. 254–255.

- lație dl. Dumitru Nastase⁷⁸. Ne oprim doar la faptul – care ține de istoria pragmatică, materială, cantitativă – că în acel an, din motive care ne rămân necunoscute, Ștefan cel Mare a suspendat plata tributului către Poartă, declanșând ceea ce dl. Leon Șimanschi a numit, îndreptățit și sugestiv, „războiul de 13 ani” al Moldovei. Un studiu mai recent a încercat să aducă, în dosarul acestei probleme, elemente noi, insistând asupra unor pete albe din cronologia și explicația faptelor care se succed și se întrec în răstimpul 1471–1473. S-a arătat, atunci, că Ștefan cel Mare intră în marele proiect al papei Sixt IV (Francesco della Rovere) tocmai în momentul când șansele de reușită începeau să pălească și rămâne în cadrul lui chiar și după ce, în vara lui 1473, unul din stâlpii marelui proiect – Uzun Hassan, hanul turcoman al Persiei – suferise o grea înfrângere. „Și totuși, Ștefan nu modifică planurile sale și atacarea Țării Românești se produce în noiembrie, act de neascunsă ostilitate față de sultan într-un moment în care e imposibil să credem că vestea înfrângerii lui Uzun Hassan nu-i ajunsese la urechi. Care era temeiul acestei siguranțe din care-și trăgea el curajul și încrederea?”⁷⁹.

Fără îndoială, căsătoria pe care tocmai o contractase în anul precedent, tocmai de ziua Înălțării Sfintei Cruci, cu Maria de Mangop îi legitima titluri și aspirații: calificativul de împărat (*tar*) apare acum pentru prima oară în însemnarea Tetraevangelului cunoscut azi ca fiind „de la Humor”, însemnare datată 17 iunie 1473. Ștefan are aici un titlu ușor de recompus după obiceiul vremii: *domnul împărat*, *Благочѣстивъ и христолюбивъ царь Іω Стефанъ воєвода господарь Земли*⁸⁰ și aici un detaliu care iarăși ni se pare semnificativ: țara sa nu e, ca de obicei, *Земля Молдавскон*, ci e *Земли Молдовлахінскон*; or, *țara moldovalahă* e formula moștenită din scrisorile grecești, în care domni și mitropoliți sunt „tis Moldovlahias”. Așa e pe epitrahilul de la Ladoga al lui Alexandru cel Bun, așa e pe acrul de pe la 1428 al mitropolitului Macarie, așa e în *Mucenicia lui Ioan cel Nou* (păstrată în versiunea slavă) și tot așa mai târziu, în intitulăția unor acte care conțin danii pentru Athos sau pentru mănăstirile Bistrița și Neamțu⁸¹. E ca o proclamație, un manifest la începutul războiului, al unui război în care și prin care Ștefan se vedea în șirul „țarilor moldoveni” ai împărăției creștine. Așa s-ar explica apelul la o expresie tipică formularului greco-bizantin al scrisului din Moldova – după cum tot așa, poate, se va explica, aproape 15 ani mai târziu, folosirea limbii grecești în inscripțiile picturii din biserica Înălțării Sfintei Cruci de la Pătrăuți.

⁷⁸ Ștefan S. Gorovei a subscris acestei formulări de îndată ce a luat cunoștință de ea (*1473 un an-cheie al domniei lui Ștefan cel Mare cit.*).

⁷⁹ Idem, *1473: Ștefan, Moldova și lumea catolică*, p. 76–77.

⁸⁰ *Repertoriul...*, p. 388, nr. 144.

⁸¹ Cf. Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 191–192.

Dar căsătoria, cu toate efectele ei, cu tot ce decurgea din acest contract, era un eveniment gândit, plănuit, făcut de mână și mintea omului, de iscusința omenească – chiar dacă din inspirația divină și cu harul divin. Nu va mai fi fost și altceva, de alt ordin, care să aducă lui Ștefan cel Mare credința de nezdrușcat în putința victoriei sale?

Răspunsul, afirmativ, credem că se află într-o veche însemnare, în care se arată că „în anul 6981 (= 1473) s-au arătat o stea luminoasă cu cutremur, ianuarie 22”⁸². Cutremurul a fost în Balcani, dar nu e nici o îndoială că vestea lui s-a împrăștiat de îndată în tot spațiul nord-dunărean. Iar cometa (sau meteoritul) nu a putut trece neobservată în tot acest spațiu.

Or, am arătat deja, cutremurele însemnau, pentru oamenii de atunci, mesaje divine: semn-răspuns (efect) precum a fost cel din 1471, sau semn-prevestire (semi-cauză), cum a putut fi interpretat cel din 1473. Semn de bună prevestire, firește, pentru că el a lovit pământul turcului, prin urmare primejdia era acum asupra păgânului și stăpânirea lui se clătina: mânia lui Dumnezeu se vedea în aceasta și întâmplarea a putut fi citită prin Apocalipsa lui Ioan, în care trâmbițările finale ale celor șapte îngeri sunt precedate de un cutremur de pământ. Nu mai puțin steaua cea mare: „a căzut din cer o stea uriașă, arzând ca o făclie” (8, 10); „o stea căzută din cer pe pământ” (9, 1). Și așa mai departe.

Semnele și evenimentele se adunaseră și interpretarea lor nu putea fi altfel decât favorabilă domnului Moldovei: astrologii curții sale nu vor fi avut mari dificultăți în tălmăcirea semnelor. Iar aceste semne trăgeau în cumpănă mai mult, mult mai mult decât orice promisiuni ale monarhilor vremii, decât ostașii lui Matias Corvinul, corăbiile venețienilor și banii Papei. Ștefan avea să constate, mai târziu, că puterile lumesti nu l-au ajutat iar cele cerești s-au mâniat de trufia și pripeala lui.

Încă și mai tulburător este cel de-al doilea caz, cel al anului 1484: lipsa de reacție a domnului Moldovei față de agresiunea otomană, în urma căreia i s-au risipit cetățile din sud, cu ținuturile lor, a rămas fără nici o explicație. Pare, de altfel, că în însăși viața lui Ștefan e o paranteză, care închide vreo doi ani; în interiorul ei, documentele interne lipsesc⁸³ – de la 29 mai 1484 până la 14 septembrie 1486 (NB: întâmplător sau nu, 14 septembrie!) – daniile lipsesc și doar câteva fapte de natură militară și politică mai pot atesta că domnul exista și era activ.

Cronica lui Ureche – preluând, desigur, informații mai vechi – menționează scurt și fără comentarii neimplicarea lui Ștefan în luptele din vara anului 1484

⁸² Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993, p. 211; v. Vasile Mioc, Damaschin Mioc, *Cronica observațiilor astronomice românești*, București, 1977, p. 107.

⁸³ Cf. și Sergiu Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, în AIIX, XXIX, 1992, p. 64.

în chipul următor: „Ștefan vodă la gol n-au îndrăznitu să iasă, ci numai la strimtori nevoia de le făcea sminteală”⁸⁴. Dacă în cronică pasajul întreg e confuz și pare să emane voința de a învălui lucrurile, în schimb o însemnare pe un manuscris contemporan e mult mai clară și mai precisă. Această însemnare, pe un „octoih bulgăresc din seculul XV” aflat azi în Biblioteca Academiei de Științe a Ucrainei, a fost publicată în 1891 de Ioan Bogdan, fără ca – în chip foarte curios – istoricii epocii lui Ștefan cel Mare să-i acorde vreo importanță. În cuprinsul ei (reamintit de curând de dl. Dumitru Nastase) atât Baiazid II, cât și Ștefan cel Mare sunt calificați identic: *țar*. Iată acest cuprins, cu ușoare îndreptări de tălmăcire:

„În anii împăratului Baiazid, au luat turcii cetatea Chilia și pe cealaltă, Cetatea Albă, și pe ai lor i-au robît și pe alții i-au alungat în Anatolia și pe alții i-au tăiat. Iar împăratul Ștefan la război nu s-a dus, ci i-a așteptat la Oblucița, dar turcii au fost vicleni și n-au venit la luptă, ci s-au așezat sub Chilia”⁸⁵. În adevăr, după trecerea Dunării, la 26 iunie 1484, oastea otomană s-a dus întins spre Chilia, al cărei asediu l-a început luni, 5 iulie⁸⁶.

Din partea unui spirit dinamic, brav și netemător ca Ștefan cel Mare, obișnuit să înfrunte pericolele – „unde era nevoie, însuși să vârbăia”⁸⁷ – o asemenea atitudine e cât se poate de ciudată. E ca și cum o paralizie l-a lovit, i-a anihilat voința, l-a împiedicat să acționeze și să opună cea mai mică rezistență: a stat, cu alte cuvinte, și a „privit” cum se prăbușea stăpânirea lui sudică, fațada maritimă (ca să împrumutăm o formulare a profesorului Alain Ducellier) tocmai aceea care, în concepția vremii, dădea un caracter imperial stăpânirilor sale. E cu atât mai de neînțeles acest blocaj al marelui domn, cu cât campania lui Baiazid nu fusese un „Blietzkrieg”: încă din 1483 se știa că ea va avea loc – trupele otomane concentrate la Adrianopol fuseseră alertate încă din mai 1483. „Rezultă din izvoarele contemporane – scria răposatul profesor Nicoară Beldiceanu, cercetătorul avizat al acestor evenimente – că Sublima Poartă nu-l subestima pe prințul moldav”⁸⁸. Pe de altă parte, nimic din situația internă a Moldovei nu pare să se fi constituit într-un motiv al vreunei incapacități de apărare a țării. După părerea noastră, singura explicație a acestui veritabil blocaj ține de domeniul subiectiv, de cel psihologic.

Sunt două evenimente care se petrec în Moldova, în 1483 și 1484, și care au putut fi de natură să producă un asemenea blocaj. Pe cel dintâi ni-l povestește

⁸⁴ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 107.

⁸⁵ Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihailă, București, 1968, p. 520

⁸⁶ Nicoară Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în idem, *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie* Variorum Reprints, Londra, 1976, nr. V, p. 74 și 77.

⁸⁷ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 120.

⁸⁸ Nicoară Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, *loc. cit.*, nr. VI, p. 61.

Cronica moldo-germană, așezându-l greșit sub anul 1484: „În luna iunie 3 zile, a început voievodul să zidească un castel la târgul Romanului. Și în luna august 11 zile a plouat sânge asupra aceluiași castel; atunci, s-a lăsat voievodul de clădit și de zidit”⁸⁹. Așezarea evenimentului sub 1484 e greșită și se vede chiar din cuprinsul acestei cronici, care pune asediul cetăților pontice sub 1483 (intervertire de fișe, s-ar zice); pe de altă parte, cronica lui Ureche ne dă anul 1483: „Vă leato 6991 au început Ștefan vodă a zidi cetatea de la târgul Romanului, ce să chiamă Smeredova”⁹⁰.

Ploaia de sânge a fost un eveniment pe care oamenii vremii l-au trăit, desigur, în lumina descrierii Apocalipsei lui Ioan, în care se spune că la ruperea celei de-a șaptea peceti, primul dintre cei șapte îngeri a trâmbițat și atunci „s-a pornit grindină și foc amestecat cu sânge” (8, 7). Prevestire a sfârșitului.

Au trecut câteva luni – vreo șapte – și s-a petrecut alt eveniment teribil: „În anul 6992 martie 15, în miercurea mare, la miezul nopții, a ars toată mănăstirea Putna, cu desăvârșire”⁹¹. În jurul acestui eveniment, s-a discutat în istoriografia noastră, pornindu-se de la constatarea că în 1484 miercurea mare nu putea fi la 15 martie (și niciodată n-ar putea fi la acea dată, înainte de echinocțiu); s-a încercat corectarea datării în funcție de plasarea miercurii mari în luna martie, ajungându-se la anul 1480”⁹². Însă logica ne arată că, într-o asemenea împrejurare, memoria păstrează nu luna sau ziua de lună, ci anul și determinarea prin sărbătoare a zilei; de aceea, credem că trebuie să rămânem la soluția propusă de E. Kozak și de M. Costăchescu, și anume că e vorba mai degrabă de miercurea mare a anului 1484⁹³, adică miercuri 14 aprilie (în 1484, Paștile fiind la 18 aprilie). Prin urmare, în chiar Săptămâna Patimilor, Ștefan cel Mare și-a văzut distrus – parțial și nu „cu desăvârșire”, cum spune, tânguios, cronica – tocmai monumentul care reprezenta legătura *lui* cu divinitatea, legământul *său*, locul *său* de veci, închinarea *lui* cea dintâi. Darul i se refuza, precum lui Policrat i se refuzase jertfa, înapoiată din pântecul unui pește.

Două săptămâni mai târziu – dacă reconstituirea noastră cronologică este corectă – la Istanbul, Baiazid II lansa ordinul de mobilizare a armatei, pentru ziua de 30 aprilie⁹⁴. Răgazul așa de scurt arăta că, de fapt, toate pregătirile erau de mult încheiate. De la arderea Putnei, prin urmare, n-a putut să treacă mai mult de o lună până când la Suceava a ajuns vestea despre mobilizarea oastei otomane. Și nu e greu să ne imaginăm ce efect psihologic a putut să aibă această veste. Ea

⁸⁹ *Cronicile slavo-române...*, p. 35.

⁹⁰ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 106; în ediția C. Giurescu, București, 1916, p. 16: *Smedorova*.

⁹¹ *Cronicile slavo-române...*, p. 51 și 64.

⁹² Ștefan Andreescu, *Data primului incendiu la Putna*, în MMS, an. XLII, 1966, nr. 1–2, p. 15 22.

⁹³ V. Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 33 și nota 26.

⁹⁴ Nicoară Beldiceanu, *La campagne ottomane...*, p. 73.

venea după ploaia de sânge, care oprise pe Ștefan să urmeze zidirea cetății de la Roman – zidire pe care o proiectase, desigur, tocmai în vederea apărării drumului spre cetatea de scaun, în cazul unei mari invazii – și după incendiul Putnei: sânge și foc, sânge asupra zidului de apărare, foc asupra Casei Domnului. Ce semne mai convingătoare putea să aibă Ștefan pentru sfârșitul – dacă nu al lumii, cel puțin al stăpânirii sale?! În așteptarea de la Oblucița, se va fi văzut în locul împăratului din Babilon, așa cum îl descrie profetul Ieremia: „Pământul se cutremură și se zbuciumă, căci se împlinește împotriva Babilonului planul Domnului, de a face pământul Babilonului pustietate fără locuitori. Cei puternici ai Babilonului au încetat lupta, șed în întăriturile lor; secătuitu-s-a puterea lor și au ajuns ca femeile; locuințele lor sunt arse și zăvoarele sfărâmate. Sol după sol, vestitor după vestitor aleargă să dea de știre regelui Babilonului că cetatea sa e cuprinsă din toate părțile, că vadurile sunt luate, bălțile cu stuf arse și ostașii loviți de spaimă” (Ieremia, 51, 29–32).

Practic, după această catastrofă, din iulie–august 1484 (Chilia este cucerită la 14 iulie iar Cetatea Albă la 7–8 august), nu mai avem, despre Ștefan cel Mare, nici o veste, vreme de mai multe luni – s-ar părea, chiar, că până la jurământul de la Colomeea, din 12 septembrie 1485⁹⁵, orice activitate să fi încetat aproape cu totul. O dveră dăruită Putnei la 5 mai 1485 rupe această tăcere. Broderia înfățișează Adormirea Maicii Domnului – hramul, altminteri, al mănăstirii Putna; dar subiectul era un bun prilej pentru a reaminti și pe hulitorul căruia Arhanghelul Mihail i-a tăiat mâinile.

Nu vom înțelege, însă, complet aceste întâmplări și reacțiile oamenilor care le-au trăit, dacă vom omite din discuția noastră un element deosebit de însemnat în ordinea de idei care ne preocupă aici. Anul 1484 fusese prevăzut, el însuși, ca având a fi un moment de răscruce în evoluția omenirii. Pentru ziua de 25 noiembrie 1484, era prevăzută conjuncția dintre Jupiter și Saturn în constelația Scorpionului⁹⁶. 1484 este anul în care, mai târziu, va fi plasată moartea lui Christian Rosenkreutz, misteriosul întemeietor al Ordinului Rosicrucienilor. 1484 este, însă, și anul pentru care se prezicea nașterea unui „mic profet, care va interpreta perfect Scripturile și va furniza răspunsuri cu un mare respect pentru divinitate și va readuce la ea sufletele omenești”⁹⁷. Răspândirea acestei profeții trebuie să fi fost considerabilă în lumea catolică, dacă papa Inocențiu al VIII-lea s-a simțit obligat să dea – după data amintitei conjuncții, însă – o bulă care este socotită a fi fost „semnalul vânătoarei de vrăjitoare” (*Summis desiderantes affectibus*, 5 decembrie 1484)⁹⁸. Specialiștii consideră, azi, că previziunea despre

⁹⁵ Cf. Victor Eskenasy, *Omagiul lui Ștefan cel Mare de la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval*, în AIIAI, XX, 1983, p. 260 și nota 26 p. 264–265.

⁹⁶ Ioan Petru Culianu, *op. cit.*, p. 260.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 262.

nașterea unui mic profet ar putea fi raportată la Martin Luther, despre care însă nu se știe foarte precis dacă s-a născut în toamna anului 1483 sau în toamna anului 1484. Evident, cei care trăiau la vremea aceea n-aveau cum să știe dacă „micul profet” se născuse sau ba; dar ei trăiau spaima, teroarea pe care asemenea preziceri le puteau naște sau alimenta, ceea ce explică violenta reacție papală. Importanța „cu adevărat colosală” pe care astrologii o atribuiseră anului 1484 nu putea să rămână necunoscută în Moldova lui Ștefan cel Mare, țară care la apus și la nord avea vecini catolici și ai cărei negustori bântuiau aceste vecinătăți catolice cu regularitate și cu mult folos.

Toate acestea la un loc, forțe care se compuneau, au fost, după credința noastră, motivul blocajului psihologic al lui Ștefan cel Mare. Prezicerea astrologilor, semnul de sânge, semnul de foc, citite și tălmăcite prin cuvintele Apocalipsei și ale profeției lui Ieremia puteau să însemne pentru Ștefan cel Mare dovada că Dumnezeu i-a luat grația, i-a luat harul – i-a tăiat mâinile, ca hulitorului de la catafalcul Fecioarei. Pentru ce? O știa el singur – pentru motive de trufie, probabil, singurele pe care le putea conștientiza ori și le putea imagina. Peste toate, venea campania lui Baiazid și domnul a fost convins că orice ar face sau ar încerca să facă ar fi zadarnic și a așteptat – cu inima strânsă, desigur – să vadă desfășurarea evenimentelor.

Și a văzut că sultanul îi cucerește o parte din țară și se oprește. A văzut că aliații din Europa nu se mișcă în ajutorul lui. Noul Mesia nu apărea. Împărăția turcească nu se prăbușise, dar nici țara lui nu dispăruse de pe harta lumii. Nu putea fi decât un semn că *acelei* împărății trebuia să i se supună – fie și numai vremelnic – pentru că împărăției *aceleia* îi fusese dat de la Dumnezeu să existe. Și-a asigurat sprijinul polonilor, a mai provocat o înfrângere turcilor și apoi a început marea sa rugăciune pentru sacralizarea spațiului moldovenesc⁹⁹: primul act azi cunoscut, emis de cancelaria sa după aceste întâmplări, datează din 14 septembrie 1486; a doua zi, se încheiau lucrările la curtea din Hârlău. În anul următor, o primă biserică este închinată amintirii victoriei de la Râmnic (Milișăuți) și a doua e dedicată Înălțării Sfintei Cruci (Pătrăuți). Desfășurarea istoriei reintra într-un ciclu vizibil.

Se verifică, astfel, observația foarte judicioasă a aceluiași savant român, care nu a fost istoric, dar a simțit excelent istoria, Ioan Petru Culianu. Îl cităm din nou, din volumul pe care l-a închinat tocmai anului 1484: „În genul de istorie pe care contemporanii noștri îl cultivă, nu se dă importanță decât unor evenimente care, pentru oamenii din Renaștere [și, adăugăm, cu atât mai mult pentru cei din evul mediu] aveau probabil doar una secundară. Dimpotrivă, se ignoră ceea ce, în mod vădit, în ochii lor era efectiv marcat de o importanță crucială”¹⁰⁰.

⁹⁹ „Orice loc care manifestă o inserție a sacrului în spațiul profan – scria Mircea Eliade – era socotit și el un «centru»” (*Imagini și simboluri*, p. 63 și p. 48–49). Încă o dovadă că Ștefan cel Mare dorea să facă din țara sa „Centrul Lumii” ortodoxe!

¹⁰⁰ Ioan Petru Culianu, *op. cit.*, p. 255.

ȘTEFAN CEL MARE ÎMPĂRAT

DUMITRU NASTASE

„Puternicul împărat al românimii”, astfel îl califica Nicolae Iorga pe Ștefan cel Mare în 1904, la 400 de ani de la moartea voievodului¹. Caracterizarea va fi fost socotită – atunci, ca și mai târziu – drept o simplă floare retorică, explicabilă prin împrejurarea care o prilejuise și, ca atare, nimeni n-a luat-o în seamă.

E drept totuși că Iorga însuși a atras insistent atenția asupra anumitor manifestări cu caracter sau aspect imperial ale unora dintre domnii Țărilor Române. El le-a considerat însă importate mai târziu, de domni de origine străină și le-a limitat, de altfel, la domeniul cultural și ecleziastic². Cât despre titlul imperial, după o părere până de curând general acceptată (împărtășită și de Iorga), domnii români nu l-ar fi purtat, nici revendicat, niciodată³.

Cercetări mai recente au dat însă la iveală sau au pus în lumină numeroase titluri și vocabule imperiale, aplicate acestor domni, în diferite surse (cronici, notițe de manuscrise, inscripții, scrisori, dedicații ș.a.), dosarul astfel constituit devenind, în relativ scurtă vreme, considerabil⁴. În lucrarea de față, mă voi referi

¹ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român*, reeditare, București, 1966 (ed. I, București, 1904), p. 8 (Prefață).

² Vezi, în special, idem, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, reeditare, București, 1971. Cu o Postfață de Virgil Cândea. Cf. analiza acestei concepții a lui Iorga, la D. Nastase, *L'idée impériale dans les pays roumains et „le crypto-empire chrétien” sous la domination ottomane. Etat et importance du problème*, în „Σύμμεικτα”, 4, 1981, p. 201 sq.

³ Asupra acestei probleme, cf. expunerea mea, *loc. cit.*, p. 203–204.

⁴ Primul relevu de titluri și de alți termeni imperiali referitori la domnii români a fost întocmit de Petre Ș. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains* (comunicare prezentată la simpozionul internațional „L'institution impériale à Byzance et au Moyen Age occidental et slave”, Salonic, 24–29 august 1969), în „BYZANTINA”, 5, 1973, p. 395–413 + 4 pl. Alte mărturii de același fel în lucrările mele: „Βασιλεύς, Οὐγγροβλαχίας καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων”. *Remarques sur une inscription insolite*, în „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher”, 22, 1977–1984 (extras, 1976), p. 1–16; *La survie de „l'Empire des Chrétiens” sous la domination ottomane. Aspects idéologiques du problème*, în *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia. Da Roma alla Terza Roma*, Studi III, 21 aprilie 1983, Neapole, 1986, p. 459–471; *Imperial Claims in the Romanian Principalities, from the Fourteenth to the Seventeenth Centuries. New Contributions*, în volumul colectiv *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Lowell Clucas Ed., New York, 1988, p. 185–224 și *passim*; ș.a.

la mărturiile cu caracter imperial privitoare la Ștefan cel Mare, atât la cele cuprinse în acest dosar, cât și la altele, neînregistrate sau nevalorificate până acum.

În cronică sa de curte – cea mai veche cronică moldovenescă în slavonă păstrată –, Ștefan cel Mare este de regulă intitulat voievod și domn (господи́нь), dar uneori și împărat (în slavă, царь)⁵. E adevărat că acest titlu nu îi este atribuit de cronicar decât de trei ori, însă în împrejurări, după părerea mea, cât se poate de semnificative.

Mai întâi, textul ne informează că la 29 august 1471 „a fost cutremur mare atunci peste toată lumea [по вѣсен вѣселенѣи] când ședea împăratul [царь] la masă⁶. Se știe bine că, după concepția vremii, fenomene naturale ca eclipsele, cutremurele, revărsările de ape, etc., erau socotite semne divine. Ca atare, ele erau puse în legătură, explicit sau, mai adesea, doar aluziv, cu anumite situații sau evenimente terestre. Acest sistem de relații apare frecvent în istoriografia medievală, atât occidentală, cât și bizantină⁷, prin mijlocirea căreia s-a răspândit în toată Europa orientală⁸. În cazul nostru, valoarea de „semn” a

⁵ P. Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în veacul al XV-lea*, în *Omagiu lui Petre Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 265; idem, *Considérations sur l'idée impériale...*, p. 405–406 și n. 36–38; cf. Eugen Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*. Culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p. 34.

⁶ *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959 (în continuare *Cronicile*), p. 17, r. 9–10; orig. sl., p. 8, r. 16–17. Pentru tot ce privește acest pasaj, vezi, mai pe larg, D. Nastase, *Καθημερινή ζωή, θεοσημίες και πολιτική ιδεολογία στη μεσαιωνική Ν.Α. Ευρώπη*, în *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο...*, Atena, 1989, p. 623–625. Pentru царь tradus împăratul (și nu țarul, ca la P. P. Panaitescu, *loc. cit.*), vezi mai jos, p. 68 și nr. 15, 16.

⁷ Pentru Bizanț, mai recent, S. Lampakis, *Υπερφυσικές δυνάμεις, φυσικά φαινόμενα και δεισδαιμονίες στην Ιστορία τού Γεωργίου Παχυμέρη*, în „Σύμμεικτα”, 7, 1987, p. 77–100 (cu rezumat francez, p. 423). Anume pentru cutremure în spațiul bizantin există relativ numeroase lucrări. Vezi printre altele, G. Dagron, *Quand la terre tremble...*, în „Travaux et mémoires”, 8, 1981 (Mélanges Paul Lemerle), p. 87–103; idem, *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, Londra, Variorum Reprints, 1984, III; cf. A. Ducellier, *Les seismes en Méditerranée orientale du XIe au XIIIe siècle. Problèmes de méthode et résultats provisoires*, în *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*, Athènes – septembre 1976, IV *Histoire, Communications*, Atena, 1980, p. 103–113. Pentru perioada ce ne interesează, vezi, recent, Florentia Evanghelatu-Notara, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 130 μέχρι και τον 150 αιώνα. Ιστορική εξέταση*, Atena, 1993 (cu surse și bibliografie). Listă amănunțită de cutremure, pentru toată istoria bizantină, la V. Grumel, *Traité d'études byzantines. I. La Chronologie*, Paris, 1954, p. 476–487.

⁸ Pentru zona românească, vezi Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993. Cf. Damaschin Mioc, Vasile Mioc *Raportul feomen astronomic – eveniment politic sau calamitate naturală în mentalitatea medievală românească*, în volumul colectiv *Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice*, îngrijit de Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1985, p. 195–203.

seismului era neîndoielnică, prin însuși înțelesul fatidic al datei sale: 29 august, Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul. Iar pentru moldoveni, el putea să pară cu îndreptățire „universal”, fiind „cel mai însemnat seism din cursul secolului XV, resimțit cu mare tărie în toate cele trei țări române și peste hotare...”, cauzând mari pagube și spaimă”⁹. Cronicarul are însă grijă să precizeze importanța fenomenului, punând, cât se poate de sugestiv în legătură cutremurul cu termenii caracteristici „toată lumea” (Въселеѣнѣ, corespondentul slav al lui οἰκουμένη) și „împărat” (царь). Într-adevăr, faptul că acest cutremur a cuprins „toată lumea” îi conferă caracterul unui mesaj adresat în mod special monarhului universal care e, în principiu, împăratul. Atribuindu-i lui Ștefan acest titlu în această împrejurare precisă, cronicarul arată că mesajul cutremurului ecumenic se adresa propriului său suveran, pe care, prin urmare, îl șocotea nu numai voievod și domn, ci și împărat.

Această interpretare este coroborată de exemplul următor, care va lumina și mai bine sensul și valoarea pe care cronicarul le dădea. În slavonă, titlului de царь, atribuindu-l – aici de două ori la șir – aceluiași domn. Tot Iorga observa că, după cronică cunoscută drept a lui Grigore Ureche, întorcându-se la Suceava după marea lui biruință de la Podul Înalt (Vaslui), din 1475, asupra turcilor, Ștefan a fost întâmpinat de mitropolit și de cler care i-au ieșit înaintea „ca unui împăratu și biruitoriu de limbi păgâne”¹⁰. Dar acest pasaj e preluat din cronică de curte a marelui domn, unde semnificația sa e mult mai lămurită. Citez: „Și s-a întors Ștefan voievod cu toți oștenii lui ca un purtător de biruință în cetatea sa de scaun a Sucevei și i-au ieșit în întâmpinare mitropoliții și preoții purtând sfânta evanghelie în mâini și slujind și lăudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost dăruite de cel Prea Înalt și binecuvântând pe împărat: «Să trăiască împăratul!»”¹¹.

Nu poate încăpea îndoială, ceea ce descrie pasajul încheiat astfel este victoria imperială asupra necredincioșilor și triumful împăratului creștin

⁹ P. Cernovodeanu, P. Binder, *op. cit.*, p. 210–211, cu izvoare (citatul la p. 210; sublinierea mea). După un martor care a trăit cutremurul, „trepidațiile post-seismice – înregistrate de 5 ori – au continuat până la 1 septembrie 1471” (*loc. cit.*, p. 211).

¹⁰ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu, ed. a 2-a, revăzută, București, 1958, p. 102; cf. N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, VI, București, 1940, p. 203. În privința autorului *Letopiseșului*, vezi recenta reatribuire propusă, cu o solidă argumentare, de N. A. Ursu, *Letopiseșul Țării Moldovei până la Aron Vodă, opera lui Simion Dascălul*, I, II, în AIIAX, XXVI 1, 1989, p. 363–379 și, respectiv, XXVII, 1990, p. 73–101.

¹¹ *Croniclele*, textul slavon, p. 9, r. 16–20; traducerea românească, p. 18 r. 11–15: la Panaitescu, „tar”, „țarul” (pentru echivalența царь = împărat, *infra*). Pentru pluralul „mitropoliții”, mă limitez să citez aici două acte ale lui Ștefan cel Mare: „mitropoliții noștri moldoveni: chir Theoctist de Suceava și chir Tarasie de Roman”, DRH, A, II, vol. întocmit de L. Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și D. Agache, București, 1976, nr. 141, din 1466, sept. 15, „credința și sufletul mitropolitului nostru de Suceava, chir Theoctist și credința și sufletul mitropolitului domniei mele de țîrgul Roman, chir Tarasie”, *ibidem*, nr. 169, din 1470, aug. 10.

nicefor¹² întors în capitala sa (pe care, doar puțin mai târziu și nu fără legătură cu acest precedent, Macarie, cronicarul lui Petru Rareș, o va numi „orașul împărătesc al Sucevei”, царский Соучавский град¹³). Mai mult, intrarea triumfală a „împăratului” Ștefan în cetatea sa de scaun imită simbolic un model precis: intrarea la fel în „împărăteasca Roma” a lui Constantin cel Mare, victorios în numele crucii, așa cum e relatată în *Panegiricul* primului împărat creștin, copiat abia cu un an în urmă, la porunca domnului moldovean¹⁴.

Semnificațiile termenului царь din cazurile examinate se adaugă altor argumente, mai generale, pentru a arăta limpede că acest titlu își păstrează valoarea imperială și când se referă la domnii români. Cât privește cuvântul care-i corespunde în românește, el este (cum se vede și din *Letopisețul... până la Aron vodă* și se va vedea și aici, în continuare) cel de împărat¹⁵. El n-a fost și n-ar fi putut fi, de altfel, transcris direct prin termenul țar, recent introdus și, cum a remarcat de mult N. Iorga, fără derivate în limba română¹⁶. Această lămurire ne va permite să traducem corect o ultimă mențiune privind subiectul nostru în cronică de curte din care le-am reținut și pe primele. Textul acesteia începe cu o simplă listă a domnilor Moldovei de la Dragoș până la sfârșitul veacului XIV, purtând fiecare doar titlul de voievod. Dar apoi, în afară de acest titlu, ea conferă domnilor următori, începând cu Alexandru cel Bun, și pe acela, global, de Молдавстии царі¹⁷, care înseamnă deci „împărații moldoveni”¹⁸. Printre aceștia se cuprinde, evident, și Ștefan cel Mare¹⁹, eroul cel mai de seamă al cronicii²⁰ și totodată singurul pentru al cărui titlu imperial cronicarul găsește, cum am văzut, și îndreptățiri personale.

¹² Începând cu Constantin cel Mare și în tot cursul istoriei bizantine, victoria împăratului creștin asupra vrăjmașilor săi „barbari” (cf. M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Paris, 1986) a constituit un element fundamental al însăși ideologiei imperiale, după cum o arată și bogata și expresiva ei iconografie. Vezi A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Paris, 1936 (= Londra, Variorum Reprints, 1971), cap. III, „La Victoire”, p. 131 sq. (în special p. 139 sq.).

¹³ *Cronicile*, p. 87, r. 30. Cf. *infra*, p. 94.

¹⁴ Vezi *infra*, p. 69–70 și n. 26.

¹⁵ Cf. D. Nastase, *La survie de „l'Empire des Chrétiens”...*, p. 461 și n. 14; idem, *Imperial Claims...*, p. 186.

¹⁶ Nicolae Iorga, *Sârbi, bulgari și români în Peninsula Balcanică în evul mediu*, în AARMSI, s. II, XXXVIII/6, 1915, p. 120.

¹⁷ *Cronicile*, p. 6, r. 3–12 (textul slavon).

¹⁸ Și nu „Țarii Moldove”, cum a tradus P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 14, r. 17.

¹⁹ Pentru explicarea acestui titlu global și a faptului că „împărații moldoveni” încep cu Alexandru cel Bun, bunicul lui Ștefan cel Mare, vezi D. Nastase, *Imperial Claims...*, p. 195–196.

²⁰ Cf. P. P. Panaitescu, în *Cronicile*, p. 2: „din toți domnii, numai el e alesul lui Dumnezeu. Expresia «cu voia lui Dumnezeu» se referă în cronică la întemeierea Moldovei, apoi nici un domn <în afară de Ștefan> nu se mai bucură de această favoare acordată de cronicar. ...Îndată ce începe domnia lui Ștefan, aflăm că înfrângerea lui Petru Aron a fost «din mila lui Dumnezeu», luarea Chilieii «cu voia lui Dumnezeu», la Baia «s-a împlinit gândul lui Dumnezeu prin Ștefan voievod», pe turci îi bate «cu ajutorul lui Hristos», iar pe poloni cu al sfântului Dimitrie. Singur Ștefan, excluzând pe toți ceilalți domni, împlinește voia divină, este ales de Dumnezeu spre a stăpâni”.

Dar principala dintre acestea, victoria imperială din 1475 marchează momentul culminant al războiului antiotoman, a cărui inițiativă Ștefan o luase cu bună știință în 1473, refuzând să mai plătească tribut sultanului și atacând – la 8 noiembrie, de ziua arhanghelilor Mihail și Gavril, voievozii oștilor cerești! – pe protejatul său, domnul Țării Românești, Radu cel Frumos, a cărui oaste avea și sprijin turcesc²¹. Or, tot în 1473, „a fost inaugurată, din porunca lui Ștefan cel Mare”²², dacă nu întreaga cronică, ale cărei elemente imperiale le-am luat în discuție, cel puțin o importantă etapă din redactarea ei²³. Dar, mai ales, în iunie a aceluiași an, în preajma ofensivei împotriva Țării Românești, Ștefan dăruiește mănăstirii Homor vestitul *Tetraevanghel*, sfârșit *atunci*, în care pusesese să fie reprezentat în genunchi la picioarele Maicii Domnului – atât de însemnată în iconografia antiotomană –, în epilogul manuscrisului, donatorul fiind intitulat „Binecinstitorul și de Hristos iubitorul împărat [ϣ<α>ρϣ], Io Ștefan voievod, domn al țării Moldovlahiei”²⁴.

Este de prisos să mai insist asupra firului ce leagă nemijlocit titlul imperial din cele două momente, cel al rugii pentru biruință din 1473 de cel al biruinței împlinite în 1475, pe care o consemnează triumfal letopisețul început sau reluat o dată cu invocarea ei. Dar pentru a nu rămâne nici un dubiu posibil, această legătură o stabilește Ștefan însuși, întărind în 25 aprilie 1475, la foarte scurt timp după victorie, prietenăile tocmai ale mănăstirii Homor, păstrătoarea neprețuitului *Tetraevanghel*²⁵.

În sfârșit, în 1473–1474, este copiat, tot din porunca lui Ștefan, panegiricul împăratului Constantin cel Mare, alcătuit de patriarhul Eftimie al Târnovei²⁶. Lăsând la o parte valoarea simbolică a gestului în sine, panegiricul

²¹ Mihai Costăchescu, *Arderea Târgului Floci și a Ialomitei în 1470 Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cel Mare cu Muntenii*, Iași, 1935, p. 118–134; D. Nastase, *Ideea imperială în Țările Române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV–XVI)*, Atena, 1972, Fondation Européenne Dragan 9, p. 10; cf. Ștefan S. Gorovei, 1473 – un an-cheie al domniei lui Ștefan cel Mare, în AIIAI, XVI, 1979, p. 145–149; idem, 1473: Ștefan Moldova și lumea catolică, în AIIIX, XXIX, 1992, p. 75–83. Pentru războiul început astfel și pentru fazele sale următoare, Șerban Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în RdI, XXXV/5–6, 1982, p. 614 sq.

²² Șt. S. Gorovei, 1473 – un an cheie..., p. 147.

²³ Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, în *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, volum îngrijit de Ion Agrigoroaiei, Iași, 1983, p. 39–46.

²⁴ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, redactat sub conducerea lui M. Berza, București, 1958, p. 388. Cf. D. Nastase, *op. cit.*, p. 10–11.

²⁵ DRH, A, II, nr. 201. Cf. *infra*, p. 95 și n. 161–164. L. Șimanschi, *Ștefan cel Mare – domn al Moldovei și Țării Românești*, în „Cronica” (Iași), nr. 7, 1–15 aprilie 1995, p. 7, vede în titlurile imperiale de mai sus posibilitatea unei intenții a lui Ștefan cel Mare de a deveni rege.

²⁶ I. Iufu, *Mănăstirea Moldovița, centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă, sec. XV–XVII*, în MMS, 39/7–8, 1963, p. 435; G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european – Studii și texte*, București, 1979, p. 260–263. Cf. *Repertoriul* citat, p. 390, nr. 146. Panegiricul e cuprins într-un zbornic comandat de domn pentru mănăstirea Putna și scris de ieromonahul Iacov. Întregul manuscris are 301 f. și, conform colofonului de pe f. 298v, a fost terminat la 20 mai 1474 (vezi *loc. cit.*). Ceea ce înseamnă că fusese început în 1473! Cf. și observațiile lui A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI–XVIII*, București, 1983, p. 146, n. 17. Ediție critică a panegiricului, de G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 274–332.

conținea întreaga documentație cu ajutorul căreia se puteau teoretiza pretențiile la succesiunea Bizanțului și la restaurarea „împărăției creștine”, inclusiv importantul episod al „înălțării crucii”, asupra căruia vom reveni. Să spunem totuși de pe acum că acest episod, „cu tot luxul de amănunte cu care e povestit” în altă redacție slavo-română a aceleiași scrieri – cea introdusă doar cu puțin mai târziu în *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* –, „era, în epocă, un simbol de cruciadă, cultivat întâi de Ștefan cel Mare”²⁷.

Biruințelor de la început, culminând cu cea de la Vaslui, din 1475, le-a urmat însă înfrângerea lui Ștefan de către Mahomed II, pe Pârâul Alb, în 1476. Totuși, sultanul nu și-a putut valorifica victoria, trebuind să se retragă, iar, cu o scurtă întrerupere în 1479–1480, efortul de luptă antiotoman al domnului Moldovei s-a prelungit câțiva ani buni încă. În 1484, turcii au cucerit însă Chilia și Cetatea Albă, ocupând întreg litoralul moldovenesc. Ca urmare a acestei grele pierderi, Ștefan a fost nevoit să înceteze ostilitățile și, în 1486, să încheie pace cu Poarta, reluând plata tributului²⁸.

Pierderea celor două porturi moldovenești a fost înregistrată, printre altele, și de o notiță anonimă contemporană, pe un Octoih slavon. Dar, deși această însemnare a fost publicată de Ioan Bogdan încă din 1891²⁹, nimeni nu pare a fi observat că pentru autorul ei Ștefan cel Mare e împărat. El îl numește, într-adevăr, царъ СѢТЕВАНЪ, titlu pe care însă Bogdan l-a schimbat pentru Ștefan în „domn” („domnul Ștefan”), traducându-l numai în cazul sultanului prin „împărat”. Iată partea din notiță care interesează aici, în traducerea lui I. Bogdan, în care n-am făcut decât convenita restabilire a titlului dat lui Ștefan cel Mare: „În anii împăratului Baiazid (цара ВѢЗИТА) luară turcii cetatea Chilia și cealaltă [cetate], Belgradul, ... iar împăratul Ștefan (царъ СѢТЕВАНЪ) nu merse la război, ci-i așteptă la Oblucița; iar turcii fură vieleni și nu veniră la luptă, ci se așezară sub Chilia...”³⁰.

²⁷ Dan Zamfirescu, Studiu introductiv, I, la *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisil – Dan Zamfirescu – G. Mihăilă, București, tiraje 1970, 1971, p. 36. Cf. *infra*, p. 74 și n. 55. Pentru alte înfăptuiri din aceeași vreme ale lui Ștefan cel Mare, puse în legătură tot cu campania sa militară din 1473 și cu înțeleșurile ei mai adânci, Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 147–148.

²⁸ Nicoară Beldiceanu, *La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle*, în REI, Paris, 2/1969, p. 244–245 (datate menținută de autor și ulterior); Ștefan S. Gorovei, *Moldova în „casa păcii”. Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații româno-otomane*, în AIIAI, XVII, 1980, p. 642–645, 666–667; idem, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observații pe marginea unor texte*, în RdI, 35/7, 1982, p. 807–821; Tahsin Gemil, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l’Empire Ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în RRH, XXII/3, 1983, p. 225–238; cf. idem, *Românii și otomanii în secolele XIV–XVI*, București, 1991, p. 33.

²⁹ Ioan Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Kiev*, în „Cv. L.”, XXV/6, 1891, p. 503–511. Retipărit în idem, *Scrieri alese* (culegere de studii îngrijită de G. Mihăilă), București, 1968, p. 517–523, însemnarea la p. 520.

³⁰ *Loc. cit.*

După Bogdan, octoiul, pe care-l descoperise în Biblioteca Academiei Teologice din Kiev, „trebuie să fi fost scris pe teritoriul moldovenesc”³¹. Limba însemnării – medio-bulgară influențată de bulgara vorbită, conținând însă și „două malorosisme” – îl face să presupună că autorul ei va fi fost „un bulgar ce trăia în părțile Basarabiei de sud sau în Bulgaria de nord”³². Dar „particularități ale limbii vii bulgare” se observă și în medio-bulgara textelor și documentelor românești³³, cele moldovenești suferind și influențe ale „limbii rusești apusene”^{33a}. Pe de altă parte, cunoștințele precise ale autorului și amănuntele despre evenimentele pe care le consemnează, înseși atenția și interesul cu care le urmărește, mi se par a indica, oricum, pe cineva trăitor în Moldova, suveranitatea celui pe care-l numește în chipul cel mai firesc „împăratul Ștefan”. Pentru comparație, doar puțin mai târziu, tot într-o însemnare pe un manuscris făcută însă sigur de un supus al său, Neagoe Basarab (despre care mărturiile imperiale abundă³⁴) va fi numit și el, tot așa de natural, „împăratul Neagoe”³⁵.

Pierderea litoralului românesc a fost teribilă și prin implicațiile ei ideologice. Stăpânirea mării era un atribut de seamă al puterii imperiale, Mediterana fiind „marea imperială” prin definiție încă de pe timpul când era un „lac roman”, dar mai ales în continuare, în epoca de glorie a Bizanțului, când Constantinopolul era și o capitală a mărilor, peste care se socotea că împărătește bazilicul, la fel ca și peste uscatul cu care se mărgineau³⁶. „Parathalassia”, zona maritimă, revenea deci „de drept” suveranității acestuia, stăpânirea ei dobândind astfel un caracter prin excelență imperial, iar, în fapt, legitimând și necesitatea împărățiilor bizantine de a respinge deopotrivă năvălitori de pe pământ și de pe apă³⁷.

³¹ *Ibidem*, p. 522.

³² *Ibidem*, p. 520-521.

³³ Piotr A. Lavrov, citat de G. Mihăilă în studiul introductiv la recenta sa ediție facsimilată, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie...*, București, 1996 p. LII; cf. P. P. Panaitescu, în V. Costachel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viata feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1957, p. 505.

^{33a} *Loc. cit.*

³⁴ P. Ș. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale...* p. 397-409; D. Nastase, *Ideea imperială în Țările Române...*, p. 12-14; idem, *La survie de „l'Empire des Chrétiens”...*, p. 462, 464, 467-468.

³⁵ Notița consemnează faptul că manuscrisul (proprietate a mănăstirii Bistrița, din Oltenia) fusese împrumutat un an „împăratului Neagoe” (Былъ при црѣи Негонъ, година единому лѣто) care-l restituise. Vezi textul slavon la G. Mihăilă, Studiul introductiv, II, la *Învățăturile lui Neagoe Basarab...*, ed. Fl. Moisil – D. Zamfirescu – G. Mihăilă, p. 71.

³⁶ Vezi Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1906, *passim*, în special p. 113 sq., 389-392. Pentru marile axe maritime legând Asia și Africa de Europa, controlate de Constantinopol. *loc. cit.*, p. 389. „Pour la prospérité et la sécurité de l'Empire, la mer devait être le centre même de l'Etat byzantin, et non pas une frontière, une limite de son vaste domaine”, *loc. cit.*, p. 391-392.

³⁷ *Op. cit.*, p. 190, citând, după Anna Comnena, cazul lui Alexis I Comnen, care își instalează statul major κατά θάλαττον într-un punct unde putea să se opună tocmai turcilor, venind pe mare, dar și pecenegilor amenințând de pe uscat (situație nu fără corespondențe cu aceea căreia va avea să-i facă față, aproape patru veacuri mai târziu, Ștefan cel Mare).

Bineînțeles, la acest sistem de valori doctrinare participau și mările adiacente, ca, de pildă, Adriatica sau Egeea. Marea Neagră era însă și ea, de fapt, un „golf”, o prelungire a Mediteranei și ea a fost vreme îndelungată un adevărat „lac bizantin”, sub dominație sau control tot bizantine³⁸ rămânând mari părți din litoralul ei până la cucerirea turcească. Constantinopolul însuși era, de altfel, situat nu pe Mediterană, ci pe Bosfor, păzind porțile Mării Negre, ale cărei ape îl legau nemijlocit de porturile ei, inclusiv de cele moldovenești. Toate acestea lămuresc mândria cu care domnii noștri subliniază stăpânirea hotarului mării, atunci când ajung să-l dobândească, menționat ca atare în intitulațiile lor de un Roman I³⁹ sau de un Mircea cel Bătrân⁴⁰, care precizează că dominația sa se întinde „și până la Marea cea Mare”⁴¹. Mai anume, așa se explică de ce într-o inscripție grecească „dont le style politique même est celui des empereurs”⁴², „Parathalassia” figurează în titulatura lui Alexandru cel Bun, primul dintre „împărații moldoveni”: Ἰωάννης Ἀλεξάνδρου βοεβόδα αὐτοκράτωρ πάσης Μολδοβλαχίας καὶ Παραθαλασσίας. Inscriptia însoțea, pe un epitrahil azi pierdut, executat la comanda sa, portretul domnului „autocrat al Moldovlahiei și Parathalassiei”, înfățișat „sous un chapeau pareil à celui du Paléologue contemporain” [*i.e.* împăratul Ioan VIII]⁴³. Figurată pe aceeași broderie, soția sa, doamna Marina, era și ea intitulată αὐτοκρατοῦρσα πάσης Μολδοβλαχίας καὶ Παραθαλασσίας⁴⁴, iar într-o versiune slavă a ultimului termen, Alexandru domnește „și pe țărmul mării” (...и поморѣ)⁴⁵. În același timp, întăistătorul Bisericii sale, Macarie, își spune, în grecește, pe un epitaf din 1428, mitropolit, tot „al Moldovlahiei și Parathalassiei”⁴⁶.

³⁸ Pe lângă porțiunile rămase bizantine din coasta balcanică, socotim ca atare și litoralul imperiului de Trapezunt, precum și Mangopol (pentru care, cf. *infra*, p. 81 și n. 88, n. 92). Pentru stăpânirea bizantină a litoralului Mării Negre, vezi capitolele respective ale cărții lui Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană, I-II*, trad. de Michaela Spinei, ediție Victor Spinei, București, 1988; cf. și H. Ahrweiler, *op. cit.*, p. 389–390.

³⁹ DRH, A, I, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, București, 1975, nr. 4 (1393).

⁴⁰ DRH, B, I, vol. întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, actele nr. 28 (p. 63), 32 (p. 70), 34 (p. 73), 35 (p. 75), ș.a.

⁴¹ ... и до Великаго Моря. Vezi actele citate în nota precedentă.

⁴² N. Iorga, *Histoire des Etats balcaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1925, p. 47.

⁴³ *Loc. cit.*

⁴⁴ N. Iorga, *Patrahirul lui Alexandru cel Bun. Cel dintâiu chip de domn român*, în AARMSI, s. II, 35 (1913), p. 344, republicat în vol. idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. Șerban Papacostea, București, 1984, p. 159–160. Asupra epitrahilului, Maria Ana Musicescu, *Date noi cu privire la epitrahilul lui Alexandru cel Bun*, în SCIA, V/1, 1958, p. 75–114, il. și pl. Inscriptiile au greșeli. Despre Parathalassia moldovenească, Ștefan S. Gorovei, *La începuturile relațiilor moldo-bizantine: contextul întemeierii mitropoliei Moldovei*, în *Românii în istoria universală*, III, 1, coordonatori: I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1988, p. 872 sq.

⁴⁵ Episcop Melchisedec (ed.), *Viața sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, în RIAF, an. II, vol. III, 1884, p. 173; cf. Șt. S. Gorovei, *loc. cit.*, p. 873.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 872 și n. 140, cu bibliografie.

Or, după ce turcii distruseseră Imperiul bizantin și cuceriseră, în lanț, Imperiul de Trapezunt (1461), Mangopul (1475) și coloniile genoveze Samastri (1459), Caffa (1475) și dependințele ei, ceea ce mai subzista din litoralul Mării Negre creștine se rezumase și „concentrase” în Parathalassia moldovenească, mărginită și străjuită de Chilia și de Cetatea Albă.

Conform concepției vremii, succesele militare ale turcilor otomani și dispariția statelor creștine cucerite de ei constituiau o pedeapsă divină, „pentru păcatele” popoarelor și, mai ales, suveranilor lor⁴⁷. Bineînțeles, această credință era împărtășită și de moldoveni⁴⁸, în speță de Ștefan cel Mare⁴⁹. Dar, de la începutul îndelungatului ei conflict cu turcii și până în 1484, Moldova nu pierduse nici o așchie din teritoriul ei de țară creștină. Ba, dimpotrivă, chiar Ștefan cel Mare izbutise să-i adauge tocmai Chilia, celălalt capăt fortificat al Parathalassiei sale⁵⁰. Nu poate fi îndoială că, raportată la expansiunea otomană ce pusese capăt tuturor stăpânirilor ortodoxe din Balcani și Asia Mică, cuprinzând și litoralul pontic, cu excepția celui moldovenesc, această situație arăta lui Ștefan cel Mare că se află în favoarea divinității. Acum însă, cucerirea rapidă de către turci a celor două porturi și a întregii Parathalassii a „împăraților moldoveni”, cu alte cuvinte înstăpânirea directă a „agarenilor” pe o porțiune atât de însemnată (sub toate aspectele) a Țării Moldovei, nu putea decât să indice în chip tragic adânc credinciosului Ștefan că Dumnezeu și-a întors fața de la el.

În 1487, la mai puțin de un an după reluarea plății haraciului, Ștefan cel Mare ridică însă, la Pătrăuți, biserica Sfintei Cruci, care, așa cum am arătat în alte lucrări⁵¹, trebuia să afirme hotărât că pacea nu fusese acceptată decât în fapt, ca o provizorie „încetare a focului” de către ctitor, care se sokoate într-un fel de război permanent cu turcii. Ceea ce înseamnă că, prin însuși actul ctitoricesc, acesta și-a pus, cu deplină încredere, nădejdea în iertarea divină, cu atât mai mult cu cât țelul confruntării astfel înțelese este izbânda definitivă a Crucii și eliberarea „Împărăției Creștine”. O spune chiar hramul bisericii, dar, mai în amănunt, și pictura ei murală interioară.

⁴⁷ Caracteristică în această privință e „Marea albă”, adresată de „publicistul” rus Ivan Peresvetov tânărului țar moscovit Ivan IV. Prăbușirea Imperiului bizantin e înfățișată acolo drept consecință a păcatelor de neiertat ale aristocrației sale, făcându-se, în schimb, elogiu lui Mahomed II, ca instrument al sancțiunii dumnezeiești. Ivan Peresvetov, *Jalba cea mare, în Călători străini despre Țările Române*, I, vol. îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 457 sq

⁴⁸ Vezi D. Nastase, *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits «miscellanées»*, în „Cyrillomethodianum”, 5, 1981, p. 32. Părerile de mai sus sunt chiar atribuite de Peresvetov lui Petru Rareș.

⁴⁹ Vezi, bunăoară, scrisoarea sa către Ivan III al Moscovei, la sfârșitul căreia, înșirând țările balcanice cucerite de turci, domnul Moldovei afirmă că „pe toate pentru păcatele noastre Dumnezeu le-a supus păgânilor”. Apud A. Pippidi, *op. cit.*, p. 96 și n. 454.

⁵⁰ După cum se știe, Ștefan cel Mare a cucerit Chilia în 1465: e izbitoare importanța deosebită pe care o acordă acestui eveniment cronică sa de curte, *Cronicile*, p. 7, 16. Vezi și aici, ADDENDUM.

⁵¹ D. Nastase, *Ideea imperială...*, p. 7, 9–10; idem, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des pays roumains*, Milano, 1976, p. 10.

În pronaosul lăcașului, o compoziție vestită grupează în friză o întreagă oaste de sfinți militari călări, sub arme și cu mantiile fâlfâind, în frunte cu împăratul Constantin cel Mare și călăuzită de arhanghelul Mihail spre o țintă indicată din cer de o cruce⁵². După cum a dovedit-o de mult André Grabar⁵³, evocând victoria câștigată în numele crucii de împăratul Constantin cel Mare, aceasta amplă compoziție nu făcea decât s-o invoce pe cea a moldovenilor asupra turcilor, simbolul extinzându-se la întregul lăcaș, închinat hramului, neobișnuit pentru o biserică ortodoxă, al „Cinstitei Cruci”⁵⁴.

Evident, între capitolul „Înălțării Crucii” din Panegiricul împăratului Constantin copiat la porunca ctitorului în 1473–1474 și expediția sfinților militari ilustrând același hram, există o relație directă⁵⁵. Ea e pusă și mai mult în lumină de alte scene pictate la Pătrăuți. Pentru a preciza țelul suprem al acestui război și raportul dintre Ștefan și împăratul din fruntea oștii de sfinți, Constantin cel Mare mai figurează de două ori în frescele din biserică, în naos: în tabloul votiv, recomandând lui Iisus Hristos pe Ștefan⁵⁶, și, alături de mama sa Elena, purtând între ei Cinstita Cruce (a hramului!), zugrăviți în pandant cu chipul ctitorului și încoronați la fel cu el.

Ne aflăm deci în fața unui adevărat ansamblu alegoric de imagini, căruia, prin extindere, i se potrivește următoarea frază a lui André Grabar, referitoare la compoziția sfinților militari ecveștri: „Comme naguère l'empereur Constantinmarcha contre les païens et les écrasa de même Etienne de la Moldavie, nouveau Constantin, vaincra l'ennemi infidèle, au nom de la Croix”⁵⁷.

⁵² A. Grabar, *Les croisades de l'Europe orientale dans l'art*, în *Mélanges Charles Diehl*, II, Paris 1931, p. 19–27. Reeditat în idem, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, I, Paris 1968, pasajul, p. 169–170. Cf. Sorin Ulea, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești*, (I), în SCIA, X/1 (1963), p. 75, n. 1.

⁵³ *Loc. cit.*

⁵⁴ Astfel numit în pisania bisericii (vezi *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 61). În însemnarea copistului pe un Tetraevanghel din 1493, comandat de Doamna Maria a lui Ștefan cel Mare, se precizează însă că biserica din Pătrăuți are hramul „Înălțării Cinstitei Crucii a lui Dumnezeu” (*ibidem*, p. 403). Să ne mai amintim și că, în 1473, Ștefan alesese sărbătoarea arhanghelului Mihail, 8 noiembrie, pentru a începe războiul (*supra*, p. 69).

⁵⁵ După a mea știință, primul care a sesizat-o a fost Dan Zamfirescu, *loc. cit.*, (cf. *supra*, p. 69–70 și n. 27). Pentru războiul antiotoman (văzut însă drept „lupta pentru independență”, „cruciada defensivă” [?] al lui Ștefan cel Mare, relatat de cronicile moldovenești și „paralelisme” dintre acestea și *Panegiric*, precum și pentru tema iconografică zisă „Cavalcada sfinților militari” (dar nu și pentru interpretarea surselor), cf. și A. Pippidi, *op. cit.*, p. 67–69, 146–147. Pentru ideea imperială bizantină asociată Adevăratei Crucii și pentru valoarea imperială a acesteia din urmă, A. Frolow, *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte*, Paris, 1961, p. 77–79, 84–88 și nr. 233 (το τίμιον ξύλον βασιλικόν [„Cinstitul lemn împărătesc”]), 381 (ὁ βασιλικὸς σταυρὸς [„Crucea împărătească”]); cf., anterior, A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin...*, p. 32 sq., 239–243.

⁵⁶ Cf. A. Grabar, *Les croisades...* (reeditarea), p. 170.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 171. În tot ansamblul e implicată și o „trimiteră” la intrarea triumfală din 1475 în Suceava a lui Ștefan, „actualizând” în cronică sa, după cum ne amintim, pe aceea, din *Panegiric*, a lui Constantin în Roma (cf. *supra*, p. 68). În relatarea triumfului său, Ștefan e calificat „purător

Dar „nou Constantin” fusese denumit Mihail VIII Paleologul, după eliberarea Constantinopolului, care întregise, în 1261, restul țării „imperiului creștin”, prin alungarea cuceritorilor „latini” ai capitalei sale⁵⁸. După 1453, această eliberare va fi însă socotită drept o prefigurare a celei, scontate, de sub ocupația turcească⁵⁹. Sistemul de simboluri al frescelor de la Pătrăuți ne obligă deci să depășim limitele la care s-a oprit interpretarea lui Grabar, elul primului împărat creștin și al celestei trupe pe care o comandă, tel indicat de însuși arhanghelul Mihail, neputând fi altul decât eliberarea orasului întemeiat de Constantin cel Mare și instalarea pe tronul „împărăției creștine” renăscute a „noului Constantin” moldovean.

Confirmarea că spre acest scop convergeau toate imaginile examinate ne-o oferă încă una din aceste fresce. E vorba de o mare și elocventă compoziție a Învierii lui Isus, plasată alături de imaginea sfinților împărați, în unghi drept cu ei, și făcând față tabloului votiv. Această Înviere, figurată simbolic, conform iconografiei bizantine, prin scena Coborâșii la iad a lui Iisus („*Ἡεῖς Ἀδου Κάθοδος*”), se află într-un loc neobișnuit, iar marile ei dimensiuni, tot neobișnuite, au frapat pe I. D. Ștefănescu, ce subliniază, cu drept cuvânt, „le développement exceptionnel” al acestui subiect, înfățișat la Pătrăuți „sur la largeur de deux registres et de quatre compartiments”⁶⁰. Pe de altă parte, A. Grabar observă că reprezentarea ortodoxă tradițională a Învierii („*Ἀνάστασις*”), prin pogorârea lui Hristos la iad pentru a elibera pe cei izbăviți de păcatul original, conține elemente de iconografie imperială, cum ar fi acela, f. arte potrivit cazului nostru, „de l'empereur libérant un peuple soumis au joug d'un tyran”⁶¹. Or, pentru greci, în timpul stăpânirii otomane, sărbătoarea Învierii semnifica, foarte lămurit, și „Învierea neamului” („*Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Γένους*”)⁶²,

de biruință”, epitet, așa cum s-a mai spus, al Sfântului Gheorghe (cf. A. Pippidi, *loc. cit.*, p. 67; cf. și *infra* n. 64, 111). El există și în pasajul analog din *Panegiric*, unde se referă însă la cruce și la împăratul Constantin (G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche...*, p. 290, V, 6. Cf. și „traducerea românească veche” a textului, p. 340–341)

⁵⁸ Vezi Titos Papamastorakis, *Ἐνα εἰκαστικό ἐγκώμιο τοῦ Μιχαὶλ Ἡ Παλαιολογόν: οἱ ἐξωτερικὲς τοιχογραφίαι στο καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Μαυριώτισσας στὴν Καστοριά*, în „*Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*”, tom 15, 1989–1990, Atena, 1991, p. 237–238 (cu indicații de surse și bibliografice).

⁵⁹ Cf. D. Nastase, *L'heritage imperial byzantin...*, p. 1–2, 13–14.

⁶⁰ I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris, 1928, texte, p. 143.

⁶¹ A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin...*, p. 248.

⁶² În Grecia, această semnificație este adesea amintită și acum, de Paste, în articole și alocuțiuni ocazionale, fiind eventual pusă în legătură și cu situații actuale. Dau un singur exemplu: în 1989, sărbătorind Sfintele Paști într-o unitate militară de la granița cu Turcia, președintele de atunci al Republicii Elene, Christos Sartzetakis, adresându-se soldaților, a spus, printre altele: „În ani sclaviei [turcești, D.N.], grecii vedeau în Înviere și Învierea neamului. De aceea, Pastele este și sărbătoare națională... Pe vremuri, Paștele simboliza învierea [neamului], astăzi, firește, simbolizează învierea Ciprului” (după cum se cunoaște, ocupat în parte de turci). Transmis de televiziunea elenă la 30 aprilie 1989.

iar o urare grecească obișnuită până azi în ajunul Paștelui este „Καλὴ Ἀνάστασις καὶ στήν Πόλιν να δώσει ὁ Θεός!” (Învierie bună și la Constantinopol să dea Dumnezeu!)⁶³. Putem deci conchide, fără teamă de a greși, că, finalizând mesajul celorlalte scene discutate, marea compoziție de la Pătrăuți a Învierii o vestește de fapt pe aceea a împărăției creștine, împlinită prin eliberarea orașului lui Constantin, de către „noul Constantin” zugrăvit în fața ei⁶⁴. Iar pentru ca înțelesul adevărat al acestor reprezentări să fie și mai neîndoios, la Pătrăuți, inscripțiile picturii murale nu sunt în slavonă, ca de obicei, ci, în mod excepțional, în greacă⁶⁵, limba Imperiului bizantin și, bineînțeles, a capitalei sale.

Chipurile sfinților împărați Constantin și Elena, cu crucea între ei, vor fi de aici înainte nelipsite din ctitoriile religioase ale lui Ștefan cel Mare (cu excepția Voronețului)⁶⁶. Dar pentru a întări sensul alegoric de mai sus al Învierii, în celelalte biserici ale lui Ștefan construite pe aceeași vreme cu Pătrăuții (Milișăuți, 1487, Voroneț și Sf. Ilie lângă Suceava, ambele 1488), în loc să mai pogoare la iad într-o *Anastasis*, Hristos apare pe același loc – adică față-n față cu chipul

⁶³ S-ar putea chiar ca acest fel de utilizare simbolică a Învierii să aibă o răspândire mai largă decât ne putem închipui. Cel puțin, asta pare a indica faptul că „pentru a se înfățișa triumful lui Henric al III-lea în lupta cu Liga, după asasinarea fraților de Guise, se folosește în pictură de-a dreptul simbolul sacru al Învierii”. A. Pippidi, *Mihai Viteazul în arta epocii sale*, Cluj-Napoca, 1987, p. 63 și n. 180 (cu trimitere la Jean Ehrmann, *Le tableau de la Résurrection du Musée de Beauvais et la satire politique au XVIe siècle*, în „Bulletin de la Société de l'Histoire de l'art français”, 1966, p. 49–50).

⁶⁴ Rezultă că ar trebui reexamineate toate scenele *Anastasis* din vechea artă românească – și nu numai – pasibile de a avea și alte semnificații decât cea obișnuită. Pentru marile dimensiuni ale celei de la Pătrăuți, cf. în pictura murală a bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău (zidite de Ștefan cel Mare; ctitor al picturii, Petru Rareș), scena Sfântului Gheorghe omorând balaurul (pronaos): după cum a remarcat Sorin Ulea, această imagine este de dimensiuni excesiv de mari față de celelalte scene ale vieții sfântului, ieșind „vraiment du commun” (Sorin Ulea, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment est-elle apparue*, în RRH, XXIII/4, 1984, p. 289). Or pictura murală de la Hârlău a fost realizată la porunca lui Petru Rareș (idem, *Portretul funerar al lui Ion – un fiu necunoscut al lui Petru Rareș și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în SCIA, VI/1, 1959, p. 67–90; idem, în *Istoria artelor plastice în România*, redactată de un colectiv sub îngrijirea acad. prof. G. Oprescu, I, București, 1968, p. 362, 367), într-un context „purement militaire” (idem, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment...*, p. 288), (se înțelege) antiotoman (*ibidem, passim*), iar în ea e evocat simbolic și Ștefan cel Mare (*ibidem*, p. 288–291; cf. *infra*, n. 111).

⁶⁵ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în BCMI, XVI, 1925, p. 22, 255, văzând însă în aceasta o indicație că pictura ar fi din veacul al XVII-lea. În realitate, ea a fost executată curând după terminarea construcției. Vezi Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești. Introducere la studiul picturii moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 420–424; cf. idem, în *Istoria artelor plastice...*, I, p. 353–354. Primul care a atribuit (în 1931) pictura murală de la Pătrăuți domniei lui Ștefan cel Mare, a fost A. Grabar, *Les croisades...*, vezi reeditarea în *L'art de la fin de l'Antiquité...*, I, p. 169–172.

⁶⁶ Sorin Ulea, în *Istoria artelor...*, vol. cit., p. 351.

ctitorului – în ipostaza imperială de rege al regilor (în slavă царь царем), în scena numită Rugăciunea (Deisis) imperială, primind intercesiunea Maicii Sale, nebiruita protectoare a creștinilor în luptă cu musulmanii, reprezentată ca împărăteasă (în slavă, acest tip de Deisis se cheamă chiar предста царица)⁶⁷. Așa cum a arătat Sorin Ulea, această scenă e amplasată *numai în Moldova* în pandant cu tabloul votiv⁶⁸. Este evident că valoarea ei imperială se răsfrânge asupra acestuia și că scopul cel mai adânc al rugăciunii adresate astfel lui Iisus Împărat de Maica Sa Împărăteasă nu putea fi altul decât cel simbolizat de marea *Anastasis* căreia îi luase locul pentru a sublinia și mai cu putere rangul și misiunea, așijderea imperiale, pe care le atribuia ctitorului zugrăvit în fața sa.

Tot în 1487, Ștefan cel Mare face încă un gest foarte semnificativ: el se îngrijește să reactualizeze obiectul însuși care materializa rugăciunea sa din 1473 pentru izbândă împărătească. Într-adevăr, după cum spune inscripția donatorului, „în anul 6995 [1487], noiembrie 20”, domnul „a ferecat” Tetraevanghelul de la Humor, iconografia ferecăturii reprezentând, ca de obicei, în față Învierea lui Iisus – *Anastasis*! – iar în spate, Adormirea Maicii Domnului⁶⁹. De polivalența primei scene am luat deja act, chiar în aceleași împrejurări. Cât despre cea de-a doua, trebuie spus că sărbătoarea Adormirii Fecioarei, la 15 august, evoca și victoria Constantinopolului asupra „agarenilor” (adică arabilor), în 718, survenită în aceeași zi, și aniversată după aceea la 15 august, ca sărbătoare a *Eliberării Constantinopolului*, datorate Maicii Domnului⁷⁰. Această valoare a fost însă făcută efectivă de către Mihail VIII Paleologul, în 1261. În acel an, generalul bizantin Alexis Stratigopoulos redobândise Constantinopolul la 25 iulie, dar bazileul uzurpator așteptă ziua Adormirii Maicii Domnului pentru a intra ca eliberator în cetatea împărătească și a deveni astfel Noul Constantin⁷¹. Îmbrăcămințile de metal prețios ale Tetraevanghelului din 1473 sunt grele de toată această încărcătură simbolică, și prin ele „împăratul Ștefan”, cum e intitulat în manuscris, își reînnoiește așadar ruga pentru împlinirea țelurilor dezvăluite de biserica din Pătrăuți și de frescele sale: restaurarea „împărăției creștine”, prin alungarea turcilor și înălțarea Cinstitei Cruci în cetatea ei de scaun, dezrobită.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 354–355; idem, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment...*, p. 294–295. În general, pentru tema Deisis în vechia pictură românească, Cornelia Pillat, *Quelques notes sur le thème de la Déisis et son emplacement dans la peinture murale roumaine du Moyen Age*, în RESEE, XIX/3, 1981, p. 517–529, 3 fig.

⁶⁸ *Istoria artelor...*, I, loc. cit., p. 355; *La peinture extérieure moldave: où, quand...*, loc. cit.

⁶⁹ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 340–344 și fig. 240, a, b.

⁷⁰ După cum a arătat, într-o foarte fină analiză privind hramul bisericii din Stănești Vâlcea (construită în primele decenii ale secolului XVI; zugrăvită în 1536), Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, București, 1978, p. 54–55.

⁷¹ Vezi T. Papamastorakis, loc. cit., p. 237 (cu extrase din izvoare). Cf. *supra*, p. 75.

Au trecut peste două decenii de când am luat pentru prima oară în discuție mărturiile oferite de această biserică⁷². Acum, împreună cu celelalte documente iconografice menționate, ele vin să explice titlul imperial al lui Ștefan cel Mare, consemnat în notița de pe Octoihul de la Kiev, tocmai după, și în legătură cu, pierderea celor două porturi, titlu care, la rândul său, confirmă și întregeste înțelesul acelor mărturii din domeniul artei⁷³.

În sfârșit, dar deloc în ultimul rând, și izvoarele otomane acordă lui Ștefan cel Mare titlul de împărat (*tekür = tekfür*)⁷⁴. O spune Dimitrie Cantemir⁷⁵, iar contemporanul lui Ștefan, cronicarul Mehmet Neşri, îl distinge chiar astfel de „regii (*melik*) din împrejurimi”, pe care „i-a slăbit” Mahomed II, citându-l

⁷² D. Nastase, *Ideea imperială în țările române. Geneza și evoluția ei...*, p. 7, 9–10.

⁷³ Nu poate fi trecut cu vederea un fapt tulburător, rămas nelămurit. Exact dintre 1484 – din 29 mai – și a doua parte a anului 1486, nu se cunoaște nici un act intern moldovenesc (vezi DRH, A, II, nr. 262–264). Oprindu-se mai recent la această anomalie, Sergiu Iosipescu face observația prețioasă că data când reîncep să apară acte domnești coincide cu aceea la care s-a terminat reconstruirea de către Ștefan cel Mare a curților domnești din Hârlău (Sergiu Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, în AIIX, XXIX, 1992, p. 64. După pisania lor, păstrată, „aceste case... s-au început a se zidi în anul 6994 [= 1486], luna... 20, și s-au sfârșit în același an, septembrie 15”, *Repertoriul monumentelor... lui Ștefan cel Mare*, p. 234, transcriere și traducere de I. R. Mircea). Coincidența nu se oprește însă aici. Într-adevăr, ziua în care a fost emisă prima carte domnească din 1486 precis datată e 14 septembrie (DRH, vol. citat, nr. 264; cf. S. Iosipescu, *loc. cit.*), sărbătoarea Înălțării Cinstitei Cruci! iar lucrările la „casele” domnești din Hârlău s-au încheiat a doua zi. După cum se știe, în construcții activitatea se întrerupea în sezonul rece, pentru a fi reluată în primăvara următoare. Dar în cazul nostru, primăvara următoare e aceea a anului 1487, când Ștefan ridică biserica din Pătrăuți, cu hramul, cum s-a văzut, tocmai al Înălțării Cinstitei Cruci (*supra*, n. 54) și cu înțelesuri mai adânci, asupra cărora ne-am oprit. Între această nouă potrivire și cele din anul precedent există deci o continuitate neîndoielnică, ce se prelungește însă pe tot restul domniei lui Ștefan cel Mare! În adevăr, o dată cu biserica din Pătrăuți, acesta înalță încă una, la Milișăuți, închinată sfântului militar Procopie, inaugurând astfel o campanie de construcții religioase de o amploare fără precedent, care nu va lua sfârșit decât în 1504, la moartea ctitorului (pentru bisericile lui Ștefan cel Mare, lucrarea clasică rămâne aceea, citată, a lui G. Balș). Pe de altă parte, curțile din Hârlău se vor bucura, în continuare, de o atenție ieșită din comun, atât din partea lui Ștefan cel Mare, cât și a urmașilor săi pe tronul Moldovei, până târziu, în secolul XVII (când vor fi iar reconstruite, de Radu Mihnea, care-și va afla și sfârșitul în ele, în 1624). Potrivirile semnalate necesită deci, în orice caz, o cercetare specială, care poate ajunge la rezultate surprinzătoare și, în primul rând, la explicarea brștei înfloriri care a dus „stilul moldovenesc” și, în general, vechea artă moldovenească, pe culmile dezvoltării lor în ultimii 18 ani ai domniei marelui Ștefan. Cf., în această privință, observațiile mele din 1972: D. Nastase, *op. cit.*, p. 6–12, unde se motivează prin concepția imperială a luptei sale antiotomane și, cu unele exemple concrete, prin apelul la ajutor divin pentru continuarea ei după 1486, ctitoriile religioase „pe care Ștefan cel Mare le durează într-o campanie constructivă sistematică și neîntreruptă, între 1487 și 1504”, și datorită cărora „arta moldovenească își atinge apogeul” (p. 6; cf. p. 11–12).

⁷⁴ Al. Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata Împăratului Constantin XII Paleolog, și Domnița Olena, fiica Domnului Moldovei Ștefan cel Mare, 1472–1509*, în AARMSI, s. II, XVII, 1894–1895, p. 30 (mențiune semnalată, cu multă amabilitate, de Maria Magdalena Székely).

⁷⁵ *Istori'a Imperiului otoman*, trad. de Dr. Ios. Hodosiu, București, 1876, p. 158.

imediat după aceștia, dar în vădit contrast avantajos cu ei, victorios asupra turcilor (la Vaslui!) și purtând același titlu (*tekür*) cu cel dat de otomani bazileului bizantin⁷⁶. În acest context, titlul imperial al lui Ștefan cel Mare⁷⁷ amintește uimitor pe cel conferit tot lui de propria sa cronică, exact în aceeași împrejurare!⁷⁸.

La mărturiile examinate până acum, se adaugă cea a unui ilustru însemn heraldic, vulturul bicefal, care se impunea definitiv pe aceeași vreme în Europa, drept simbol prin excelență imperial.

Până destul de recent se credea că vulturul bicefal se înfățișează pentru prima dată în Moldova pe acoperământul de mormânt al soției lui Ștefan, Maria de Mangop († 19 decembrie 1477; îngropată la Putna). Marcând acolo obârșia împărătească, Paleologă – sau afirmată ca atare –, a doamnei răposate, el a fost considerat un caz aparte, „importat” și fără legătură cu heraldica moldovenească⁷⁹. Iată însă că săpături arheologice efectuate la curtea domnească din Vaslui au dat la iveală plăci ceramice decorate cu vulturi bicefali, atât din timpul lui Ștefan cel Mare⁸⁰, cât și mai vechi, urcând, după anumite indicii, până

⁷⁶ Mehmed Neșri, în Mihail Guboglu și Mustafa Mehmed, *Cronici turcești privind Țările Române*. Extrase, I, București 1966, p. 127. Pentru împăratul bizantin = „împăratul (*tekür*) Stambulului”, vezi, în același volum: Mehmed Neșri, p. 113; Kodja Husein, p. 444.

⁷⁷ Un act otoman din 1581 îl numește Qodjea Istefan. „Termenul «qodjea» are înțelesul de «bătrân», dar și pe acela de «mare, enorm»”. N. Beldiceanu-Nădejde, *Știri otomane privind Moldova ponto-danubiană (1486–1520)*, în AIIX, XXIX, 1992, p. 100.

⁷⁸ Vezi *supra*, p. 67–68. În cronica lui Neșri (ca și în alte cronicile otomane), înfrângerea din 1475 a lui Soliman Hadâmbul e urmată de victoria din anul următor, a lui Mahomed II asupra lui Ștefan, relatată amănunțit și pe care calitățile și rangul atribuite acestuia din urmă o fac deci cu atât mai strălucită. Cf. și versurile de laudă pentru Ștefan cel Mare ale lui Așîk-pașa-zade, în același volum, p. 104–105. Până și în secolul XVII, deși, de regulă, îi intitulează pe domnii români *bei*, Evlia Celebi va numi biserica Sfântul Nicolae-Domnesc din Iași „mănăstirea craiului Ștefan” („Istefan kiral manastiri”) (*Călători străini despre Țările Române*, VI, București, 1976, Evlia Celebi. Îngrijit de Mustafa Ali Mehmet, p. 483 și n. 586).

⁷⁹ Pentru această broderie vezi: N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, II, București, 1936, p. 20 și pl. 73, 74 (vălul și detaliul vulturului bicefal); Gabriel Millet, *Broderies religieuses de style byzantin*. Avec la collaboration d'Hélène des Ylouses, Paris, 1939 1947, II, p. 78 81, pl. CLXII, CLXIII; *Repertoriul* citat, p. 288–290, fig. 202 203; Maria Ana Musicescu, *Portretul brodat în arta medievală românească*, în SCIA, IX/1, 1962, p. 73; M. A. Musicescu, Ana Dobjanschi, *Broderia veche românească*, București, 1985, p. 16–17 (desen, vulturul bicefal, p. 16), 36, (catalog 16), pl. 15, 16. O explicație diferită de cea îndeobște admisă pentru vulturul cu două capete al Mariei de Mangop propune Sergiu Iosipescu: vezi *infra*, n. 92.

⁸⁰ Rica Popescu, *Cahle și plăci decorative la curtea domnească din Vaslui*, în „Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă”, XLVII/2, 1978, p. 68–69 și fig. 7; Alexandru Andronic și Rica Popescu, *Vaslui – reședință voievodală în secolele XV–XVI*, în AIIAI, XVII, 1980, p. 587 și fig. 6/1.

la Alexandru cel Bun⁸¹. Aceste plăci trebuie deci puse în legătură cu „împărații moldoveni” ai cronicii, începând cu primul⁸², și ele nu pot fi socotite drept excepții, vulturul cu două capete dovedindu-se mai de curând a fi cât se poate de familiar și de caracteristic heraldicii românești⁸³. Rămânând în limitele fixate, trebuie să mai notăm că „vulturași bicefali” împodobesc sistematic legăturile de piele, altfel specifice, ale multor manuscrise de pe vremea lui Ștefan cel Mare, aflătoare la mănăstirea Putna⁸⁴, loc-simbol pentru puterea suverană a ctitorului ei, și de care va mai veni vorba aici, tocmai în legătură cu vulturul bicefal⁸⁵.

Pentru că am amintit de Maria de Mangop, este locul să spunem câte ceva și despre căsătoriile „imperiale” ale lui Ștefan cel Mare.

Prima este din 1463, cu Evdochia de Kiev, prințesă despre care toate variantele slavone ale cronicii moldovenești contemporane nu uită să precizeze că era „sora lui Semen împăratul”⁸⁶. Evdochia moare în 1467, dar Ștefan nu se îngrijește să-și găsească o nouă soție decât cinci ani mai târziu.

⁸¹ Al. Andronic, *Șantierul arheologic Vaslui. Raport definitiv privind principalele rezultate ale săpăturilor din anii 1958/1959 și 1976/1977*, pe care regretatul nostru coleg intenționa să-l publice în AMM, și din care mi-a comunicat această informație, autorizându-mă, cu generozitate, să o utilizez înainte de a o da la tipar.

„Vulturul bicefal” ce împodobește plăci de sobă dintr-o „casă de orășean” (poate olar) din Suceava, dărmată, după cum înclină să creadă autorii, în 1447 (M. D. Matei și Em. Emandi, *O casă de orășean din secolul al XV-lea de la Suceava*, în SCIV, XXVIII/4, 1977, p. 570-571, 573-574 și fig. 7) n-are nimic de vultur: arată mai curând a... găscă bicefală. Cf. și, foarte recent, Paraschiva-Victoria Batariuc, *Elemente heraldice pe cahle descoperite în Moldova (secolele XV-XVI)*, în AG, II(VII)/1-2, 1995, p. 327. Autoarea respinge posibilitatea ca această zburătoare fantastică să fie vultur bicefal și arată că, oricum, ea nu are legătură cu reședința domnească.

⁸² Vezi *supra*, p. 68.

⁸³ D. Nastase, *L'aigle bicéphale dissimulée dans les armoiries des pays roumains. Vers une crypto-heraldique*, în Roma, Costantinopoli, Mosca, *Atti del I Semonario internazionale di studi storici „Da Roma alla Terza Roma”*, Roma 21-23 aprilie 1981, Neapole, 1983, p. 357-374 + 25 il.; idem, *Imperial Claims...*, p. 191-194, 203-206; idem, *Une aigle bicéphale déguisée sur une charte inédite de Michel le Brave (1599)*, în „Bulletin de la Société Hellénique d'Héraldique et de Généalogie”, 8, 1992, p. 166-176, 5 fig. + 1 pl.; cf. idem, „Necunoscută” ale izvoarelor istoriei românești, în AIIX, XXX, 1993, p. 489, 496. În Moldova, săpături arheologice recente sau în curs dovedesc destul de frecvența prezență a vulturului bicefal în decorația interioarelor domnești. Mulțumesc și aici pentru această informație doamnei Rodica Popovici, de la Institutul de Arheologie din Iași al Academiei Române.

⁸⁴ Pr. Paulin Popescu, *Manuscrisele slavone din mănăstirea Putna*, I, în BOR, LXXX/1-2, 1962, p. 129, 134, 141; II, în BOR, LXXX/7-8, 1962, p. 693, 694.

⁸⁵ Cf. *infra*, p. 98.

⁸⁶ Гестра Семена царѣ. *Cronicile*, p. 7, r. 18. Același titlu (царѣ) și în celelalte variante slave (inclusiv cea polonă) ale cronicii. În traducerea românească a Letopisețului de la Putna: „sora împăratului Simion” (*ibidem*, p. 70, r. 29). În *Letopisețul Țării Moldovei*, zis al lui Grigore Ureche,

Printre măsurile pe care le ia în vederea ofensivei din 1473, se numără și alianța sa cu dinastia din Mangop-Theodoro, în Crimeea, cu a căror soră, Maria, se și căsătorește în 1472, la... 14 septembrie, de ziua Înălțării Sfintei Cruci, dată care, mai ales în împrejurările de atunci, nu mai are nevoie de comentarii⁸⁷. Isaac, fratele noii doamne, poartă titlul de „domn de Theodoro și al întregii Khazarii”⁸⁸, iar Mariei înseși i se atribuie o multiplă obârșie împărătească⁸⁹.

Maria de Mangop va muri și ea în scurtă vreme, la 19 decembrie 1477, dar, așternând pe mormântul ei din necropola-i de la Putna un acoperământ funerar⁹⁰ de o excepțională somptuozitate (fig. 1), pe care imaginea brodată în mărime naturală a defunctei sale soții va fi însoțită, ostentativ, îndrăznesc să spun, de toate atributele imperiale posibile – de la costum, încălțări roșii și coroana basiliselor și despoinelor, până la vulturii bicefali și monograma ultimei dinastii bizantine⁹¹ –, Ștefan va învedera, nu numai că își însușise drepturile indicate de aceste însemne, ci că înțelegea să le și păstreze și după dispariția celei care i le

importanța acestei înrudiri e subliniată astfel: Ștefan „luatu-ș-au doamnă de mare rudă, pre Evdochia de la Chiev, sora lui Simeon împăratul” (Grigore Ureche, *Letopisețul...*, ed. II, p. 92). Cneaz de Kiev, Simeon Olekovic (circa 1420–±1470) aparținea unei ramuri a dinastiei lituaniene a lui Gedimin, iar mama sa era fiica marelui cneaz al Moscovei Vasile I. Vezi: Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistrița și rudeniile de la Kiev și de la Moskova ale lui Ștefan cel Mare*, în AARMSI, s. III, t. XXII, 1939–1940, p. 633–657 și tabel genealogic, p. 658; Włodziemierz Dworzaczek, *Genealogia*, Varșovia, 1959, tab. 15, 16, 161; Ștefan S. Gorovei, *Alianțe dinastice ale domnilor Moldovei (secolele XIV–XVI)*, în *România în istoria universală*, II/1, coordonatori: I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1987, p. 695. Pentru revendicările imperiale ale cnejilor de Kiev, cu mult înainte de 1453, vezi D. Nastase, *Remarques sur l'idée impériale en Russie avant 1453*, în RER, XVII–XVIII, 1993, p. 95–107. Titlul dat lui Simeon de letopisețele moldovenești corespunde nu puterii lui reale, ci ascendenței lui și măririi trecute a Kievului și e semnificativ pentru interesul acordat acestora în Moldova vremii. Rolul fruntaș jucat de „familia ortodoxă a Olekovicilor” în revendicarea de către feudalii lituanieni, tocmai în 1463, a Podoliei anexate de Polonia (vezi A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină...*, p. 147–148) ar putea lămurii partea practică a problemei și n-ar veni de fel în contradicție – ba dimpotrivă – cu acest interes.

⁸⁷ Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan Voievod. *Note de mentalitate medievală*, în volumul de față.

⁸⁸ P. Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea...*, p. 262. Referindu-se la „Maria din Mangopo”, cronica zisă „moldo-polonă” adaugă îndată: „era acolo o împărăție creștină” (*Cronicile...*, p. 179, r. 23; „czarstwo tam bilo... krzesczianczy”, *ibidem*, p. 170, r. 7). De la sfârșitul secolului XIV, deciziile metropolei „făceau din consulul Caffei adevăratul șef al genovezilor «din toată Marea cea Mare și din întreg Imperiul Gazariei»”. Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, II, p. 264, cf. p. 266. Pentru Khazaria, vezi *infra*, n. 92.

⁸⁹ Cf. Șt. S. Gorovei, *loc. cit.*

⁹⁰ Cf. *supra*, p. 79 și n. 79.

⁹¹ „Marie, Comnène et Paléologue, qui est représentée en impératrice sur le rideau destiné à recouvrir sa tombe”. N. Iorga, *Byzance après Byzance* cit., p. 20. O a doua monogramă, pe același acoperământ, se arată a fi aceea a Asanilor (și nu a numelui Maria, așa cum s-a transcris în *Repertoriul...* Ștefan cel Mare, p. 290).

Fig. 1. Mănăstirea Putna. Acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop.

adusesse ca zestre⁹². Cât despre vulturul bicefal al Mariei de Mangop, el trebuia să arate că se contopește cu cel al soțului ei și, de fapt, i se integrează, transmițându-i toate elementele de legitimitate imperială pe care le implica.

⁹² După Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 56, vulturul bicefal al Mariei de Mangop s-ar explica prin „titlul despotal” pe care domnii de Theodoro l-ar fi purtat la începutul veacului XV. Cele două explicații nu sunt neapărat contradictorii și ar putea fi, eventual, complementare. Interesul viu arătat nu numai de Ștefan cel Mare, ci, exact în aceeași vreme, și de Ivan III al Moscovei, dinastiei stăpânitoare a Mangopului, dar, teoretic, și a „Khazariei” (în fapt Crimeei), peste care aceasta socotea că domnește – să ne amintim că o cronică numea această stăpânire *czarstwo*, iar

Și astfel, la aceste ficțiuni succesoriale tipic feudale, căsătoria ulterioară a lui Ștefan cu Maria „Voichița”, fiica lui Radu cel Frumos, nu putea decât să adauge noi drepturi de moștenire, decurgând din cele ale dinastiei muntenești, la rândul ei posesoare de titluri și înrudiri imperiale⁹³.

Dintre aceste trei căsătorii ale lui Ștefan cel Mare, mai ales aceea cu Maria de Mangop a atras, încă mai de mult, atenția unor cercetători. Oreste Tafrali a

acte genoveze se referă la „imperiul Gazariei” (*supra*, n. 88) – sunt departe de a fi lămurite (pentru rolul, pe cât de important, pe atât de puțin cunoscut, jucat de „succesiunea khazară” în constituirea doctrinei imperiale rusești, vezi D. Nastase, *op. cit.*, p. 102 sq. și, în special, idem, „*La succession khazare dans l'idéologie souveraine des princes de Kiev*”, în *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*. Proceedings of the International Congress on the Millenium of the Conversion of Rus' to Christianity, Thessaloniki 26-28 November 1988, Salonic, 1992, p. 359-364).

Mesajul transmis de portretul funerar de la Putna (fig. 1) este însă precis. Celor doi vulturi bicefali le corespund, simetric, monogramele împărătești ale Paleologilor și Asăneștilor. Lucru însă neobservat, axele diagonale dintre cele patru medalioane ale lor se întâlnesc în X, exact pe mâinile încrucișate ale adormitei doamne, punct esențial („abisul” heraldic!) al imaginii ei mortuare, transmitându-i astfel, toate simbolurile pe care le reunesc aici, cu toate conexiunile și semnificațiile ce rezultă din acest aranjament. Dar dintre monograme, de primă importanță este indiscutabil aceea a Paleologilor. Ea se repetă, într-adevăr, încă de două ori, la nașterile arcului ce încadrează chipul Mariei, căreia îi indică astfel cu insistență „identitatea”.

Nu interesează aici în ce măsură Maria de Mangop și familia ei descindeau efectiv – așa cum pretindeau – din neamurile împărătești ale Comnenilor din Trapezunt, ale Paleologilor și ale Asăneștilor, ci numai faptul că Ștefan cel Mare consfințește această descendență primită zestre. Istoria medievală atât a Apusului, cât și a Răsăritului – e plină de asemenea cazuri, în care soțul păstra după moartea soției drepturi, chiar dintre cele mai îndoielnice, achiziționate prin căsătorie, transmitându-le eventual unor urmași dintr-o căsnicie ulterioară, ceea ce dădea loc adesea la complicate conflicte. Vezi, de pildă, cazul (pe care-l citez dintr-o grămadă) transmiterii titlului de prinț de Achaia (Morea francă), după moartea, în 1278, a ultimului său deținător din familia Villehardouin, Guillaume, aventuroasă și încălțită istorie, ce se prelungește peste un secol, Jean Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949, p. 263, 281-282, 289-291, 303, 340-343.

Cât privește pe Ștefan cel Mare, el a avut doi fii cu Maria de Mangop, morți la vârstă fragedă, dar dintre care unul, Bogdan, a trăit și după ea, până la 27 iulie 1479. M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 3-4, 135; Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, reeditare, Chișinău, 1991, p. 63.

⁹³ Așa trebuie, desigur, înțeles pasajul din cronica zisă moldo-germană (încheiată în 1499), în care se face precizarea că fiica lui Radu cel Frumos „era de sânge și de viță înaltă și acum încă este doamna lui Ștefan voievod” (*Cronicile*, p. 133). Cf. o formulă asemănătoare, dar cu conotație explicit imperială, pentru Evdochia de Kiev, Gr. Ureche, *loc. cit.* (*supra*, p. 80 și 86). Pentru titlul imperial al domnilor Țării Românești, vezi lucrările citate mai sus, n. 4. Cele mai vechi mărturii privind acest titlu urcă până în a doua jumătate a veacului XIV (P. Ș. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale...*, p. 402, 407; D. Nastase, *Imperial Claims...*, p. 186-194). Pentru înrudirile domnilor munteni cu alte case suverane, Ștefan Andreescu, *Alianțe dinastice ale domnilor Țării Românești (secolele XIV-XVI)*, în *România în istoria universală*, II/1, p. 675-684. Pe urmele lui Andrei Pippidi (*Tradiția politică bizantină în țările române...*, p. 149-150), autorul presupune că Maria Despina, soția lui Radu cel Frumos și mama Mariei „Voichița”, „putea... să fie o grecoaică și să aibă o ascendență imperială bizantină” (p. 679). Cf. observațiile lui Ștefan S. Gorovei, în AIIAI, XXIII/2, 1968, p. 1017.

avansat chiar ipoteza că acest mariaj „bizantin” ar fi inspirat voievodului moldovean ideea să ridice pretenții la tronul Constantinopolului⁹⁴. Acceptată de A. A. Vasiliev⁹⁵, această ipoteză a fost cât se poate de rău primită de istoricii români⁹⁶.

Cu mai multă prudență, Petre Ș. Năsturel observă totuși că Ștefan cel Mare era numit „uneori și țar, adică împărat, într-o vreme când, după apusul năprasnic al celei de-a doua Rome, Constantinopolul, nu-i urmasese încă cea de-a treia, aceea a marilor cneji de la Moscova” și pune aceste mărturii în legătură cu faptul că atunci „doamna Moldovei era tocmai Maria de Mangop”⁹⁷.

Din mărturiile moldovenești cu caracter imperial examinate până acum, unele privesc însă vremuri anterioare căsătoriei lui Ștefan cu prințesa din Crimeea, ba chiar propriei lui domnii. Conform concepției ce se degajă din aceste documente, titlul imperial al lui Ștefan nu e preluat de la nici una din soțiile sale, ci e moștenit de la înaintașii săi pe tron, „împărații moldoveni”, și e menținut nu prin însurători, ci prin „voia lui Dumnezeu”, manifestată prin semne⁹⁸. Ceea ce nu înseamnă însă că aceste alianțe matrimoniale „imperiale” nu-și au rostul și importanța lor: ele vin, într-adevăr, cu valoarea lor genealogică, să consolideze și să crească prestigiul dinastiei moldovenești și să facă cunoscut și recunoscut pe plan internațional ortodox rangul și rolul imperial al lui Ștefan cel Mare⁹⁹, iar în cazul Mariei „Voichița”, să-i îndreptățească, în primul rând, încercările de dominare a Țării Românești¹⁰⁰.

Pe de altă parte, dacă titlul corespunzând acestui rang ar fi fost transpus mecanic din texte bizantino-slave sau s-ar datora inițiativei unor cronicari ori scribi, clerici cărturari doritori să-și slăvească astfel, formal, stăpânul, eventual în

⁹⁴ O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna*, Paris, 1925, Texte, p. VI, 54.

⁹⁵ *The Goths in the Crimea*, Cambridge-Massachusetts, 1936, p. 239.

⁹⁶ Vezi Alexandru Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 162 și n. 3 (și cu menționarea criticelor mai vechi aduse lui Tafrali). Excepție: C. I. Andreescu, *Despre o naționalitate ortodoxă*, în BOR, LII/9–10, 1934, p. 596, care susține aceeași ipoteză „ca și profesorul său O. Tafrali” (A. Pippidi, *op. cit.*, p. 146, n. 18).

⁹⁷ P. Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea...*, p. 265 și n. 28. Cam aceeași idee dezvoltată de E. Stănescu, *Byzance et les pays roumains aux IXe–XVe siècles*, în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, Bucarest, 1971, vol. I, Bucarest, 1974, p. 429–430; cf. *supra*, n. 5. Cf. și, foarte recent, L. Șimanschi, *loc. cit.*

⁹⁸ Vezi *supra*.

⁹⁹ În varianta Putna II a cronicii lui Ștefan, se arată, mai întâi, că Evdochia era ortodoxă și apoi că era soră de „țar”: „... și-a luat doamnă pe Evdochia binecredincioasă, de la Chiev, sora lui Semen împăratul”. *Cronicile*, textul slavon, p. 56, r. 25–26.

¹⁰⁰ Vezi Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae...*, București, 1980, p. 31–33 (cu bibliografie în note); mai recent, Ion Toderășcu, *Unitatea medievală românească*, I, București, 1988, p. 167–169; cf. D. Nastase, *Ideea imperială...*, p. 10–11; cf. și *infra*, p. 93 și n. 150.

viziunea unui imaginar doar ecleziastic, ar fi trebuit să-l găsim în – sau măcar și în – variantele mănăstirești ale celui mai vechi letopiseț moldovenesc în slavonă. Or, în aceste texte, Ștefan e intitulat întotdeauna domn sau voievod și niciodată царь¹⁰¹. Acest titlu apare *numai* în cronica oficială, redactată la comanda și sub controlul domnului – sau al cuiva pus de el – și indicându-i poziția față de evenimentele relatate, precum și într-o dedicație personală a unei danii ale sale de importanța capitală a Tetraevangelului de la Homor: e cea mai bună dovadă că titlul său imperial exprimă punctul de vedere și concepția suverană a lui Ștefan cel Mare însuși.

Rezultă destul de limpede din cele expuse că, deși el nu apare în intitulățiile sale oficiale, rangul imperial al lui Ștefan cel Mare a fost o realitate istorică, ale cărei justificări erau însă de ordin ideologic și nu aveau nimic de-a face cu ideea, modernă, de imperiu teritorial. Din punct de vedere teritorial, Ștefan era domn și voievod al Țării Moldovei¹⁰², care nu era nicidecum un imperiu, ci un corespondent *sui generis* a ceea ce era numit *Hausmacht*, domeniul propriu pe care-l stăpâneau direct, cu alte titluri, mai modeste, împărații Occidentului.

Cum s-a arătat, rangul său imperial, Ștefan îl moștenește de la înaintașii săi, „împărații moldoveni” – nu „ai Moldovei”! Această succesiune cuprindea însă pe aceea a „împăraților creștini”¹⁰³ și a tuturor celorlalți suverani ai popoarelor ortodoxe supuse de turci¹⁰⁴.

Ea era legitimată ca atare și prin protecția pe care, după Marino Sanuto (cel tânăr), Ștefan a exercitat-o asupra Muntelui Athos¹⁰⁵, știre confirmată de prezența numelui său într-un pomelnic al Protatonului, capitala athonită, în fruntea seriei „binefăcătorilor români”, împreună cu cel al lui Neagoe Basarab¹⁰⁶,

¹⁰¹ *Cronicle*, p. 41–73.

¹⁰² Cf. D. Nastase, *La survie de „l'Empire des Chrétiens”...*, p. 463.

¹⁰³ *Ibidem*, *passim*.

¹⁰⁴ Idem, *Ideea imperială...*, p. 18–21; cf. idem, *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits „miscellanées”*, în „Cyrillomethodianum”, V, 1981, p. 27 sq. Referindu-se la „miruirea” domnilor moldoveni, A. Pippidi, *op. cit.*, p. 35, consideră că primul uns dintre ei „a fost probabil Ștefan cel Mare”, „semnificația inovației din 1457” apărându-i „limpede: legitimarea domnească pe urmele ritualului imperial”. În continuare, după ce califică acest act, prin care Ștefan își începea domnia, drept „extraordinar”, A. Pippidi face o remarcă prețioasă (dar căreia îi trebuie aduse corectivele impuse de concluziile noastre de mai sus): anume că – pe lângă superioritatea pe care i-o asigura față de alți pretendenți –, „la numai trei ani după căderea Constantinopolului, hotărârea luată de Ștefan... ridică acest răvnit tron la înălțimea celui al împăraților ortodocși”.

¹⁰⁵ Vezi Șt. Andreescu, *Ștefan cel Mare protector al Muntelui Athos*, în AIIAI, XIX, 1982, p. 654. Informația a fost menționată, în fugă, și de N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare...* (*supra*, n. 1), vezi reeditarea din 1966, p. 275, n. 332.

¹⁰⁶ Cf. P. Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1564*, Roma, 1986, p. 302. Cf. și p. 294, 295; cf., de asemenea, Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, I, *Albania–Grecia*, București, 1991, p. 449, nr. 659.

după cum se știe, patron și „ctitor mare a toată Sfetagora”¹⁰⁷. În adevăr, comunitatea monastică a Sfântului Munte, multinațională și panortodoxă, reunea în sânul ei reprezentanți ai tuturor acestor popoare. Ea constituia totodată un simbol viu al „împărăției creștine” supraviețuind cuceririi otomane, iar ocrotirea ei era un privilegiu rezervat puterii imperiale¹⁰⁸.

În această perspectivă trebuie plasate – așa erau, în tot cazul, văzute în trecut – și portretele votive de la Athos ale lui Ștefan cel Mare, așezat astfel printre bazele și țări, în calitate de ctitor și înnoitor al unor mănăstiri împărătești ale Sfântului Munte. Dintre ele, se cunoaște bine cel de la arsanaua foarte însemnatei mănăstiri imperiale a Vatopedului, sculptat în relief, pe placă de marmoră, în 1495/6¹⁰⁹. Spre sfârșitul veacului XVII, Ioan Ierotei Comnen menționa un altul, la Zografu, pictat, după el, în 7010 (1501/2), la exteriorul katholikon-ului¹¹⁰. Tot la Zografu, dar în interior, există până azi un portret mural al lui Ștefan, mai rar amintit. E o imagine târzie, convențională, din șirul ctitorilor, deschis însă de „Ioan Paleologul”, urmat de „Ioan Asen țar bulgar”, apoi de Ștefan, ambii calificați drept „înnoitori ai acestui lăcaș”. În continuare, sunt înfățișați și alți domni moldoveni¹¹¹.

¹⁰⁷ Pentru această calitate a lui Neagoe Basarab, vezi Gavril Protul, *Viața și traiul Sf. Nifon, patriarhul Constantinopolului*, ed. Tit Simedrea, București, 1937, p. 25. După P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 183, Ștefan cel Mare „aura tenu à se réserver le monopole de certains principaux couvents de la Sainte-Montagne (Zographou, Saint-Paul, Grégoriou)”. Pentru ajutoarele și daniile sale la Athos, *ibidem*, p. 183–193 (Zografu), 241–242, 249–250 (Sf. Pavel), 269–273 (Grigoriu) 278–279 (Sf.-Pantelimon?). Dar contribuția lui Ștefan cel Mare cu daruri și construcții se extinde și la alte așezăminte athonite – dintre cele mai de seamă: la Vatoped (arsanaua cu pisanie, vezi mai jos și n. 109) și chiar la Protaton, unde achiziționează pentru călugării de la Grigoriu o chilie, de fapt o mică mănăstire, pe care fiul și succesorul său, Bogdan III, o va înnoi și dezvoltă, zidindu-i și o nouă biserică (*ibidem*, p. 271; cf. Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, p. 279–280). Să mai menționăm și că în 1493, probabil din porunca lui Ștefan, se scrie la Athos un Tetraevangel pentru ctitoria sa, biserica Sf.-Apostoli, din Huși (*Repertoriul monumentelor... lui Ștefan cel Mare*, p. 442, nr. 191).

¹⁰⁸ Vezi D. Nastase, *Les débuts de la communauté oecuménique du Mont Athos*, în „Σύμμεικτα”, 6, 1985, p. 251–314; idem, *Le patronage du Mont Athos au XIIIe siècle*, în „Cyrillomethodianum”, VII, 1983, p. 71–87; mai recent, idem, „Necunoscută”..., p. 491–495.

¹⁰⁹ Teodora Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 477 și fig 7 (p. 476); A. Xyngopoulos, *Un édifice du voévode Etienne le Grand au Mont Athos*, în BSt, 11/1, 1970, p. 106–108 + 2 il.; cf. P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 99–100.

¹¹⁰ Ioan-Ierotei Comnen, Προσκυνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ Ἀωωνος Ἐπιμέλεια Ἱερομονάχου Ἰουστίνου, Karyes, 1984, p. 85. Cf. P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 187.

¹¹¹ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 222; cf. V. Căndea, *op. cit.*, p. 541, nr. 2041. O reproducere parțială (numai domnii români ctitori), la V. Căndea – C. Simionescu, *Mont Athos. Présences roumaines*, București, 1979, p. nenumărată [17]. O fotografie a „portretului” lui Ștefan cel Mare, cuprinzând și inscripțiile menționate, reprodușă după revista bulgărească *Rodoljubie*, 1985, nr. 3, în *Antologia poeziei vechi moldovenești. Modele și reconstituiri*. Prefață, selecție, traduceri și note de Nicolae Dabija, Chișinău, 1987, p. 8 (Prefața).

Ștefan însuși socotea Zografu drept mănăstirea sa¹¹² și, negreșit pentru a sublinia în ce calitate o stăpânea, numește actul prin care îi face o însemnată danie în 1465, chrisobul (χρικοσολαΐς > hrisov), denumire imperială, excepțională nu numai pentru cancelaria sa, ci în general, în diplomatica moldovenească din secolele XIV–XVI¹¹³.

Acest gen de legitimare a rangului imperial al lui Ștefan cel Mare prin „binecuvântarea Sfântului Munte”, devenea deosebit de actual și de important în momentele de slăbiciune ale puterii otomane. Un asemenea moment a fost determinat de moartea lui Mahomed II, în 1481, care l-a făcut pe Ștefan să reia lupta ofensivă împotriva turcilor. „Disparația cuceritorului Bizanțului” provocase, printre altele, și o „criză a dominației otomane în Europa, unde popoarele balcanice, trezite la speranță..., începeau să se agite pentru recăștigarea libertății pierdute”¹¹⁴. Ce idee putea focaliza un asemenea țel, la aceste popoare

Tot la Zografu a fost, pe vremuri, semnalată o broderie cu „chipul lui Ștefan cel Mare în mărime naturală”, broderie „azi în arhiva [?] mănăstirii”. T. Bodogae, *op. cit.*, p. 218, n. 2. Vezi Heinrich Gelzer, *Vom Heiligen Berge und aus Makedonien...*, Leipzig, 1904, p. 117; cf. V. Câdea, *Mărturie...*, I, p. 546, nr. 2094.

În același context trebuie amintită și baniera oferită de Ștefan cel Mare mănăstirii Zografu în 1500 (pentru care, *Repertoriul... Ștefan cel Mare*, p. 302–303 și fig. 211, după N. Iorga, *Les arts mineurs...*, II, fig. 85). În adevăr ea poartă imaginea somptuos brodată a Sfântului Gheorghe (care e și patronul mănăstirii), înarmat pentru luptă și zdrobind vrăjmașii țării, simbolizați de un balaur cu trei capete, dar, „sous les traits de saint Georges, c’est moralement Etienne le Grand qui se prépare à affronter de nouvelles épreuves”. P. Ș. Năsturel, *La bannière d’Etienne le Grand*, în *AIIX*, XXVII, 1990, p. 12–16 (citatul, p. 13); cf. n. 9, unde, pentru această metodă de interpretare, autorul referă la lucrările lui Sorin Ulea. Neuitând ce datorează, în cazul de față, lui A. Grabar, și fără să împietzeze asupra însuși fondului interpretărilor și rezultatelor lor, aceeași metodă se găsește și la punctul de plecare al analizelor iconografice din prezenta lucrare. La metoda de cercetare a lui Ulea, m-am referit, în alte părți, în repetate rânduri. Pentru o privire generală, recentă, vezi D. Nastase, „*Necunoscută*”..., p. 490. Cf., aici, n. 64, p. 96 și n. 170, 171.

Există la Zografu și o icoană a Sfântului Gheorghe, care ar fi tot o danie a lui Ștefan cel Mare. Ea necesită însă o discuție care ar încălca și complica în mod inutil textul de față. La fel și cunoscuta icoană a Maicii Domnului „Pantanassa”, donată la Grigoriu de „Maria Assanina Paleologina”.

¹¹² P. Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains...*, p. 184–187; cf. T. Bodogae, *op. cit.*, p. 215–217. În 1502, Ștefan dăruiește un Tetraevanghel „la Sfântul Munte în biserica sa (въ своем же црѣ>кѣ) în mănăstirea Zograf”, posesivul fiind aici întărit de жѣ (= δέ, τε, vero). *Repertoriul... Ștefan cel Mare*, nr. 161 (însemnarea, p. 416). În 1475, la comanda sa, se copia un manuscris „pentru mănăstirea sa Zograf” (Манастирю своему зграфскому), *op. cit.*, nr. 147, p. 392.

¹¹³ Actul în DRH, A, II, nr. 135. Cf. P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 183–184, relevând această particularitate. Ca nou ctitor al mănăstirii, „grâce au statut précisé par lui, le voévode roumain se hissait à la hauteur des anciens bienfaiteurs de Zographou, les tsars bulgares et serbes et les basileis de Byzance”, *ibidem*, p. 185. Un alt act de danie al lui Ștefan, din 1500, pentru mănăstirea Grigoriu, e cunoscut numai printr-un regest grec modern, în care e denumit χρυσόβουλλον. DRH, vol. citat, nr. 249. Denumirea de χρικοσολαΐς (< χρυσόβουλλον), devenită apoi, românește, hrisov, e obișnuită în diplomatica muntenească, dar, așa cum am spus, nu și în cea moldovenească a vremii.

¹¹⁴ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 625–626.

posedând o puternică tradiție imperială, dacă nu ideea imperială ortodoxă? Și ce putea fi mai convingător în ochii lor că purtătorul ei este domnul moldovean, *singurul suveran ortodox care se lupta cu turcii*, decât consfințirea pe care i-o acorda Sfântul Munte, microcosm al „Împărăției Creștine”, concentrând în comunitatea sa ecumenică pe cei mai autorizați reprezentanți ai ortodoxiei acestor popoare, al căror ansamblu era asimilat cu „creștinătatea”? Întrebare mai mult retorică, dacă mai ținem seamă și de faptul că Ștefan însuși considera că războiul pe care-l conducea împotriva turcilor nu era numai al moldovenilor, ci că era purtat în numele acestui ansamblu, dușmanii săi – chiar ortodocși – devenind dușmanii „creștinătății”. O spune tot cronică sa, referindu-se la înfrângerea din 1476, de la Valea Albă, și calificându-i pe munteni (aliați atunci cu sultanul) de păgâni, „ca unii ce au fost părtași cu păgânii și au fost de partea lor împotriva creștinătății”¹¹⁵.

Calitatea sa de „împărat pravoslavnic” trebuia să-i asigure lui Ștefan cel Mare și o autoritate sporită față de populațiile ortodoxe din vecinătatea țării sale, populații aflate sub stăpânirea regilor catolici ai Poloniei și Ungariei. În ceea ce privește Polonia, acest gen de autoritate aducea un sprijin și o justificare considerabile unei revendicări teritoriale moldovenești, cât se poate de concrete și de precise: aceea a stăpânirii Pocuției, regiune „de mică nobilime <ruteană> ortodoxă”¹¹⁶, în preferințele căreia factorul confesional juca un rol esențial, pe care colorarea lui în sens imperial nu putea decât să-l încline și mai mult în favoarea lui Ștefan. P. P. Panaitescu compară, pe bună dreptate, atitudinea lui Ștefan față de Pocuția cu aceea a lui Ivan III al Moscovei, „care căuta și el să pună mâna pe provinciile locuite de credincioși ai Bisericii Răsăritului din Polonia și Litvania”¹¹⁷. Paralela poate însă merge și mai departe. Într-adevăr, Ivan III (1462–1505) a arborat cu insistență titlul de țar¹¹⁸, pe care i l-au cunoscut deci și aceste populații, dar pe care marii cneji ai Moscovei nu-l vor adopta formal decât în 1547, sub Ivan IV (apoi „cel Groaznic”).

¹¹⁵ *Cronicle*, p. 18, r. 27–33 (textul slavon, p. 9, r. 31–37). Subliniat de mine.

¹¹⁶ P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare. O încercare de caracterizare* (ed. de Maria Magdalena Székely), în *AIIX*, XXIX, 1992, p. 8.

¹¹⁷ *Loc. cit.* Referindu-se la prezența moldovenească, militară și comercială, până mult dincolo de Nistru, sub domnia lui Ștefan cel Mare, și la politica matrimonială a acestuia în aceeași zonă, Nicolae Iorga încheie astfel: „Cine nu vede vastul plan dinastic, politic, comercial, care cuprindea departe peste Nistru tot Răsăritul?” N. Iorga, *Românii de peste Nistru*, 1906, retipărire, Slatina-Olt, 1990, p. 17. Pentru antecedentele, mai restrâns delimitate, ale unui asemenea „plan”, legate de revendicarea succesiunii „regilor” și „țarilor” cnezatului de Halici de către domnii Moldovei și pentru raportul ei cu problema Pocuției și cu însuși titlul generic de „Moldavstii țarie” al acestora, vezi D. Nastase, *Imperial Claims...*, p. 200–201.

¹¹⁸ Mai recent, I. I. Ilieva, *Vladitel'skij titul Moskovskih velikih knjazej (s serediny XV – do pervoj četverti XVI veka)*, în „Bulgarian Historical Review/Revue bulgare d'histoire”, 12/2, 1984, p. 84–85 (cu surse și bibliografie); cf. G. Alef, *The Adoption of the Moscovite Two-Headed Eagle: a discordant View*, în „Speculum”, XLI/1, 1966 (= idem, *Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Muscovy*, Londra, Variorum Reprints, 1983, IX), p. 7–10.

Aceste deducții sunt coroborate de o cronică rusă apuseană, tocmai din zona ortodoxă stăpânită de Polonia. E vorba de „Cronica de la mănăstirea Hustânskaia”, din Volânia, reunind într-un manuscris din secolul XVII letopisește mult mai vechi¹¹⁹. P. P. Panaitescu a atribuit știrile ce le conține despre Ștefan cel Mare simpatiei acelorași populații ortodoxe pentru domnul moldovean care revendica Pocuția. „Ștefan apărea între rușii din Polonia ca un eliberator, probabil în urma făgăduielilor făcute de dânsul, a privilegiilor ce le promisese”¹²⁰. Pentru a sesiza fondul lor ideologic, aceste știri trebuie însă interpretate potrivit celor spuse mai sus. Din ele, Ștefan cel Mare se arată cel puțin egal cu Ivan III, „de asemenea figură centrală” a relatării, dar nu pe cât Ștefan, ale cărui caracterizări în același text „sunt cele mai înalte pe care le găsim vreodată sub pana cronicarilor și istoricilor”¹²¹.

După acest izvor, Ștefan nu e niciodată învins, ci întotdeauna învingător, al turcilor și al tătarilor (chiar și în 1476, „a bătut rău pe împăratul turcesc Mahomet...”) ¹²², dar și al ungurilor și al polonilor¹²³. Ceea ce nu putea fi, pentru cititorul pravoslavnic, decât semn de sus, cu înțelesuri ce nu ne mai pot scăpa. Așa cum subliniază P. P. Panaitescu¹²⁴, aceste victorii constituie factorul de căpetenie pentru „explicațiile faptelor istorice din Răsăritul Europei”, date de cronicar. Acesta îl califică pe Ștefan „cel Viteaz”¹²⁵, iar mai apoi chiar „cel Mare”, intitulându-l cu acest prilej „voievodul Moldovei și Munteniei”¹²⁶. Dar, mai ales, nu uită să menționeze că Ștefan se înrudea (prin căsătorie) și cu Ivan III și cu Paleologii¹²⁷, iar la moartea sa îl compară cu Alexandru cel Mare¹²⁸, personaj de frunte în imaginarul imperial al Evului Mediu.

În Transilvania, domeniu al coroanei maghiare, ortodocșii erau mai cu seamă locuitorii români. Se știe că Ștefan a stăpânit acolo feude (Ciceul și Cetatea de Baltă), pentru care a fost creată o episcopie, sufragana mitropoliei Sucevei, la mănăstirea Vad, unde i se atribuie lui Ștefan ctitorirea unei biserici, ce

¹¹⁹ Vezi A. G. [P. P. Panaitescu], *Ștefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, în „Studii”, V/1, 1952, p. 141–144. Editată în *Polnoe sobranje ruskikh letopisej*, II, Petersburg, 1843. Pasajele privind istoria românilor, traduse de P. P. Panaitescu, *loc. cit.*, p. 142–144. Cf. și P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din țările vecine*, în SCSI, XI/2, 1960, p. 222–223.

¹²⁰ Idem, *Ștefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, *loc. cit.*, p. 141–142.

¹²¹ *Loc. cit.*, p. 141.

¹²² *Loc. cit.*, p. 142.

¹²³ *Loc. cit.*, în special p. 144.

¹²⁴ *Loc. cit.*, p. 141.

¹²⁵ *Loc. cit.*, p. 143.

¹²⁶ *Loc. cit.*, p. 141. Cf., pentru Ivan III, „mare și viteaz între cnezi”, *loc. cit.*

¹²⁷ *Loc. cit.*, p. 143, 144.

¹²⁸ *Loc. cit.*, p. 144; cf. D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 657 și n. 2.

există și azi¹²⁹. La Feleac, pe vremea sa, își avea sediul mitropolia ortodoxă a Ardealului, pentru care, în 1498, Isac, marele vistier al domnului moldovean, comanda ferecătura unui Tetraevanghel, donat de mitropolitul locului, Daniel¹³⁰. E de admis că imaginea lui Ștefan cel Mare pe care vor fi „acreditat-o” printre credincioșii lor, arhieriei și slujitorii acestor centre ecleziastice românești, nu putea fi alta decât aceea a împăratului dreptcredincios, adevăratul lor „suveran creștin”.

Tocmai ca împărat se înfățișează de altminteri Ștefan într-o culegere, publicată în 1904, din literatura populară românească a Transilvaniei¹³¹. Bineînțeles, e greu de spus dacă și, eventual, în ce măsură, această imagine nu e contaminată de aceea a „drăguțului de împărat”. Dar și așa să fie, important e că deopotrivă în rang cu acesta, memoria populară l-a reținut pe Ștefan cel Mare, și nu pe un Petru Rareș, cel cu stăpâniri atât de întinse și planuri atât de mari în Transilvania¹³² și despre a cărui concepție imperială voi spune îndată câte ceva, sau pe Mihai Viteazul, care va avea o deosebită grijă să se arate românilor ardeleni ca purtător, tot al ideii imperiale ortodoxe¹³³. Iată, în schimb, după culegerea citată, cum s-a statornicit în amintirea acelorași români de peste Carpați chipul lui Ștefan cel Mare:

Din leagăn, maică-sa îi fâgăduiește „buzdugan împărătesc și mondur de cel crăiesc”¹³⁴. De copil, punându-și nădejdea în Dumnezeu („că unde e Dumnezeu, acolo nu e nici o primejdie”), alungă un leu (simbol curent al turcilor)¹³⁵. „Iar că Ștefan s-a făcut un împărat mare și vestit, o știm cu toții”, încheie naratorul¹³⁶. „Împărat vestit și curajos”, „în țara Moldoveanului”, sau încă „împărat mare și fără de seamăn”, Ștefan e atacat de Matiaș, „împăratul ungurilor”, care vrea să-i

¹²⁹ *Repertoriul citat*, p. 214–215; Marius Porumb, *Bisericele din Feleac și Vad. Două ctitorii moldovenești din Transilvania*, București, 1968, p. 19–25 și fig. 9–12, 33–42. Prin cele două cetăți, „administrare de pârclabi moldoveni” și prin episcopia de la Vad, „pentru prima dată, un domn moldovean căpăta puțința nu numai de a controla, dar și de a influența direct viața românească din Transilvania”. Șt. S. Gorovei, *Mușatinii cit.*, p. 60–61.

¹³⁰ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, [1]², București, 1991, p. 297; M. Porumb, *op. cit.*, p. 9–18 și fig. 1–5, 7, 13–32; *Repertoriul citat*, p. 346, nr. 122.

¹³¹ Teodor A. Bogdan, *Ștefan cel Mare. Tradiții, legende, balade, colinde, ș.a. Culese din gura poporului*, Brașov, 1904. Cf. referirile lui N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, p. 12 (Cuvânt înainte), ce mi-au fost semnalate de P. Ș. Năsturel, și care m-au pus pe urmele mențiunilor citate din culegerea lui T. A. Bogdan.

¹³² Nicolae Grigoraș, *Precursor al lui Mihai Viteazul*, în vol. colectiv *Petru Rareș*. Redactor coordonator, Leon Șimanschi, București, 1978, p. 85–108; Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, p. 76 sq.; Ștefan S. Gorovei, *Petru Rareș (1527–1538; 1541–1546)*, București, 1982, p. 119–124.

¹³³ D. Nastase, *Une aigle bicéphale déguisée...*, p. 170–175.

¹³⁴ T. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 72.

¹³⁵ Cf. D. Nastase, *L'héritage impérial byzantin...*, p. 34 și n. 14.

¹³⁶ T. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 9–10.

ia, „cu bătaie”, „o bucătică de pământ”. Se întâmplă însă o minune: oștenii unguri sunt surprinși dormind de oastea lui Ștefan. Acesta neacceptând decât lupta dreaptă, îi lasă să se trezească. „Buimăciți ca de somn”, dar și de frica lui, ungurii se omoară între ei. Locul acestei minuni „nu se știe, dar se crede că a fost în valea unde izvorăște Someșul”¹³⁷.

„Ștefan, împăratul moldovenilor”, e asemuit lui Alexandru cel Mare („Alexandru împărat care s-a bătut și cu muștele”¹³⁸). Îl atacă „împărații vecini”, dar sunt înfrânți. Trec acum cuvântul povestitorului: „Noi ardelenii, care eram sub stăpânire străină, la porunca celor mai mari, duse-ne-am... ca să-l scoatem <pe Ștefan> din cuibul lui de vultur și să-i dăm o bătaie de care nu mai mâncase de când era. Ne-am dus cu gând vitejesc, dar întorsu-ne-am cu toții bătuți, ca vai de noi...”¹³⁹.

Din această învrăjbire, Ștefan îl biruie pe Matiaș, „ai cărui ostași se nimicesc unii pe alții”, „ear pe dealul unde a stat noaptea și s-a uitat la bătaie <Ștefan> a ridicat o frumoasă mănăstire, ale cărei urme și astăzi se mai văd”¹⁴⁰ (ca cele de la Vad!). Atunci „i-a luat <lui Matiaș> cetatea Ciceului, care era una din cetățile cele mai frumoase din țară”¹⁴¹ și în care s-a mutat, „adunând o mulțime de scule scumpe, luate de la leși, tătari, cazaci, turci, muscali și alții. Cetatea o înnoi și o înconjură cu zid puternic” și „șanțuri afunde, de puteai ascunde biserici în ele. După ce o umplu cu toate bunătățile, ași aduse nevasta ca să guste din plăcerile lumii, căci din cetatea asta vedea aproape toată împărăția luată lui Matiaș”¹⁴², Ștefan fiind, după altă povestire, „crai peste întreg pământul Ardealului”¹⁴³.

Bătându-se „cu cei din țara Ardealului”, „Ștefan Vodă, craiul moldovenilor”, „le-a luat satele și orașele în stăpânire”, ridicând și altele, cu oameni aduși din „țara lui”. Aceștia fiind alungați de „limbi străine”, Ștefan „scoborātu-s-au eară în țara Ardealului”, unde „a oprit toate apele și a făcut o baltă mare”, în mijlocul căreia a înălțat Cetatea de Baltă, „frumoasă de numai crai și împărați să fi șezut în ea”. „Această cetate însă nu a rămas mult”, deoarece „limbi străine”, venite iarăși, „destupând iazurile” au putut intra în ea, „făcând-o una cu pământul”¹⁴⁴. Dar până atunci, „venind odată Ștefan cel Mare cu oșteni din Moldova, ca să pedepsească pe săcuii ce-i omorâră străjile de la Cetatea de Baltă”, înnoptă pe drum și văzu în vis un vultur uriaș, încoronat și cu „aripi de întunecau soarele și umbrea pământul”. Gigantica zburătoare îi oferă coroana ei

¹³⁷ *Ibidem*, p. 15–17.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 29–30. Cf. *supra*, p. 89 și n. 128.

¹³⁹ *Loc. cit.*, p. 30.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 28–29. Cf. *supra*, mănăstirea Vad.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 23–24.

¹⁴² *Ibidem*, p. 22–23.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 21–22.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 38–39.

„numai de diamante și petrii scumpe”, și un mare steag, pe care-l ținea în cioc, explicându-i că steagul, de-l va păstra, îl va face biruitor cât va trăi, iar coroana o va purta „în toate zilele de sărbătoare... Și încheie: „Iar de vei fi drept și creștin bun, atunci iată! câtă întindere umbresc aripile mele – adică întreg pământul! – o vei stăpâni.”¹⁴⁵.

Într-un cântec, „Ștefan Vodă” tânăr îi spune unei „mândre”:

„Eu pe tine te-oi lua,
Când, mândruță, mi-i visa
Că i-oi fi mare împărat
Și-oi bate turcul turbat”.

Ea îi răspunde:

„Îți spun drept, adevărat,
Că eu bade te-am visat
C-au bătut mare împărat
Împărat
Din Țeligrad
Și pe turcul cel turbat”¹⁴⁶.

Dacă trecem iar la un text în proză, oamenii se răscoală împotriva turcilor și, punând în fruntea lor pe Ștefan, coborât ca prin minune dintr-un nor, o „luară – într-adevăr – spre Țeligrad, dar acolo nu găsiră nici un pui de turc în calea lor, căci cu toții au luat lumea în cap de frică, auzind că Ștefan cel Mare vrea să se hărțuiască cu ei”¹⁴⁷.

Deși aceste produse folclorice au un pronunțat iz cărturăresc târziu, și păstrându-ne rezerva exprimată, trebuie să constatăm totuși că ele se organizează în jurul unor nuclee, fie istorice, reale, fie specifice concepției imperiale ale lui Ștefan cel Mare, așa cum se desprinde ea din prezenta lucrare. Dintre primele, notez conflictul lui Ștefan cu Matei Corvin și lupta, în realitate de la Baia (cu ostașii unguri buimăciți de somn), feudele din Transilvania ale domnului moldovean, cu rolul lor și mănăstirea ctitorită de el acolo, iar dintre celelalte, caracterul imperial al puterii sale bazat pe ajutorul divin, vulturul, pasăre heraldică imperială, făgăduindu-i stăpânirea pământului și biruință neconținută, care biruință, pe de altă parte, se leagă de titlul său de „mare împărat”, condiționat de înfrângerea turcului (iarăși ca în lupta de la Vaslui, urmată de triumful imperial!) și de expediția la „Țeligrad” (ca în biserica din Pătrăuți). Și ca să o raportăm la o situație reală, această imagine a lui Ștefan nu-și putea găsi decât sprijin și întărire în atitudini ca aceea a sașilor brașoveni, care, rugându-l la

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 11–12.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 59–60.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 5–8.

26 aprilie 1479, „cu mare dorință și afecțiune... să binevoiască a se grăbi să se apropie de aceste părți pentru a le ocroti de zișii turci foarte sălbateci”, îl declarau „ales și trimis de voia lui Dumnezeu pentru a cârmui și apăra părțile Transilvaniei”¹⁴⁸.

Rangul împărătesc al lui Ștefan cel Mare era așadar dinamic atestat și întărit de rolul său de conducător ortodox al războiului antiotoman, cum s-a văzut, purtat, teoretic, până la victoria definitivă și eliberarea „împărăției creștine”. Practic, acest război era însă conceput mai realist, pe etape, începutul trebuind să-l facă desprinderea Țării Românești de sub suzeranitatea sultanului și instalarea pe tronul ei a unui voievod sub autoritatea lui Ștefan. Cu acest țel a și declanșat acesta lupta, atacând în 1473 pe Radu cel Frumos¹⁴⁹, și urmărind crearea unei baze solide pentru ofensiva antiotomană, printr-o adevărată „unire” a Principatelor” la modul feudal¹⁵⁰. Iar dacă mai adăugăm și genul de autoritate pe care Ștefan îl exercita dincolo de Carpați, prin mijlocirea feudelor sale și a Bisericii ortodoxe, ajungem la constatarea că ne aflăm în fața unei acțiuni sistematice de „adunare a pământurilor românești”, pusă sub semnul ideii imperiale¹⁵¹.

Înregistrată și de cronistica otomană, ba și de folclor, în felul arătat, marea victorie de la Vaslui a fost comentată uneori și de surse străine creștine, în termeni care nu puteau să constituie pentru Ștefan decât o confirmare a valorii pe care i-o acorda el însuși. Am în vedere, firește, celebra caracterizare făcută cu acest prilej domnului moldovean de cronicarul polon, foarte bine informat, Jan Długosz. Deși des citată, ea merită să fie recitată aici, în această perspectivă:

„O, bărbat demn de admirat, întru nimic inferior conducătorilor eroici, pe care atâta îi admirăm, care cel dintâi dintre principii lumii a repurtat în zilele noastre o victorie atât de strălucită asupra turcilor. După părerea mea, el este cel mai vrednic [*dignissimus*] să i se încredințeze stăpânirea și conducerea întregii lumi [*totius mundi Principatus et Imperium*] și mai ales funcția de comandant suprem și conducător împotriva turcilor [*munus Imperatoris et Ducis contra Turcum*]”¹⁵².

Titlul imperial s-a transmis și urmașilor lui Ștefan cel Mare pe tronul Moldovei, în timpul cărora va deveni chiar mult mai frecvent utilizat. Cronicarii

¹⁴⁸ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 354.

¹⁴⁹ Vezi *supra*, p. 69.

¹⁵⁰ D. Nastase, *Ideea imperială...*, p. 10–11. Pentru autoritatea lui Ștefan cel Mare asupra domnilor Țării Românești, vezi și L. Șimanschi, *loc. cit.*

¹⁵¹ Cf. D. Nastase, *L'idée impériale dans les pays roumains et „le crypto-empire chrétien”...*, p. 238–241.

¹⁵² Reprodus, cu câteva ușoare modificări, după traducerea românească a pasajului din Constantin C. Giurescu – Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, București, 1976, p. 162. Textul latin, la J. Długosz, *Historia Polonica*, II, Leipzig, 1712, col. 528.

moldoveni din secolul XVI – Macarie, Eftimie, Azarie, Anastasie de la Moldovița – vor intitula *de regulă* pe suveranii țării lor, nu numai *domni* și *voievozi*, ci, mai ales, *împărați* (cu același termen de царь), folosind o întreagă terminologie imperială pentru a desemna domnia, coroana, tronul, palatele capitala – într-un cuvânt, *puterea* lor¹⁵³.

Dar legitimarea acestei puteri se va face, adesea, prin referire – directă sau indirectă – la Ștefan cel Mare și la condiția lui imperială. Astfel, în 1538–1541, Petru Rareș va avea cu el, în refugiul său ardelean și apoi la Constantinopol, ca pe un act de identitate, tocmai Tetraevanghelul de la Homor, în care tatăl său e intitulat împărat. Iar când va reveni, în a doua domnie (1541–1546), o lungă însemnare *pe același Tetraevanghel*, după ce va relata peripețiile prin care trecuseră domnul detronat și manuscrisul, va preciza că „se milostivi Dumnezeu și preacurata lui maică și-i dăruî <lui Rareș> *coroana împărăției*, ca să fie iarăși domn al țării Moldovei și al creștinilor” (дарова его винцем царствина бити паки господарь земли молдавской и христианом¹⁵⁴). Dar ca domn al Moldovei „și al creștinilor”, dăruit cu „coroana împărăției”, Petru Rareș devine „iarăși” împărat¹⁵⁵, exact în sensul în care fusese și tatăl său, potrivit titlurilor sale din același ilustru manuscris. Legătura aceasta dintre tată și fiu e de altfel discret subliniată în notiță, care menționează în continuare că apoi Rareș „veni cu bine la slăvita sa cetate de scaun Suceava și dete iarăși acest sfânt tetraevanghel sfintei mănăstiri a Homorului, pentru sufletul său și pentru sufletul părintelui său Ștefan voevod cel Bătrân”¹⁵⁶. Relatând și el aceeași revenire, Macarie numește hotărât Suceava oraș împărătesc, царский Соучавский град¹⁵⁷, raportând astfel înapoierea lui Rareș în capitala sa, la triumful imperial al celeilalte întoarceri la Suceava, cea din 1475, a părintelui său.

Ceva mai târziu, în 1556, în prefața versiunii sale a Sintagmei lui Vlastaris¹⁵⁸, tot Macarie va împrumuta chiar titlul împărătesc al lui Ștefan cel Mare din Tetraevanghelul de la Homor, pentru a indica astfel că de astă dată el se transmisese lui Alexandru Lăpușeanu: „împăratul Io Alexandru, domn a toată

¹⁵³ Cf. *supra*, p. 65 și n. 6, 15, 16. Cf. și P. P. Panaitescu, în *Cronicle*, p. 90, n. 1: „în textul slav peste tot când e vorba de domnul Moldovei, Macarie folosește termenul: țar, care înseamnă de fapt împărat”. Pentru Anastasie de la Moldovița, vezi P. Ș. Năsturel, *Le dit du monastère de Pângărați. (I). Premières recherches*, în BBRF, X (XIV), Serie nouă, 1983, p. 387–420.

¹⁵⁴ I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 530 (cu cuvântul дарова sărit și, în traducere, „domniei” în loc de „împărăției”).

¹⁵⁵ D. Nastase, *La survie de „l’Empire des Chrétiens”*..., p. 464–465.

¹⁵⁶ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 530–531 (cu schimbarea „slăvita”, în loc de „vestita”).

¹⁵⁷ *Supra*, p. 68 și n. 13.

¹⁵⁸ Pentru care, mai recent, Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie*, în SCIA, seria Artă Plastică, 32, 1985, p. 32–34.

țara Moldovei” (царь... Іw Алѣксандр, г<о>споди>нь въсеи земли Молдавскои¹⁵⁹; cf., pentru Ștefan cel Mare: Împăratul Io Ștefan voievod, domn al țării Moldovlahiei” (ц<а>рь Іw Стефан · вшевода г<о>сп<о>д<а>рь земли Молдовлахійскои¹⁶⁰).

La sfârșitul aceluiași an 1556, soborul mănăstirii Homor, depozitar al acestui Tetraevanghel, este numit cât se poate de caracteristic de către egumenul său Eftimie, „sfințire împărătească”¹⁶¹.

Mănăstirea Adormirea Maicii Domnului din Homor a fost rezidită (construcția terminată în 1530) de marele logofăt Teodor Bubuiog¹⁶². Spre deosebire însă de toate celelalte mănăstiri și biserici înălțate de boieri și păstrate, în care aceștia figurează în tablourile votive ale ctitoriilor lor, în biserica mănăstirii Homor acest loc e ocupat de portretul lui Petru Rareș și al familiei sale, iar în pisania lăcașului se precizează mai întâi că acesta a fost zidit „prin bunăvoința și cu sprijinul binecinstitorului domn Petru Voievod” și, doar în al doilea rând, cu „darea de bani și osteneala robului lui Dumnezeu jupan Theodor mare logofăt și ale soției sale Anastasia. În anul 7038 (1530), luna august 15”¹⁶³, deci de ziua hramului. Cât despre chipurile adevăratului ctitor și al soției sale, ele sunt zugrăvite, mai mici și mai puțin vizibile, – cu semnificație funerară, dar și votivă – doar deasupra mormintelor lor, în gropniță.

Această curiozitate își găsește explicația în lumina celor de mai sus: Petru Rareș *trebuia* să fie *el* principalul ctitor al mănăstirii terminate simbolic la Adormirea Maicii Domnului și al cărui sobor era „sfințire împărătească”, evident, pentru că îi fusese încredințat Tetraevanghelul din 1473 al lui Ștefan cel Mare, document de legitimare imperială a domnilor Moldovei coborâtori ai săi¹⁶⁴.

Până când va trăi în Moldova amintirea lui Ștefan cel Mare ca împărat, și sub ce forme?

¹⁵⁹ G. Mihăilă, *Sintagma (pravila) lui Matei Vlastaris și începuturile lexicografiei românești (secolele al XV-lea – al XVII-lea)*, reeditare în idem, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 282.

¹⁶⁰ *Repertoriul... Ștefan cel Mare*, p. 388. „Ca să ia împărăția în Moldovlahia” (на възприятіе царства въ Молдовлахіи), vine și Alexandru, după cronicarul său Eftimie. *Cronicile*, p. 114, r. 10–11. (Traducerea lui P. P. Panaitescu „ca să ia domnia Moldovlahiei” (*ibidem*, p. 122, r. 25) schimbă sensul acestei informații).

¹⁶¹ DIR, A, XVII/2, nr. 89.

¹⁶² G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea 1527–1582*, [București] 1928 (BCMI, XXI, 1928), p. 21–31. Cf. Maria Magdalena Székely, *Marii logofeti ai Moldovei lui Petru Rareș* (I), în SMIM, XIII, 1995, p. 98–99. Pentru Teodor Bubuiog, *ibidem*, p. 75–76, 84–101.

¹⁶³ Traducere recentă de Maria Magdalena Székely, *loc. cit.*, p. 99.

¹⁶⁴ Îmi propun să revin asupra mănăstirii Homor și asupra semnificațiilor ei într-un articol anume, *Soborul mănăstirii Homor, sfințire împărătească*. Pentru sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului, *supra*, p. 77.

Deși nu-l mai intitulează de-a dreptul așa, ca în vechiul letopisetz în slavonă, cronicarul din veacul XVII știe totuși că, după biruința de la Podul Înalt, lui Ștefan i-a ieșit clerul în întâmpinare „ca... unui împărat”¹⁶⁵.

Drept „Ștefan împărat” sau „împăratul Ștefan”, el e pomenit de unele legende bucovinene¹⁶⁶. După una din ele, „împăratul Constantin a fost împărat pe locurile acestea, înainte de Ștefan împărat”¹⁶⁷, afirmație ce trebuie să ne ducă cu gândul la frescele de la Pătrăuți – tot în Bucovina – și la Panegiricul lui Constantin cel Mare¹⁶⁸. Mai departe nu putem însă înainta pe aici deoarece, în aceeași culegere, însuși numele de Bucovina, precum și precizarea că aceasta „era înainte a turcului și Maria Terezia a scos-o de la el”¹⁶⁹, trădează, în ce privește titlul lui Ștefan, o singură influență a dominației imperiale austriece.

Să încercăm dar altă cale pentru a afla ce ne interesează.

În 1955, preotul octogenar Constantin Constantinescu, vechi paroh al bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău, ctitoria lui Ștefan cel Mare, îi arăta lui Sorin Ulea, în pictura murală a lăcașului, imaginea lui David, și, intitulându-l împărat, afirma că acesta nu era David, ci Ștefan cel Mare: așa îi explicaseră în 1904, la sosirea sa în parohie, „les vieux de l'endroit, ...car ils le tenaient de leurs grands-parents et ceux-ci le savaient depuis leur enfance. Ainsi précisée – conchide Ulea – la tradition remonte au XVIIIe siècle”¹⁷⁰. Interpretând simbolic limbajul iconografic, această tradiție populară îl socotea deci pe Ștefan cel Mare împărat.

Dar, așa cum a arătat Sorin Ulea, David simboliza, de la bun început, pe Ștefan cel Mare, nu numai în pictura de la Hârlău, datând din 1530, ci și în aceea de la Dobrovăț, cu un an mai veche, ambele ansambluri fiind executate la comanda lui Petru Rareș¹⁷¹.

¹⁶⁵ Cf. *supra*, p. 67. Vezi, în această privință, observațiile lui Cesare Alzatti, *Etnia e universalismo. Note in margine alla continuata del termine Romanus tra le gente romene*, în *La nozione di „Romano” tra cittadinanza e universalità. „Da Roma alla Terza Roma”*, Studi II, 21 aprilie 1982, Neapole, 1984, p. 442, n. 18. După autor, această nuanțare ar arăta că „Stefano non era pertanto imperatore per Grigore Ureche, ma riproduceva ai suoi occhi i lineamenti della figura imperiale”. Dar Alzatti discută acest distinguo într-un cadru, cronologic și problematic, ce-l depășește cu mult pe al nostru. În ce privește întrebarea pe care ne-am pus-o, mi se pare suficient faptul că un cronicar moldovean din veacul XVII, când țara sa era de atâta vreme supusă sultanului, și exprimând propriul său punct de vedere, nu pe cel oficial ca înaintașul său, știe perfect că biruința lui Ștefan asupra turcilor îi dă acestuia dreptul să fie primit în capitala sa „ca un împărat”.

¹⁶⁶ Elena Niculiță-Voronca, *Datinele și credințele poporului român*, adunate și așezate în ordine mitologică, vol. I, Partea III, Cernăuți, 1903, p. 708, 710.

¹⁶⁷ *Loc. cit.*, p. 708.

¹⁶⁸ Cf. *supra*, p. 68, 69–70, 73–75.

¹⁶⁹ E. Niculiță-Voronca, *op. cit.*, p. 710.

¹⁷⁰ Sorin Ulea, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment est-elle apparue*, p. 291.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 287–291; pentru data picturii de la Sf. Gheorghe – Hârlău, p. 285 sq.

Se știe că în Biblia greacă, David este βασιλεύς, în cea slavă царь, iar în cea românească – în traduceri mai vechi – împărat. La fel sunt intitulăți și urmașii săi, domnind la Ierusalim, peste poporul ales al Legii Vechi și alcătuind o dinastie, întemeiată chiar de David, din care se socotea că se trage și Iisus Hristos. În Evul Mediu, „noul popor ales” va fi însă cel „al creștinilor” și, în calitate de cârmuitori ai acestora, suveranii creștini ai vremii vor fi frecvent numiți „nou David” (mai ales), „nou Solomon” sau chiar „nou Moise”¹⁷². Trebuie însă subliniat faptul că foarte adesea (și în cazurile cele mai reprezentative), asemenea calificative exprimau condiția imperială sau o revendicare imperială, a purtătorilor lor¹⁷³. Dintre aceștia, cel mai vechi și mai important, cu valoare de arhetip, în general, dar mai ales pentru zona ortodoxă, era bazileul de la Constantinopol, suveran al Noului Israel care sunt creștinii și, ca atare, nu doar denumit nou David ori Solomon, ci și reprezentat simbolic sub chipul conducătorilor Israelului biblic, considerați drept prefigurări ale sale¹⁷⁴. La fel vor proceda mai târziu și regii, apoi țarii sârbi, pentru a-și afirma și justifica pretențiile de a se substitui împăraților bizantini¹⁷⁵.

Am văzut însă că succesori ai acestora din urmă s-au socotit și domnii Moldovei, deveniți „împărații moldoveni”, după letopisețul de curte al lui Ștefan cel Mare. Or, după manuscrisul care cuprinde singurul său exemplar cunoscut, succesiunea imperială moldovenească nu e numai bizantină, ci și veterotestamentară: altă explicație nu găsesc pentru faptul că în acest codice, al cărui limbaj e simbolic de la un cap la altul, istoria domnilor Moldovei – de la Alexandru cel Bun, „împărați moldoveni” – continuă pe aceea a împăraților

¹⁷² A. Grabar, *Les cycles d'images byzantins tirés de l'histoire biblique et leur symbolisme princier*, în „Starinar”, n.s., 20, 1969 (= idem, *L'art du Moyen Age en Occident*, Londra, 1980, Variorum Reprints, VIII), p. 133.

¹⁷³ Vezi D. Nastase, *L'idée impériale en Serbie avant le tsar Dušan*, în *Roma fuori di Roma: Istituzioni e immagini*, „Da Roma alla Terza Roma”, Studi – V, Roma 21 aprilie 1985, p. 175–177.

¹⁷⁴ A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, p. 95–97. Reprezentări bizantine ale istoriei lui David sunt „traitées dans un style et selon une iconographie qui ne laissent aucun doute sur l'intention des artistes de faire ressortir le parallèle entre le règne de David et le gouvernement des basileis contemporains”, *loc. cit.*, p. 96–97. Pentru împăratul bizantin „chef suprême des Chrétiens”, recent, P. Yannopoulos, *Le couronnement de l'empereur à Byzance: rituel et fond institutionnel*, în „Byzantion”, 61/1, 1991 = *Hommage à la mémoire de J. Leroy*, p. 90.

¹⁷⁵ Pentru monarhii sârbi „asimilați” cu Iacob, Moise, David, în pictura sârbească monumentală a Evului Mediu, vezi V. I. Djuriž, *Istorijske kompozicije u srpskom slikarstvu srednjega veka i njihove književne paralele*, în „Zbornik radova Vizantološkog instituta”, 8 2, 1964 (= *Mélanges G. Ostrogorsky*, II), p. 84 sq.; 10, 1967, p. 129–131. Ciclul veterotestamentar al lui Ioșif, pictat în veacul XIII la Sopoćani, ilustrează, de fapt, începuturile dinastiei Nemanizilor, ai cărei reprezentanți sunt asimilați personajelor episodului biblic, înveșmântate însă ca împărații bizantini și plasate într-o ambianță evocând curtea imperială din Constantinopol. R. Ljubinković, *Sur le symbolisme de l'Histoire de Joseph du narthex de Sopoćani*, în *L'art byzantin du XIIIe siècle*, Belgrad, 1967, p. 207–237 + 1 pl. + 6 fig. Reeditat în culegerea postumă de studii ale lui R. Ljubinković, *Studije iz srednjovekovne umetnosti i kulture – Etudes d'histoire de l'art et de civilisation du Moyen Age*, Belgrad, 1982, p. 40–61. Cf. D. Nastase, *L'idée impériale en Serbie...*, p. 173–182.

bizantini din Cronograful lui Manassis, în versiune mediobulgară, dar între ele a fost intercalată o listă a „țarilor” Israelului¹⁷⁶. Dacă ne amintim că același titlu imperial poartă tot acolo Ștefan însuși, în împrejurările cercetate, putem conchide că imaginea lui David „prooroc și împărat”¹⁷⁷, de la Dobrovăț și Hârlău este, cu adevărat, aceea a lui Ștefan cel Mare, cu completarea capitală că, astfel, acesta e văzut în ipostaza imperială de „nou David”. Iar pentru a înțelege cât de prețioasă și de încurajatoare trebuie să fi fost în mod special pentru domnul moldovean această calitate, ajunge să ne gândim că el se găsea față de turci – dar și de alți vrăjmași ai săi – într-o situație cât se poate de comparabilă cu aceea a „înaintașului” său biblic înfruntând pe uriașul filistian Goliat. Dacă ne mai amintim acum și de postura sa de „nou Constantin”, apropierea făcută cu Mihail VIII vine și ea în sprijinul explicației noastre, întemeietorul dinastiei Paleologilor „cumulând” și el ambele calități¹⁷⁸.

Dar din secolul XVIII cunosc încă o mărturie, tot imperială și referindu-se și ea, tot simbolic, la Ștefan cel Mare. În acest secol, una dintre personalitățile de frunte ale Bisericii moldovenești a fost mitropolitul Iacob I Putneanul¹⁷⁹. Egumen la Putna, unde îi era metania, apoi episcop de Rădăuți, Iacob a ocupat tronul mitropolitan al Moldovei 10 ani (1750–1760). Printre tipăriturile care i se datorează, se numără și unele care oricum au de-a face cu cercetarea noastră, cum ar fi *Psaltirea pre fericitului prooroc și împărat David...* (1757) sau *Despre lemnul Sfintei Cruci* (1759)¹⁸⁰. Silit să demisioneze, Iacob s-a întors – cu onoruri totuși – la Putna, de conducerea căreia a dispus în fapt, de atunci și până la sfârșitul vieții (1778)¹⁸¹. Ca mitropolit, a făcut lucrări importante

¹⁷⁶ Descrierea amănunțită a codicelui, la I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 378–380. Pentru semnificațiile textelor care îl alcătuiesc, cât și pentru ideea de succesiune imperială pe care o exprimă continuarea cronografelor universale bizantine prin cronicile zise slavo-moldovenești, în manuscrisele ce le cuprind, D. Nastase, *Unité et continuité...*, p. 23–31. Pentru lista „țarilor Israelului” și rostul ei, *loc. cit.*, p. 31.

¹⁷⁷ Un exemplu de această formulă, curentă în izvoarele și în felurite alte scrieri vechi românești, ceva mai jos. Pentru utilizarea ei în actele domnilor munteni, tocmai în legătură cu revendicările lor imperiale, cf. idem, *Imperial Claims...*, p. 187.

¹⁷⁸ *Vezi T. Papamastorakis*, *op. cit.*, p. 236–238.

Și la Dobrovăț și la Hârlău, David = Ștefan figurează în cadrul scenei „Căința lui David” (Sorin Ulea, *op. cit.*, p. 287–288), cu o semnificație a cărei complexitate depășește cu mult tot ce s-a spus până acum despre ea. Pentru a putea fi dusă la bun sfârșit, cercetarea ei trebuie să țină seamă de datele de mai sus precum și de unele observații, făcute tot aici (*supra*, p. 94–95) asupra ctitorului picturii celor două biserici, Petru Rareș. Ea l-ar privi însă, în primul rând, pe acesta și, ca atare, se situează dincolo de limitele pe care ni le-am fixat.

¹⁷⁹ N. Grigoraș, *Mitropolitul Iacob I Putneanul...*, în MMS, XXXIV/9–10, 1958, p. 791–810; Teoctist Mitropolitul Moldovei și Sucevei, *În slujba Ortodoxiei românești, a năzuințelor de unitate națională și de afirmare a culturii române: Mitropolitul Iacob Putneanul, 1719–1778*, în MMS, LIV/5–8, 1978, p. 458–500 (și separat, Mănăstirea Neamț, 1978); M. Păcurariu, *op. cit.*, 2^a, București, 1994, p. 345–350 (cu bibliografie).

¹⁸⁰ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 805–806.

¹⁸¹ *Ibidem*, p. 799.

de înnoire a mănăstirii, în cuprinsul căreia a dat un nou avânt mișcării culturale și învățământului¹⁸².

Tot pe atunci, a avut loc în Moldova o reîmpropătare a amintirii lui Ștefan cel Mare, cu evocarea măririi trecutului pe care acesta o personifica. Un rod caracteristic al acestei preocupări este remarcabilul „Cuvânt de îngropare vechiului Ștefan voievod... ce s-a numit Mare”, datat „prin anii 1770–1780” și, oricum, *ante* 1797, de ultimul său exeget, prof. N. A. Ursu, care îl atribuie, ipotetic, ierodiaconului Gherasim Putneanul, din cercul episcopului de Roman Leon Gheuca (apoi mitropolit al Moldovei)¹⁸³. În orice caz, „locul de memorie”, simbolul de căpetenie al gloriei lui Ștefan era chiar ctitoria sa care-i adăpostea mormântul și unde se presupune că fusese rostit acest adevărat panegiric al său¹⁸⁴. Să mai notăm și că, după chiar mitropolitul Iacob Putneanul, însuși Ștefan cel Mare ar fi hotărât ca Putna să fie „cea mai întâi, cap mănăstirilor pământului Moldovei, singura de sine stăpânitoare, nicăiere supusă”¹⁸⁵, ceea ce trebuia vădit să-i înalțe condiția și prestigiul, pe măsura celor ale ctitorului ei.

Or, pe aceeași vreme, „Cuvântului de îngropare” îi corespund, la Putna, anumite însemne heraldice lapidare, ce evocă, desigur, tot pe Ștefan cel Mare, și care au un caracter hotărât împărătesc, dar cu mare grijă tănuț, tocmai spre a nu bate la ochi această semnificație a lor. Pentru a le înțelege, e necesar să ne amintim, în prealabil, că vulturul cu două capete era prezent la mănăstirea Putna, ca simbol heraldic al ctitorului ei, atât moștenit de la „împărații moldoveni”, cât și primit de el ca zestre – și devenit, deci, tot al său – de la Maria de Mangop¹⁸⁶.

Unul dintre aceste însemne e chiar stema pe care domnul Constantin Racoviță¹⁸⁷ – care contribuisese la lucrările de restaurare ale lui Iacob¹⁸⁸ – a așezat-o pe turnul de intrare a mănăstirii. În această compoziție heraldică (fig. 2), scutul cuprinzând „armele unite” ale celor două Principate este adâncit într-un vultur bicefal nu numai stilizat, ci și deformat, din care nu se văd decât cele două capete (schematizate și foarte reduse), aripile strânse și penajul lor (element-cheie), labele și coada tratate ca volute decorative. Deoarece acest tip de vultur bicefal disimulat are, în felurite variante, o lungă evoluție în heraldica românească și

¹⁸² M. Păcurariu, *loc. cit.*; cf. p. 552–553, 591.

¹⁸³ N. A. Ursu, *Un scriitor român necunoscut din secolul al XVIII-lea*, în AIIAI, XXIII/1, 1986, p. 239–254. Titlul întreg al textului: „Cuvânt de îngropare vechiului Ștefan voievod, domnul Moldaviei, ce s-a numit Mare pentru marele vredniciei și vitejii ale sale” (*loc. cit.*, p. 239).

¹⁸⁴ Și Gherasim Putneanul, după N. A. Ursu, autorul ipotetic al acestei scrieri, era, oricum, legat de mănăstirea Putna.

¹⁸⁵ Vezi N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 808.

¹⁸⁶ Cf. *supra*, p. 79–80.

¹⁸⁷ Două domnii în Moldova (1749–1753; 1756–1757) și două în Muntenia (1753–1756; 1763–1764).

¹⁸⁸ Cf. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 807.

Fig. 2. Mănăstirea Putna. Stema lui Constantin Racoviță voievod
(Foto Al. Comănescu).

fiindcă m-am ocupat de el pe larg în alte lucrări și mai ales în studiul în care i-am scos la iveală însăși existența¹⁸⁹, mă voi mărgini aici să observ că, plasat la intrarea mănăstirii-necropole a lui Ștefan cel Mare, el nu poate să evoce, pentru cine trebuie, altceva decât rangul imperial al acestuia, „moștenit”, alegoric, de târziul său urmaș din veacul al XVIII-lea¹⁹⁰.

Alte compuneri „decorativ”-heraldice cu tâlc, se găsesc chiar pe mormântul lui Iacob Putneanul, aflător în pridvorul bisericii mănăstirii. În centrul ornamentației sculptate în relief, pe latura vizibilă a sarcofagului său (fig. 3) se află o mitră arhierească, iar sub ea, foarte stilizat, redus aproape la un motiv

¹⁸⁹ D. Nastase, *L'aigle bicéphale dissimulée...*: pentru Putna, p. 369 și fig. 22.

¹⁹⁰ Pentru alte numeroase exemple de asemenea vulturi bicefali „secreți” pe timpul domniilor fanariote, *ibidem*, p. 366–370.

vegetal, un vultur bicefal, neîndoielnic totuși ca atare. Desigur, el poate fi socotit drept emblemă ecleziastică, aceea a Marii Biserici fiind, după cum se știe, tot vulturul bicefal, însoțit, ca aici, de atributele specifice, mitra, crucea și cârja. Dar acest simbol este flancat de alte două, care repetă același vultur bicefal stilizat, însă lipsit de orice însemn ășericesc și timbrat de o coroană heraldică deschisă.

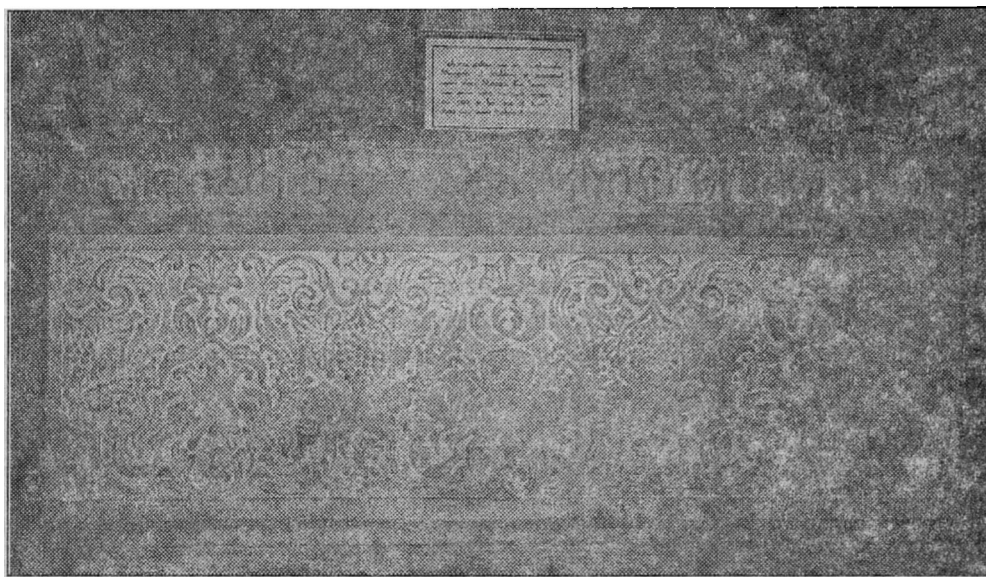

Fig. 3. Mănăstirea Putna. Mormântul mitropolitului Iacob Putneanul.

Așa cum precizează inscripția lui funerară, Iacob Putneanul a murit la 15 mai 1778 (7286)¹⁹¹. Îndată după răpirea Bucovinei, decorația mormântului său *opunea* astfel armelor împărățești ale Casei de Austria, vulturul bicefal moldovenesc, al său ca șef al Bisericii țării și mai mare peste Putna, dar mai ales pe cel al domnului ce-și dormea somnul de veci alături.

Aici se întâlnesc, deci, tradiția heraldică a vulturului bicefal al lui Ștefan cel Mare, cu tradiția lui Ștefan cel Mare împărat, văzut sub chipul „împăratului” David, și pe care preotul octogenar de la Hârlău o va aduce până în zilele noastre.

Expunerea care se încheie aici are limite precise. Ea constituie, în adevăr, o primă încercare de a prezenta, examina și explica, toate referințele cu caracter imperial pe care le-am putut reuni, privitoare la Ștefan cel Mare și la lunga, glorioasă, lui domnie. Printre ele, în afară de cele scrise, se găsesc și altele, aparținând iconografiei, heraldicii și folclorului. Se constituie astfel, în chip firesc așa zice, serii care se coroborează și se completează și a căror confruntare

¹⁹¹ N. Grigoraș, *op cit.*, p. 792.

obligatorie pentru stabilirea unor rezultate corecte. Orice tentativă de a izola fiecare din aceste mărturii pentru a o studia doar separat, ar fi similară cu încercarea de a lua în considerare, de a înțelege și de a restitui un monument arheologic, smulgându-i fiecare din feluritele pietre ce au mai rămas din alcătuirea sa, pentru a le examina una câte una, fără legătură între ele: singurul rezultat ar fi distrugerea totală a edificiului, conducând inevitabil la concluzia... inexistenței lui.

Mărturiile adunate aici se dovedesc însă a fi destul de numeroase și de elocvente pentru a rezista unui asemenea tratament. Pe de altă parte, doar cercetate cum trebuie, ele deschid perspective ce depășesc perioada fixată și arată a se extinde la întreg spațiul istoric românesc. La rândul lor, ele trebuiesc așadar integrate în ansamblul, mult mai cuprinzător, al documentelor de același fel, existența în număr mare a cărora am semnalat-o de la bun început¹⁹² și a căror investigare va trebui și ea sistematizată¹⁹³. Numai astfel se vor putea trage concluzii mai largi asupra valorii acestor mărturii, concluzii dintre care unele ne-ar permite sigur să adâncim, să completăm sau să precizăm și parte din rezultatele la care am ajuns în ancheta de față asupra epocii lui Ștefan cel Mare¹⁹⁴.

ADDENDUM

Apărut în ultima parte a anului 1997, pe când studiul acesta era în curs de publicare, articolul lui Ștefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ștefan cel Mare și castelul „Illice”, R.I., s.n., VII/7-8, 1996, p. 511-520*, pune în lumină faptul că, stăpânind castelul Lerici de la gurile Niprului, Moldova lui Ștefan cel Mare a dispus, după cucerirea Chilie, în 1465, „de o «fațadă maritimă»... care se întindea de la Dunăre și până la Nipru” (p. 516). Căsătoria sa cu Maria de Mangop (pe care autorul o datează în 1471, dar tot la 14 septembrie! p. 517-518) și controlul direct pe care Ștefan l-a exercitat pentru un moment asupra minusculei ei patrii, au prelungit atunci, în fapt, această «fațadă» până în Crimeea! Raportată la condițiile aceluia moment, o asemenea extindere a *Parathalassiei* moldovenești nu putea decât să crească proporțional și valoarea ei ideologică, analizată mai sus, p. 71-73. Încă și mai mult. Chiar în 1475, anul mării biruințe a lui Ștefan asupra lor, turcii, după ce cuceriseră Caffă, încercară să atace Chilia, cu forțe importante. Fură însă respinși net de moldoveni și, după A. Pippidi, această bătălie „doit être comptée désormais au nombre des victoires d’Etienne le Grand”¹⁹⁵.

¹⁹² Supra, p. 65.

¹⁹³ Cf. D. Nastase, „Necunoscută”..., p. 496-497. Pentru cercetarea analitică a unui asemenea material, privind o perioadă limitată, aceea a domniei lui Vasile Lupu, idem, *Coroana împărătească a lui Vasile Lupu*, în AIIIX, XXXI, 1994, p. 43-52, 4 fig.; idem, *Din nou despre coroana lui Vasile Lupu*, în AG, IV (IX)/1-2, 1997 (sub tipar).

¹⁹⁴ Rezultatele cercetării consemnate în articolul meu (redactat după prezentul studiu) *Biserica din Bălinești și pictura ei exterioară*, în SCIA, seria Artă Plastică, 43, 1996, p. 3-18, vor pune poate problema reexaminării datărilor, acceptate aici, ale ansamblurilor de pictură murală de la Pătrăuți și Sf.-Gheorghe-Hârâu. Eventuale revizuiuri de datare, nu schimbă însă semnificațiile degajate mai sus din anumite scene ale acestor ansambluri.

¹⁹⁵ A. Pippidi, *Lettres inédites de Léonardo III Tocco*, în RESEE, XXXII/1-2, 1994, p. 69-70.

RELATĂRI DIPLOMATICE DESPRE SITUAȚIA POLITICĂ LA LINIA DUNĂRII DE JOS (1562—1564). NOTE ȘI RAPOARTE INEDITE DIN ARHIVELE VIENEZE

ILEANA CĂZAN

Tratatul de pace ratificat de sultan și de împăratul Ferdinand I, în iunie 1562, a fost premers, dar și urmat de o intensă activitate diplomatică pentru normalizarea raporturilor politice cu Transilvania, în condițiile în care „regele ales“, Ioan Sigismund, nu se arăta deloc dispus să respecte vreo înțelegere asupra posesiunilor deținute de împărat în teritoriile limitrofe țării sale.

Primul emisar ce sosea la Ferdinand de Austria a fost Petru Szentgyorgy (Zentgyeargh) „praefectus camerae et fodinarum“, trimis în ianuarie 1562 de Ioan Sigismund să negocieze un viitor tratat de pace; solul însă îl făcea direct responsabil pe comandantul cetății Cossovia (Kosiče), Francisc Záy, de toate încălcările de teritoriu comise, deoarece acesta atacase întotdeauna primul¹.

La 5 ianuarie, unul dintre cei mai devotați sprijinitori ai Habsburgilor, Sigismund Thorda, expunea împăratului un amplu raport în care își exprima „părerea [sa] umilă pentru a o supune judecății binevoitoare a Maiestății sale“. Thorda analiza cu o forță de pătrundere, ce îl recomanda ca pe un foarte fin cunoscător al situației politice de la Dunărea de Jos, toate posibilitățile ce stăteau în fața lui Ferdinand de Austria pentru a-și apăra pozițiile din Ungaria și Transilvania. Prima evaluare îl sfătuia pe împărat să nu înceapă un război în Transilvania fără acordul sultanului, deoarece un atac în forță ar fi născut imediat reacția lui Suleyman. În același timp se marca și importanța strategică a Moldovei într-o eventuală confruntare între sultan și împărat; fără ajutorul Moldovei orice șansă de a ocupa Transilvania fiind nulă.

„Mai mult, dacă Maiestatea voastră ar obține Transilvania, Moldova și ceea ce a mai rămas din Ungaria, aducând sub supunerea tronului său cetățile de la granițele prezente, s-ar putea evita războiul; dacă, din contră, ni s-ar întâmpla ca Moldova și Transilvania să acorde ajutor în expediția [sultanului] dusă împotriva noastră, iar pe valahi și pe transilvăneni i-ar ridica împotriva noastră, atunci în acea regiune sau regat al său să se teamă [Ferdinand] dacă aceștia se află în tabăra

¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv – Wien, fond *Ungarn Allgemeine Akten („Hungarica“)*, fasz. 84, f. 13–15.

opusă Maiestății voastre”². Toate acestea erau posibile pentru că prin Moldova turcii puteau ajunge cu ușurință în Transilvania, pe care ar fi trecut-o „prin foc și sabie”.

Altă posibilitate expusă de Thorda era aceea a tratativelor cu Ioan Sigismund, dar acestea erau cu totul nesigure, deoarece fiul lui Zápolya era nesincer și nu scăpa mici o ocazie de a-l înfiera pe împărat în fața sultanului, a regelui Poloniei, „dar și în fața tuturor principilor și mai marilor lumii creștine”³. Șansa lui Ferdinand ar fi venit numai din sprijinul acordat de nobilii din Transilvania, dintre care unii, cum era Gabriel Mailath, deținătorul cetății și domeniului Făgăraș, se aflau în conflict direct cu principele Ioan Sigismund. Cel mai sigur ajutor era însă, în opinia lui Thorda, Despot Vodă, care rămăsese fidel cauzei Habsburgilor, arătându-se oricând gata să pună în mișcare trupele pe care le întreținea *pe banii Casei de Austria*⁴. Thorda însă, foarte lucid, îl sfătuia pe Ferdinand să nu apeleze la ajutorul lui Despot deoarece acesta era prins între ostilitatea Poloniei, unde se refugiase pentru scurt timp, și Alexandru Lăpușneanu și pretențiile de suzeranitate ale sultanului, care putea fi oricând deranjat de imixtiunea Habsburgilor în Moldova, mai ales că Ioan Sigismund avea grijă să informeze la Poartă despre toate mișcările lui Despot, favorabile împăratului.

Situația ideală pentru a se putea recupera Transilvania era pentru Sigismund Thorda calea tratativelor secrete, prin care supușii lui Ioan Sigismund să fie convinși să-l urmeze pe Ferdinand. Sprijinit, în flanc, de Despot, Ferdinand ar fi putut obține ajutorul lui Melchior Balassa, care redevenise partizanul Casei de Austria. Ar fi fost necesar un pact secret cu orașele săsești care urmau să se alăture din nou cauzei împăratului, Thorda obligându-se să înceapă imediat negocierile cu Petru Haller, primarul Sibiului⁵. De asemenea, se putea conta pe Nicolae Bathory și Ioan Terek, „ca și pe alții, nu puțini și deloc lipsiți de importanță”^{*}. Toate propunerile lui Thorda mergeau deci pe ideea obținerii Transilvaniei fără luptă, prin manevre abile, care să-l convingă pe sultan că este mai bine să ofere acest principat lui Ferdinand decât să-l lase familiei Zápolya.

Pe de altă parte, informațiile de pe frontul din Transilvania erau optimiste și Andrei Bathory considera că este momentul propice de a ocupa Transilvania, pentru că „Despot triumfase în Moldova”⁶.

² *Ibidem*. Raportul lui Sigismund Thorda din 5 ianuarie 1562, f. 62v.

³ *Ibidem*, p. 63v.

⁴ *Ibidem*, f. 64r.

⁵ *Ibidem*, p. 71v.

^{*} Amintim că raportul lui Sigismund Thorda datează din luna ianuarie 1562. Într-adevăr în primăvara aceluiași an Melchior Balassa și Nicolae Bathory reocupau comitatele de „dincolo de Tisa”, așa numitul „Partium”, în favoarea lui Ferdinand de Austria. Aceste teritorii, până la Oradea, erau incluse și în tratatul de pace din iunie 1562, semnat de împărat și de sultan, ca fiind posesiuni ale Ungariei ferdinandiste.

⁶ *Ibidem*, scrisoarea lui Andrei Bathory către arhiducele Maximilian, 13 ianuarie 1562, f. 21.

Cum negocierile la Poartă păreau a fi favorabile Casei de Austria, Francisc Záy manifesta același elan războinic. La 13 ianuarie se adresa arhiducelui Maximilian, informând despre manevrele lui Ioan Sigismund, care a trimis soli la beglerbeg-ul Budei pentru a-l convinge pe acesta să „pornească război împotriva fidelilor Maiestății voastre”. Záy insista asupra faptului că singurul vinovat pentru neînțelegerile din Transilvania este Ioan Sigismund, care atacă și „comitatele de dincolo de Tisa”, care aparțin lui Ferdinand, fapt recunoscut și de sultan. În ciuda dispozițiilor sultanului, care „nu i-a acordat nimic în afara Transilvaniei”, Zápolya are pretenția de a se numi în continuare „regele ales al Ungariei”, deși „în afara Transilvaniei nu poate deține nimic în chip cinstit și drept”⁷ – spunea comandantul cetății Cassovia. La 16 ianuarie, Záy revenea cu o informație îngrijorătoare, care urma a fi folosită în decursul tratativelor la Constantinopol ca o dovadă a lipsei de lealitate a lui Ioan Sigismund, ce nu respecta nici înțelegerile cu împăratul, nici promisiunile solemne făcute sultanului. Ca urmare a soliei lui Ioan Sigismund la Buda, beglerbeg-ul hotărâse să atace comitatele estice cu 5 000 de călăreți și 2 000 de pedestrași⁸. La fel de îngrijorat se arăta și comandantul cetății Gyula, Ladislau Kreckený, care se temea că avea să fie atacat de armatele otomane, chemate în chip *rușinos* de către principele Transilvaniei⁹.

Pe măsură ce Busbecq progresa în cadrul negocierilor cu marele vizir, Ali-pașa, susținătorii Habsburgilor din Ungaria estică și Transilvania se străduiau să obțină noi avantaje teritoriale, în favoarea lui Ferdinand, avantaje pe care sperau să le poată înscrie în viitorul tratat de pace. La 4 februarie cu același entuziasm Záy scria că Melchior Balassa și cu Despot erau gata de atac, ultimul asupra „cetății Rivulum” (Baia Mare). Acesta aștepta ajutor financiar nu numai de la împărat, ci și de la „facțiunea polonă” pro-habsburgică¹⁰.

Abia la 14 februarie 1562, arhiducele Maximilian răspundea propunerilor făcute de Sigismund Thorda la 5 ianuarie, acestea fiind mult mai puțin belicoase decât încurajările trimise, în aceeași perioadă, de Záy și de Andrei Bathory. Cum toate proiectele de ocupare a Transilvaniei se legau indubitabil de sprijinul Moldovei, arhiducele Maximilian dorea să fie informat chiar de la fața locului despre situația militară, despre modul în care Despot administrează țara și despre „înclinațiile poporului”¹¹, deci în ce măsură putea conta pe o angajare militară de anvergură într-o înfruntare, ce ar fi putut să-l nemulțumească pe sultan. În același scop, la 15 februarie 1562 Ogier Ghiselin de Busbecq era însărcinat de Ferdinand să afle de la Poartă care era situația Moldovei¹².

⁷ *Ibidem*, f. 25–26.

⁸ *Ibidem*, scrisoarea din 16 ianuarie către arhiducele Maximilian, f. 28.

⁹ *Ibidem*, scrisoarea din 23 ianuarie 1562, f. 51–52.

¹⁰ *Ibidem*, scrisoarea lui Francisc Záy din 4 februarie 1562, fasz. 84-2, f. 11v.

¹¹ *Ibidem*, februarie 1562, f. 42.

¹² Hurmuzaki, *Documente*, II, p. 401.

În luna martie, forțele favorabile lui Ferdinand sporeau în Transilvania. Gabriel Mailath ridica 1 000 de călăreți și 2 000 de pedestrași, acestuia i se alăturau și „comitatele secuilor” și toți contau pe sprijinul lui Despot, care cerea, la rândul lui, 50 000 de galbeni de la Ferdinand¹³. Despot era un dușman de temut pentru Ioan Sigismund, pentru că domnul Moldovei revendica posesiunile tradiționale Ciceul și Cetatea de Baltă. La 20 martie Francisc Záy informa că principele Transilvaniei încerca să-l neutralizeze pe Despot, de care se teme, pentru a-l folosi tocmai împotriva împăratului.

Ideea atacării Transilvaniei nu mai părea cea mai bună soluție, pe măsură ce negocierile lui Busbeq avansau la Constantinopol. Acesta informa la 25 aprilie că încheierea armistițiului între Ferdinand și Ioan Sigismund era o condiție esențială pentru perfectarea păcii cu sultanul¹⁴. La 13 mai 1562 de la Linz, arhiducele Maximilian scria împăratului că implicarea lui Despot într-un conflict în Transilvania nu era de dorit, deoarece datorită intrigilor „fiului defunctului rege Ioan”, dar și ale regelui Poloniei, „Despot a devenit suspect în ochii principelui turcilor ca [aliat] al Majestății voastre Imperiale”. Tocmai de aceea, Maximilian îl ruga pe tatăl său să-l asigure pe domnul Moldovei de „întreaga afecțiune a sufletului său” pentru ca acesta să acționeze în continuare pentru binele cauzei Habsburgilor¹⁵.

Animozitatea dintre Ioan Sigismund și vecinul său din Moldova îl nemulțumea pe sultan, care transmitea lui Despot ordinul expres de a încheia pacea cu principele Transilvaniei¹⁶. Dorința lui Süleyman de a perfecta pacea cu Habsburgii era clară în primăvara anului 1562. La 15 mai 1562 soseau la Komáron câțiva ceauși ce urmau a cerceta conflictele de graniță¹⁷. Tot în scopul aplanării stării tensionate din Transilvania sultanul insistase ca Ioan Sigismund să încheie pace cu Ferdinand de Austria și să păstreze relații de bună vecinătate cu Despot. Între 20–23 mai 1562, domnul Moldovei, temându-se de consecințele pe care le-ar fi stârnit o luare de poziție fățișă în favoarea Habsburgilor, trimitea scrisori de prietenie către Ioan Sigismund¹⁸.

La 27 mai 1562 se semna la Gilău armistițiul între principele Transilvaniei și împăratul Ferdinand de Austria, numit „neînvingutul împărat, binefăcătorul nostru preaclement”. Ioan Sigismund recunoștea posesiunile de moment ale Habsburgilor și se angaja să nu aducă trupele otomane „dincolo de granițele regatului nostru Ungaria”¹⁹. Formularea era evident echivocă și avea să dea posibilitatea încălcărilor viitoare de frontieră.

¹³ Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „Ungarn”..., fasz. 84, martie 1562, f. 31–33, raport anonim trimis lui Ferdinand la 9 martie 1562.

¹⁴ Hurmuzaki, *Documente*, II, p. 413.

¹⁵ Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „Ungarn”..., fasz. 85, mai 1562, f. 85.

¹⁶ Hurmuzaki, *Documente*, II, p. 422.

¹⁷ *Ibidem*, p. 415–416.

¹⁸ *Ibidem*, p. 421.

¹⁹ Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „Ungarn”..., fasz. 85, iunie 1562, f. 158–159.

Cu ratificarea tratatului de pace habsburgo-otoman, la 2 iunie 1562, nu se încheiau disputele pentru Transilvania și pentru teritoriile dintre „Tisa și Dunăre”.

La 24 septembrie 1562 Francisc Záy scria din Cassovia (Kosice) că Ioan Sigismund a încălcat armistițiul. La rândul său, principele Transilvaniei denunța atacurile lui Melchior Balassa, care controla la acea dată comitatele Munkács și Huszt și ocupase cetatea Satu Mare și comitatele Ugocea, Berek și Szólnok²⁰. La 26 septembrie 1562, din corespondența trimisă din Zagreb către beglerbeg-ul Budei reiese că și trupele otomane încălcaseră granița – în luna iulie – „nu departe de Smedrevo”, ocupând „trei sate”; ca răspuns la acest atac, George Bebek nu făcuse decât să apere drepturile împăratului, „în cadrul limitelor armistițiului”, cu toate că acesta fusese făcut prizonier. Pentru Bebek și ceilalți nobili ce-l secondaseră se cerea iertarea și eliberarea lor²¹.

Știrile despre Bebek revin în luna octombrie 1562, interesul pentru soarta sa fiind dictat de îngrijorarea Habsburgilor că otomanii ar putea folosi prizonieratul nobilului maghiar pentru a-i confisca posesiunile. Raportul anonim ce era trimis din Constantinopol la 10 octombrie 1562, probabil de la agentul secret al Habsburgilor Michael Cernovič, informa că în lunile iulie–septembrie Francisc Záy și soția lui Bebek făcuseră nenumărate demersuri pentru a-l elibera. Situația prizonierului era dificilă pentru că sultanul cerea, drept preț pentru eliberarea acestuia, cetățile din zona de graniță (în apropiere de Smedrevo).

Interesante sunt și știrile despre intrigile urzite la Poartă de neobositul Ioan Sigismund. Acesta cerea sultanului să îl alunge mai repede pe Despot din Moldova, înainte de a fi prea târziu, pentru că – spunea principele Transilvaniei – *„detto Despota ha posto nelle fortezze Alemanni et Ongari et che di continuo manda li suoi huomeni alla Cesarea M^a et alli altri Principi d'Allemagna, et che tutti li banditi di Transilvania et di Polonia venio da lui”*. Intervenția lui Ioan Sigismund se termina, conform raportului din 10 octombrie 1562, cu rugămintea ca sultanul să-l readucă în Moldova pe Alexandru Lăpușneanu „care este fidel sultanului”. Emisarul principelui Transilvaniei la Poartă fusese Francisc Deák, care înmânase și tributul pe anul în curs. Cum sultanul nu dăduse prea multă importanță plângerilor aduse, Deák încerca să capteze bunăvoința marelui vizir, Ali-pașa. De data aceasta era pus în discuție însuși tratatul de pace din 1562, încheiat cu împăratul care a fost făcut spre „marea pagubă a Transilvanului, rămânând în mâna Maiestății sale imperiale Satu-Mare și Baia <minele – *li bagni* în text>, care mine aduc cea mai mare parte a veniturilor Transilvaniei”. Cum Ali-pașa nu se încumeta să discute hotărârile sultanului care încheiasse pacea „pentru că așa dorise să facă”, emisarul lui Ioan Sigismund căuta sprijin la al doilea vizir. Acesta, în urma darurilor primite, devenea dispus să asculte plângerile lui Deák, care îl acuza pe Ferdinand de Austria că a interceptat scrisorile

²⁰ *Ibidem*, fasz. 86 (octombrie 1562), f. 15–17.

²¹ *Ibidem*, f. 9r–10v.

trimise de sultan principelui Transilvaniei. Această informație a avut cel mai mare ecou la curtea sultanului, declanșând o anchetă de proporții. Din pasajele dedicate acestei anchete putem identifica pe autorul anonim al raportului, ca fiind Michael Cernovič. Informațiile sunt următoarele: marele vizir a aflat că scrisorile lui Süleyman au fost copiate chiar în cancelaria sultanului și predate unui agent secret al Casei de Austria. Cel care făcuse aceste copii era „secretarul cancelariei – Letif – prietenul meu de la care am avut în ultimii doi ani copiile <tuturor> scrisorilor“. Cum suspiciunile marelui-vizir se îndreptau chiar asupra acestui secretar, pe care l-ar fi așteptat tortura și pedeapsa cu moartea, Cernovič se temea, pe bună dreptate, că el însuși ar fi putut fi deconspirat. Agentul Habsburgilor răsufla însă, oarecum ușurat când afla că „Latif cu voia lui Dumnezeu a fugit, dar acum este căutat cu cea mai mare strășnicie”.

Raportul se încheia cu ultimele știri cu privire la situația din familia sultanului Süleyman I. Și în aceste pasaje se găsesc noi informații, ce-l desemnează pe Cernovič ca autor al raportului. Cernovič era încă în 1562 mare dragoman al balivului venețian și în această calitate era trimis să obțină bunăvoința viitorului sultan, Selim. Textul raportului consemnează „Domnii venețieni mi-au scris că trebuie să merg la sultanul Selim și la fiul său cu daruri deosebit de scumpe, trimise de ei [de venețieni] pentru nunta pe care a făcut-o [Selim] celor trei fiice ale sale în luna trecută”. În legătură cu Selim se mai consemna că este un dușman periculos, dar pe moment este inofensiv, pentru că atâta timp cât mai trăiește Süleyman nu va mai părăsi Constantinopolul, de teamă să nu piardă favoarea sultanului, pentru care luptase din greu cu fratele său Baiazid²².

Tot dintr-un raport al lui Cernovič, Ferdinand de Austria afla despre soarta celui de al doilea fiu al Roxolanei, Baiazid.

În anii 1560–1561, Baiazid, înfrânt de fratele său Selim, era suspectat de o alianță cu șahul Persiei. Într-adevăr, Baiazid se aflase la curtea lui Tahmasp, dar nu ca aliat, ci ca prizonier. În 1561 informatorul secret al lui Cernovič, un negustor persan de covoare, era alungat din Constantinopol, ca un act de ostilitate la adresa șahului, bănuیت de complot împreună cu Baiazid. De această dată Tahmasp a cumpănit bine situația politică a momentului între avantajele și dezavantajele unei alianțe cu Baiazid, precumpănind în cele din urmă. De aceea, speriați, fiii lui Baiazid căutau cu disperare soluții, încercând să se refugieze în Spania sau în Imperiul german, tentativa de care afla marele vizir, Ali-pașa. Pentru a preîntâmpina un război cu Imperiul otoman, dar și pentru a distruge familia lui Süleyman, șahul Persiei hotărâ predarea lui Baiazid și a fiilor săi sultanului, contra sumei de 600 000 de scuzi. Această faptă a părut o trădare nejustificată, atât în lumea creștină, cât și printre musulmani. Șahul Tahmasp avusese însă un mobil ascuns: cu o singură lovitură erau înlăturați 6 membri ai

²² *Ibidem*, f. 33r–34v.

familiei sultanului. Dacă Selim nu ar mai fi avut fii, iar moștenitorul său, Murad, ar fi murit, Imperiul otoman ar fi putut intra într-o criză dinastică nimicitoare²³.

Între timp, la Dunărea de Jos situația politică rămânea la fel de tensionată, datorită prezenței trupelor imperiale atât în posesiunile lui Bebek, cât și în Moldova. Ferdinand de Austria îl însărcina pe fiul său, arhiducele Carol, să apere teritoriile ce aparținuseră lui Bebek²⁴, iar „Franciscus Pestiensis” cerea împăratului ca soldații germani, trimiși lui Despot și care se aflau în 5 orașe din Moldova, să fie plătiți și să se trimită „acolo unde erau utili”²⁵. Süleyman I era îngrijorat de existența efectivelor Habsburgilor atât în apropierea Belgradului, cât și în trecătorile Carpaților Răsăriteni, de aceea revenea cu o scrisoare foarte categorică, prin care, la 8/17 decembrie 1562, îi aducea aminte împăratului de conținutul tratatului de pace. „Țara Transilvaniei și celelalte ținuturi, care se află în stăpânirea numitului rege [Ioan Sigismund] au fost cucerite și preluate de prea puternica mea armată victorioasă și sunt țara mea și posesiunea mea. Și locuitorii lor sunt, la fel ca locuitorii celorlalte țări ale mele bine apărute, supușii mei și plătitorii mei de tribut”. Formula de adresare, către Ferdinand deși protocolară, evita cu grijă termenul de „împărat” și sultanul folosea persoana a II-a singular pentru a-și marca poziția de superioritate. „Celui plin de faimă între puternicii principii creștini, alesul mai marilor nobililor lumii creștine.. purtătorul mantiei și demnității Romei, deținătorul însemnelor de Majestate și de cinstire, regele Ferdinand, fie ca viața lui să se sfârșească cu pace... Este necesar ca *tu* la primirea scrisorilor măreției noastre, dacă vrei trăinicia tratatului de armistițiu care există între noi, să respecti în chip obedient cu atenție și degrabă cele amintite”²⁶.

Intervenția sultanului îl punea în gardă pe Ferdinand de Austria asupra pericolului care plana dacă sultanul ar interveni în disputa din Transilvania. La 17 ianuarie 1563 scrisoarea trimisă arhiducelui Carol, însărcinat cu comanda trupelor de pe Tisa, arăta că împăratul era îngrijorat de forța combativă a efectivelor imperiale aflate în zonă. Ca de obicei, solda nu fusese plătită la timp și exista pericolul revoltei mercenarilor sau cel al dispersării lor. Din Boemia și din „provinciile anexate” de curând (comitatele de pe Tisa) nu primise nici un ajutor militar, iar principii din Imperiu abia dacă trimisese 500 de călăreți (cavalerie ușoară). Grijă lui Ferdinand se îndrepta și către posesiunile lui Bebek amenințate

²³ J. Zontar, *Obvešcevalna služba in diplomacije Avstrijskih Habsburžanov v boju proti tršukom v 16 stoletju (Der Kundschafterdienst und die Diplomatie des Österreichischen Habsburger in Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert)*, Ljubljana, 1973, p. 226.

²⁴ Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „Ungarn”..., fasz. 86 (noiembrie–decembrie 1562), f. 23–24; Ciorna scrisorii lui Ferdinand de Austria din 10 noiembrie 1562.

²⁵ *Ibidem*, f. 72r-v. Fragment nedat din copia unei scrisori a lui Franciscus Pestiensis către Ferdinand de Austria.

²⁶ A. Schaendlinger, *Die Schreiben Süleyman des Prächtigen an Ferdinand I, Karl V., und Maximilian II.*, Wien, 1983, doc. nr. 27, p. 77.

direct de otomani²⁷. Această situație dificilă îl făcea pe împărat mai reticent la îndemnurile de război, primite mai ales din partea lui Francisc Záy. În plus, situația diplomatică a Casei de Austria la Constantinopol era pusă în cumpănă de deconspirarea, după aproape 7 ani de activitate, a atât de prețiosului agent secret Michael Cernovič.

La 23 ianuarie 1563, balivul Domenico Barbarigo informa la Veneția despre activitatea de spionaj a lui Cernovič. Erau descoperite trei scrisori ale acestuia, adresate împăratului și pornindu-se o anchetă, întreaga rețea de spionaj a Casei de Austria era dată în vileag. Episcopul de Hvar, Zaccaria Dolfino, era pedepsit cu ridicarea demnității ecleziastice, întemnițarea și confiscarea tuturor bunurilor. Fratele acestuia, Lodovico, ce intermediase schimbul corespondenței, era închis pentru 10 ani, iar pentru Michael Cernovič se dorea o pedeapsă exemplară, deosebit de severă. „Serenissima Republica“ cerea ca să se păstreze secretul până când Cernovič ar fi fost arestat, cu sprijinul autorităților otomane și transportat la Veneția („în lanțuri”). Fiind vorba despre un supus otoman, marele vizir trebuia informat de trădarea scandaloașă a lui Cernovič și să i se ceară avizul pentru extrădarea acestuia. În eventualitatea că otomanii refuzau extrădarea trebuiau luate măsuri extreme: Cernovič să fie otrăvit, fără a se lăsa urme, care să ducă la un conflict diplomatic, venețienii putând fi acuzați că au omorât un supus al sultanului.

Ancheta începută în octombrie 1562 cu privire la scurgerea de informații de la cancelaria sultanului fusese până la urmă cauza deconspirării lui Cernovič. „Secretarul Latif” (după numele folosit în raportul din 10 octombrie) fusese, în cele din urmă prins și torturat, pentru a spune cui dăduse copiile scrisorilor. Între cei amestecați în predarea informațiilor către agentul secret al Habsburgilor fusese denunțat și un nepot al marelui vizir, de aceea, Ali-pașa nu era nici mirat de cele dezvăluite de venețieni și nici nu se grăbea să-l pedepsească pe Cernovič²⁸. La reproșul balivului că Înalta Poartă lasă nepedepsit un spion, Ali-pașa replica: dacă marele sultan i-ar pedepsi pe toți spionii din Imperiu, atunci balivul și întreaga *natio venetiana* prezentă la Constantinopol ar trebui alungați pentru că nu sunt altceva decât spioni. Cu toate acestea sultanul nu se temea de toți acești spioni pentru că nu-i pot face mai mult rău „decât face o muscă unui elefant”²⁹.

De la secretarul personal al lui Ali-pașa Cernovič afla că venețienii vor să-l omoare și se grăbea să părăsească Imperiul otoman, nu înainte de a mulțumi marelui vizir și tuturor pașalelor, despărțindu-se de înalții demnitari otomani în cele mai bune relații. Este interesant de subliniat faptul că autoritățile otomane,

²⁷ Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „Ungarn“..., fasz. 87 (ianuarie–aprilie 1563), f. 20–21, copia scrisorii din 17 ianuarie 1563.

²⁸ J. Zontar, *op. cit.*, p. 227–228.

²⁹ *Ibidem*, p. 228.

dat fiind momentul de relativă acalmie în relațiile habsburgo-otomane, perfectate prin tratatul din 1562, preferau să ia activitatea secretă a lui Cernovič ca pe un element de ostilitate ce se referea strict la conflictul dintre venețieni și împărat și să un îi dea implicațiile unei trădări împotriva sultanului. Oricum, pentru Cernovič era clar că activitatea sa de spion se încheiase. Se grăbea să plece spre Raguza pentru a-și întâlni soția – Jovanka – și copiii. De teama amenințărilor venețienilor, pleca și de aici spre Apulia și Neapole, se stabilea, pentru puțin timp, în teritoriile spaniole, de unde se îndrepta spre Roma și Milano, de aici Busbecq îl ducea la curtea imperială. Acest periplu dura până în 1565, când reîntra în activitatea diplomatică, de această dată ca ambasador extraordinar al împăratului Maximilian al II-lea, tot la Constantinopol.

În timpul acestei perioade agitate pentru serviciul secret de informații al Casei de Austria, pretențiile teritoriale și intențiile belicoase sunt lăsate pe planul al doilea, de teama izbucnirii unui război, în care să se implice agresivul prinț Selim. La 26 aprilie 1563 împăratul scria fiului său Maximilian, ce promise deja – în 1562 – investirea cu titlul de „rege al romanilor”, că este necesar ca pe viitor să se asigure prelungirea păcii cu Selim, „în cazul în care sultanul ar muri”. Inclusiv ambasadorul Habsburgilor la Constantinopol, Busbecq, avea aceeași părere. În același timp, noul ambasador, ce avea să-l înlocuiască pe Busbecq, Albert de Wys, se pregătea să preia funcția³⁰.

Aceeași teamă că boala sultanului s-ar putea agrava și că moștenitorul tronului, Selim, ar putea folosi conflictul din Transilvania pentru a ocupa provincia, îl făcea și pe Ioan Sigismund conciliant. La 27 aprilie 1563, el scria din Brașov regelui Poloniei, rugându-l să medieze prelungirea armistițiului cu Habsburgii, pentru încă un an, în condițiile deja stipulate³¹.

Nobilimea ungară era nemulțumită de încetarea ostilităților deoarece numeroase teritorii aveau o dependență dublă, ceea ce greva mult drepturile de proprietate și sarcinile fiscale.

Din memoriul adresat împăratului, de Dieta întrunită la Bratislava la 4 august 1563, se poate vedea situația exactă (militară și administrativă) la acea dată. Comitatele Szábolocz și Satu-Mare erau împărțite între împărat și Ioan Sigismund, Crasna aparținea principelui Transilvaniei, iar Szólnokul de mijloc (*medioris*) îi aparținea lui Ștefan Bathory. În Bihor își exercita stăpânirea Ioan Sigismund, dar teritoriul aparținea de drept episcopului de Oradea, care la acea dată era Simeon Forgách, partizan al împăratului. Posesiunile ce țineau de Bekes, Szólnokul inferior, Zarand, Arad, Cenad și Chongrad, erau împărțite între trupele otomane și trupele imperiale, ce apărau Gyula³².

³⁰ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II., p. 467, vezi originalul Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „*Ungarn*“..., fasz. 87, f. 132r.

³¹ *Ibidem*, f. 134r–135r.

³² *Ibidem*, fasz. 87 (mai–august 1563), f. 125r.

Prezența trupelor otomane în tot mai multe teritorii dincolo de granița Imperiului otoman neliniștea toată populația creștină. Nobilimea din Ungaria vestică, după câțiva ani de polemici cu împăratul asupra dreptului Dietei de a-și alege regele, creda și accepta formula de încoronare impusă de Ferdinand de Austria pentru fiul său Maximilian, formulă ce excludea ideea de alegere, cuprinzând doar pe aceea de recunoaștere³³. La 8 septembrie 1563 Maximilian era încoronat rege al Ungariei, în această calitate intensificând eforturile pentru eliberarea lui Bebek, apărarea posesiunilor acestuia necesitând tot mai mulți bani³⁴.

La 20 noiembrie 1563 Francisc Záý îl informa pe Ferdinand despre asasinarea lui Despot și menționa că tentativa lui Melchior Balassa de a interveni eșuase. Situația Habsburgilor era din ce în ce mai grea, din punct de vedere militar, fiind evidentă necesitatea menținerii păcii. După ce, în timpul domniei lui Despot, Casa de Austria considerase că deținea controlul zonei extracarpatică, fapt ce i-ar fi permis o intervenție în forță în Transilvania, răsturnarea situației politice din Moldova avea să reorienteze linia tactică a politicii imperiale la Dunărea de Jos.

Din vara anului 1563 cel care apăra interesele Habsburgilor la Constantinopol era Albert de Wys, ale cărui rapoarte începeau să sosească din luna iulie 1563³⁵. Primele știri erau legate de intrigile lui Ioan Sigismund pe lângă sultan și despre poziția lui Despot³⁶, care, deși plătitese la timp tributul, nu era bine văzut la Poartă. Urmau informații despre luptele pentru tron în Moldova, în luna septembrie 1563 și, în cele din urmă, primul care scria împăratului – la 16 noiembrie 1563 – despre asasinarea lui Despot, era tot Albert de Wys³⁷. Între 12 noiembrie și 7 decembrie 1563, Albert de Wys era în măsură, deși se afla la Constantinopol, să urmărească mișcările lui Alexandru Lăpușneanu, de la primirea tronului Moldovei de la sultan (raportul din 12 noiembrie) până la intrarea domnului în Moldova (raportul din 7 decembrie)³⁸.

³³ Controverse și argumente „pro” și „contra” dreptului de alegere a regelui de către Dieta maghiară sunt redade de A. Gindely, *Über die Erbrechte des Hauses Habsburg auf die Krone von Ungarn*, Wien, 1873, p. 10 și urm.

³⁴ Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „Ungarn”..., fasz. 87 (septembrie–decembrie 1563), f. 27r-v.

³⁵ Despre activitatea lui Albert Wys vezi și Hammer Prugstall *Geschichte der diplomatischen Verhältnisse Österreichs mit der Hohen Pforte von Beginn zum Ende des 17. Jahrhundert*, manuscris, aflat la Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, fond *Turkei*, fasz. v/28, p. 93 și urm.

³⁶ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, p. 474–476. Rapoartele lui Wys din 14 iulie și 21 iulie 1563.

³⁷ *Ibidem*, Raportul din 29 septembrie și cel din 26 noiembrie 1563, p. 478–480.

³⁸ *Ibidem*, p. 479, 489.

Îngrijorați de schimbările politice din Moldova, partizanii Habsburgilor încercau să devanseze sosirea lui Lăpușneanu și să înscăuneze un domn atașat intereselor Casei de Austria. La 28 noiembrie Melchior Balassa îl propunea pentru tronul Moldovei pe pretendentul Socol, iar la 3 decembrie Francisc Záy insista pentru ajutorul imediat acordat numitului Socol³⁹.

Situația în Ungaria estică, unde Ferdinand de Austria deținea importante capete de pod, părea să devină critică la sfârșitul anului 1563. „Franciscus Pestiensis” scria din Cassovia (Kosiče) împăratului că eliberarea lui George Bebek era iminentă, dar fusese informat că acesta obținuse libertatea predând lui Ioan Sigismund toate cetățile și fortificațiile pe care le detinuse. Acestea nu erau deloc puține și acopereau o zonă foarte întinsă (*cistibicanum Cassoviam usque*), prin care era amenințată poziția Habsburgilor în comitatele Ungariei estice. Cum Bebek jurase credință principelui Transilvaniei și sultanului, aveau să se nască noi conflicte pentru recuperarea posesiunilor acestuia. Mai mult dacă Bebek avea să vină cu ajutorul „românilor sau al Ungurilor” fără nici o îndoială că va intra „fără nici o greutate în cetatea *Zenderen* <Smederevo> și puținii oameni pe care Maiestatea voastră îi are în cetatea *Zenderen* vor pieri”. Ca o măsură de precauție necesară se cereau grabnic bani pentru organizarea rezistenței în zona Smedrevo, pentru că iarna ce începuse se anunța deosebit de dificilă pentru putinele trupe imperiale cantonate în Ungaria estică.

Spaima de intervenția românilor apare la agentul Habsburgilor și când vorbea despre Despot, care a fost „trădat de ai săi și predat în mâinile dușmanilor”. De acest complot nu fusese străin Ioan Sigismund, care dorea să poată conta pe sprijinul vecinilor săi „munteni și moldoveni” cu care „să se poată alia”, împotriva lui Ferdinand de Austria. Alexandru Lăpușneanu îi fusese de folos lui Ioan Sigismund nu numai în 1556, când sprijinise cu armele reîntoarcerea în Transilvania a reginei Isabella și a fiului ei, dar și în ultimele confruntări cu Casa de Austria când intervenise în comitatele „de dincolo de Tisa”, unde distrusese, plin de cruzime, numeroase sate și promisese că va readuce sub ascultarea „fiului regelui Ioan” „orașul Baia-Mare (*Rivulum Dominarum*) și cetatea Satu-Mare, împreună cu toată zona trans-tibiscă înconjurătoare”⁴⁰.

Situația tulbure din Moldova nu îl încuraja pe „regele romanilor” Maximilian al II-lea, să intervină cu toate forțele în favoarea pretendentului Socol. La 22 și 23 decembrie 1563 adresa două scrisori împăratului, cerându-i sfatul, cum să facă a fi „mai util, mai bine și mai sigur pentru bunul mers al negocierilor” și credea că nu trebuie întreprins nimic care să prejudicieze pacea cu Imperiul otoman⁴¹. În același timp, de la Kosiče, Záy informa despre

³⁹ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, p. 484, 485–486.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 492 (scrisoarea din 22 decembrie 1563, Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „Ungarn”..., fasz. 87, f. 70r-v, 73r-v).

⁴¹ *Ibidem*, p. 490–492.

demersurile lui Albert Laski*, care după conflictul cu Despot, din vara anului 1563, revenea acum în tabăra Habsburgilor. Nemulțumit că regele Poloniei nu îi recunoștea posesiunile acordate de Despot în zona Hotinului, cerea ajutor lui Ferdinand, căruia îi promitea obediență și ajutor în orice împrejurare pentru „binele patriei”. Ancheta efectuată de Záy arătase că într-adevăr Laski era în conflict cu regele Poloniei, iar „moscoviții” atacaseră granițele Lituaniei și fuseseră respinși doar cu ajutorul militar al lui Ioan Sigismund, ce trimisese regelui Poloniei 40 000 de oșteni. Acest ajutor fusese, însă, insuficient pentru că după ce s-au retras ungurii, polonezii nu au putut apăra singuri Lituania, pentru că sunt puține „semne de speranță sau de victorie sau ale unei întorsături fericite a soartei pentru regele Poloniei”⁴². Într-o situație de criză politică, în care Polonia era amenințată să piardă Lituania, atacată de trupele lui Ivan al IV-lea, figura lui Radziwill cel Negru intra în legendă. Acesta îi înfrângea pe „moscoviți” la Ula și reușea, prin influența ce o avea asupra regelui să contracareze tentativa Seimului polon de a distruge autonomia Lituaniei (1563/1564)⁴³. Aceasta avea să fie doar o amânare de moment și era, în același timp, începutul crizei politice, ce urma să fie speculată de Habsburgi în 1572, la moartea lui Sigismund al II-lea August. La acea dată (1563) Ferdinand de Austria era interesat de evenimentele din Polonia, fie pentru a obține ajutor împotriva lui Ioan Sigismund, fie pentru a-l împiedica pe acesta să perfecteze o alianță cu regele Sigismund August. Ferdinand nu neglija nici consecințele alianței matrimoniale încheiate în 1555; dacă regele Poloniei ar fi murit fără urmași, Casa de Austria, prin Katerina de Habsburg, soția lui Sigismund al II-lea, era îndreptățită să ceară tronul Poloniei⁴⁴.

Pe moment însă, pentru Ferdinand de Austria relațiile cu Imperiul otoman erau prioritare. În noiembrie 1563, Paul de Palyna era însărcinat să predea, la Constantinopol, ambasadorului Albert de Wys, tributul de 30 000 de ducăți. Palyna aducea și unele revendicări din partea împăratului, ce dorea ca locuitorii din apropierea cetății Tătă, recent fortificată de otomani, să rămână sub jurisdicția zonei administrative Komáron (ce aparținea împăratului) și să nu fie obligați să plătească impozite către Imperiul otoman⁴⁵. Cererea lui Palyna nu era luată în considerație⁴⁶, dar sultanul se arăta receptiv la încercările lui Ferdinand de

* Albert Laski era fiul diplomatului Ieronim Laski și dăduse un ajutor prețios lui Despot când acesta luptase pentru a ocupa tronul Moldovei. La acea dată se arătase un partizan al Casei de Austria, apoi, alinându-se cu Dimitrie Wisnowiecki, sprijinise pretențiile acestuia la tronul Moldovei. Wisnowiecki, învins, Laski revenea în tabăra lui Despot și a Habsburgilor, dar ajutorul său era formal și venea prea târziu.

⁴² *Ibidem*, f. 74r-v. Scrisoarea lui Záy din 24 decembrie 1563.

⁴³ H. Uebersberger, *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts*, Wien, Leipzig, 1906, p. 382.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 376.

⁴⁵ E. Dieter Petritsch, *Regesten der Osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv (1480–1574)*, Bd. 1, Wien, 1991, doc. nr. 411, p. 146.

⁴⁶ *Ibidem*, doc. 420, p. 148, beglerbegul de Buda, Mahmud-pașa, scria lui Maximilian că sultanul reclamă de la satele amintite de împărat plata impozitelor curente (2 martie 1562).

Austria și ale fiului său Maximilian de a menține bunele relații. Chiar în luna noiembrie 1563 Süleyman I îi cerea principelui Transilvaniei să respecte clauzele tratatului de pace habsburgo-otoman din 1562, reamintind – însă – ca pe o garanție a situației politice privilegiate a Transilvaniei, faptul că Dieta avea dreptul să desemneze ca moștenitor al tronului pe oricine ar fi crezut de cuviință că ar fi fost un succesor loial al familiei Zápolya, sultanul angajându-se să recunoască o asemenea alegere⁴⁷. La 7 mai 1564 sultanul cerea din nou lui Ioan Sigismund să nu întreprindă nimic împotriva partizanilor lui Ferdinand de Austria, iar posesiunile acestora, indiferent unde s-ar fi aflat, dacă fuseseră consemnate în tratatul de pace din 1562, nu trebuiau să fie atacate⁴⁸.

Toate aceste semne de bunăvoință erau privite cu neîncredere de împărat, ce se temea că iminenta eliberare a lui Bebek avea să tensioneze situația militară, în comitatele „de dincolo de Tisa”. Știrea trimisă la 9 februarie 1564 de Záy conținea un zvon liniștitor pentru Ferdinand: în timpul unei epidemii de ciumă la Constantinopol, Bebek ar fi murit⁴⁹. În luna mai 1564 acest zvon era dezmințit și același neobosit Francisc Záy nota că se știe *certo certius* că Bebek avea să atace Smederevo, cu ajutor militar din partea lui Ioan Sigismund.

De teama unei invazii otomane în teritoriile ce aparțineau Casei de Austria și probabil și din cauza bolii împăratului, Habsburgii se grăbeau, în luna iunie 1564, să trimită la Poartă, o ambasadă extraordinară. Că Maximilian se aștepta ca tatăl său să înceteze din viață o arată importanța deosebită dată misiunii diplomatice ce pornea spre Constantinopol. În primul rând ambasada avea 3 membri, pe George Albany (Csurday), Acațiu Csabi și pe binecunoscutul Michael Cernovič. Faptul că Cernovič era chemat să înfrunte riscul unei misiuni la Constantinopol, unde ura venețienilor nu se stinsese încă, după descoperirea trădării agentului Casei de Austria, arată amploarea acordată acestei reprezentanțe. La 15 iunie beglerbeg-ul de Buda elibera salvconductul pentru emisarii imperiali; la 21/30 iulie 1564 Albert de Wys îl înștiința pe Ferdinand că ambasadorii au fost blocați la Komáron, din cauza conflictelor de graniță, iar în aceeași zi sultanul Süleyman I cerea sandgeacbeg-ului de Smederevo să se îngrijească de ambasadorii imperiali ca să ajungă în deplină siguranță, la Constantinopol, după ce se încredința însă, că aceștia aduceau tributul pe anul în curs⁵⁰. Pe moment, în lipsa banilor, emisarii lui Ferdinand și ai lui Maximilian erau reținuți la graniță.

La 25 iulie împăratul Ferdinand de Austria înceta din viață, la Praga. La 3 august Arslan-beg, locțiitorul pașei de Buda, trimitea condoleanțele sale pentru

⁴⁷ *Ibidem*, doc. 414, p. 147, publicat integral în Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, p. 483.

⁴⁸ E. D. Petritsch, *op. cit.*, doc. 421, p. 149.

⁴⁹ Haus- Hof- und Staatsarchiv – Wien, „Ungarn”..., fasz. 88 (mai–iulie 1564), f. 10r-11r.

⁵⁰ G. D. Petritsch, *op. cit.*, doc. nr. 423, 424 și 425, p. 149–150.

moartea împăratului și își exprima speranța că misiunea diplomatică aflată în curs de desfășurare avea să sosească în curând la Poartă⁵¹. La 9/18 august 1564 sultanul îi scria noului împărat Maximilian al II-lea că dorește menținerea relațiilor de pace, perfectate în 1562, dar pentru trăinicia tratatului acesta trebuia să fie reînnoit în scris, în numele lui Maximilian. Mai mult Süleyman trimitea la Maximilian al II-lea pe ceaușul Bali care aducea urările sale de bine pentru succesorul împăratului și se interesa dacă acesta dorea sau nu reînnoirea tratatului de pace. În ambele tabere, cea imperială și cea otomană, prelungirea păcii era dorită pentru că problemele cu care erau confrunțați cei doi suverani erau mai spinoase decât tulburările de la granița dunăreană, provocate, în principal, de Ioan Sigismund, ce dorea să demonstreze supușilor săi și lui însuși că era un principe puternic.

Sultanul era în conflict cu Cavalerii Ioaniți din insula Malta, care rămăsese ca o oază a creștinătății în Marea Mediterană și ca o ultimă relicvă a idealului cruciat. Galerele ordinului erau un dușman de temut pentru pirații adăpostiți pe coasta africană. Tocmai de aceea, otomanii se pregăteau pentru un atac asupra insulei Malta și doreau să aibă asigurată frontiera dunăreană. La rândul său, Maximilian avea probleme în imperiu, unde se temea că ar putea reizbucni conflictele religioase și, de aceea, pacea cu turcii îi era necesară. Din această cauză, în anul 1564, ambasada condusă de Jakob Betzek perfectă reînnoirea păcii habsburgo-otomane, în numele împăratului Maximilian al II-lea.

⁵¹ *Ibidem*, doc. nr. 426, p. 151.

LUMEA CLERULUI MONAHAL ȘI A CELUI DE MIR ÎN VEACURILE XVI—XVII

IOLANDA ȚIGHILIU

„Religio est modus cognoscendi et colendi Deum“ („Religia este modul de a cunoaște și de a cinsti pe Dumnezeu“) spunea Fericitul Augustin¹

Viața omului medieval nu poate fi concepută în afara lui Dumnezeu. Pentru a-i înțelege structura psiho-afectivă, care a stat la baza tuturor actelor sale volitive, credem că este necesar să ne oprim asupra câtorva aspecte teologice, care au fost punctele cele mai înalte de rezistență ale dogmei ortodoxe. Transpunerea în cotidian a modelului de trăire ortodoxă, care are în centru idealul hristic se face printr-o adaptare la scară omenească, cu tot ce implică ea, a tiparului divin.

Pentru creștin, a exista înseamnă a fi în Dumnezeu, în înțelegerea lui Dumnezeu. A nu fi înseamnă că Dumnezeu și-a luat fața de la tine. Orice fapt este o manifestare a intențiilor Celui Preaînalt. Orice lucru are un rost providențial². Nimic nu este întâmplător. Totul este în și din voia lui Dumnezeu, fie că este vorba de viața intimă a individului, fie de cea politică a statului.

Dacă biserica catolică și-a ordonat viața pe coordonatele faptei și acțiunii exterioare ce s-a tradus într-un dinamism angajat pe deplin în planul realului istoric³, biserica ortodoxă, mai interiorizată și mult mai profundă ca trăire duhovnicească, și-a axat învățătura pe magnifica transfigurare a întregii ființe umane prin har⁴. Harul este prezența cea mai vie a lui Dumnezeu în noi⁵. El reprezintă conlucrarea dintre voința omenească și cea divină.

În spiritualitatea răsăriteană, starea de har nu are un sens absolut și static. Ea este o realitate dinamică și nuanțată care variază în funcție de voința și

¹ Apud pr. prof. dr. Isidor Todoran, arhim., prof. dr. Ioan Zăgrean, *Teologia dogmatică*, București, 1991, p. 35.

² M. Vulcănescu, *Logos și eros*, București, 1991, p. 94.

³ Șerban Ionescu, *Morala ortodoxă față cu celelalte morale confesionale*, în ST, 1940, vol. I, p. 3–62.

⁴ Dan Zamfirescu, *Ortodoxie și romano-catolicism în specificul existenței lor istorice*, București, 1992, p. 275.

⁵ V. Lossky, *Teologia mistică a bisericii de răsărit*, București, 1992, p. 229. Vezi și D. Stăniloae, *Din aspectul sacramental al bisericii*, în ST, 1966, p. 9–10, p. 531.

stăruința omului. Din această stare se poate cădea, dar se și poate crește, în măsura în care omul, în întreaga lui ființă, aspiră la o înălțare prin credință, la o înduhovnicire, altfel spus la îndumnezeire. Aceasta este, în fapt, chintesența ortodoxiei.

Apartenența la ortodoxie se mărturisește cu botezul prin scufundare⁶. Acest rit⁷ este explicat de Sfântul Ioan Hrisostomos care arată că afundarea și apoi scoaterea din apă simbolizează coborârea în iad (moartea) și apoi ieșirea din acel ținut (reînvierea) urmându-l pe Hristos. Harul de la botez, prezenta lucrare a Sfântului Duh în noi este personal și inalienabil. Taina botezului devine astfel iluminare, taina nașterii ființei întru lumina dumnezeiască⁸.

Căci Dumnezeu este Lumină nu după Esență, ci după Energia sa – afirmă Sfântul Grigore Palamas (1296–1359), episcop de Salonic⁹. Comunicarea dintre Dumnezeu și om este posibilă prin energiile divine, necreate, care ne sunt accesibile. În aceste energii, Dumnezeu se revelează pe de-a-ntregul.

Cel care contemplă lumina divină, contemplă taina întru Dumnezeu. Sfântul Grigore Palamas, care sintetizează întreaga mistică ortodoxă, arată că pentru apostoli, care, pe muntele Taborului, au fost martorii Schimbării la Față, lumina nu a răsărit și nu a înserat; ea a rămas necuprinsă și neștiută de simțuri, deși ea a fost contemplată de ochii apostolilor...

Aceasta înseamnă că printr-o transformare a simțurilor lor, ucenicii Domnului au trecut de la trup la Duh. Lumina taborică nu e numai obiectul viziunii, ea îi este și condiție. Cel ce ia parte la energia divină devine el însuși, într-un anume fel, lumină; el se unește cu aceasta și, împreună cu ea, vede ceea ce rămâne ascuns celor care nu au acest har; ei trec astfel dincolo de simțurile trupești și de tot ce poate fi cunoscut prin inteligență¹⁰.

Natura comunicării dintre Dumnezeu și om văzută astfel de doctrina palamistă a fost consacrată de sinoadele constantinopolitane din 1341, 1347 și, în special, prin Tomul sinodal din 1351.

Contemplația Luminii taborice și isihasmul (de la *ishia* – liniște, reculegere întru pace. Metodă ascetico-mistică a interiorizării și a rugăciunii inimii, specifică ortodoxiei) sunt premisele îndumnezeirii, nu prin fire, ci prin har.

⁶ *Călători străini despre Țările Române* V, p. 595 (solul suedez Conrad Iacob Hiltebrand, 1656 1658).

⁷ Despre rit și ritual, vezi E. Braniște, *Rit, ritual, ritualism*, în ST, 1966, pr. 5–6, p. 255.

⁸ P. Evdochimov, *Arta icoanei. O teologie a frumuseții*, București, 1992, p. 248 și 268.

⁹ Pentru detalii, vezi D. Stăniloae, *Viața și învățătura Sfântului Grigore Palama*, București, ed. a II-a, 1993, 301 p. Vezi și Dan Horea Mazilu, *Literatura română în epoca Renașterii*, București, 1984, p. 33–37. Tot pentru isihasm, mai vezi și Mitrop. Antonie Plămădeală, *Tradiție și libertate în spiritualitatea ortodoxă*, București, 1995 (cap. V, „Câteva considerații asupra isihasmului”, p. 251–264).

¹⁰ P. Evdochimov, *op. cit.*, 200; vezi și V. Lossky, *op. cit.*, 252.

Doctrina palamistă a energiilor necreate a imprimat spiritualității ortodoxe o notă specifică de optimism. Ea îi dă posibilitatea omului de a fi „părtaș firii dumnezeiești”. În încercarea sa de a se apropia de modelul sfânt, omul se înalță prin rugă, iar Dumnezeu coboară venindu-i în întâmpinare, pentru a merge apoi împreună. Dacă goticul catolic simbolizează – după cum remarca un distins ierarh – efortul omului către un Dumnezeu mereu inaccesibil, bolta bizantină a bisericii ortodoxe, cu Pantocratorul coborât, e semnul unui Dumnezeu ce vine la întâlnire cu omul¹¹. Din această impresie de accesibilitate a sacrului vine și convingerea, care există în mentalitatea noastră populară, că Dumnezeu însuși se mai plimbă, din când în când, pe pământ însoțit, de obicei, de Sfântul Petru.

Legătura omului cu Divinitatea se realizează numai prin rugăciune. Rugăciunea este puterea care mișcă toate strădaniile omenești, ale întregii vieți duhovnicești. Este „convorbirea cu Dumnezeu care are loc în taină”¹². Iar această convorbire, care ar trebui să fie o continuă urcare, se realizează și ea în trepte. După Sfântul Isac Sirul prima este „rugăciunea de cerere”, încărcată de preocupări și de temeri, dar și de speranță. Următoarea treaptă este „rugăciunea duhovnicească”, o căutare și înălțare continuă spre Cel Preaînalt. Cererile în plan imediat încetează pentru că omul se încredințează cu totul voinței lui Dumnezeu. Pe cea mai înaltă treaptă, unde zbuciumul sufletesc încetează se află rugăciunea minții sau rugăciunea lui Iisus „care devine permanentă ca și respirația sa”¹³ bătăile inimii. După o perioadă prealabilă de pregătire prin asceză pentru «despățimii», se va repeta neîncetat „Doamne Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă pe mine păcătosul” sau, și mai simplu, se pomenește încontinuu numai numele lui Iisus Hristos. Metoda rugăciunii lăuntrice (a inimii) sau a minții este cunoscută sub numele de isihasm și ține de tradiția mistică și ascetică a bisericii de răsărit. În învățătura isihastică se afirmă – după cum aminteam mai înainte – că toate nevoințele cu rugăciunea lui Iisus ar trebui să-l ducă pe practicant la vederea luminii taborice¹³. Desigur că cei care, după îndelungate strădanii, ajung pe culmile acestei trăiri mistico-religioase și se împărtășesc din bucuria prezenței energiilor divine, dobândind harul sfințeniei, sunt foarte puțini.

În Țările Române, isihasmul a pătruns încă din veacul al XIV-lea, iar legăturile cu Athosul au făcut din el, ulterior, o realitate neîntreruptă a vieții religioase călugărești în spațiul carpato-dunărean. După cum remarca Răzvan Theodorescu: „Existența unui monahism românesc în perioada anterioară celei de a doua jumătăți a sec. XIV, cu unele ecouri ale vieții călugărești din Peninsula Balcanică, din centre de seamă, precum cel din Chalcidica (Athos), sau de mai aproape, precum cele de la Paroria și Kalifarevo [...] poate fi bănuită cu temei;

¹¹ Mitrop. Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 12–13.

¹² P. Evdochimov, *op. cit.*, p. 235 sqq.

¹³ D. Stăniloae, *Din istoria isihasmului în ortodoxia română*, în *Filocalia sfințelor nevointe ale desăvârșirii*, vol. VIII, București, 1979, p. 569.

unele modeste schituri de lemn sau chiar de piatră, a căror amintire nu s-a păstrat, putând aduna laolaltă, pe malul Dunării sau sub munte, în întinsele regiuni păduroase sau cele colinare, pe călugării care, departe de orașe [...], își vor fi organizat existența după canoanele cinului monahal ortodox [...] înaintea apariției primelor mănăstiri cunoscute documentar în Moldova și Muntenia”¹⁴.

Deschiderea deosebită pe care cei care au trăit pe aceste meleaguri au avut-o pentru viața duhovnicească și, în special, pentru forma ei cea mai înaltă, monahismul, nu s-a datorat, nicidecum, bigotismului și cu atât mai puțin fanatismului religios, total străin structurii psihice românești, ci unei sincere și profunde trăiri creștine.

Cu toate acestea un călător străin, trecător prin Moldova în veacul al XVI-lea, remarca faptul că locuitorii „au păstrat de la început până acum cu *foarte mare evlavie credința* (sub. ns. I.Ț.) sfântului Pavel¹⁵, făcând o vizibilă confuzie între ortodocși și pavlicieni.

Totuși, rafinatele dogme ortodoxe au fost „prelucrate” de mediile călugărești și transmise, din generație în generație, de tradiția vieții de obște și de stăreții ce au stat în fruntea acestora. Ele au devenit astfel accesibile tuturor celor care, venind din medii foarte diferite, se îndreptau spre sfintele lăcașuri cu sufletele smerite și cu nădejdea de a-și găsi mântuirea.

Celor care băteau la poarta mănăstirii pentru a cere primirea în cinul monahal (de la mono – monahos singur) fie că fuseseră domni (ca un Vlad Călugărul) sau mari boieri (precum banul Barbu Craiovescu, devenit călugărul Pahomie la ctitoria sa de la Bistrița, sau Neagoe Săcuianu ajuns Theodosie monahul la mănăstirea Aninoasa, chiar de el zidită) sau, cum erau cei mai mulți, oameni simpli, unii neștiutori de carte, ce trudiseră până atunci pe ogoare sau își câștigaseră existența din meserii sau negoț, tuturor nu li se cerea altceva decât credință, smerenie și ascultare.

Desigur că schimnicii retrași în munți sau în codrii adânci, cât mai departe de agitația vieții lumești, nu știau și nu înțelegeau înaltele învățături palamite și nu aveau acces la subtilitățile teologice ale ortodoxiei hristocentrice. Ei își duceau viața conform tradiției creștine ce se țesea de la o mănăstire la alta, de la un schit la altul.

Era suficient însă ca un Nicodim de la Tismana, întemeietorul vieții monahale nord-dunărene, sau întâi stătători ai scaunelor mitropolitane românești să aibă destule cunoștințe teologice pentru a întreține corespondență pe aceste teme cu patriarhia ecumenică. Era suficient ca în mănăstirile și schiturile risipite în tot spațiul extracarpatic, călugări anonimi, ignoranți în privința dogmei, dar cu inima și cugetul curate să practice, în schimb, cu fervoare posturile, aspra asceză

¹⁴ R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale românești (secolele X XIV)*, București, 1974, p. 219–220.

¹⁵ *Călători...*, I, 192 (G. Reicherstorffer – 1541).

și rugăciunea fierbinte. Puritatea sufletului și puterea credinței veneau să compenseze lipsa învățături teologice; iar acestea au fost suficiente pentru ca în tot evul de mijloc viața monahală din Țara Românească și Moldova să se desfășoare la un autentic și înalt nivel de trăire duhovnicească ortodoxă.

Postul, rugăciunea, smerenia și dragostea erau virtuți ce se cereau oricărui bun creștin. Aceste virtuți trebuia cu atât mai mult să fie respectate de cei care alegeau „calea îngerească” sau monahismul¹⁶. Dimitrie Cantemir, altminteri, destul de critic la adresa contemporanilor lui, recunoaște, în plin secol al XVII-lea, că toți călugării păzesc cu atâta strictețe regulile Sfântului Vasile încât ar prefera să moară „de o sută de ori decât să pună în gură vreo bucățică de carne, chiar dacă le-ar porunci doctorul”¹⁷. De fapt, fără a fi încorsetată de norme rigide scrise, viața călugărească ortodoxă păstrează elemente din vechile Reguli ale Sfinților Pahomie, Vasile cel Mare și Teodor Studitul și modele de viață ce s-au transmis prin viu grai din om în om, din generație în generație¹⁸.

Conform acestui model de trăire, monahul este tipul creștinului care se consacră integral. Cel care ascultă de o autentică vocație călugărească va găsi, întotdeauna, fericirea în a dăruia decât în a primi, va alege tăcerea în locul vorbirii, pătimirea în locul văicăreliei, sărăcia în locul bogăției, liniștea și izolarea în locul relațiilor și a succesului, ascultarea și smerenia în locul înălțării de sine¹.

O viață austeră duceau, mai ales, călugării care se retrăgeau în sihăstrie. Chiar dacă acestea se întâlnesc și în Țara Românească, mai ales în zona Buzăului, preponderența lor pare să fi fost cu mult mai mare în Moldova. La 1644, un călător străin²⁰ nota că în „această țară sunt mulți pustnici care urmează o regulă foarte aspră de trai locuind în ascunzătorile cele mai pierdute ale munților și în peșterile râpelor, și abia arătându-se privirii omenești. Ei se abțin de la mâncarea cărnii, se tot hrănesc cu legume și purtând ciliciul, ei se mortifică prin nemâncare și stăruiesc numai în contemplarea lucrurilor cerești. Ei nu știu nimic despre neînțelegerile dintre greci și latini, ci imitând viața lui Hristos și a Sfântului Ioan Botezătorul, feriți de orice legătură cu oamenii se îndeletnicesc cu rugăciuni și, în timpul zilei, muncesc cu mâinile”. Observațiile sunt, după cum se vede, corecte, Paul Beke remarcând îmbinarea dintre caracterul contemplativ și activ, dintre *ora et labora*, care a fost definitoriu pentru monahismul românesc.

O altă notă distinctă întâlnită, mai ales, în Moldova, este existența micilor mănăstiri care se pot vinde și cumpăra de mireni. Practica aceasta a fost consemnată încă din veacul al XV-lea, dar ea era valabilă și în secolul al XVII-lea. Așa, de exemplu, la 8 iulie 1651, jupânița Măriuța a răposatului Simion

¹⁶ Despre monahismul românesc, vezi N. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, vol. I, p. 302 și 564 și vol. II, p. 216–229.

¹⁷ D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, București, 1973, p. 359.

¹⁸ Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 59.

¹⁹ N. Steinhardt, *Dăruind vei dobândi*, București, 1994, p. 291–292.

²⁰ *Călători...*, V, 278. (Paul Beke).

Gheuca, fost mare medelnicer, dăruiește lui Toader Palade, fiul lui Palade vistier, satul ei Băcanii făcut cu soțul ei, împreună cu vecinii, curțile boierești și biserica din sat pentru a avea grijă de ea cât va trăi²¹.

În Țara Românească daniile sau vânzările de ctitorii religioase sunt mai rare decât în Moldova. Totuși, un Dumitru din Drajna vinde lui Hrizea marele vornic biserica din Drajna făcută pe locul vornicului, cu tot ce este în biserică, cu icoanele „și cu averile” pentru 3 000 de bani²².

Desigur, ctitorul, cel care-și întrupase în piatră dragostea și smerenia sa față de Dumnezeu, în speranța iertării păcatelor și a împăcării cu Divinitatea, trebuia să aibă grijă și de propria-i zidire. Așa, bunăoară, la 2 mai 1700, Teodosie, mitropolitul Țării Românești, ajuns la vreme de bătrânețe se gândea la soarta ctitoriei sale, schitul Cetățuia de la Râmnicu Vâlcea, considerând că „fără de om purtător de grijă – ca să-l doară inima”, schitul nu va putea dăinui căci, „schimbându-se oamenii, împreună cu vremurile și obiceiurile”, lăcașul ar putea decade²³.

De altfel, ideea de a găsi un om inimos este mai veche în familia mitropolitului. Cu ani în urmă, în 1667 noiembrie 26, vărul său primar, Vasile, arhimandritul mănăstirii Tismana, având mari necazuri, este obligat, pentru a face rost de bani, să vândă, prin intermediul surorilor sale, o vie ce-o avea la Cetățeni. S-au gândit că cel mai bine ar fi să o vândă rudei lor, mitropolitului Teodosie, „că-l va durea inima și-l va pomeni pururea la sfânta și dumnezeiasca liturghie, durându-l inima ca de al său frate”²⁴.

Într-o societate eminamente masculină, mănăstirile de călugărițe sunt puțin numeroase, iar adesea femeile care îmbracă schima monahală sunt spre apusul vieții. Faptul pare să-l fi surprins pe P. B. Bakšić, care, trecând prin Țara Românească, în 1640, și prin Moldova în 1641, remarcă, de fiecare dată că majoritatea monahiilor nu sunt decât „niște bătrâne care nu mai sunt de nici un folos în lume”²⁵.

Dar și mulți bărbați se călugăreau la o vârstă înaintată, uneori chiar în preajma morții. Pe lângă cei, puțini numeroși, care deținuseră, în mirenii, importante dregătorii, marea majoritate o formau oamenii de stare mijlocie, precum Dobre, vătaful de grădinari domnești devenit călugărul Dionisie²⁶ sau Mișu neguțătorul din București care se va numi Misail călugărul²⁷, dar mai cu seamă, cei de origine modestă, despre care însă documentele nu vorbesc.

²¹ N. Iorga, *Studii și documente privind istoria românilor*, VI, p. 21–22.

²² DRH, B, vol. XXIII, București, 1969, p. 374.

²³ Arh. St. București, ms. 136, f. 285v.–286.

²⁴ A. Sacerdoțeanu, *Arhimandritul Vasile Tismăneanul și mitropolitul Teodosie*, în MO, XV (1963), nr. 7–8, p. 548 și doc. la p. 557–558).

²⁵ *Călători...*, V, 216 și 244. Pentru călugărițe, vezi și *ibidem*, 24 (Paul Bonnici – 1632) și *ibidem*, VII, 98 (Vito Piluzzi – 1670).

²⁶ G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1634–1800)*, I, p. 54.

²⁷ N. Iorga, *Studii și documente*, V, 310.

Intrarea în cinul călugăresc era percepută ca un semn că Dumnezeu însuși te-a ales printre cei vrednici de a-i sluji Lui. O spune chiar marele ban Pârvu Craiovescu, care, lăsând la 14 aprilie 1529 mănăstirii Tismana satul Turceni, menționează: „Eu dar, robul stăpânului domnului Dumnezeu și mântuitorul nostru Iisus Hristos, Pârvul ban al Craiovei, care am fost împreună într-această lume cu voi toți, până în vremea aceasta, iar acum *m-a despărțit Dumnezeu și m-a iubit* (subl. ns. I.Ț.) din mijlocul vostru și mă desparte de această lume a vieții deșarte și de voi”²⁸.

În tradiția spiritualității ortodoxe, din vremuri îndepărtate, intrarea în cinul monahal se face prin rânduiala tunderii²⁹. Autorul acestei reguli călugărești nu este cunoscut. Elemente din ritual existau încă din timpul Sfântului Pahomie. Nichita Stethatul arată că în secolul al X-lea, în viața Sfântului Simeon Noul Teolog există în obștea sa o „ceremonie a tunderii” și că se schimba numele.

Ritualul, de o solemnitate deosebită, se desfășoară, de obicei, seara sau noaptea și este același pentru toți, bărbați și femei. El este însoțit de depunerea celor trei voturi monahale: castitatea, sărăcia, ascultarea și de schimbarea numelui. Întregul ceremonial semnifică moartea omului mirean și renașterea lui într-o lume a cărei unică rațiune de a fi este slujirea lui Dumnezeu și ajutorarea aproapelui.

Cei care ar fi îndemnat pe vreun călugăr să-și părăsească mănăstirea și rasa monahală înfruntând astfel, însăși voința divină, erau pedepsiți atât în *Cartea românească de învățătură*³⁰, cât și de *Îndreptarea legii*³¹ cu tăierea capului („Cela ce va scoate din mănăstire pre vreunul di cea ce cearcă să să facă călugăr, acelaia capul să i se taie. Cela ce va îndemna pre altul să leapede rasele, capul să i se taie”).

Dacă totuși vreun călugăr, din propriul său gând renunța la rasa monahală, era mai întâi afurisit, iar apoi, dacă persista în această hotărâre, era socotit eretic și putea fi pedepsit ca atare fiind predat „la giudețul cel mirenesc să-l certe”³².

Toată averea celui care renunța la călugărie rămânea mănăstirii. De altfel, testarea se făcea la intrarea în mănăstire. Primirea în mănăstire se putea face de la vârsta de zece ani, dar dispunerea de propriile bunuri materiale se făcea după șaisprezece—șaptesprezece ani. În caz de desherență, toată averea rămânea mănăstirii. Dacă monahul avea copii, averea se împărțea între el și aceștia în cote egale, partea lui revenind mănăstirii³³.

²⁸ DRH, B, vol. III, București, 1975, p. 115–116.

²⁹ Pentru tot ritualul tunderii monahale, vezi Antonie Plămădeală, *op. cit.*, 39–48.

³⁰ *Carte românească de învățătură*, ed. crt., București, 1961, p. 179, glava 67, zacea 7 8.

³¹ *Îndreptarea legii*, p. 148, glava 124 (formularea este identică cu cea din *Cartea românească de învățătură*).

³² *Carte românească...*, p. 180, glava 68, zacea 1.

³³ *Îndreptarea legii*, p. 153–154, glava 132.

În mănăstirile din Țările Române, traiul a fost organizat chinovitic (Sfântul Vasile fiind teoreticianul, prin excelență, al vieții în comun), cât și idioritmic.

Deși, potrivit prerogativelor canonice, mitropolitul avea dreptul să așeze egumeni în lăcașurile de cult³⁴ marile mănăstiri, mai ales din Țara Românească, au beneficiat de samovlastie, adică de dreptul soborului de a-și alege egumenul fără amestec din partea altor autorități.

Chiar dacă au mai fost situații când domnii și-au îngăduit să numească egumeni, Mihai Viteazul în 1596³⁵ și Miron Barnovschi în 1626³⁶ reîntăresc soborul mănăstirii ca organ electiv. Văzând că în vremurile din urmă, toate bunele obiceiuri din trecut au fost stricate și că prin mai multe mănăstiri sunt oameni fără frică de Dumnezeu care s-au apucat mai mult să agonisească pentru ei decât să poarte de grijă sfintelor lăcașe, domnitorul Moldovei, Miron Barnovschi, cheamă la Iași, la 20 septembrie pe mitropolitul țării, Anastasie, episcop de Roman, pe Evloghie, episcopul de Rădăuți, și pe Mitrofan, episcopul de Huși, împreună cu tot sfatul domnesc pentru a reglementa împreună viața cinului monahal³⁷.

Se hotărăște ca toate mănăstirile din țară să fie de obște (chinovitice) conform Sfintei Scripturi și a învățăturii sfintelor sinoade ecumenice. Așadar, nici un călugăr să nu îndrăznească să spună „cesta al meu, cesta al tău”, căci în acest caz nu se mai poate vorbi de viață călugărească, ci de „săbtorul tălhărescu”. Obștea să țină toate lucrurile în comun.

Masa se ia în comun la trapeză, mâncarea și băutura să fie aceeași pentru toți, iar egumenii și stareții „să nu facă [...] mâncări altele și deosebi de cei mai săraci, ce într-un chip să mănânce și să bea toți, ca frați”³⁸.

Egumenul trebuie să fie ales anual de soborul mănăstirii, să fie preot și să se poarte „fără fătărie”. Dacă starețul, care va fi ales, nu poartă de grijă mănăstirii, ci face „după samovoliia sa, în mâncări și-n beții și în strunsură, unul ca acela să fie scos din stăreție ca o oaie răioasă”³⁹.

³⁴ Așa cum rezultă încă din actul Patriarhiei ecumenice din 1372 prin care Hariton, mitropolitul Ungrovlahiei, avea dreptul „să așeze părinți duhovnicești și igumeni în cinstitele locașuri de acolo”; vezi Vasile Muntean, *Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine (până la 1600)*, în ST, nr. 1–2, 1984, p. 74.

³⁵ DRH, B, vol. XI, p. 205. Sinodul de la Târgoviște la care au participat mitropolitul Eftimie și episcopul Theofil Râmniceanu și Luca episcopul Buzăului, toți egumenii, preoții, călugării și toți marii dregatori ai sfatului domnesc. Hotărârile luate atunci, în 1596, sunt reînnoite și reactualizate și de hrisovul din 1664, aprilie 18, dat de Grigore Ghica voievod, cu acordul mitropolitului Ștefan, a episcopilor Ignatie de Râmnic și Serafim de Buzău și a altor egumeni și mari dregători (Arh. St. București, Doc. ist., XCIV/1).

³⁶ DRH, A, XIX, p. 146.

³⁷ Documentul s-a păstrat în două exemplare, unul destinat mănăstirii Dragomirna (Arh. St. București, Doc. ist., LXXXVI/14, celălalt mănăstirii Sucevița. Pentru detalii, vezi Al. Mareș, *Crestomația limbii române vechi*, vol. I (1521–1639), București, Editura Academiei Române, 1994, p. 187–190.

³⁸ *Ibidem*, p. 188.

³⁹ *Ibidem*.

Miron Barnovschi va relua unele precizări din acest important regulament și în actul prin care reglementează viața monahală din ctitoria sa, mănăstirea Hangu: „Pe care va alege săborul a fi egumen să fie preot, iar nefiind preot să nu să facă egumen”⁴⁰. [...] La mâncare, la băutură, ce va mânca și ce va bea egumenul, aceea să fie la toți călugării într-un chip”.

Egumenul și soborul puteau îngădui oamenilor „din toate limbile” să intre în mănăstire, cu excepția ungurenilor care „nici de cum să nu-i primească a să călugări acolo”.

Pentru ca aceste norme de viețuire să nu se uite, domnul mai hotăra ca „uricul obștii și acestu testament de așădzare mănăstirii să să citească de trei ori într-un an” și stabilea și când să se facă această rememorare.

În același spirit este și actul dat de patriarhul Chiril al Constantinopolului, la cererea călugărilor de la mănăstirea Bistrița din Țara Românească, de a-și alege singuri egumenul din mijlocul lor „nu din altă parte, pentru că adesea s-a întâmplat ca venind alții din afară să pricinuiască pagubă însemnată mănăstirii”⁴¹. De aceea, cel care va fi ales egumen trebuia să fie cel mai vrednic având îndatorirea de a nu permite apariția neînțelegerilor și de a cultiva, în sânul obștii, frica de Dumnezeu și evlavia. Actul interzicea, totodată, mitropolitului, sub amenințarea blestemului nedezlegat, de a modifica hotărârea patriarhală.

Căci patriarhul, care hirotonisește pe mitropolit este însuși obrazul viu și însuflețit al lui Hristos⁴², după cum domnul, care este uns de mitropolit, este fiul spiritual al acestuia⁴³.

Deși slujitorii bisericii ar fi trebuit să fie exemplul de conduită morală, unii dintre ei se lăsau ispitiți mai mult de firea lor omenească decât de cea duhovnicească, umblând cu înșelătorii și minciuni. Așa era egumenul Gligorie de la mănăstirea Jitian care pierde în 1626 septembrie 5 procesul cu Florica, fiica lui Radu comis Calotescu „pentru că a pârât fără dreptate și cu zapise mincinoase” pe care domnul Alexandru Coconul le va rupe în divan⁴⁴. Alții nu ezitau să ia mită și să aprecieze, mai mult decât se cuvenea, unei fețe bisericești, calitatea vinurilor, cum era acel călugăr Teodor de la mănăstirea Voroneț despre care ceilalți călugări mărturiseau, în 1634, august 2, că „iaste un om bețiv și să pritivește mazădii <mită>”⁴⁵.

⁴⁰ DRH, A, XIX, p. 220–222 (doc. din 1627, martie 20, Iași).

⁴¹ *Ibidem*, B, XXIII, p. 4 (doc. din 1630 ianuarie, indiction 13).

⁴² *Îndreptarea legii*, p. 75, glava 5.

⁴³ DRH, A, I, 30–31; DIR, A, veac XVI, vol. II, p. 7.

⁴⁴ DRH, B, XXI, p. 264.

⁴⁵ DRH, A, XXII, 265. În 1612, Luca mitropolit de Târgoviște, Efrem episcop de Râmnic, Chiril episcop de Buzău hotărâsc ca egumenii mănăstirii Cozia să fie aleși dintre călugări, cu voia preoților și a călugărilor din mănăstire, după învățătura patriarhului Eremia scoasă din grecește „pe limba românească ca să poată și alții citi și socoti”, punând blestem asupra celor ce *dobândesc egumenia prin mită* (subl. ns. I.Ț.) de la boieri, spărgând și sărăcind mănăstirile, pentru că este lege mai dinainte și „stă neclintită de pravilă” ca să fie ales egumenul dintre călugării de la mănăstire, nu dintre boieri și mireni; să-l aleagă pe ce-l pe care-l știu că este om bun, chipeș și destoinic, pentru a înmulți bunurile mănăstirii și a face pace între frați.

În tot evul de mijloc prestigiul social al preoților și călugărilor era deosebit de vreme ce, în plin veac al XVII-lea, în divanul domnesc, unde toți cei care se adresau domnului trebuia să-i vorbească stând în genunchi cu capul descoperit, preoții și călugării nu-și scoteau comănacul și nici nu îngenuncheau când vorbeau cu principele⁴⁶.

Cu toate acestea, din motive pur materiale, nu arareori mănăstiri și biserici au fost jefuite de odoare sau distruse, iar călugării uciși și prigoniți. Așa s-a întâmplat în secolul al XVI-lea sub Despot Heraclid (1561–1563) sau sub Ioan vodă (1572–1574), dar și în secolul al XVII-lea, când Radu Leon, în a doua domnie nu ezită, la sfatul grecilor – specifică cronică – să ia argintăria de la mănăstiri și să o topească pentru a face tipsii, scări și „șale ferecate”. Și ca și cum acestea n-ar fi fost destul „au luat și două inele de aur cu pietre scumpe din degetele lui sfinți Nicodim, care lăcuiește cu sfințele moaște ale lui în sfânta mănăstire den Tismana”⁴⁷. Să nu uităm însă că *Îndreptarea legii* din 1652 stipula că cel ce va fura din biserică orice lucru ce va fi sfințit să se pedepsească cu spânzurătoarea⁴⁸.

La abuzurile săvârșite asupra mănăstirii de unii domnitori, cum am arătat mai sus, se adăugau jafurile la drumul mare făcute de tot felul de tâlhari. Așa bunăoară, în zilele lui Radu Mihnea, niște tâlhari au prins și ucis, chiar în incinta mănăstirii, pe egumenul Răzbici de la mănăstirea Menedec⁴⁹; alții au furat⁵⁰ de la un călugăr al mănăstirii Tismana pe care l-au prins și torturat, peceteile de la hrisoavele ce se aflau asupra lui. Prădat de hoți a fost și popa Dragomir din satul Pâscov⁵¹, județul Buzău.

De aceea, pentru a preveni astfel de situații, domnii au scutit, de-a lungul timpului, de dări unele sate ale mănăstirilor pentru a asigura în schimb paza lăcașurilor religioase; „de hoți, să nu intre în mănăstire să ucidă călugării sau să facă altă pagubă”⁵².

Lăcașuri de cult și cultură, marile mănăstiri mai puteau fi și puncte de supraveghere și rezistență în sistemul de apărare al Moldovei și al

⁴⁶ *Calători...*, V, 206 (P. B. Bakšić, *Descrierea Țării Românești*, 1640).

⁴⁷ *Istoria Țării Românești 1290–1690. Letopisețul Cancatuzinesc*, ed. crt. C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 158.

⁴⁸ *Îndreptarea legii*, p. 318, glava 346, zacea 8.

⁴⁹ Arh. St. București, Episcopia Buzău, XXXVII/16 (doc. din 1643 august 8); vezi și Pecetei 61, hrisovul din 1643, august 10.

⁵⁰ DRH, B, XI, 31. Pentru furt și tâlhărie, *Îndreptarea legii* prevedea pedeapsa cu spânzurătoarea (*ibidem*, glava 346, zacea 11).

⁵¹ Documentul din 1662, februarie 25, aflat în Colecția Institutului „N. Iorga”.

⁵² DRH, B, XXII, 57 (doc. din 1628, martie 8) și *ibidem*, XXV, 195 (doc. din <1636–1637> ianuarie 8). Ambele documente sunt date pentru mănăstirea Menedec, jud. Buzău.

Țării Românești, conceput în spiritul doctrinei militare a unei defensive active în condițiile lipsei cetăților și a prezenței raialelor turcești de-a lungul Dunării⁵³.

Înșirându-se în regiunea de graniță și în jurul reședințelor domnești, ctitoriile lui Matei Basarab, de exemplu, acopereau principalele zone strategice: sud-carpatică (mănăstirile Tismana, Arnota, Govora, Câmpulung, Brebu); dunărene (mănăstirile Strehaia, Sadova, Brâncoveni, Drăgănești, Negoști, Slobozia, Măxineni); spre Moldova și spre drumul care venea de acolo (mănăstirile Măxineni și Pinu); București (mănăstirile Căldărușani, Plumbuita, Plătărești); Târgoviște (mănăstirile Câmpulung și Brebu așezate pe căile de acces spre vechea capitală domnească). Aceste mănăstiri erau, în marea lor majoritate, puternic întărite⁵⁴, fapt consemnat și de o serie de mărturii contemporane.

De asemenea, în apropierea lor se aflau puternice garnizoane de călărași și de dorobanți. Astfel, pe linia sudică se înșirau unitățile de slujitori la Strehaia, Craiova, Caracal, Rușii de Vede, Hodivovaia, Lichirești, Orașul de Floci; Bucureștii și Târgoviște erau apărate, la rândul lor, de garnizoane proprii, ca și la Buzău, unde vegheau la granița de nord-est a țării.

Lanțul de mănăstiri domnești întărite, din care unele aveau, nu întâmplător, hramuri de sfinți militari⁵⁵ era completat de câteva ctitorii boierești⁵⁶, ridicate, neîndoind, din îndemnul domnului. Avem în vedere mănăstirile întărite de la Topolnița, Polovragi și Brebu, din regiunea submontană, mănăstirile Gura Motrului, Plăviceni și Flămânda din preajma Dunării, majoritatea construite în anii imediat următori mănăstirilor mateine în preajma cărora se aflau.

Unele mănăstiri, ca Snagovul, de exemplu, sau Tismana mai erau folosite și ca locuri de reclusiune. Așa bunăoară, Cârstea Drăgoescu, mare postelnic, dăruiește în 1688 octombrie 26 mănăstirii Tismana vii cu case și livezi în dealul Pitești deoarece căzând în urgie și „trimitându-mă măria sa aici la Tismana ca să fiu la închisoare”⁵⁷ a văzut că mănăstirea are nevoie de hrană.

De altfel, efortul financiar uriaș făcut în secolele XV—XVII de domnie și de boierime, iar în perioada următoare și de alte categorii sociale, în zidirea de mănăstiri și biserici și înzestrarea lor cu întinse domenii întărite cu imunități,

⁵³ R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVIII-lea*, București, 1947, p. 408–412. Vezi și N. Stoicescu, *Le rôle des monastères et des églises fortifiées dans la défense des pays roumains*, în RRH, t. XVIII, 1979, nr. 1, p. 181–185.

⁵⁴ *Călători...*, V, p. 208; *ibidem*, VI, p. 102, 199, 221, 277; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 219–221.

⁵⁵ Arhanghelii Mihail și Gavril la mănăstirile: Arnota, Brebu, Negoesti, Slobozia, Sf. Dimitrie la Căldărușani; Sf. Mercurie la Plătărești. N. Iorga, *Istoria romanilor*, VI, București, 1938, p. 87; N. Stoicescu în *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, I, *Țara Românească*, Craiova, 1970, da hramul tuturor mănăstirilor; R. Theodorescu, *Epoca lui Matei Basarab, răscruce a vechii culturi românești*, în RdI, t. 35, 1982, nr. 12, p. 1 331, 1 333.

⁵⁶ Pentru ctitoriile boierești din vremea lui Matei Basarab, vezi V. Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, București, 1988, p. 221.

⁵⁷ Documentul din 1688, octombrie 26, aflat în colecția de documente a Institutului „N. Iorga”.

țărani aserviți, robi, privilegii de tot felul nu își are explicația decât în convingerea profundă și sinceră a oamenilor că ofrandele pe care le-au adus, fiecare după putință, lui Dumnezeu, le vor fi de sprijin în viața pământească și de *captatio benevolentiae* la Judecata de Apoi care avea să le decidă locul în viața de dincolo.

Modificarea raporturilor politico-militare în bazinul mediteraneean, în urma războiului otomano-venețian (mai 1570–martie 1573), în favoarea Sublimei Porți, Serenissima Republică pierzând Ciprul și acceptând să plătească o despăgubire de 300 000 de ducați, nu va rămâne fără ecou nici în spațiul nord-dunărean.

Mulți autohtoni vor lua drumul exilului spre pământuri mai ospitaliere. Unda acestei noi expansiuni a diasporei grecești va ajunge în Țările Române la sfârșitul veacului al XVI-lea și în primele două-trei decenii ale secolului următor.

Pătrunderea, tot mai puternică în veacul al XVII-lea, a elementelor levantine, pe care documentele vremii le numesc cu termenul generic de „greci”, pătrundere sprijinită de domnii grecofili, a dus la acapararea, în principal, a dregătoriilor care aduceau mari și imediate venituri. De asemenea, viața monahală românească s-a aflat și ea sub presiunea crescândă a acelorași elemente alogene, care prin mită și prin aroganța pe care le-o dădea conștiința că domnul însuși îi sprijinea, au acaparat multe mănăstiri în țară. Așa rezultă din actul domnesc dat în 1626 (februarie–iunie) de Miron Barnovschi mănăstirii Hlincea, prin care îi dăruia un loc domnesc din hotarul târgului Iași pentru a se stabili acolo călugării scoși de la mănăstirea Aron Vodă, de Radu Mihnea, care permisesse așezarea în mănăstirea aceea a călugărilor „streini veniți din Țara Grecească” în timp ce monahii români au fost siliți să umble „din mănăstire în mănăstire carii pre unde au putut”⁵⁸.

Despre alungarea călugărilor români din mănăstiri de către străini vorbesc și alte mărturii ale vremii.

Călcarea obiceiurilor țării de către domni și mitropoliți care erau „oameni strini încă nu cu lege sfântă, ci cu neamul, cu limba i cu năravurile cele rele, adică greci”⁵⁹ a determinat reacția promptă, în 1631, a lui Leon Tomșa, apoi a lui Matei Basarab și a urmașului său, Constantin Șerban, care decid dezînchinarea mănăstirilor care fuseseră trecute sub autoritate străină prin „orbitoarea mită” și înșelăciune, fără asentimentul ctitorilor. Așa era cazul mănăstirilor: Tismana, Argeș, Brădet, Dealu, Glavacioc, Snagov, Mislea, Valea, Tânganu, Potoc, Râncăcirov, Menedec. Vândute și „cârciumărite de acei streini” fuseseră și Cozia, Bistrița, Govora, Cotmeana, Iezerul, Gura Motrului ș.a. Rămân închinat doar mănăstirile pe care ctitorii înșiși le-au închinat fiecare unde a dorit.

⁵⁸ DRH, A, XIX, 14.

⁵⁹ Documentul din 1657 mai 14 de la Constantin Șerban (Arh. St. București, Doc. ist., XI/239).

Conflictul va reizbucni, de data aceasta deschis, în 1710. Întâiul stătător al scaunului mitropolitan al Țării Românești era atunci Antim Ivireanul, georgian de origine, dar contopit pe deplin cu interesele neamului care l-a primit în mijlocul său.

Administratorii mănăstirilor închinat Sf. Mormânt tocmai primiseră poruncă de la Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, ca să se considere legați direct de Sf. Mormânt, peste Patriarhia ecumenică, și fără a mai avea obligația de a pomeni la sfintele slujbe pe mitropolitul locului.

Antim îi scrie la 16 decembrie 1710 lui Hrisant, ce se urcase în scaunul patriarhal doar cu un an mai înainte și cu care Ivireanul era prieten, că are „grele nemulțumiri ce durează de multă vreme”⁶⁰.

Antim aduce argumente și afirmă hotărât că pretențiile lui Hrisant sunt o încălcare de canoane.

Înțelegând să apere cu demnitate și fermitate drepturile mitropoliei pe care o reprezenta, Antim adresează, în același timp, o scrisoare și patriarhului ecumenic, Atanasie, în care vorbește despre îndrăzneala lui Hrisant și-l întreabă, cu ironie, pe patriarhul de la Constantinopol dacă nu cumva a renunțat la prerogativele sale. Apoi continuă: „Este firește lucru vrednic de răs fiind împotriva legii și a canoanelor să zică cineva că domnește obiceiul ca patriarhul Ierusalimului să fie pomenit... și mai de răs să zici că se găsesc în Ungrovlalia mănăstiri supuse patriarhului de Ierusalim”⁶¹.

Este cu atât mai vrednic de respect zbuciumul lui Antim în apărarea drepturilor bisericii sale cu cât, în Moldova vecină, mitropolitul Ghedeon îngăduise, cu supunere, controlul călugărilor greci asupra averilor mănăstirești.

În pofida acestor măsuri, influența călugărilor greci care „înșeală chiar pe dracu”⁶² nu a fost deloc benefică. Despre aceeași criză a vieții monahale datorată controlului străinilor care „ce au vrut ei supt putiare lor, acia au făcut” se vorbește și în scrisoarea din 30 iulie 1700 a lui Antioh Cantemir către Sava, mitropolitul Sucevei⁶³.

Unii călugări – spun mărturiile vremii – au ieșit din mănăstiri și stau pe la țară, pe la neamuri sau pe la curțile boierești, iar mănăstirile rămân fără de monahi; alții umblă după treburile lor și neglijează treburile obștii astfel încât s-au „stricat cu totul podvigul călugăresc și obiciaile ciale bune a svinților părinți”. Soluția era una și radicală. Călugării, aflați în astfel de situații, să fie luați „de grumazi” și cu tot ce au să fie trimiși la mănăstirea de metanie. Cu toate că același veac al XVII-lea a adus și o criză a vieții monahale, după cum am văzut, fundațiile religioase au constituit, de-a lungul întregului ev mediu românesc,

⁶⁰ Fanny Djindjhașvili, *Antim Ivireanul. Cărturar umanist*, Iași, 1982, p. 37.

⁶¹ *Ibidem*, p. 39.

⁶² Caracterizarea aparține starețului Leontie (1701), *Călători...*, VIII, p. 188.

⁶³ N. Iorga, *Studii și documente*, V, 97–98.

ca pretutindeni, de altfel, principalele puncte de iradiere culturală, ca centre de instruire, unde se formau oameni de carte inițiați în tainele slovelor. Consemnarea tradiției și a prezentului istoric, inovația culturală reprezintă tot atâtea coordonate pe care se desfășura viața spirituală a mănăstirilor.

După cum arăta N. Iorga, „smeriții călugări ori umilii preoți de mir au dat poporului, ei singuri aproape, toată învățătura, au înzestrat neamul cu o limbă literară, cu o literatură sfântă, cu o artă în legătură cu gustul și cu nevoile lui au sprijinit statul, fără să se lase a fi înghițiți de dânsul, au călăuzit neamul pe drumurile pământului fără a-și desface ochii de la cer și au ridicat mai sus toate ramurile gospodăriei românești – dând istoriei noastre cărturari, caligrafi, sculptori în lemn, argintari, oameni de stat, ostași, mucenici și sfinți”⁶⁴.

Să mai adăugăm aici faptul că mulți înalți ierarhi au îndeplinit, adeseori, misiuni diplomatice⁶⁵, uneori slujindu-și cu loialitate domnitorul, alteori nefiind vrednici de încrederea ce li se acordase, ca acel Eftimie II, mitropolitul Țării Românești (1594–1602), care a avut un rol negativ în semnarea tratatului din 20 mai 1595 de la Alba Iulia.

Nu același lucru se poate spune despre Varlaam al Moldovei (1632–1653). După ce ca arhimandrit al Mănăstirii Secu a fost trimis, în 1628, de Miron Barnovschi la Moscova pentru a comanda două icoane, mai târziu, în calitate de mitropolit, va mijloci împăcarea dintre Vasile Lupu și Matei Basarab în 1644⁶⁶. Tratatul a fost încununat de succes urmând o perioadă de pace în timpul căreia Vasile Lupu zidește la Târgoviște biserica Stelea, iar Matei Basarab înalță o biserică la Soveja, în Moldova.

Ignatie Sârbu, mitropolitul Țării Românești (1653–1655; 1659) este trimis de Constantin Șerban în solie, în mai 1655, în Transilvania pentru a solicita sprijinul principelui Gheorghe Rákóczy al II-lea, iar mai târziu va mai face un drum în Ardeal pentru a reprezenta interesele lui Mihnea al III-lea. După uciderea acestuia, se retrage la mănăstirea Cozia, unde moare în 1662.

În Moldova contemporană, mitropolitul Ghedeon (1653–1659) este trimis la Moscova de domnul Gheorghe Ștefan, în 1656, pentru a încheia o alianță antiotomană cu țarul Rusiei, Alexei Mihailovici.

Tratatul a fost mediat de patriarhul Paisie al Ierusalimului. La 17 mai 1656 se încheie primul tratat de alianță între Moldova și Rusia prin care țarul lua Moldova sub „ocrotirea” sa. Tratatul nu a avut nici o urmărire în planul relațiilor politice.

⁶⁴ Idem, *Istoria bisericii românești*, I, ed. II, București, 1929, p. 4–5.

⁶⁵ Georgescu Ilie, *Ierarhi români soli diplomatici în veacurile XVI–XVII*, în ST, 1957, nr. 3–4, p. 262–271.

⁶⁶ M. Păcurariu, *Biserica Ortodoxă Română slujitoare a păcii în istoria poporului nostru*, în BOR, XCVIII, nr. 9–10, sept.–oct., 1980, p. 1 020–1 046. Pentru rolul de diplomați al înalților ierarhi, mai vezi și Berechet Șt. Gr., *Biserica și domnia în trecutul românesc*, în BOR, LXIII, nr. 9, sept. 1945, p. 424–442.

În 1684 se îndreaptă, tot spre Moscova, o solie condusă de mitropolitul Dosoftei al Moldovei (1671–1686). Domnitorul Ștefan Petriceicu îl trimisese pentru a încheia o alianță antiotomană cu Rusia. Din cauza ciumei, Dosoftei nu a mai ajuns la Moscova, ci s-a oprit la Lavra Pecersca, unde a așteptat răspunsul țarului. Solia nu s-a finalizat, iar în 1686 Dosoftei va lua drumul pribegiei.

Deși în viața bisericească din Țara Românească și Moldova, rolul precumpănitor l-a avut cinul monahal, să încercăm să conturăm câteva aspecte legate de starea clerului de mir. Știrile referitoare la această categorie socială sunt și mai parcimonioase decât cele privitoare la călugărie. Existența lor este documentată în a doua jumătate a veacului al XIV-lea. Sunt amintiți în hotărârea sinodului patriarhiei ecumenice din mai 1359, privind strămutarea lui Iachint de la Vicina în scaunul Ungrovlahiei, ca și în actul mitropolitului grec Ieremia (c. 1393), prin care arunca anatema asupra domnului, vlădicilor, preoților și credincioșilor din Moldova⁶⁷.

Cu toate informațiile sporadice pe care le avem pentru veacurile XIV–XVII, trebuie avut în vedere faptul că în cadrul clerului monahal și de mir persoanele se aflau pe diferite trepte de pregătire. Printre ei, erau buni cunoscători ai tipicului slujbelor și aleși cărturari (cum au fost unii mitropoliți ai veacului al XVII-lea), unora dintre ei, domnii încredințându-le și importante misiuni diplomatice, după cum am arătat.

Pentru alții, puțină știință de carte pe care si-o însușeau pe la mănăstiri, iar apoi pe lângă episcopii și mitropolie se reducea, de obicei, la scris, citit și învățarea pe de rost a momentelor mai importante din slujbele sfintelor taine (exemplu taina botezului, taina cununiei) sau din slujba de înmormântare. Cunoștințele lor religioase se reduceau mai ales la ritual, căci despre înaltele înțelesuri dogmatice nici nu putea fi vorba.

Slujirea în limba slavonă, limba de cult a bisericii noastre ortodoxe în evul de mijloc, o limbă pe care preoții români de-abia o înțelegeau, a făcut să sporească dificultățile instruirii. De asemenea, în ambele categorii clericale se găseau și numeroși neștiutori de carte.

De aici, efortul pe care înalții ierarhi de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul veacului următor îl vor depune constant pentru ridicarea nivelului cultural a preoților, odată cu pătrunderea în biserică a limbii române.

Astfel, mitropolitul Teodosie al Țării Românești, în prefața la *Liturghia românească* din 1680, arată că preoții nu cunosc bine nici slujba, acest fapt provenind și din neînvățătură și din neînțelegerea limbii „care noai jalnic și plânsuros lucru este”⁶⁸.

⁶⁷ M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, p. 619.

⁶⁸ D. Furtună, *Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală și materială*, Vălenii de Munte, 1915, p. 12.

Mitropolitul Antim Ivireanul, care și-a slujit țara de adopție cu talent și dăruire, a depus stăruitoare eforturi pentru a mai risipi din ignoranța ce pusese stăpânire pe clerul mirean. În cartea pe care a tipărit-o spre folosul preoților, intitulată *Învățătură bisericească* (1710), vlădica Antim se destăinuie cu amărăciune: „Că între celelalte scârbe ce am de mă rănesc la inimă, iaste aciasta cea mai grea, dă mă întristez și mă mâhnesc mai mult, că văz între preoții mei atâta prostie, atâta neînvățătură și atâta nedumireală, cât cunosc că nu puteți face vreun ajutoriu sau vreun folos ticăloasei turme.

Și pentru acea multă prostie a voastră și neștiință la sfânta carte, m-am îndemnat, fiind cuprins de frica dumnezeiască, a vă înștiința cu această mică cărticea”⁶⁹.

În 1702, se publică la Buzău *Învățătura preoților pe scurt* în care se arată slujitorilor sfintelor altare cum trebuie săvârșite sfintele taine.

Ostenindu-se să tipărească tot mai multe cărți pentru învățătura preoților, Antim, ca unul ce cunoștea foarte bine delăsarea celor pe care trebuia să-i păstorească îi avertizează, de la început, pe cei care nu ar fi fost dispuși să-i urmeze îndemnul: „Să nu afle niminea pricină să zică că au pierdut-o <cartea> sau au ars în casa lui, sau i-au furat-o cineva, că nu se va putea îndrepta și să va da în rândul țăranilor”⁷⁰.

În plus, Antim cere în *Capete de poruncă la toată ceata bisericească* (Târgoviște, 1714) ca toți cei ce doreau, de atunci înainte, să devină preoți să meargă timp de „un an la episcop sau la vlădică pentru a învăța cele necesare preoției; iar cel ce va fi silitor, să învețe jumătate de an”⁷¹.

Sub aspectul regimului fiscal unii preoți erau scutiți de multe dări față de domnie. În secolele XV–XVI, preoții plăteau dările împreună cu locuitorii satelor unde păstoreau, fiind iertați de dări numai atunci când se acordau scutiri satului în care locuiau⁷².

Secolul al XVII-lea, cu fiscalitatea lui excesivă, va aduce mari dificultăți și preoților. Până spre sfârșitul veacului, statutul multor preoți era asimilat cu starea rumânilor. Pentru a le ușura situația, Alexandru Iliaș i-a iertat pe toți preoții de țară și de la orașe de bir și de alte dări puse asupra țării, în afară de dijma din stupi, de gorștină, de vinărici și birul vlădicesc; în schimb, ei „să fie numai de paza sfintelor besearici, și în zi și în noapte, cu bună pace”, după cum rezultă din documentul dat în București la 2 septembrie 1627 <1628>⁷³.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 13. Vezi și T. Nedelcea, *Cărți românești vechi. Predoslovii*, Craiova, 1994, p. 107.

⁷⁰ D. Furtună, *op. cit.*, p. 15.

⁷¹ V. Chițu, *Norme disciplinare în cărțile de învățătură pentru preoți din veacurile al XVII-lea–XVIII-lea*, în MO, XVIII, nr. 7–8, iul.–aug., 1966, p. 621.

⁷² N. Stoicescu, *Regimul fiscal al preoților din Țara Românească și Moldova până la Regulamentul Organic*, în BOR, nr. 3–4, 1971, p. 335.

⁷³ N. Iorga, *Studii și documente*, VI, 467–468.

O știre din 15 iunie 1629 tot din vremea lui Alexandru Iliaș, arată că preoții de la orașe plăteau doi galbeni anual, iar diaconii un galben și jumătate; cât privește „popii de la țeară”, aceștia plăteau numai jumătate din dările celor de la orașe.

La 22 mai 1635, Matei Basarab întârea din Brâncoveni preotului Ștefan și fratelui său Șerban, fiii popii Ștefan din Tătulești, să fie în pace, și slobozi de vecinie de către jupanița Călina și fiul ei Barbu paharnic care „s-au pus în spinarea lor” [...] Pentru că acești oameni mai sus spuși [...], ei au fost niște oameni slobozi, de umblau din sat în sat ca niște preoți. Și au fost în pace și slobozi”⁷⁴.

O gramată a patriarhului Dositei al Ierusalimului acordată la 1670 bisericii din Ludești – Dâmbovița a logofătului Stoica Ludescu amintește ca dări plătite de preoți, fără a le preciza cuantumul: birul popesc, haraciul și ploconul mitropolitului.

Creșterea dărilor îi făcea pe preoți să-și vadă amenințat statutul de privilegiați. Într-un document din 15 aprilie 1673 adresat de preoți domnului Grigore Ghica se spune că aceștia sunt împovărați de dări și din această cauză „au început a fugi și a să rășăpi care pre unde au putut, rămâind sfintele beserici pustii și închise, lipsite de toată sfânta și dumnezeiasca slujbă, murind creștinii nespovediți și neîndireptați, necuminecați și neslujiti după cum se cuvine și se cade pravoslavii noastre”⁷⁵.

Spre sfârșitul secolului al XVII-lea, Șerban Cantacuzino constata la 23 iunie 1682 că preoții erau „în rând cu țara” în ce privește dările și le acordă unele scutiri; ei formând o categorie fiscală distinctă.

În *Condica vistieriei* a lui Constantin Brâncoveanu trecuți sub termenul generic de „popii toți” sunt împărțiți în trei eparhii: popii mitropolitului, popii episcopului de Râmnic și popii episcopului de Buzău și erau supuși la numeroase dări⁷⁶.

La 27 aprilie 1714, Ștefan Cantacuzino iartă preoților dările către domnie rămânând doar cele către mitropolit și episcopi. Câteva zile mai târziu, la 4 mai 1714, același domn îi scutește și de darea văcăritului, la care preoții și mănăstirile fuseseră impuse cu un an mai înainte.

Amenințarea aceasta reală, de a-și pierde libertatea și statutul de privilegiați, trebuie să fi creat o reacție de rezistență, pe care o bănuim mai puternică în Moldova, de unde ne-au rămas informații mai bogate din care rezultă că domnia a trebuit să acorde, în mod repetat, scutiri de dări pentru preoți. Căci

⁷⁴ DRH, B, XXV, p. 103.

⁷⁵ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 337.

⁷⁶ *Ibidem*, 339. Tot pentru statutul fiscal al preoților, vezi și C. Bălan, *Biserica, clerici și citori în evoluția socio-politică a Țării Românești (sec. XVII a doua jumătate–sec. XIX primele decenii)*. Unele considerații, în RI, t. V, nr. 1–2, ian.–feb., 1994, p. 77–79.

„preoții noștri moldoveni, nu de multă vreme, sunt supuși la toate dările grele și de ocară și preoți fiind dau darea mirească și pentru a fi în pace, nu este de ajuns numai că-și plătesc ei capul, ci și pentru alți mireni li se pradă agoniseala lor. Și din pricina vieții lor nevoiașă și sărace, unii își leapădă preoția lor și fug în țări străine ca făcători de rele și sfintele biserici rămân fără preoți și oamenii mor fără împărtășanie și fără spovedanie”⁷⁷. Din documentele pe care le avem, se poate constata că în cadrul clerului de mir, cel puțin pentru Moldova, existau mai multe categorii care se diferențiau între ele prin privilegiile (în special scutiri de dări). Primii ar fi preoții și diaconii de la toate bisericile din Iași care beneficiază de mai multe scutiri succesive de la Petru Șchiopul (1585 februarie 13)⁷⁸; Miron Barnovschi (1626, august 28)⁷⁹; Moise Movile (1633, septembrie 9)⁸⁰ și Vasile Lupu (1634, iulie 8)⁸¹. Apoi erau preoții dela bisericile domnești din toată țara⁸², după cum rezultă din hrisovul lui Alexandru Iliaș, din 1632 iulie 8 dat din Iași prin care scutește pe preoții din Moldova de toate dările, în afară de darea steagului domniei, de care nu sunt scutiți decât preoții de la bisericile domnești⁸³. Urmau, după aceea, toți ceilalți preoți de mir din târguri și sate. Aceste privilegii erau acordate slujitorilor altarelor pentru că ei nu trăiesc „din altă agoniseală”, meserie sau comerț, „ci se hrănesc numai de la sfânta biserică”⁸⁴.

În schimbul acestor danii, preoții de mir erau datori să se roage lui Dumnezeu, în biserici, dimineața, la amiază și seara pentru oaste și pentru pacea întregii țări⁸⁵. Dacă însă preoții nu ar fi respectat pravila bisericească și nu ar fi ținut deschise tot timpul bisericile, după sfânta rânduială, să fie anatemitizați⁸⁶.

Clerul de mir nu a avut, după cum am arătat, nivelul de cultură al cinului monahal, din rândul căruia se alegeau înalții ierarhi ai bisericii române. Savantele probleme de dogmă în care, în veacul al XVII-lea, mitropoliți ca Varlaam și Dosoftei excelau, după cum o dovedesc strădaniile lor cărturărești, erau departe de cunoștințele teologice ale unui preot de țară.

⁷⁷ DRH, A, XXI, 181–191 (doc. din 1632, iulie 8, Iași).

⁷⁸ DIR, A, veac XVI, III, 268–269.

⁷⁹ DRH, A, XIX, 132–133.

⁸⁰ *Ibidem*, XXI, 490–491.

⁸¹ *Ibidem*, XXII, 200–202.

⁸² *Ibidem*, XXI, 189–191.

⁸³ *Ibidem*, XXII, 139–140 (Vasile Lupu dăruiește, în 1634 mai 14, bisericii domnești Sf. Nicolae din Iași un obroc în bani de 300 de zloți, alimente și haine și „de asemenea, unui popă câte patru oameni pentru muncă și diaconilor câte doi oameni, de asemenea”).

⁸⁴ *Ibidem*, XIX, 132–133.

⁸⁵ *Ibidem*, (doc. din 1626, aug. 28). O formulare identică și la doc. din 1634, iulie 8 (*ibidem*, XXII, 200–202).

⁸⁶ După *Îndreptarea legii* (p. 89, glava 33): „Anathema iaste despărțirea de Dumnezeu și împreunare și moștenire Satanei” [...] „nici un om credincios creștin să nu-și zică anathema, numai ce să zică ereticilor și călugărilor carii leapădă chipul”.

Deși se foloseau cărți de cult și se slujea în limba slavonă, puțini erau cei care înțelegeau ce se citea⁸⁷. Chiar dacă, la nivel popular, cunoștințelor religioase erau sintetizate doar de rugăciunea Tatăl Nostru și sfânta cruce, pe care și-o făceau cu mare evlavie, stăruința lor în credința ortodoxă a rămas nestrămutată. Și acest fapt a fost esențial.

Pravilele din secolul al XVII-lea, stipulează câteva norme privitoare la viața și conduita morală a preoților. Așa de exemplu, se stabilea că vârsta la care cineva putea fi hirotonisit ca preot era de treizeci de ani; diacon la douăzeci și cinci, ipodiacon la douăzeci și cântăreț la optsprezece⁸⁸.

În ierarhia ecleziastică, cinstea cea mai înaltă revine arhiereului care este „în locul lui Hristos și capul trupului besearecii”⁸⁹. De aceea, preoții și diaconii îi sunt datori cu smerita ascultare pentru „că aceștia de la arhiereu iar darul”.

Arhiereii să nu ia bani pentru hirotonire căci „cei ce vând darul duhului sfânt pre galbeni” o fac pentru iubire de arginți și astfel îl vând pentru a doua oară pe Hristos⁹⁰. De asemenea, nici preoții să nu ia bani pentru cuminecătură, căci neprețuitul trup și sânge ale lui Iisus Hristos nu sunt de vânzare, ci daruri dumnezeiești. Culpă se pedepsea cu pierderea preoției.

În cadrul comunității unde trăia preotul, a cărui slujbă „iaste numai să slujească împăratului și marelui arhiereu, domnului nostru Iisus Hristos”⁹¹ trebuia să fie model de conduită morală. Încălcarea ei atrăgea, după caz, caterisirea sau afurisirea.

Cu scoaterea din preoție se pedepseau fetele bisericești care profcrau injurii la adresa arhiereului (pentru insulte aduse altui preot sau diacon, cel vinovat era afurisit)⁹²; care erau proprietari de cârciumi („și clericul să n-aibă prăvălie de vânzare de vin, care să chieamă prost cârciumă”)⁹³, dar aveau în schimb dreptul legal de a da cu chirie astfel de localuri; care furau, jurau strâmb, duceau o viață desfrânată⁹⁴ erau alcoolici și jucau table, zaruri (coinace) și arșice (harjețile)⁹⁵ sau se îndeletniceau cu vrăjitoria⁹⁶.

⁸⁷ „Episcopii și preoții lor sunt atât de ignoranți încât puțini din ei – dacă nu niciunul – pot să înțeleagă ceea ce citesc, deoarece citesc în limba sârbească (= slavonă) pe care nu o cunosc și astfel nu înțeleg nimic nici ei, nici aceia care îi aud în biserică. Spun aceasta despre aceia care nu știu altceva decât buchele slavone, dar nu cunosc limba, căci în preajma domnului se găsesc și unii care știu câte ceva, fiind greci, dar cât privește pe cei din țară, aceștia sunt, așa cum am arătat mai sus, dar cu toate acestea sunt foarte îndărătnici și stăruitori în schismă” – nota P. B. Bakšić în 1641 (*Călători*, V, 225); vezi și *ibidem*, 205 și 343.

⁸⁸ *Îndreptarea legii*, p. 108, glava 58.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 100, glava 47.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 78, glava 9.

⁹¹ *Ibidem*, p. 125, glava 91.

⁹² *Ibidem*, p. 100, glava 47.

⁹³ *Ibidem*, p. 125, glava 91.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 78, glava 10 („Episcopul sau preotul sau diaconul carele va curvi, sau va fura, sau va jura strâmb, să nu mai facă liturghie”).

⁹⁵ *Ibidem*, p. 130, glava 104. Pedepșa era diferențiată: pentru episcopi, preoți și diaconi – caterisirea, iar pentru ipodiaconi, cântăreți și citeți – afurisirea.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 100, glava 65.

Cu afurisenia se pedepsea clericul care frecventa cârciumile (făcea excepție cel care se afla în călătorie și nu avea unde să găzduiască). De asemenea, legiuitorul mai prevăzuse, pentru vini mai mici, suspendarea, pe termen determinat, de la slujirea altarului. Astfel, preotul care mergea la vânatoare „să fie lipsit trei luni de popia lui”⁹⁷, iar cel care oficia liturghia în stare de ebrietate era suspendat pe o perioadă ce varia, după caz, de la douăzeci la patruzeci de zile⁹⁸.

Tipologia umană este atât de diversă încât sigur că au existat și persoane care erau departe de puritatea morală ce se cerea unui preot. Informațiile de care dispunem, deși laconice, ne fac să bănuim, că în acel sublim și paradoxal veac al XVII-lea, cinul preoțesc traversa și el o perioadă de criză. O spune însuși domnul Moldovei, Alexandru Iliaș, în 1632, iulie 8: „Și cinul preoșesc – glăsuiește hrisovul domnesc – se calcă în picioare de către mireni și oameni fără darul preoției (subl. ns. I.Ț.); căci nu se cunosc preoții a fi mai bine sau cu ceva mai presus decât mirenii, ci mai vârtos cu mult mai rea și mai de ocară le este preoților preoția decât mirenilor mirenia. Și ceea ce înaintea lui Dumnezeu este de cinste, aceea în țara noastră e de ocară și se află fapte mai fără credință și mai nelegiuite la creștinii noștri decât la oamenii necredincioși și păgâni și nu poate să fie acest lucru fără pedeapsă de la Dumnezeu”⁹⁹.

Paul de Alep, care peste douăzeci de ani vizita și el Moldova, făcea o distincție, pe care noi o considerăm exagerată și subiectivă, între preoții din Țara Românească și cei din Moldova. Dacă primii erau elogiați „pentru evlavie și cumpătarea lor”, ceilalți îl îngrozeau de-a dreptul: „Noi am văzut la ei un lucru de care să ne ferească Dumnezeu; preoții lor erau șefi de bandă” [...] <Ei> sunt cei dintâi care își încep ziua la crâșmă”¹⁰⁰.

În pofida acestor reproșuri, care indică niște carențe ale unor exponenți ai unei categorii sociale, care, în ochii oamenilor, ar fi trebuit să întruchipeze perfecțiunea, lor le-a revenit misiunea de a fi alături de enoriași în toate momentele majore ale trecerii prin viață, de la naștere și până la moarte.

În ciuda lipsurilor pe care le-am marcat aici, atât cât ne-a permis materialul documentar, acești preoți au reușit să dea și să mențină coeziunea sufletească a colectivităților pe care le-au păstorit. În aceste comunități, în care pilonul de rezistență, de la țaran la domn, l-a constituit spiritul creștin, frust și echilibrat fără bigotism exagerat și fanatism religios. De aici, necesitatea acestor oameni de a se înconjura de sacrameinte, de la icoana ce ordona spațiul interior până la moaștele de sfinți care le protejau orașul; Sfântul Ioan cel Nou la Suceava¹⁰¹, Sfânta

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 109, glava 62 („care preot va boră dă beție în ziua ce-au slujit liturghia, acela lipsit să fie de popie zile patruzeci; iară de va boră a doua zi de beție să nu fi făcut liturghie, acela să fie lipsit dă liturghie zile douăzeci”).

⁹⁹ DRH, A, XXI, 189–191.

¹⁰⁰ *Călători*, VI, 56 și 58.

¹⁰¹ DRH, A, II, 22.

Filofteia¹⁰², la Curtea de Argeș, Sfânta Paraschiva la Iași. Cei care își puteau permite, aduceau moaște și în propriile ctitorii, precum Craioveștii, care au adus din Serbia, la mănăstirea Bistrița, pe Sfântul Grigore Decapolitul sau Alexandru Lăpușneanu, care, în 1560¹⁰³, primește de la mănăstirea Vatoped de la Sfântul Munte fragmente de moaște de la Sfântul Grigore Bogoslavul, Ioan Zlataust și Sfânta Ana, pe care le-a depus la mănăstirea sa de la Slatina.

Primul, din șirul celor șapte păcate de moarte stipulate și în pravilă este „lepădarea de lege”¹⁰⁴. Știri despre trecerea de la ortodoxie la alte confesiuni sau religii, ce se interferează în acest spațiu de aculturație care este pământul românesc, sunt puține, fenomenul în sine nefiind semnificativ. Motivațiile sunt de ordin personal. Dacă într-o Moldovă, aflată la începuturile ei statale, în care biserica încă nu-și căpătase deplina structură, trecerea la catolicism a doamnei Margareta¹⁰⁵, mama lui Petru I Mușat este doar un fapt înregistrat, convertirea la aceeași credință a unui domn în plin secol al XVII-lea se făcea în taină. Radu Mihnea – ne spune confesorul său, franciscanul Paolo Bonnici de Malta: „a murit catolic, spovedit și împărtășit de mine, în secret de toți slujitorii curții sale”¹⁰⁶. Faptul nu ar trebui să fie atât de surprinzător dacă avem în vedere tradiția catolică a Mihneștilor ce-și aveau începuturile cu acea Ecaterina Salvarasi, doamna lui Alexandru II Mircea.

Cele două treceri la islamism din veacul al XVI-lea a lui Iliaș, fiul lui Petru Rareș, și al lui Mihnea Turcitul, umpleau încă de indignare, peste un secol, pe Grigore Ureche și Miron Costin. Iliaș care pe „dinafară se vede pom înflorit, iară dinlăuntru lac împutit” înconjurându-se de un anturaj de tineri turci, „cu care zioa petrecea și să dezmierda, iar noaptea cu turcoaiice curvind, din obiceiurile creștinești s-au depărtat”¹⁰⁷. Mai apoi, „umplându-l Satana de învățătura lui“, a renunțat la domnie, s-a dus la Poartă, unde s-a turcit primind numele de Mehmed; ulterior va ajunge beg de Silistra.

Prin reacție, Ștefan Rareș pentru a „stinge numele cel rău” al fratelui său a trecut la adevărate persecuții religioase, obligând pe cei de altă credință sau să treacă la ortodoxie, sau să părăsescă țara.

¹⁰² D. R. Mazilu, *Sfânta Filofteia de la Argeș. Lămurirea unor probleme istorico-literare. Monografie hagiografică*, în AARMSL, seria III, t. VI, București, 1932–1934 (Ședința din 13 mai 1932) p. 217–316.

¹⁰³ DIR, A, veac XVI, II, 154–156.

¹⁰⁴ *Îndreptarea legii*, p. 155, glava 137. Celelalte sunt în ordine: nebunia, trufia, omorul premeditat, „zăcearea bărbat cu bărbat și stricarea de copii cea fără de lege”.

¹⁰⁵ *Călători*, I, 39 (Ioan, arhiepiscop de Sultanieh, ante 1404).

¹⁰⁶ *Ibidem*, V, 26.

¹⁰⁷ Gr. Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, București, 1958, p. 167. Miron Costin, reluându-l pe Ureche, notează și el că Iliaș s-a turcit de bunăvoie „la care întunecare a minții au venit din desfrânate fapte a curviei” (*Opere*, I, 48).

În ce-l privește pe Mihnea Turcitul, chemat la Istanbul, se vede amenințat cu surghiunul, pe care-l mai cunoscuse la Rodhos și la Tripoli; pentru a evita repetarea unei experiențe nefericite alege calea renegării religiei. Va duce o existență anostă la Nicopole și la Silistra, părăsit de întreaga familie¹⁰⁸.

Din paharul amar al umilinței, va bea și Elisabeta, cea care fusese preamândra și ambițioasa doamnă a lui Ieremia Movilă. Rămasă văduvă, este dusă în captivitate la Țarigrad unde-și va încheia existența măritată cu sila în haremul unui agă.

Erau însă și situații când românii au fost trecuți cu sila la islamism. Este vorba de cei pe care gazii din Silistra îi răpeau în raidurile pe care le făceau, trecând Dunărea, în Țara Românească și Moldova¹⁰⁹. Dar, tot din veacul al XVII-lea ne-a parvenit și un document din care aflăm că un om de încredere al lui Eustratie Leurdeanu, vistiernicul, de teamă că va fi omorât fuge la Poartă, unde trece la islamism primind numele de Ali. Acolo se căsătorește cu Ayşe, pe care o pune să-și vândă casa, bijuteriile și toate bunurile care au însumat șaptesprezece pungi și jumătate. Apoi, cu toți acești bani, fuge singur în Moldova, unde abjură islamismul, revenind la creștinism¹¹⁰.

Interesant este și actul din decembrie 1631 prin care Apostol, fiul lui Iane, banul cel bătrân, care se turcise sub numele Curt Salam ceaș, închină egumenului Tanasie de la Sfânta mănăstire Troița din București, țigănia din Țara Românească ce fusese a tatălui său. Venind în țară cu Leon vodă, proaspătul turcit încearcă să intre în stăpânirea țăganilor. Prezentându-se la judecată, divanul hotărăște ca *el să nu mai aibă „treabă cu țigănia și nici să ție moșii, în țară pentru că a ieșit din lege afară”* (subl. ns. I.Ț.). Deoarece Iane banul nu a mai avut alți urmași, se decide ca țigănia să fie dăruită pentru pomană mănăstirii¹¹¹.

Tot din secolul al XVII-lea, ne-au parvenit alte câteva documente care surprind un aspect deosebit: convertirea la ortodoxie a unor supuși de alt rit sau de altă „lege”.

În martie 1631, Lazăr județul și cei doisprezece pârgari din Târgoviște întăresc o vie pe Valea lui Voievod lui Gheorghe neguțătorul „care a fost armean și s-a botezat în legea creștină”¹¹². Un comandant de mercenari, Gheorghe căpitanul de unguri, este dăruit de Matei vodă cu satul Stănești, județul Teleorman „pentru slujbă dreaptă și credincioasă pe care a slujit-o domniei mele

¹⁰⁸ N. Iorga, *Renegați în trecutul țărilor noastre și al neamului românesc*, extras din AARMSI, seria II, tom XXXVI, 1914, p. 2.

¹⁰⁹ *Călători*, VI, 68 (Evlia Celebi spune că gazii din Silistra răpeau „valahi și moldoveni”, pe care „îi cinstesc cu trecerea la islamism”).

¹¹⁰ T. Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601–1712)*, București, 1984, p. 302 (doc. din 1659, iunie 29 <1069 Șevval 8>).

¹¹¹ *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. III (1621–1632), p. 621, doc. 1 239.

¹¹² *Ibidem*, p. 593, doc. 1 177.

și țării, unde a fost treaba și porunca domniei mele și am făcut domnia mea și pomană de l-am botezat și a venit din întuneric la lumină, la legea creștină¹¹³, iar pe Tănase al doilea portar „om străin din altă țară și de legea evreiască [...], l-am botezat, l-am scos de la întuneric la lumină în legea creștină [...] și l-am și cununat domnia mea”, Matei Basarab dăruindu-l la 2 iunie 1646 și cu siliștea Uești din județul Teleorman¹¹⁴. Despre acest portar vorbește și Paul de Alep care l-a cunoscut și care notează că ajunsese „un creștin dintre cei mai habotnici”¹¹⁵.

Aceeași fervoare a neofitismului este remarcată, de același călător, și la un ienicer din Konya care venise în Moldova, se însurase și trecuse la creștinism. Naș i-a fost hatmanul Gheorghe Coci, fratele domnului Vasile Lupu. „Credința și râvna sa la rugăciuni nu se întâlneau la nici unul dintre noi”¹¹⁶, remarcă prelatul sirian.

Un alt exemplu de convertire întâlnim și mai târziu, într-un document dat în Iași, la 25 martie 1704, și prin care Panaite ȝiganul și soția lui, Safta, se vând hatmanului Lupu ca să-i fie robi pentru că ei nu au avut stăpâni, iar Panaite a fost turc și s-a botezat, iar nevasta lui a fost „ruscă din Țara Leșească”¹¹⁷.

Situat între Orient și Occident, spațiul românesc a fost o zonă de aculturație și bună conviețuire între diferite etnii. Ceea ce trebuie însă subliniat, în mod cu totul deosebit, deoarece socot că este o trăsătură psihică fundamentală, este toleranța religioasă, cu totul excepțională, a societății românești în intervalul studiat.

Mărturiile călătorilor străini, veniți din spații și în epoci diferite sau cele ale unor domni pământeni sunt într-o rară și perfectă consonanță. La 1541, Georg Reicherstorffer nota că în Moldova trăiesc felurite neamuri și seminții, cum ar fi: ruteni, polonezi, sârbi, armeni, bulgari, tătari, sași „fără ca din cauza deosebirilor de dogme să se certe între ei”. Fiecare națiune se slujește de legile și obiceiurile ei, după cum îi este voia. Tot așa și călugării creștini se bucură de toată libertatea¹¹⁸. O libertate pe care, exact peste o sută de ani, în 1641 o constata și P. B. Bakšić care o consideră însă excesivă, deoarece misionarii catolici ajungând aici și nemaîntâlnind nici un fel de constrângere părăsesc rigorile ritului catolic trecând la cel ortodox, deoacere „aproape toți trăiesc cu o anumită libertate de conștiință”¹¹⁹.

¹¹³ BCS, LXXXI/8 (colecția de documnete a Institutului „N. Iorga”).

¹¹⁴ Arh. St. București, Mitrop. Țării Românești, CXXIX/4.

¹¹⁵ *Călători*, VI, 218; vezi și *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. I (ed. V. Eskenazy), București, 1986, p. 107, doc. 146.

¹¹⁶ *Călători*, VI, 71.

¹¹⁷ N. Iorga, *Studii și documente*, VII, 297.

¹¹⁸ *Călători*, I, 196 și 193.

¹¹⁹ *Ibidem*, V, 250 și 269. Vezi și 240.

Această libertate, a unei societăți care nu a fost inhibată de inchiziție și de reglementări religioase severe, conducându-se doar după normele tradiției, era o ispită și o atracție pentru călugării veniți din sfera catolicismului, obișnuiți cu reguli și regimuri foarte restrictive. Ispita era atât de mare încât unii din ei reușesc să-și exaspereze confrății. Așa bunăoară, părintele Giovenale Falco (comisar franciscan pentru misionarii din Țara Românească) nu mai purta nici rasă, nici funie la brâu și nici tonsură. Când s-a dus la domn să ceară ceva milostenii s-a dus îmbrăcat „în port românesc”, în locurile publice umbla într-o trăsură în care erau așezate covoare pompoase. Mai mult, la Târgoviște „părintele se purta în așa fel că făcea din mănăstire tavernă și cârciumă cu cântece și țambale, ca acelea ce obișnuiesc să se facă fără rușine în ospătărilor de acolo”. Când călugărul minorit Silverio Pilotti îi face amarnice reproșuri arătând că se poartă ca un franciscan ticălos, apostat și eretic atunci: „Acesta îmbătat de vin și de mânie, așa cum era îmbrăcat în port românesc (subl. ns. – I.Ț.) și-a pus patrafirul și m-a excomunicat printr-un canon cuprins în regula noastră, potrivit căruia, dacă cineva aduce ocări superiorului său, va fi supus excomunicării aceluiași părinte”¹²⁰.

La 1700, solul polon Rafael Leszynski, discutând cu domnul Moldovei despre franciscani și iezuiți, remarcă faptul că acesta a manifestat o mare bunăvoință, dar a cerut reciprocitate: „ca și în Polonia să fie respectat ritualul grecesc al credinței sale”¹²¹.

Toate aceste mărturii ale unor străini sunt confirmate și de Dimitrie Cantemir. În Țara lui, în afară de moldoveni mai locuiau albanezi, sârbi, bulgari, polonezi, cazaci, ruși, unguri, nemți, armeni, evrei și „țigani puioși”.

Toți se bucură de liberul exercițiu al credinței lor, inclusiv evreii „care pot avea oriunde sinagogi, dar de lemn nu din piatră”¹²².

Așadar, credem că se poate conchide că în societatea românească a veacurilor XV–XVII, sentimentul religios, puternic în fiecare om, nu va atinge, niciodată, cote paroxistice, ca în Occident sau în lumea slavă. Mai mult, pe tot palierul social se înregistrează, în general, o extraordinară toleranță față de cei de alte confesiuni (lucru remarcat – cum am văzut – cu mirare de străini). Faptul capătă valențe cu totul deosebite dacă avem în vedere că în aceeași perioadă a secolelor XVI–XVII Europa occidentală și centrală erau sfâșiate de războaie drapate în haine confesionale.

¹²⁰ *Ibidem*, 101–102 (scrisoarea din 2 dec. 1637 a lui Silvestro Pilotti din Penna către Congregația de Propaganda Fide).

¹²¹ *Ibidem*, VIII, 177.

¹²² D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, București, 1973, p. 297.

PRETENȚII DE ANEXARE A ȚĂRII ROMÂNEȘTI DE CĂTRE AUSTRIECI ÎN 1698

PAUL CERNOVODEANU și COSTIN FENEȘAN

Înfrângerea catastrofală suferită de trupele otomane la Zenta (11 septembrie 1697) din partea imperialilor, conduși de către generalissimul principe Eugeniu de Savoia, ca și încheierea păcii de la Ryswick între francezi și aliații anglo-olandezi (20 septembrie) și austrieci (30 octombrie), izolând complet Poarta în fața ofensivei dezlănțuite de adversarii ei imperiali, poloni, venețieni și ruși coalizați în „Liga Sfântă”, au privat-o de ultimul ei sprijin în Apus, venit din partea Franței „Regelui Soare”. Uzura a peste 14 ani de război, secătuirea finanțelor și imposibilitatea de a recruta noi trupe au determinat în mod serios pe otomani să accepte mediația de pace a puterilor maritime, Anglia și Olanda – oferită încă din 1691¹ – spre a pune capăt ostilităților în sud-estul și răsăritul Europei. În acest sens, marele dragoman al Porții, Alexandru Mavrocordat „Exaporitul”, a inițiat discuții preliminare la Adrianopol la 27, 29 și 31 decembrie 1697 cu ambasadorul britanic în Imperiul otoman, lordul William Paget, fiind împuternicit a-i transmite din partea marelui vizir, Amudja Husein pașa, dorința turcilor de a încheia pacea cu austriecii și aliații lor, cu condiția de a fi mai corect precizat principiul *uti possidetis*, pus anterior la baza negocierilor, și a se clarifica problema stăpânirii Transilvaniei și a cetăților de graniță². În urma convocării divanului într-o ședință extraordinară la 10 ianuarie 1698 s-a luat hotărârea ca marele vizir să ceară oficial regelui William al III-lea al Angliei medierea sa³, așteptând ca prin intermediul lui să primească răspunsul imperialilor și aliaților acestora la propunerile de pace înaintate. După ce a primit favorabil cererea Porții,

¹ Vezi mai ales Colin J. Heywood, *English diplomacy between Austria and the Ottoman Empire in the War of the Sacra Liga, 1684–1699, with special reference to the period 1688–1699* (Ph. D. Dissertation) London, 1970, p. 113–119 (ms. dactilografiat la Library Senate House of the London University); Ludovic Demény și Paul Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI–XVIII*, București, 1974, p. 184–190.

² A. C. Stourdza, *L'Europe orientale et le rôle historique des Mavrocordato 1660–1830*, Paris, 1913, anexa IV, doc. II, p. 390–392; un rezumat în limba franceză și în E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. V₂, București, 1886, p. 295, doc. CCCCLV și vol. IX₁, București, 1897, p. 352, doc. DIII.

³ Idem, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, vol. III, București, 1884, p. 415 și n.h.²; *Documente...*, vol. IX₁, p. 355, doc. DVI.

suveranul britanic s-a adresat la 12 martie 1698 împăratului Leopold I făcându-și cunoscută calitatea de mediator și îndemnându-l să consimtă cât mai grabnic la începerea tratatelor⁴; în același sens s-au adresat Curții din Viena la 31 martie și Statele Generale ale Olandei, oferindu-și, la rândul lor, bunele oficii⁵. După ce senatul venețian și-a dat asentimentul pentru negocieri la 4 aprilie, negociatorul șef din partea imperialilor, contele Franz Ulrich von Kinsky, cancelar al Boemiei, a înștiințat, la 12 aprilie, pe mediatorii oficiali din partea Angliei și a Olandei, ambasadorii Paget și Jacob Colyer, de acceptul Curții din Viena și al serenissimei republici de a purta tratative de pace cu Poarta⁶; în schimb, regele Poloniei, August al II-lea și țarul Rusiei, Petru I Alekseievici, au manifestat, inițial, reticențe deoarece, potrivit principiului *uti possidetis* – acceptat la baza negocierilor –, teritoriile cucerite de armatele lor nu se puteau compara în volum și importanță cu cele ale austrieilor, nădăjduind încă să-și sporească avantajele pe cale militară⁷.

Transmițând marelui vizir acceptul imperialilor de a iniția tratative de pace, urmând ca cel al polonilor și rușilor să fie obținut ulterior, mediatorii Paget și Colyer au hotărât să pună în discuție locul și data începerii negocierilor. Pentru aceasta s-a convenit ca marele vizir să se deplaseze la Belgrad, mai aproape de teatrul ostilităților, cei doi mediatorii fiind invitați să i se alăture în această călătorie⁸.

Este interesant de precizat că în această etapă a discuțiilor preliminare până la începutul verii anului 1698, împăratul Leopold I s-a arătat dispus să accepte pacea cu turcii bazată pe principiul *uti possidetis*, fără însă să-și dea consimțământul în mod expres pentru respectarea lui. De aceea, descoperirea unui interesant document inedit din 1698 în arhivele imperiale, datând cu cea mai mare probabilitate din prima jumătate a anului, aruncă lumini noi asupra veleităților de expansiune ale Habsburgilor în sud-estul Europei, ale căror pretenții nu se limitau doar la pământurile cucerite în Ungaria și Transilvania, dar nădăjduiau și la subordonarea principatului muntean.

Raporturile imperialilor cu Țara Românească în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu au cunoscut mai multe etape: în 1688 de apropiere și

⁴ Johann Christian Lünig, *Orationes procerum Europae, eorundemque ministrorum ac legatorum... nec non Belli ac Pacis negotiis... usque ad Annum 1713*, vol. III, Lipsiae, 1713, p. 592; Michajlo Popović, *Der Friede von Karlowitz (1699)*, Leipzig, 1893, p. 39; L. Demény și P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 200.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Hurmuzaki, *Fragmente...*, III, p. 419.

⁷ Idem, *Documente...*, V₁, București, 1885, p. 490, doc. CCCXXVII; V₂, p. 297–298, doc. CCCCLVIII; W. Konopczynski, *Polska a Turcja 1683–1792*, Warszawa, 1936, p. 17–39; M. M. Bogoslovski, *Piotr I. Materiali k biografii*, vol. II, Moscova, 1941, p. 469–474.

⁸ British Library, *Mss. Add. 8880*, f. 93–93v.; Hurmuzaki, *Documente...*, XVI, București, 1912, p. 365, doc. DCCCXX.

conlucrare, dar în 1689–1690 de dezacorduri, culminând până la înfruntări militare, tendințele de cucerire ale austriecilor ce au invadat Țara Românească, prin corpul de oaste al generalului Donat Heissler, opunându-li-se ferm domnul, care, asistat de turci și tătari și de curuții rebeli ai lui Imre Thököly, a izbutit să alunge peste hotare trupele de ocupație ale Habsburgilor, iar prin victoria de la Zărnești (11/12 august 1690) să le zădărnicească temporar tendințele de acaparare cu forța a principatului muntean⁹. Ulterior, relațiile s-au ameliorat, Brâncoveanu, îndrumat de vrednicii săi mentori Cantacuzini, frații Constantin stolnicul și Mihai spătarul, îmbrățișând cu fervoare ideea încheierii păcii între imperiali și otomani, oferită încă din 1691, drept care a primit cu ospitalitate la curtea sa pe negociatorii imperiali, contele Luigi Ferdinando Marsigli și Ignaz Quarient von Raal, poposind aici în drumul lor între Viena și Constantinopol, și a stabilit, totodată, raporturi amicale cu comandantul general al trupelor din Transilvania, generalul Federigo Veterani, pe care l-a aprovizionat cu merinde, inițiind și o corespondență secretă cu emisarii Vienei¹⁰. Împăratul a răspuns acestor deschideri acordând lui Brâncoveanu la 30 ianuarie 1695 titlul de principe al Sf. Imperiu romano-german și posibilități de a achiziționa proprietăți în Transilvania¹¹. Atitudinea prietenească a domnului a fost, însă, eronat interpretată de către Curtea din Viena ca un semn de apropiere politică vădită față de Habsburgi și de tacită acceptare a închinării țării către împărat. Speculându-se aspirațiile generale ale domnului pentru izbânda creștinilor – în rândul cărora Brâncoveanu includea, mai ales, puterea coreligionară a Rusiei ortodoxe ca factor ponderator de echilibru și de asigurare a drepturilor țării –, dregătorii imperiali au conceput în primele luni ale anului 1698 un proiect în 7 puncte, potrivit căruia

⁹ Amănunte la Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu – Zărnești 1690*, București, 1989, p. 27–235 cu bibliografia aferentă.

¹⁰ Ambasadorul Veneției la Viena, Carlo Ruzzini, caracteriza astfel în anii '90 ai secolului al XVII-lea abilitatea politică a lui Brâncoveanu: „Il Principe però presente di Valacchia passa con fama di saggio, et attento à bilanciarsi con desterità fra i riguardi di Cesare e della Porta, usando anco l'arte di portar auvisi, che possan esser utili, ò grati, hor all'uno, hor all'altro Partito; indagando con osservatione i successi della Christianità, e raccogliendo con la stessa quelli della Turchia“, cf. Joseph Fiedler, *Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Österreich im Siebzehnten Jahrhundert*, vol. II, Wien, 1867, p. 406. Pentru raporturile lui Brâncoveanu cu imperialii, vezi Otto Brunner, *Österreich und die Walachei während des Türkenkrieges von 1683–1699*, în „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung“, XLIV (1930), p. 319–323, și Paul Cernovodeanu, *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688–1714)*, București, 1997, p. 18–20.

¹¹ V. Drăghiceanu, *Constantin Brâncoveanu conte al regatului ungar și principe al sacralui Imperiu roman. Stema și portret*, în Cv.L., vol. XLIX (1915), n. 9, p. 932–934; N. Iorga, *Les diplômes impériaux de Constantin Brâncoveanu, prince de Valachie*, în RHSEE, XIV (1937), nr. 7–9, p. 181–186.

puteau subordona principatul muntean conglomeratului statal al Habsburgilor¹². Presupunem că proiectul rămas anonim a fost inspirat de negociatorul principal imperial, contele Kinsky, care avea cunoștințe despre politica lui Brâncoveanu din corespondența acestuia cu contele Marsigli și generalul Veterani, dar i-a interpretat eronat aspirațiile. Principiile de vasalizare ale principatului muntean ca stat clientelar urmau să se asemeze celor existente ale acestuia față de Imperiul otoman, cu oarecare ajustări moderate. Astfel s-ar fi putut încheia cu domnul și boierii favorabili Casei de Austria tratate secrete în care trebuiau să se stabilească garnizoane habsburgice doar în cetățile de margine de la Porțile de Fier, pe Dunăre, la Turnu, Giurgiu, Brăila și Focșani, nu și în interiorul țării, unde încartiruirea și plata unor dări militare ar fi fost complet evitate. De asemenea, se prevedea menținerea cultului ortodox majoritar, fără de care locuitorii țării n-ar fi acceptat stăpânirea austriacă. Urmău apoi să se fixeze, împreună cu domnul și boierii de frunte, cuantumul dărilor anuale, la termene fixe în produse și bani, mai moderate decât cele plătite turcilor, pentru întreținerea garnizoanelor cetăților de margine. Având în vedere aceste avantaje, se spera că penetrația austriacă se va putea efectua și în Moldova, desăvârșită prin ocuparea cetăților de la Hotin, Bender și Akkerman, alungarea tătarilor din Bugeac și încorporarea în armatele habsburgice ale unităților militare moldovenești aflate în acel moment în solda polonilor¹³ și a rușilor. În sfârșit, ținând seama ca muntenii și moldovenii să nu fie încorporați Ungariei și Poloniei, față de care aveau mari rezerve, ci să depindă direct de Viena, cu achitarea unor impozite modeste și netulburarea surselor lor de subzistență, autorul proiectului hărăzea un statut clientelar domnului țării, care trebuia să dețină mai mult un rol de locotenent al împăratului, fiind eligibil și nu ereditar, alegerea sa urmând să se facă de către suveranul de la Viena dintre trei persoane propuse de boieri; pentru numirea în slujbele civile și bisericești trebuia să se utilizeze același procedeu de eligibilitate din rândul a trei persoane desemnate de localnici. Proiectul austriac s-a dovedit nerealist nu numai prin faptul că austriecii nu se aflau în mod concret în stăpânirea Țării Românești, dar și prin perceperea greșită a intențiilor lui Brâncoveanu, care nu se gândea în nici un caz la închinarea țării către austrieci, ci la menținerea autonomiei ei în cadrul sistemului politic existent, iar în cel mai bun caz sub protecția Rusiei coreligionare¹⁴. O dovadă în acest sens și pentru a neutraliza atât veleitățile

¹² Hofkammerarchiv Wien, *Anhang gemischter Faszikel. Siebenbürgen*, rote Nr. 96, f. 391-394. Vezi textul proiectului în original și traducere în anexa I.

¹³ Aluzie la ostașii regimentului de „joimiri” moldoveni, puși sub comanda „rohmistrului” Constantin Turculeț, staroste de Cernăuți, luptând în slujba regelui Poloniei împotriva otomanilor, pentru care, vezi Gh. Duzinchevici, *Documente din arhivele polone relative la istoria românilor (secolele XVI-XIX)*, Vălenii de Munte, 1935, p. 12, doc. III; P. I. Panait, *Moldova în politica lui Constantin vodă Brâncoveanu*, în „Anuarul Muzeului județean Vaslui”, vol. II, Vaslui, 1980, p. 301-307; P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 21-22.

¹⁴ Vezi mai ales L. E. Semionova, *Stabilirea legăturilor permanente între Țara Românească și Rusia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, în RSL, *Istorie*, V (1962), p. 37-38; eadem, *Russko-valașkije otnošenija v konțe XVII naciiale XVIIIv.*, Moscova, 1969, p. 81-84; P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 22-23.

expansioniste ale Habsburgilor, dar și pe acelea ale polonilor, care reclamau fără nici un drept nu numai stăpânirea Moldovei, dar și pe aceea a Țării Românești¹⁵, domnul a trimis ca emisar de taină la Viena pe medicul curții din București, Iacob Pylarinò, a cărui prezență era semnalată acolo la 26 iulie 1698¹⁶, spre a urmări discuțiile între consilierii imperiali și țarul Petru I al Rusiei, aflat în vizită la împăratul Leopold I, la întoarcerea sa din periplul efectuat în Europa occidentală¹⁷. Austriecii, credem, a nu fi persistat – cel puțin pe față – în planurile lor irealizabile de a pretinde turcilor stăpânirea Țării Românești în cadrul viitoarelor tratative de pace, contrare principiului *uti possidetis*, aflat la baza negocierilor și acceptat oficial și de către împărat la 23 iunie 1698¹⁸, când a întărit pe contele Kinsky în calitatea sa de negociator principal, dar cu sediul la Viena. Cedarea Habsburgilor, după cât se pare, nu a fost însă totală, de vreme ce la curtea imperială s-a mai vehiculat în această vreme un proiect, reprezentând o formulă de compromis față de cel anterior, prin propunerea împărțirii stăpânirii Țării Românești cu Poarta otomană. Acest proiect a ajuns la cunoștința kapukehaii domnului Țării Românești la Constantinopol, Ianache Porphyrita – probabil prin intermediul lui Iacob Pylarinò, aflat la sfârșitul lunii iulie 1698 la Viena –, fiind înaintat de reprezentantul domnului la Poartă printr-o notă, nedată și nesemnată, expediată discret mediatorului principal al păcii din partea puterilor maritime, lordul Paget, cu care se afla în tabăra de la Belgrad cu începere din 14 august, alături de marele vizir și de negociatorii turci Mehmed Rami, reis-efendi și Alexandru Mavrocordat „Exaporitul“, mare dragoman¹⁹.

¹⁵ Vezi instrucțiunile remise de regele August al II-lea negociatorului polon Stanislas Malachowski, palatinul Poznaniei, la 5 septembrie 1698, în vederea inițierii tratativelor de pace, cf. Hurmuzaki, *Fragmente...*, III, p. 435–437.

¹⁶ Idem, *Documente...*, V₂, p. 298, doc. CCCCLIX; cf. și N. Vătămanu, *Iacob Pylarino, medic al Curții domnești din București (1684–1687; 1694–1708)* în vol. *Din istoria medicinei românești și universale*, București, 1962, p. 125.

¹⁷ Pentru vizita țarului la Viena și acceptarea tratativelor de pace, vezi mai ales Włodzimierz Lenkiewicz, *Udział Rosji w pokoju Karłowickim* (Rolul Rusiei în pacea de la Karlowitz), în „Przewodnik Naukowy i Literacki“, vol. XXIX (1901), p. 902–910; M. M. Bogosłowski, *Piotr I...*, II, p. 469–474.

¹⁸ Jean du Mont, *Corps universel et diplomatique du droit des gens*, tome VII, IIe partie, Amsterdam-La Haye, 1726, p. 451; M. Popović, *Der Friede von Karlowitz*, p. 41–42.

¹⁹ British Library, *Mss. Add. 8880*, f. 98, atestând trimiterea din Belgrad a secretarului lordului Paget, Georg Philip Schreyer von Wegmar, la Viena pentru punerea la punct a ultimelor amănunte înaintea începerii tratativelor de pace. Pentru prezența dregătorilor otomani la Belgrad la 14 august, vezi Hurmuzaki, *Documente...*, XVI, p. 365, doc. DCCCXXII. Despre cariera lui Porphyrita, după ce a servit mai mulți ani ca rezident al Imperiului habsburgic, apoi al Angliei la Poartă și în urmă kapukehaie a domnului Brâncoveanu și care a sfârșit prin a sluji între 1701–1710 ca dragoman al flotei pe lângă marele kapudan, vezi mai ales Basil VI. Sfyroeras, *Οι δραπετοί του Στόλου* (Dragomanii flotei), Atena, 1965, p. 86–93; P. Cernovodeanu, *Arhiva diplomatică a lordului William Paget (1637–1713)* în RA, an LII (1975), vol. XXXVII, nr. 1, p. 83–84; idem, *În vâltoarea primejdiilor...*, p. 18 și 42, n. 100.

În cadrul noului proiect habsburgic, domnul Țării Românești urma să presteze jurământ de fidelitate atât sultanului, cât și împăratului de la Viena și să le împartă în părți egale tributul datorat de țară. Principatul avea să fie pus sub protecția celor doi suverani fără ca aceștia să abuzeze de stăpânirea lor, iar domnul urma „să trăiască fără teamă și liniștit cu legile sale și ale țării primite și cu libertatea de credință”. La numirea unui nou domn – ales de țară în mod legiuit –, el avea să primească dubla confirmare a sultanului și împăratului²⁰. În concepția acestui proiect de compromis, austriecii s-au inspirat, probabil, din unul similar prezentat, însă, de turci la 27 ianuarie 1698, la începutul negocierilor, prin care aceștia reclamau evacuarea Transilvaniei de către trupele imperiale și recunoașterea autonomiei principatului pusă sub protecția comună a Porții și a Casei de Austria²¹. Dar după cum emisarii habsburgici nici n-au dorit să audă de vreo evacuare a Transilvaniei, aflată în ferma lor stăpânire după alungarea lui Thököly în 1690, era verosimil ca nici turcii să nu accepte a împărți cu imperialii suzeranitatea asupra Țării Românești, rămasă, de altfel, în afara ocupației austriece.

Aflând în vara anului 1698 despre intențiile de luare în stăpânire a Țării Românești de către austrieci sau poloni, Brâncoveanu, cu clarviziunea-i politică cunoscută și beneficiind de sfatul avizaților săi sfetnici Cantacuzini, a realizat că țara nu avea nimic de câștigat dacă urma să înlocuiască dominația Porții cu cea a unei alte puteri străine. Își punea, de altfel, speranța că tendințele anexioniste ale celor doi aliați aveau să se neutralizeze reciproc, iar menținerea autonomiei sau chiar neatârnrarea aveau să stea în atenția Rusiei, putere coreligionară, ce-și exprimase, cel puțin formal, dorința susținerii eliberării creștinilor ortodocși de sub stăpânirea otomanilor²². De aceea, așteptând vremuri mai bune, Brâncoveanu

²⁰ University of London, School of Oriental & African Studies (S.O.A.S.), *Paget Papers*, Bundle no. 51, *Undated letters*, doc. 10 (notă nedatată autografă a lui Porphyrita din arhiva Paget). Vezi anexa II.

²¹ Astfel „Germaniae Militiae ex Fortalitiis quae sunt in Transylvania exeant, Fortalitia reddantur Transylvanis” și totodată „Transylvanica Regio iterum in pristino statu ponatur et ut tranquillo statu fruatur, sit sicuti prius sub patrocinio utriusque Imperatoris”, cf. Hurmuzaki, *Fragmente...*, III, p. 415 și n.h.²; idem, *Documente...*, IX₁, p. 355, doc. DVI.

²² Astfel Gheorghe Castriotul din Castoria, cunoscutul luptător pentru eliberarea popoarelor asuprite din Balcani, folosit și de Brâncoveanu în misiuni diplomatice pe lângă țar în 1697 și 1698, exprimând temerile pentru ca populațiile de la sud de Dunăre să nu cadă în stăpânirea austrieilor, se adresa printr-o scrisoare hatmanului căzăcesc Ivan Stepanovici Mazepa, inclusă apoi în misiva expediată de acesta boierului curtean Leonid Feodorovici Narișkin la 17 ianuarie 1698 și primită de țarul Petru I, aflat în călătorie la Amsterdam, la 27 februarie 1698, în următorii termeni: „Ne plângem cu toții cu lacrimi în ochi pentru ca slăvitul monarh să ne scape de papistași și iezuiți, care sunt porniți împotriva ortodocșilor mai mult decât împotriva turcilor și evreilor... Războiul lumesc se va termina cândva, dar acel al iezuiților niciodată”, cf. B. H. Sumner, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Oxford, 1949, p. 34. Vezi și activitatea desfășurată de patriarhul Ierusalimului, Dositei al II-lea Notura, ce păstra legătura cu domnii Țărilor Române și unele căpetenii ale răsculaților sârbi, croați și bulgari, în lupta pentru eliberarea de sub dominația otomană cu ajutorul Rusiei la N. Kapterev, *Snoșenija Ierusalimskogo patriarha Dosifea s Russkim pravitelistom (1669–1707 gg.)* (Legăturile patriarhului Dositei al Ierusalimului cu conducătorii Rusiei 1669–1707), Moscova, 1891, p. 191–238.

s-a hotărât pentru menținerea situației de *statu-quo ante bellum* a principatului muntean, străduindu-se să ceară neincluderea problemei Țării Românești în viitoarele negocieri de pace inițiate între imperiali și otomani, socotind-o inoportună și dăunătoare atât țării, cât și lui însuși. Pentru aceasta, domnul s-a adresat din Pitești, la 7/17 octombrie 1698, negociatorului principal din partea imperialilor, contelui Kinsky, că așa după cum i-a transmis prin cel de-al doilea emisar al său trimis la Viena, secretarul domnesc Ladislau Teodor Dindar, „să nu se facă nici o pomenire despre mine și despre această țară a mea (ne ulla de me et hac patria fiat mentio)... deoarece printr-o astfel de pomenire, atunci când treaba n-ar izbuti, s-ar isca cea mai mare vâlvă și cea mai mare primejdie și n-ar fi de vreun folos Majestății Sale prea luminate, nici mie și țării mele” (si negotium non succedit, maxima suspicio, excitabitur et grande periculum, nullaue utilitas tum Suae Majestati Sacratissimae, tum mihi et patriae emerget)²³. Cancelarul Kinsky, dând dovadă de înțelegere și luciditate politică, a pledat în fața împăratului Leopold, la 27 octombrie, să fie eliminată din negocieri problema principatului muntean, în pofida faptului că suveranul avea „un drept dublu (duplex jus) asupra Țării Românești“, fundamentat pe de o parte „pe dependența și apartenența, încă de mult și din vechime <a Țării Românești> de regatul Ungariei (illud in dependentia et appertinentia à Regno Hungariae jam olim et ab antiquo), iar pe de alta „prin jurământul de credință depus de curând, în numele tuturor stărilor, de către principele defunct” (in homagio nuper à Principe defuncto, nomine Statuum universorum praestito) adică fost domn, Șerban Cantacuzino²⁴. De aceea, socotea Kinsky „oricât de limpezi sunt ambele <drepturi>, ... ele nu pot fi pretinse, deoarece atât turcii li se opun cât și locuitorii [Țării Românești] dau înapoi de frica aceloră” (utrumque quamtumvis satis clarum, mihi hactenus videtur inexigibile, nam et Turcae se opponent, et Incolae horum metû se retractant). De aceea, considerând că pacea nu se cuvenea a fi întârziată din această pricină, negociatorul imperial recomanda „să se cedeze în mod tacit, fie pe față, pentru a fi evitate, mai târziu, pierderi și mai mari” (ita cedendum erit vel tacite vel expresse, quod posterius ut magis praeiudiciosum evitandum). Prin această tactică, el socotea că nepunând în discuție drepturile împăratului, ele rămâneau „cu totul neatinse și păstrate pentru vremuri mai bune” (indecisa manet jure utriusque partis salvò, et aptiori tempori reservatò). „Între timp, de Transilvania ocupată și cedată prin tratatul [de pace], ne vom putea bucura la fel de bine cum se folosesc turcii de Țara Românească” (Interim occupata et per tractatus cessa

²³ Hurmuzaki, *Documente...*, V, p. 511–512, doc. CCCXLI; P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 81–82, doc. 34.

²⁴ Vezi N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, 1902, p. 325–326, doc. 7; Jovan Radonić, *Situația internațională a principatului Țării Românești în vremea lui Șerban Cantacuzino (1678–1688)* în AARMSI, seria a II-a, tom XXXVI (1913–1914), p. 968–971; O. Brunner, *Österreich und die Wallachei...*, p. 294–296, etc.

Transylvania, idem commodum, quo Turcae usi Wallachiâ fruuntar), profitând de vecinătatea celor două principate spre a se apropia de țelul propus. De aceea, în așteptarea hotărârii împăratului spre a fi transmisă negociatorilor aflați în tabăra de la Karlowitz (Karlovac), Kinsky pleda pentru „ca punctul referitor la Țara Românească să nu mai fie abordat, ci trecut sub tăcere“ (punctum Wallachiae potius non tangi, quam motum silentiō praeteriri)²⁵. O zi mai târziu, la 28 octombrie 1698, cu asentimentul suveranului, Kinsky a transmis delegaților imperiali, conților Wolfgang von Ottingen-Wallerstein, președinte al „Reichs-Hofrat“-ului și Leopold Schlick, „Kriegskommissar“²⁶, instrucțiunile necesare spre a nu mai atinge în decursul tratatelor problema statutului Țării Românești. El arăta că din cele ce i-a scris Brâncoveanu, prin secretarul său Dindar, anumite lucruri „dorite” mai înainte s-au schimbat și, de aceea, după ce a înfățișat împăratului cele relatate de domnul muntean, suveranul a hotărât să le trimită prin curier expres noi instrucțiuni potrivit cărora din propunerile înaintate turcilor „Domniile voastre să excludeți cu totul prevederea sau articolul care se referă la principele Țării Românești și să nu faceți absolut nici o mențiune în favoarea amintitului principe, ci să binevoiți a trece sub tăcere toate acestea și să lăsați deoparte și în suspensie întreaga acțiune vizând Țara Românească”. (... den passum seu articulum instructionis, welche den Fürsten der Wallachey betreffen thuet, daraus gänzlichen zulassen und von benannten Fürstens interesse gantz und gar keine meldung zuthuen, sondern allesz dieses mit stillschweigen vorbegehende, das gantze die Wallachey betreffende werck unberührt und in indeciso zulassen belieben möchten). Dacă propunerile negociatorilor au fost remise turcilor mai înainte, potrivit vechilor instrucțiuni, „Excelențele Voastre vor trebui, dacă vor sesiza vreo opoziție a turcilor, să nu mai insiste asupra propunerii făcute în privința principelui Țării Românești și nici să se implice în alte tratative în acest sens, dacă turcii insistă asupra respingerii aceleia, ci veți ocoli totul în mod tacit” (so hetten Ew. Exc. Exc. auf verspürte opposition der Türcken der wegen des Fürsten in der Wallachey beschenehen proposition nicht zu inhaeriren, noch sich destwegen, wan anderst die Türcken bey bloszer derer Verweffung erhalten solten in fernere tractation einzulassen, sondern allesz mit stillschweigen vorbezugehen)²⁷. Dar negociatorii imperiali n-apucaseră să se implice în tratative privind Țara Românească sau pe domnul ei deoarece Brâncoveanu a avut prevederea să se adreseze direct din Târgoviște la 17/27 octombrie 1698 mediatorului principal al păcii, lordului Paget, făcându-i cunoscut că „în această îndoială și nesiguranță, am simțit îndemnul să rog pe Excelența Voastră, ca cel mai înțelept prieten al meu și cel mai nimerit mijlocitor

²⁵ Hurmuzaki, *Documente...*, V, p. 512-513, doc. CCCXLII.

²⁶ Aflați în tabăra de la Karlowitz, cf. J. Fiedler, *Die Relationen der Botschafter Venedigs...*, II, p. 377-378; M. Popović, *op. cit.*, p. 48-49.

²⁷ Hurmuzaki, *Documente...*, V, p. 513-514, doc. CCCXLIII.

în acele tratative, să binevoiască a-și aduce aminte și a fi cu băgare de seamă ca nu cumva această provincie zbuciumată ori numele meu, să fie amestecate în felurite greutăți și bănuieli și ca nu cumva în locul vreunui bine ce ar trebui să iasă de acolo să urmeze vreo nedorită neplăcere și vreun lucru rău și păgubitor“ (in hac dubietate et incertitudine Excellentiam Vestram tamquam perspectissimum meum Amicum ei dignissimum illorum negotiorum Mediatorem, humanissime et confidentissime requirendum duxi, quatenus Excellentia Vestra perpensis prudentissime tractandis Negotiis, bonam habere dignetur memoriam et vigilantiam, ne haec afflictu Provincia, vel mea Persona, aliquibus ab aliqua parte involvatur difficultatibus, vel suspicionibus, et ne loco alicuius consequendi boni importuna molestia et damnosum suboriatum malum)²⁸. Această scrisoare a fost trimisă la 28 octombrie st.v. din Belgrad lordului Paget prin kapukehaiaua domnului, Ianache Poryphyrita, care discutasese anterior cu mediatorul englez neincluderea în tratative a problemei Țării Românești. Porphyryte scria: „Ieri am primit <scrisoarea> anexată de la principele meu, prin care vă roagă în legătură cu acea treabă pe care am discutat-o cu Dumneavoastră. Iar eu sunt sigur că atunci când Excelența Voastră va avea prilejul, nu va uita să o părtinească și să împiedice asemenea propuneri, odată ce se vede limpede că sunt mai curând păgubitoare decât folositoare, iar această scrisoare a fost scrisă Excelenței Voastre în conformitate cu aceea ce discutasem cu Dumneavoastră. În cazul în care negociatorii imperiali ar voi să propună vreun lucru oarecare pentru principele meu sau pentru țara sa, așa putea avea prilejul de a arăta <scrisoarea> de față și de a împiedica ceea ce vor să propună, fapt prin care îl va îndatora nespun nu numai pe principele meu, dar chiar și pe slujitorul lui cel mai umil“ (Hier mi capitò l'annessa dal mio principe, con la quale la prega per quel negotio, per lo quale ho discorso con ella. E son sicuro che V<ostr>a Ecc<ellen>za quando haverà l'occasione non mancava di favorirlo, col impedire le tali propositioni, già che si vede chiaram<en>te che piu tosto sono dannose que utili, e questa lettera è stata scritta à V<ostra> Ecc<ellen>za (in conformità che ho discorso con ella). Se per caso vorrando proporre qualche cosa per il mio Principe ò sua provintia, possi haver occasione di mostrar la presente et impedire quello vorranno proporre, con che non solamente obligara infinitam<en>te il mio Prencipe, ma anche il suo humilliss<i>mo servitore); scrisoarea urma să fie remisă și marelui dragoman Alexandru Mavrocordat „Exaporitul“ („la presente farla capitare al sig<n>ore Maurochordato), negociator din partea otomanilor, spre luare la cunoștință²⁹.

Rugămintea lui Brâncoveanu a fost satisfăcută deoarece în decursul tratativelor delegaților întruniți la Karlowitz, deschise prin ședințe de protocol (joi 27 octombrie/6 noiembrie și vineri 28 octombrie/7 noiembrie), dar intrate

²⁸ E. D. Tappe, *Documents concerning Rumania in the Paget Papers*, în SEER, XXXIII (1954), no. 80, p. 206; P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 82, doc. 35.

²⁹ University of London, S.O.A.S., *Paget Papers*, Bundle no 51, doc. 174.

efectiv în stadiul propriu-zis al negocierilor, duminică, 30 octombrie/9 noiembrie³⁰, situația Țării Românești n-a mai fost luată în discuție, iar veleitățile de expansiune ale austrieilor înfrânate pentru un timp. Acest fapt poate fi considerat un succes al diplomației românești și personal al lui Constantin Brâncoveanu, experimentatul domn al Țării Românești. Dar, austrieii și-au luat revanșa în 1718 când, anexând Oltenia pentru două decenii, în urma păcii victorioase de la Passarowitz (Pojarevæ) din 10/21 iulie, care a pus capăt unui alt război austro-turc încununat cu succes, ei au aplicat în provincia cucerită un regim politico-administrativ similar celui preconizat în proiectul din 1698, ce a anticipat concepțiile politicii orientale de expansiune a Imperiului habsburgic în țările creștin-ortodoxe din Balcani.

ANEXA I

1698 <Viena>

Animadversiones wegen erstreckung deren Christlichen Conqvsten A° 1698 aus der Wallachey ertheillet worden.

Es seye ausser allen zweiffel, daß die Wallachische Nation zu beförderung des allgemainen wohl-weesens der gantzen Christenheit die eyfrigste gedanken höge und von Ihrer Seiths es nie ermanglet haben würde, dieses Gott-gefällige Werk Ihrer Erlösung à jugo Turcico nach allen Kräfften zu befördern. Allein, es hätten villfältige Casus solcher angetragen- auch öfftermahlen fruchtlos tentirten Erlösung Sie dermassen furchtsamb und schüchtern gemacht, daß Sie anderst nicht als mit zittern hierauff gedenken könten, insonderheit wan Ihnen nicht vorhero die Sicherheit dessen, was man anfangen wolle, so begreiflich zeige, daß Sie daran zu zweifeln keine uhrsach mehr übrig behalten. Dan es sey ja Historienkündig welchergestalten seithero zweyen Saeculis Sie resultorie, id est bald von Hungarn, bald von Pohlen in sogenandten Schutz genommen, hernach nur ausgeplündert und endlich bey denen Türken, ita dicendo, pro ossa dahin geworffen und in Friedens-Schlüssen auf Sie gahr vergessen worden. Nicht zum läugnen seye zwar, daß nach der Schlacht zu Zenta eine forchtsambe Hoffnung gewesen, Ihre Kayserliche Mayestät würden solche Victori mit poussirung des zerstreut- und flichtigen feindes, nach leichter Occupirung der Vöstung Temeswar, gegen Wallachey proseqviren lassen. Aber es wäre eine gantz andere resolution nacher Bosnien aufgefallen und diese Wallachische Fürstenthumb wiederumben in den alten Jammerstand, und eben mit diesen Posnischen Casu noch mehr verstärkten Sorgen geblieben. Darzumahlen auch der Fürst, die Bojaren und geystlichkeit mit gesambter Nation von der noch in gahr frischen Andeneken hafftenden Heyslarischen Irruption und allzu vehementen Commando noch vill betriebte angedächtnussen und uhrsach habe, umb einen solchen Protectorem sich zu bewerben, der Ihnen erträglicher seye als die Türken, unter welchen Sie doch auffs wenigste die vollkommene Sicherheit Ihres Religions-Exercitii jederzeit genossen und daran in dem mündesten nicht, weder Directe noch indirecte, gestöhret worden.

³⁰ P. Cernovodeanu, *Le journal des travaux du Congrès de Karlowitz (1698 1699)*, în RESEE, XIX (1981), no. 2, p. 326 și n. 4.

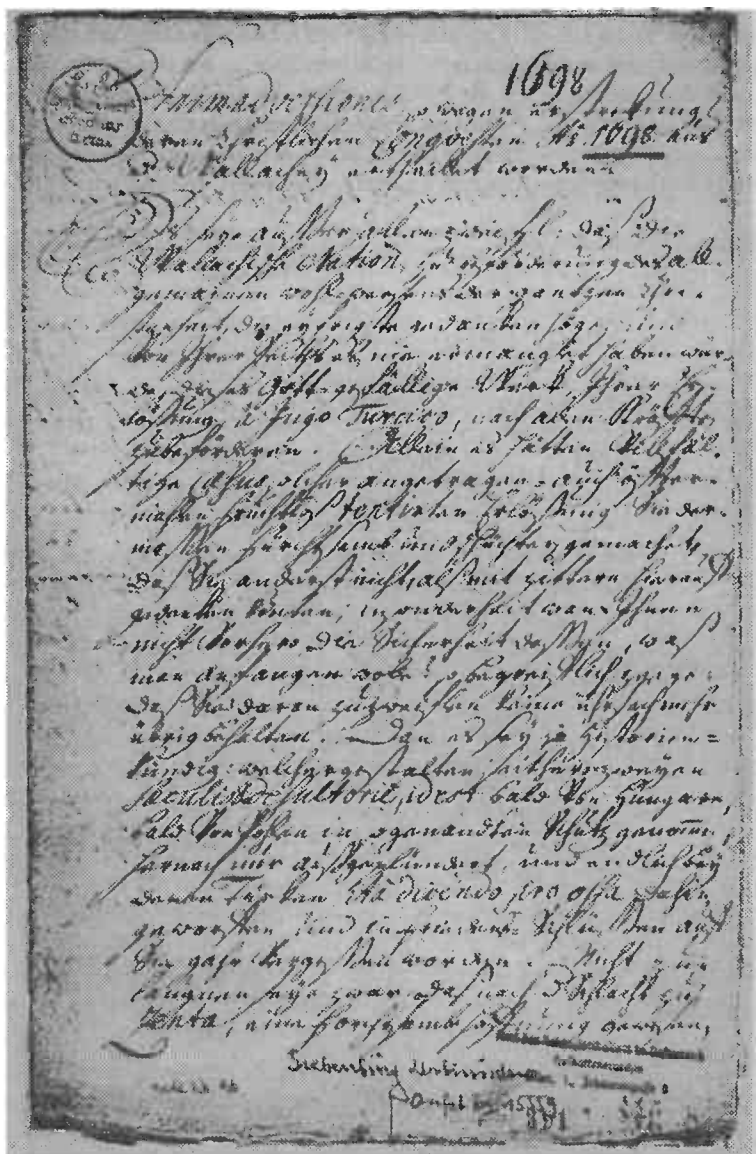

Fig. 1. Proiectul austriac de anexare a Țării Românești din 1698.
Prima filă

Darumben, dann und soferne man ein beharrliche oder Ernstliche Intention und die Cräfte hiezue versichert habe, diese Nation nicht nur jetzt in Schutz anzunehmen, sondern auch *efficaciter**, bey und mit künfftigen Frieden-Schluß darinne zu erhalten, So wäre zu solchem zweckh in hienachfolgender Ordnung zu arbeithen und handlen oder wiedrigenfalls wenig oder nichts wohlgedeyliches zu verhoffen, Nemblichen:

* In text: *effaciter*.

Erstens Vor Angreiffung des Werkes durch geheime Tractaten mit dem Fürsten und wohlgesünnten Bojaren die formam Regiminis Politici in Rechten und Regalien, soviel möglich bey gegenwärtigen Stand, und zwar solchergestalten zu versichern, daß nur die finitima oder grantz-Vöstungen, und darunter sonderlich die Porta ferrea an der Donau, Thurn gegen Nicopoli über gelegen, Giorgievon, Braila und Foxam mit zulänglich genugsamer Mannschafft Postirungs- weyß versehen und hiemit ad contribuendum das Land, ohne sondere Quartier auch ausser denen gewöhnlichen Militarischen Superationibus erhalten werden möge. Nichtmünder,

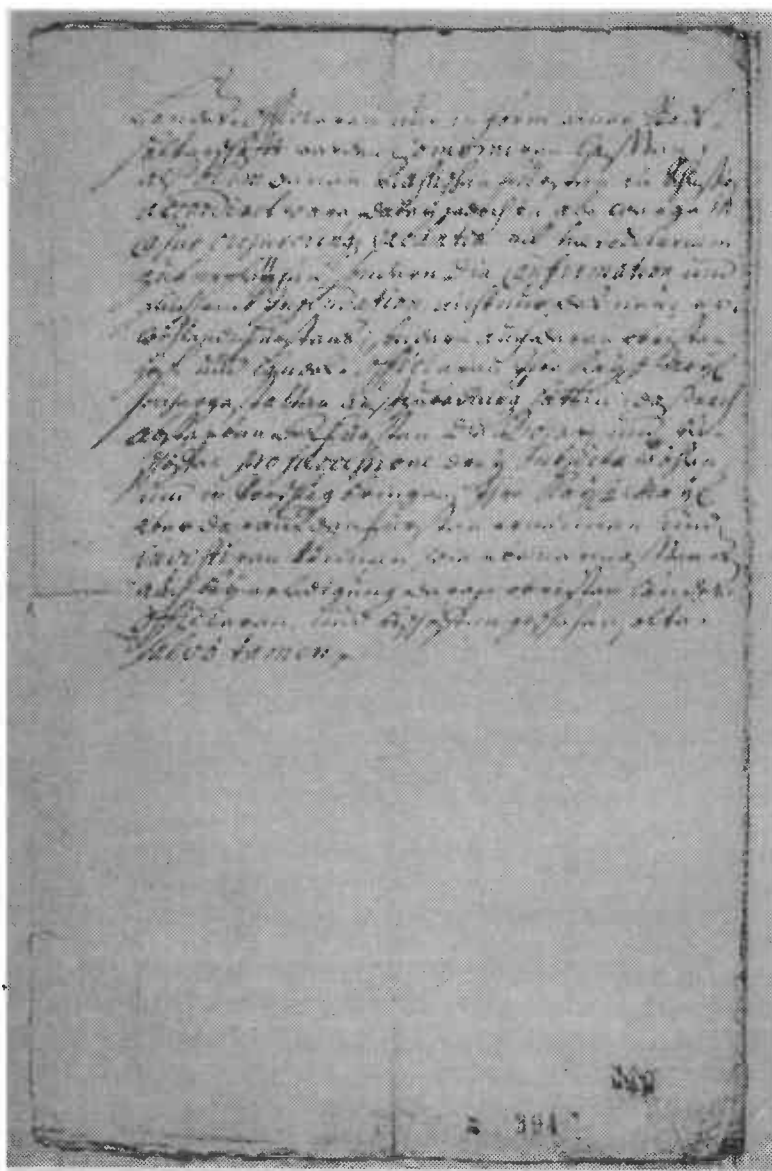
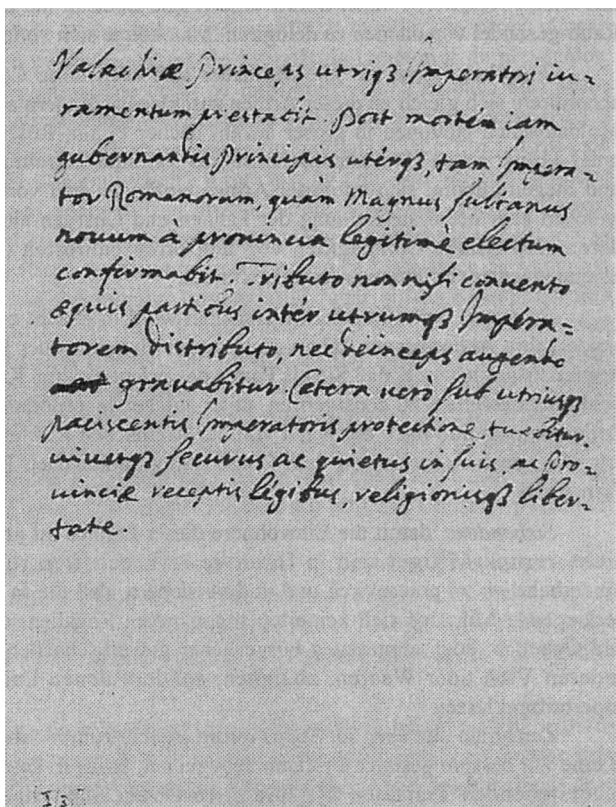

Fig. 2. Proiectul austriac de anexare a Țării Românești din 1698.
Ultima filă

Fig. 3. Proiectul austriac de compromis din 1698. Prima filă

Andertens, und förderist der numerosen geistlichkeiten, an welchen das Volkh mit ungemainer Devotion hänge, circa Consistorialia et Dependenciam a Patriarchali Sede Constantinopolitana begreifliche Versicherung zu stellen. Alldieweillen sonst diese von Selbsten gahr Bellicose Nation sich mit evacuir- ja Abbrennung deren Häusern in die Gebürg retiriren, Türken und Tartarn zu Hülffe zu ruffen, ja endlichen wohl gahr zu emigriren und das Land lähr zu lassen pflege. Wan aber diese beyde Passus mit denen Interessenten praeviae in gehaimb adjustiret und mit behörigen Diplomatus versichert würden, so wäre auch,

Drittens, ebenergestalten voraus mit dem Fürsten und Bojaren zu vergleichen, was in Geld und Naturalien Sie zu unterhaltung obangeregter Postirungen jährlich und in was für Terminen zu praestiren haben würden, worinfahls Sie an dem jenigen Qvanto, so die Türken exigireten, einige Moderation oder wenigstens in modo exactionis Christliches Tractament verhoffeten. Womithin dan,

Viertens, ausser allen Scrupl hoffte, daß die gesampte Nation, sozusagen viritim zusammen greiffen werden, nicht nur oberwöhnzte Postirungen bald zu occupiren, sondern auch successive den weitheren Progress in die Moldau zu befördern, als welche Nation allerdings noch mehr Ursach habe umb einen Christlichen Erlöser zu seufftzen und sich der unauffhörlichen Excursionen deren Tartarn zu befreyn, zu welchen Abziehl ein mittelmässiges, doch zu Besetzung deren Vöstungen und Postirungen mit zuelänglicher Artiglerie versehenes Corpo also lociret werden müste, nach Occupirung der Wallachey und verstärkter Postirung an der Donau die Conqvesten nacher Cocim, Bendern und Akiermann (so keine sonderbahre Vöstungen wären) zu erstrecken, untereinstens aber

mit leichter Reytterey einen Straiff umb reiche Beutt in die Buziakische Tartarey zu thuen, dieses Raub-gesündel von dannen zu delogiren. Man könne sich verlassen, daß,

Fünffstens, nicht nur alle Moldauer auff eben diese Conditiones als man denen Wallachen accordirete sich gleich zu dieser Armee zuschlagen, sondern auch die aus beyden Wallachisch- und Moldauischen Nationen in groser anzahl nacher Pohn, Rüssland, emigrirte und dorten beständig unter Militarischen Hauptmannschafften in continuo exercitio stehende Patrioten, so aller weegen und Stegen kündig, sich zu dieser Armee einfünden und vortreffliche Dienste praestiren würden; welchen aber nebst austheillung der Fahnen und Chargen eine Moderate Gage auszuwerffen und deren also etliche Compagnien von den Streittbahresten (wie man Sie schon kennet und zu ernennen wüste) auffzunehmen sein würden.

Sechstens, wäre bey denen Tractaten wohl in obacht zu nemmen, daß beyde Nationen eine sonderbahre Abhorrescenz haben, sich nacher Hungarn oder Pohlen incorporiren zu lassen, in der Apprehension lebende, daß Sie als Partes des orientalischen Kayserthums auch dermahlen wie ein Schlüssel desselben zu consideriren, unter solcher Incorporation aber, insonderheit auch mit Ihren Religions-exercitio nach der Hand von der Römischen Kirchen Bischoffen Anfecht- und Beirrung erlayden, auch in sacris von dem Constantinopolitanischen Patriarchat getrennet werden könnten. Ferner und

Siebendens, damit die Einwohnere dieser Landen ad praestanda onera, so Sie übernehmen, nicht verunkräftiget und in Ihren gewerbschafften ruiniret werden möchten, so wäre sonderbahrllich zu praecaviren und und versichern, daß die in erwöhnte Postirungen und Praesidia verlangende Militares sich keinerley sogenannten Regalien, durch Errichtung allerhand Mauthen und Gabellen, auch anmassung bürgerlicher gewerbschafften und trafficingen mit Ochsen und anderen Vieh oder Waaren, zuaignen, sondern denen Landes-Einwohnern Ihre Nahrungen unperturbiret lassen.

Zumahlen nun aber der Status rerum anjetzo zum Vortheill Ihrer Kayserlichen Mayestät sich in eine vill bessere gestalt zu richten anbegünnet, so ist in keine Weeg zu zweiflen, daß bey denen anvorstehenden Tractaten die Jura et reservata Supremae Majestatis Foederum Armorum, Praesidiorum, Appellationum etc. mit denen Competentien einer zeitlichen Fürsten und desselben subalternen Landes-Officieren nur in Form einer Stadthalterschaftt werden combiniren lassen, als olim denen Piastischen Fürsten in Schlesien accordiret ware, dabey jedoch in alle weege in casus cujuscunque vacantiae nil haereditarium zu verleyhen, sondern die Confirmation und gleichsamb Infeudation nicht nur des neu-erwählenden Fürstens, sondern auch deren obristen Hof- und Landes-Officieren Ihre Kayserliche Mayestät solchergestalten aufzubedingen hätten, daß nach Absterben des Fürsten(s) die Bojaren und Bischöffe pro succeione drey Subjecta wöhlen und in Vorschlag bringen, Ihre Kayserliche Mayestät aber daraus den Fürsten ernennen und investiren können, wie ebenerrmassen es auch bey erledigung deren obristen Landes-Officieren und Bischoffen geschehen solte. Salvo tamen etc.

Hofkammerarchiv Wien, *Anhang gemischter Faszikel. Siebenbürgen*, rote Nr. 96, fol. 391–394 (cotă veche: *Siebenbürgische Urkunden*, Aufstellungsnummer 15.559).

TRADUCERE:

Observații care au fost primite din Țara Românească în anul 1698 în legătură cu extinderea cuceririlor creștine.

Este mai presus de orice îndoială faptul că neamul valah nutrește cele mai arzătoare gânduri pentru promovarea bunăstării de obște a întregii creștinătăți și că, din parte-i, nu s-a întâmplat

vreodată să nu sprijine din toate puterile această lucrare plăcută lui Dumnezeu, cea a mântuirii sale de sub jugul turcesc. Numeroasele episoade ale încercărilor unei astfel de mântuirii, încercări rămase de mai multe ori fără efect, au făcut ca neamul valah să fie într-atât de temător și de prevăzător, încât nu se poate gândi la o astfel de eventualitate decât cu îngrijorare, mai ales dacă nu i se va demonstra mai înainte, anume cât se poate de lămurit, certitudinea în privința a ceea ce urmează a fi întreprins, adică în așa fel încât să nu mai aibă vreun temei de îndoială. Căci, din istorie este cunoscut modul în care, de două secole, <neamul valah> a fost luat pe rând sub așa-zisă protecție fie de unguri, fie de polonezi, fiind apoi doar jefuit și, în fine, aruncat turcilor drept os de ros, pentru a zice așa, fiind chiar dat uitării cu totul la încheierea tratatelor de pace. Ce-i drept, nu se poate nega faptul că, după bătălia de la Zenta, a existat imensa speranță că Maiestatea Sa Imperială va continua această victorie prin lovirea dușmanului împrăștiat și fugar și, după ocuparea fără dificultate a cetății Timișoara, îl va urmări în Țara Românească. Dar, s-a luat o cu totul altă hotărâre, anume de a se purcede în direcția Bosniei, iar acest principat valah a rămas iarăși în vechea sa stare de jale și cu griji sporite tocmai datorită acestei situații din Bosnia. Pe lângă aceasta, principele, boierii și clerul, împreună cu tot poporul mai au încă multe amintiri triste de la atacul lui Heisler și comportamentul său mult prea brutal, care le sunt încă prea proaspete în minte, având deci temei să-și caute un protector, care să le fie mai ușor de suportat decât turcii, sub care s-au bucurat cel puțin de siguranța deplină a practicării religiei lor, fără a fi tulburați câtuși de puțin, nici direct, nici indirect.

De aceea, dacă există certitudinea unei intenții statornice și serioase, precum și forțele necesare luării acestui popor sub protecție, dar nu numai pentru moment, ci spre a fi cuprins în mod eficient în viitorul tratat de pace, atunci, spre atingerea acestui țel, va fi necesar să se acționeze și procedeze în felul următor sau – dacă nu se va întâmpla așa – nu trebuie să se spere decât foarte puțin sau chiar nimic. Așadar:

În primul rând: Înainte de a se începe acțiunea, trebuie să fie stabilită, pe cât posibil în starea de acum, forma regimului politic în ceea ce privește drepturile și veniturile regaliene, anume prin tratate secrete încheiate cu principele și boierii favorabili <nouă>, anume în așa fel, încât doar cetățile de margine sau de la hotar, iar între acestea mai cu seamă Porțile de Fier de pe Dunăre, Turnu aflată în fața Nicopolelui, Giurgiu, Brăila și Focșani, să fie înzestrate cu garnizoane suficiente și în acest fel să se păstreze țara fără alte încartiruii și fără obișnuitele cheltuieli militare în ceea ce privește dările <ostășești>. De asemenea,

În al doilea rând, datorită mai ales clerului numeros, de care poporul este atașat cu neobișnuită credință, trebuie să se creeze o firească certitudine în privința chestiunilor consistoriale și a dependenței față de scaunul patriarhal de la Constantinopol, deoarece în caz contrar acest neam, de felul lui foarte războinic, părăsindu-și casele sau chiar dându-le foc, s-ar putea retrage în munți, să-i cheme în ajutor pe turci și tătari, ba, până la urmă, să emigreze și să lase țara pustie, așa cum obișnuiește. Dacă aceste două chestiuni vor fi însă reglementate mai înainte în taină cu cei interesați și garantate prin documentele convenite, atunci,

În al treilea rând, ar trebui, de asemenea, să se încheie un acord cu principele și cu boierii cu privire la ceea ce ar urma să dea țara în fiecare an, anume la ce termene, în bani și în produse naturale, pentru subzistența garnizoanelor amintite mai sus. În acest caz, ei speră să obțină o moderare a cantităților pretinse de turci sau cel puțin un tratament creștinesc la modul de percepere.

În al patrulea rând: Prin aceasta se speră, deci, ca întreg neamul, lăsând de o parte orice rețineră, se va uni, așa-zicând cu forța, nu numai pentru a ocupa cât mai curând pozițiile sus-amintite, ci și pentru a grăbi apoi extinderea spre Moldova. Poporul de acolo are oricum și mai multe motive pentru a-și dori un mântuitor creștin și pentru a se elibera de incursiunile neîncetate ale tătarilor. În acest scop, pentru ocuparea cetăților și a pozițiilor de acolo ar trebui desfășurat un corp de armată de mărime mijlocie, înzestrat cu artilerie suficientă, acesta urmând ca, după

ocuparea Țării Românești și întărirea pozițiilor de pe Dunăre, să extindă cuceririle la Hotin, Bender și Akkerman (care nu sunt niște cetăți deosebite), în vreme ce cavaleria ușoară ar întreprinde o incursiune de pradă în Bugeacul tătaresc și ar alunga de acolo adunătura de tâlhari. Se poate pune deplin teame pe faptul că,

În al cincilea rând, nu numai toți moldovenii se vor alătura îndată acestei armate în aceleași condiții acordate valahilor, ci și patrioții din cele două neamuri, valah și moldovean, care au emigrat în mare număr în Polonia și Rusia și s-au aflat acolo mereu sub arme în rândul unităților militare, cunoscând toate drumurile și potecile, se vor prezenta la această armată și îi vor face servicii excelente. Acestora va trebui să li se acorde, pe lângă împărțirea steagurilor și a gradelor, o soldă moderată, iar dintre cei mai vrednici în meșteșugul armelor (care sunt de acum cunoscuți și pot fi amintiți cu numele) să fie, așadar, înrolate câteva companii.

În al șaselea rând: În cazul tratatelor va trebui să se țină seama de faptul că ambele neamuri au o groază deosebită să fie incorporate Ungariei sau Poloniei, trăind cu teama că ele, ca părți ale Imperiului de răsărit, trebuie socotite și acum o cheie a acestuia, iar în cazul unei încorporări vor avea de îndurat atacuri și rătăcirii datorate episcopilor Bisericii Romane, mai ales în ceea ce privește practicarea religiei lor și ar putea fi separați în cele sfinte de patriarhia de la Constantinopol. Apoi,

În al șaptelea rând, pentru ca locuitorii acestei țări să nu fie storși de puteri prin prestarea dărilor ce le revin și să fie ruinați în îndeletnicirile lor, va fi extrem de necesar să se evite și să se țină seama de faptul că militarii trebuincioși amintitelor poziții și garnizoane să nu se bucure de vreun așa-numit venit regalian, de încasarea a tot felul de vămi și impozite, precum și de exercitarea unor meșteșuguri civile și a comerțului cu boi și alte vite sau mărfuri, ci să lase netulburate sursele de subzistență ale locuitorilor țării.

Însă, deoarece starea de lucruri începe să capete acum un sens mult mai favorabil Maiestății Sale Imperiale, nu există dubii că, în cazul tratatelor viitoare, drepturile și cele cuvenite numai Maiestății Supreme în privința alianțelor, armelor, garnizoanelor, apelurilor etc. vor trebui puse de acord cu competențele unui principe vremelnic și a dregătorilor acestuia doar sub forma unei locotenențe, așa cum a fost acordată odinioară principilor Piast în Silezia; în această situație nu se va acorda însă nicidecum ceva cu titlu ereditar în cazul în care s-ar ivi vreo vacanță, ci confirmarea, precum și vasalitatea, nu numai a principelui care urmează să fie ales, dar și a dregătorilor celor mai înalți ai curții și țării, vor trebui condiționate în așa fel de către Maiestatea Sa Imperială, încât după decesul principelui boierii și episcopii să aleagă și să propună drept succesor trei persoane, iar Maiestatea Sa Imperială să poată numi și investi principele din rândul acestora. În același fel ar urma să se procedeze și la ocuparea dregătoriilor supreme ale țării și a scaunelor episcopale.

ANEXA II

1698 <Belgrad>

Valachiae Princeps utriq<ue> Imperatori iuramentum prestat. Post mortem iam gubernandis Principis, uterq<ue>, tam Imperator Romanorum, quam Magnus Sultanus novum a provincia legitime electum confirmabit. Tributo non nisi convento aequis partibus inter utrum<que> sub utriusq<ue> paciscentis Imperatoris protectione trebitur. Vivetque securus ac quietus in suis, ac Provinciae receptis legibus, religionisq<ue> libertate

University of London, School of Oriental & African Studies, *Paget Papers*, Bundle no 51, *Undated letters*, doc. 10.

TRADUCERE:

Domnul Țării Românești va presta jurământul de credință ambilor împărați. După moartea domnului aflat în scaun, ambii – atât împăratul romanilor, cât și marele sultan – vor confirma pe noul <domn> ales de țară <în mod> legiuit. Numai darea hotărâtă va fi împărțită în chip egal între cei doi împărați, nici nu va fi apoi sporită prin încărcarea <ei>.

Iar celelalte <treburi> vor fi ocrotite sub protecția a doi împărați, așa după cum se vor fi învoit, și <domnul Țării Românești> să trăiască fără teamă și liniștit cu legile sale și ale țării primite și cu libertatea de credință.

SISTEME DE REPREZENTARE POPULARĂ A CULTULUI MARIANIC ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLELE XVII—XVIII

VIOLETA BARBU

Prezența cuvântului „populară” în fruntea acestei anchete obligă la câteva precizări terminologice, căci studiile deschizătoare de drumuri din anii '40 semnate de Gabriel Le Bras¹ ori de Lucien Febvre² plecau de la termeni ca „practică religioasă” sau „devoțiune”. Aceste precizări sunt rodul unor îndelungi dezbateri în care, în ultimele trei decenii, s-au angajat istorici ai culturii, sociologi, etnologi, antropologi. Robert Mandrou, în sinteza sa de pionierat consacrată secolelor de care ne ocupăm, *La culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*³, definește cultura populară ca foarte înrudită, dar nu identică, cu „cultura de masă”, cu alte cuvinte o cultură produsă și/sau consumată de clasa ce se opune aristocrației și burgheziei. Devoțiunile, cărțile de cateheză, viețile sfinților sunt pentru Robert Mandrou un segment de cultură populară. Intervenția lui Michel Vovelle din 1977 intitulată *La religion populaire, problèmes et méthodes*⁴, aduce în discuție cuplul cultură-religie populară, insistând pe definirea noțiunii de „popular”. „Trișând cu tăcerea surselor”, Vovelle recomandă ancheta pluridisciplinară, care să apeleze la o varietate tipologică de documente, numite „indicatori”: literare, nonliterare, iconografice, arheologice, juridice etc.

Pe același criterii ale sociologiei de tip gramscian, pe care a fost construită teoria lui Mandrou se fundamentează și punctul de vedere al lui Carl Guinzbourg exprimat la Colocviul internațional cu tema *La notion de «religion populaire» en Europe Occidentale, du Moyen Âge à nos jours*, organizat de C.N.R.S. în 1977, cu o largă și distinsă participare internațională (Pierre Chaunu, Michel Vauvelle, Jean Delumeau, Philippe Ariès, Jacques Le Goff, Michel Meslin, André Vauchez, Alphonse Dupront, Raoul Manselli, Gabrielle de Rosa etc.): într-o dezbatere a cărei miză era tocmai clarificarea terminologică și definirea obiectului,

¹ *Introduction à l'Histoire de la pratique religieuse en France*, Presse Universitaire, 1942.

² *La dévotion en France au XVIIe siècle*, în *Revue de Synthèse*, III, 1932, p. 197–206; *Pour une histoire à part entière*, 1982, Editions de E.H.E.S.S., p. 834–843.

³ Stock, 1975, p. 11–18.

⁴ Publicată în „*Le Monde alpin et rhodanien*”, 1977, nr. 1–4 și republicată în vol. *Idéologies & Mentalités*, Paris, 1982, p. 125–162.

Guinzbourg propunea definirea religiei populare ca o „religie a claselor subalterne, dominate“, prin urmare imposibil de circumscris fără o raportare la „religia oficială“⁵. Dintr-o perspectivă opusă, cea a istoriei sociale, Serge Bonnet a expus stadiul explorărilor metodologice ale domeniului: Bonnet valorizează aspectele de tip dihotomic prin care putem ajunge la specificitatea fenomenului religios popular: gest/ cuvânt, festiv/didactic, obicei/ lege, implicit/ explicit, concret/ abstract, cosmologic/ metafizic, trăit/formulat, colectiv(familial)/ individual, intuiție/ argumentație, temporal/ sacral etc. În același timp, abordarea acestui domeniu trebuie neapărat plasată în contextul mai larg al istoriei sociale (politica, sociologia familiei), al sociologiei practicilor. În final, se riscă totuși o definiție care transcende vechile opoziții categoriale (laici/ clerici, normă/ antinormă, clasă dominată/ clasă dominatoare): religia populară este caracterizată ca fiind «carnală» prin locul acordat semnului, o religie a «medierii», prin locul acordat sfinților și pelerinajelor, și o religie a multitudinii prin locul acordat tuturor categoriilor sociale, și mai cu seamă marginalilor⁶. Un punct de vedere interesant a prezentat și părintele fondator al antropologiei religioase, Alphonse Dupront, adeptul unei perspective mai degrabă fenomenologice decât integriste. Pentru Dupront, experiența religioasă populară s-ar caracteriza prin trei trăsături distinctive: cotidianul, extraordinarul și cripticul⁷, teorie reluată și dezvoltată substanțial în cartea sa publicată în 1987, *Du Sacré. Croisades et pèlerinages. Images et langages*. În căutarea unei specificități organice a religiei populare, Dupront adaugă alte patru caracteristici triadei inițiale: caracterul de masă, cel panic, imanența divinului, precum și absența distincției sacru-profan. Existența unor inventare regionale ale realităților religiei populare în Franța, reunite sub titlul *La piété populaire en France*⁸ afirmă cu putere principiul diferențierii în spațiu a fenomenului pe care-l numim „religie populară”.

Cum pot fi definite cultura și religiozitatea populară în spațiul românesc? În afara studiilor consacrate cărților populare, remarcăm sărăcia preocupărilor pe acest tărâm. Desigur, cultul marianic a făcut obiectul unor preocupări marcate fie de interesul pentru latura etnografică și filologică (monografiile lui Dimitrie Stănescu, *Cultul Maicii Domnului*, București, 1932 și *Minunile Maicii Domnului*, București, 1925, astăzi complet depășite), fie de formația teologică a autorului: teza lui Ene Braniște pe aceeași temă, rămasă în manuscris. Cea dintâi încercare de sociologie religioasă a devoțiunii mariane la români i-o datorăm episcopului Raymund Netzhammer, care tipărește în 1902 o broșură despre *Die Muttergottes-Verehrung in der rumänisch-orthodoxe Kirche*, un surprinzător dosar, hrănit și din date statistice.

⁵ „La religion populaire”, C.N.R.S., 1979, p. 398–399.

⁶ *Ibidem*, p. 397–398.

⁷ *Ibidem*, p. 412.

⁸ Sub direcția lui Bernard Plongeron și Paul Leroux, vol. I, II, 1984, III, 1985; v. de asemenea, tomul 90 al revistei „Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest”, 1983, nr. 2, intitulat *L'Espace et le sacré*.

Dacă nu greșim, cu excepția unei anchete cantitative de sociologie a lecturii realizate de Daniel Barbu cu mijloacele serialității⁹ și a unei reflecții terminologice aparținând lui Alexandru Duțu, în cultura română nu s-au exprimat puncte de vedere asupra acestei chestiuni¹⁰. Subscriem sintagmei „cultură comună”, pentru care pledează Alexandru Duțu, spre a marca, pe de o parte diferența față de spațiul vest-european, iar pe de altă parte spre a pune în evidență lipsa unei suprapunerii între clivajul social și cel cultural. Cu alte cuvinte, susține Alexandru Duțu, cultura de curte ori cea clericală în Țările Române, ca și în tot sud-estul Europei nu este sensibil opusă culturii unor locuitori ai satelor știutori de carte. Această stare de fapt poate fi descrisă, după părerea mea, mai întâi ca o consecință a lipsei magisteriului Bisericii, constituită ca autoritate care sancționează ori omologhează comportamentul religios, cum se întâmplă în Transilvania în perioada calvinismului, iar apoi în vremea Unirii, a se vedea exemplul episcopului Petru Pavel Aaron. Mai apoi, persistența unei culturi manuscrise și supraviețuirea până în zorii veacului al XIX-lea a oralității și a colportajului a generat o dinamică de tip feed-back a bunurilor culturale dinspre și înspre zonele marelui număr, mereu înnoitoare, suficient de integratoare. În sfârșit, nu e greu de observat că, în afara categoriei profesorilor în bună parte greci, nu putem numi alți profesioniști ai culturii elitei, care să dovedească și să se bucure de independență față de instituții ca biserica și puterea domnească.

Rezultă de aici o ambivalență a termenului „popular”, în jurul căreia se va organiza și ancheta noastră. Istoricul va trebui să țină seamă de două ordine ale realității și să nu privilegieze pe nici una dintre ele: pe de o parte, modelul de pietate și de religiozitate propus de biserică și de elita socială și culturală (statul și civilizația, după expresia lui Gabriel le Bras), pe de altă parte, gustul popular care, perpetuând și multiplicând, infuzează discursul sau obiectul artistic cu o serie nouă de semnificații, transformându-le, potrivit unei serii de clivaje de tip social, cultural, regional, al vârstei și al sexelor. Cu alte cuvinte, conceptul clasic de „practică religioasă” bucurându-se de o suficientă transversalitate este mai aproape de „conceptul de experiență” care definește ultimele demersuri metodologice ale Școlii de la Annales¹¹, demersuri potrivit cărora întreaga istorie

⁹ *Loisir et pouvoir. Le temps de la lecture dans les Pays Roumains au XVIIe*, în R.E.S.E.E., XXVIII, 1990, nr. 1–4, p. 17–27, reluat în *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, 1996, p. 59–79.

¹⁰ *Culture commune et culture populaire: l'exemple du Sud-Est européen*, raport la Congresul istoricilor de la Stuttgart, Rapports, II, p. 500–502; idem, *La circulation de l'imprimé dans le Sud-Est européen entre le XVIIe et XIXe siècle*, în vol. *Colportage et lecture populaire*, coord. de Roger Chartier și Hans-Jürgen Lüsebrink, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1996, p. 165–170.

¹¹ *Les formes de l'expérience, Une autre histoire sociale*, coord. de Bernard Lepetit, Albin Michel, 1995, în special studiul lui Bernard Lepetit, *Histoire des pratiques, pratique de l'histoire*, p. 9–22.

poate fi concepută ca o istorie a practicilor. Este deci mai fecund pentru ancheta noastră să nu operăm cu alte opoziții de tip cultural cum ar fi oficial/popular, sau cult/popular, ci cu raportul normă/practică, între care se stabilește sau nu un acord al actorilor sociali. O ultimă precizare metodologică: referințele la realitățile românești din Transilvania nu vor avea decât un rost pur comparativ.

Văzute cu ochii străinilor (Weismantel, Anton Maria Del Chiaro, Johann Filstich etc.), cultul marianic și cel al sfinților se bucurau, cel puțin la cumpăna dintre cele două veacuri, de o mare înflorire în Țările Române: „așijderea se închină cu habotnicie la Sfânta Fecioară și la sfinți, așa că în calendar aproape că nu există zi care să nu fie închinată vreunui sfânt de norodul neștiutor”¹². Imnografia consacrată Maicii Domnului¹³, *Acatistul* compus de Serghie și *Paraclisul Precistei*, își are primele versiuni românești în Moldova, așa cum a arătat într-un amănunțit studiu filologic Mariana Costinescu în 1974¹⁴. Cea dintâi versiune tipărită a *Paraclisului*, descoperită în 1955 și conservată fără foaie de titlu, a fost atribuită de aceeași cercetătoare mitropolitului Varlaam și datată 1639–1640. Pe baza acelorași manuscrise pe care s-a întemeiat Varlaam, mitropolitul Dosoftei a publicat într-un unic volum cele două rugăciuni în 1673. Destinate atât pietății private, cât și celei instituționalizate, cele două imnuri vehiculează modelul Fecioarei intercesoare și ocrotitoare, printr-o simbolică reluată și în programul iconografic al bisericilor¹⁵: rug arzând fără să se mistuie, năstrapă, lână pe care s-a pogorât roua, toiag odrăslit, chivot, masă, munte netăiat, cădelniță de aur, nor etc. „Doamnă”, „stăpână” și „împărăteasă”, acești termeni spicuiți din vocabularul marial al *Paraclisului* ne arată că Fecioara este adorată prin maiestatea puterii divine a Fiului ei, așa cum în secolele XII–XIII fusese preamărită în Occidentul medieval ca regină¹⁶.

Un fervent adorator al Sfintei Fecioare a fost Antim Ivireanul, care imprimă la Râmnic în 1706 un *Acatist* într-o traducere ce probabil îi aparține, carte urmată de un *Sinopsis* la Iași în 1714, conținând toate slujbele dedicate Maicii Domnului. În materie de tipărituri, Mario Ruffini a numărat în secolul al XVII-lea șapte ediții muntenești ale *Acatistului*¹⁷, cărora le putem adăuga un mare număr de

¹² Johann Filstich, *Încercare de istorie românească*, trad. de Adolf Armbruster, București, 1979, p. 247.

¹³ D. I. Belu, *Maica Domnului în lumina imnelor liturgice*, Caransebeș, 1941; M. Gordillo, *La Madonna nella liturgia orientale*, în vol. *Mater Christi*, Roma, 1958, p. 167–198; Ene Braniște, *Liturgică generală*, București, 1985, cap. „Sărbătorile Maicii Domnului” cu bibliografie, p. 230–245.

¹⁴ *Versiuni din secolul al XVII-lea ale Acatistului și Paraclisului Precistei*, în *Studii de limbă literară și filologie*, București, vol. III, 1974, p. 217–239.

¹⁵ Ene Braniște, *Programul iconografic al bisericilor ortodoxe*, București, 1975, p. 20.

¹⁶ Jean Leclercq, *La figura della donna nel medioevo*, Jaka Book, 1994, p. 79–87.

¹⁷ Mario Ruffini, *Aspetti della cultura ortodossa romana medievale*, Editrice Nagard, 1980, p. 215–216.

copii manuscrise, precum și traducerea altor fragmente imnografice (irmoase, icoase, condace) din patrimoniul bizantin alcătuit de opera Sf. Roman Melodul, Ioan Damaschin, Cosma de Maiuma, Iosif Imnograful. Mutații importante în modul de raportare al creștinilor la Sfânta Fecioară se produc în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când se cristalizează la noi probabil ritualul procesiunii prohodului, în Vinerea Mare. Umanizată, vulnerabilă în maternitatea ei rănită, Maica Domnului devine simbolul umilinței și al iubirii nesfârșite, al unei infinite capacități de suferință și răbdare. Accentuarea acestei noi ipostaze, asupra căreia Occidentul zăbovise îndelung, epuizându-i fragilitatea și expresivitatea afectivă, trebuie consemnată ca o ruptură în practica religioasă a Țărilor Române. Acordând credit definiției pe care Jean Wirth, în sinteza sa consacrată imaginii medievale, o dă devoțiunii – „comportament nu numai ritual, ci și afectiv, care se articulează pe un imaginar religios”¹⁸ –, suntem aproape nevoiți să acceptăm că de-abia în momentul fixării și răspândirii procesiunii prohodului acompaniate de plângerea Fecioarei se naște cu adevărat ceea ce chemăm devoțiune. *Canonul de umilință către prea sfântă Stăpâna noastră care se cântă la Pavcerniță*, ca text liturgic, compunere a lui Andrei Criteanul, se traduce în românește la începutul secolului al XVIII-lea (ms. rom. 939, f. 63–71v cu lacune); o altă traducere este realizată de Vartolomei Măzăreanu în 1768 (ms. rom. BAR 3698), copiile înmulțindu-se spre 1780: ms. rom. 1683, 3162, 3324, 4252 etc. și purtând ca titlu «Plângerea sau tânguirea Maicii Domnului». Edificator pentru noul spirit, subtitlul cântării, într-una din copiile păstrate la BAR, dă la iveală infuzia de sentimentalism subiectiv și de duioșie a textului: «Cuvintele cele dulci și plângerea cea cu glas dulce ca de maică a Maicii Precistii», într-un profund și armonios acord cu obiceiul românesc al bocetului, despre care mărturisește Cantemir în *Descriptio Moldaviae*¹⁹, și nu numai el. Adunate și puse pe opt glasuri, canoanele de umilință închinat Fecioarei vor alcătui culegerea cunoscută sub numele de *Theotokarion*, tradusă din grecește în jurul anului 1750, și destinată, după însemnarea din cel mai vechi manuscris, devoțiunii private: „iar eu, cu ajutorul Precistii, [...] până la ieșirea sufletului să nu rămâie nici într-o seară necitită, mă rog”²⁰. Să fie oare o simplă coincidență traducerea în limba română pentru prima dată în 1731, cu litere latine și într-o versificație corectă a cântării similare din liturghia celor șapte dureri ce se cântă în biserica apuseană, cunoscută ca o creație a lui Iacopone da Todi sub numele de *Stabar Mater*? Textul integral al acestei cântări, tălmăcit și scris de Iosif Lippay, parohul comunității de români catolici din Zlatna, se află într-un codex al Bibliotecii Széchény de la Budapesta²¹. Această traducere românească este cu mult anterioară

¹⁸ *L'image médiévale. Naissance et développements (VIe–XVe)*, Paris, 1989, p. 277.

¹⁹ Ed. Gh. Guțu, București, 1973, p. 331.

²⁰ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, București, 1968, p. 316.

²¹ V. Violeta Barbu, *Cea mai veche versiune a imnului «Stabat Mater»*, în LR, 1997, nr. 5–6.

celeia a lui Giuseppe Bonaventura Berardi, semnalată în 1943 de Carlo Tagliavini²². Iată primele două strofe, reproduse în paralel cu traducerea lui Anton Pann din 1830, publicată de el în colecția sa de *Cântece de stea* sub numele de *Jalea Maicii Domnului*²³.

Ms. Széchény Oct. Val. 8
Planctus Beatae Verginae Maria

Anton Pann
Jalea Maicii Domnului

Sezu Majka amarite
Linge krucse entristate
Kend Isus kinuire
Pre krucse restignire.

Stă maica amar plângând
Lângă cruce lăcrimând
Pre Fiul în chin văzând.

A keruja sventul tyeptul
Unpreune ku sufletul
Atuncs sabja o treku
Se durory mare feku.

Inima ei să rumpea
Sabie o pătrunde
De durere să rănea.

Semnele aceluiași timp au redus dincolo și dincoace de munți distanța dintre om și protectoarea sa divină, ecourile târzii ale barocului au ridicat surdina de pe emfaza gesturilor, apariția sentimentului familiei, în sensul valorificat de Philippe Ariès a desăvârșit schimbările. Deasupra siluetei îndurerate a Mariei, *mater omnia*, se întinde umbra morții, pe care oamenii de la sfârșitul Vechiului Regim nu mai știu să o îmblânzească.

Dar devoțiunea marianică s-a putut exprima și în forme originale, nu numai în traduceri. Căci neîntrecute au rămas până astăzi panegiricele de un suav lirism²⁴ închinat Maicii Domnului de mitropolitul Antim Ivireanul. Repertoriul simbolic este cel cunoscut din *Acatist*: rug aprins, toiag înflorit, ușă încuiată, scară, lână, dumbravă umbroasă, dar ritmul ce amintește de *Litania lauretană*²⁵ (*De laudibus beatae Mariae*), împletește și alte imagini ce-și datorează prospețimea talentului oratoric al mitropolitului: grădină pecetluită, soare, lună, revărsat al zorilor, crin, chiparos. Revărsarea barocă de analogii criptice culminează cu simbolica savantă a literelor și a numerelor, aplicată numelui de Miriam. Omilia închinată Nașterii Domnului exaltă de data aceasta, în chipul cel mai concret, omenesc, maternitatea Mariei. Accentele populare, de colind, se împletesc cu paradoxurile retorice cele

²² *Le traduzioni rumene dello «Stabat Mater» e di altri inni religiosi di Jacopone da Todi*, în «Studii italiene», X, 1943, p. 49-57.

²³ N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, ed. a doua, București, 1974, vol. II, p. 254.

²⁴ Eugen Negrici, *Antim, logos și personalitate*, București, 1971, p. 49-52.

²⁵ Apărută în 1531 în ambianța sanctuarului marianic de la Loreto, este numită de către cel mai important cercetător al acestei rugăciuni «îmnul Acatist al Apusului», G. G. Meersseman, *Der Hymnos Akathistos der Abendland*, Freiburg, vol. I II, 1958-1960.

rafinat, iar detaliile naturaliste surprinse de Antim prevestesc cântecele de stea: „drept aceea și preaînțeleapta fecioară, cu frică și cu dragoste, împreună cu multe lacrimi, care le scotea dragostea cea multă ce avea cătră cela ce se născuse dintru dânsa, uda trupul preasfântului cocon; și luându-l cu scutece l-au înfășat și cu brațele l-au cuprins și țițe fecioarești dându-i în gură, cu lapte curat l-au adăpat”²⁶. Această imagine emblematică a maternității, reluată în aceeași predică amintește de o temă specifică alegoriilor teologice ale iconografiei baroce, Maica Domnului împrăștiindu-și laptele²⁷. „Ca să învețe și poporul lui Dumnezeu să pună ca temelie statornică la toată lucrarea călduroasă solire a Născătoarei cu inimă de mamă”, fiul domnului Constantin Brâncoveanu, Ștefan compune un *Cuvânt panegiric la Adormirea Născătoarei de Dumnezeu* (București, 1703). Spre valorizarea deplină a maternității ca forță supremă a feminității, Ștefan își închină panegiricul mamei sale, care purta numele Fecioarei.

Nici o scriere nu exprimă mai bine popularitatea de care se bucura Maica Domnului ca traducerea cărții lui Agapie Landos, *Mântuirea păcătoșilor, Amartolon Sotiria* (Veneția, 1641) și cea a lui Ioanichie Galeatovschi, *Cer nou*²⁸, *Nebo Novoe* (Lwow, 1651), ambele tălmăcite în românește din limbile neogreacă și respectiv slavonă cu titlul *Minunile Maicii Domnului*. În 1989²⁹ și 1990³⁰, Liviu Onu, care a realizat un studiu monografic al versiunilor manuscrise ale cărții lui Landos, a reușit să cuprindă nici mai mult, nici mai puțin de 100 de copii manuscrise, față de numai 20 câte cunoștea Nicolae Cartoian³¹, clasificându-le în cinci grupuri distincte. Numai acest argument ar fi suficient ca să putem afirma că ne aflăm în fața celui mai important best-seller al Vechiului Regim, iar ecourile lui în cele peste 300 de pagini ale legendelor Maicii Domnului culese de Simion Florea Marian³² din tradiția folclorică sunt pe deplin grăitoare în privința ponderii factorului miraculos în evlavie populară față de Fecioară. Pe ce resorturi mentale se sprijină această pasiune molipsitoare? E suficient s-o punem pe seama principiului analogiei (ceea ce s-a întâmplat odată se mai poate întâmpla și astăzi), împărțînd punctul de vedere psihologizant al lui Heinrich Gunther³³? Această aderență al cărei entuziasm se menține proaspăt vreme de

²⁶ Antim Ivireanul, *Opere*, ed. de Gabriel Ștrempel, București, 1972, p. 199.

²⁷ A. Pigler, *Barockthemen. Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, vol. I, Budapest, 1956, p. 506–507.

²⁸ Ștefan Ciobanu, *Din legăturile culturale româno-ucrainiene. Ioannichie Galeatovschi și literatura românească veche*, București, 1938.

²⁹ *Considerații pe marginea paternității unei versiuni românești a «Mântuirii păcătoșilor» a lui Agapie Landos*, în A.A.R. Mem. Secț. de Filologie și Literatură, Seria IV, tom XI, 1989, p. 29–38.

³⁰ *Manuscrise «regăsite»*, în SCL, XLI, 1990, nr. 4, p. 356–359.

³¹ N. Cartoian, *op. cit.*, p. 157–158.

³² *Legende Maicii Domnului*, București, 1904.

³³ *Psicologia della legenda: aspetti e problemi*, în vol. *Agiografia altomedievale*, Bologna, 1976, p. 78.

un secol jumătate este provocată, ca și viziunile ori visele, de dorința de comunicare cu lumea de dincolo, cum credea André Vauchez³⁴, sau e vorba de un fenomen cu precizie circumscris istoric, avându-și climaxul în secolul al XVII-lea, secol al ofensivei Contrareforme – teza lui Jean Delumeau, exprimată în celebra sa carte *Rassurer et protéger*³⁵? Un lucru este cert: ca și în Franța veacului al XVII-lea, valul devoțional al miracolelor unește în Țările Române elitele clericale, elitele sociale și poporul credincios, fără clivaje sociale. Posibile răspunsuri la enigma popularității acestei culegeri ne vin din mai multe direcții: 1. structura secvențială a cărții însumând aproape 450 de mici narațiuni favorizează, fapt verificat și-n cazul cărților populare, selecția și recompunerea lor potrivit gustului publicului sau fiecărui copist în parte. 2. exotismul acestor miracole, multe dintre ele provenind din spațiul Europei Occidentale (*Genoveva de Brabant, Pentru împărăteasa Franței, ale cărei mâini tăiate le-a vindecat Stăpâna cea a tot puternică* etc., povestea călugărului care și-a vândut sufletul diavolului etc.). 3. amplificarea prin detalii pitorești, umanizante sau dimpotrivă fabuloase a scheletului narativ al episoadelor din Evanghelii legate de persoana Fecioarei: nașterea ei, fuga în Egipt, Adormirea etc. 4. „avântul imaginației”, orizontul de așteptare al publicului larg, deschis în secolul al XVIII-lea către miraculos, vizionar și hagiografie, așa cum au arătat anchetele statistice realizate de Daniel Barbu pe ansamblul celor 6 000 de manuscrise conservate la BAR³⁶; din ansamblul acestui gen de scrieri, lectura de desfătare și edificare religioasă predilectă pentru starea a treia, enumerăm aici doar apocriful *Visul Maicii Domnului*, amuleta *Cele 72 de nume ale Precistei* și *Prosopografia Maicii Domnului*³⁷. 5. încadrarea în ansamblul miracolelor a unor minuni săvârșite pe pământ românesc cum este cea cu nr. 217, consemnată de Galeatovschi. Minunea face parte din ciclul miracolelor săvârșite de icoane și este atribuită celebrei icoane paleologice bifaciale de la Neamț. În vremea lui Gheorghe Ștefan, în 1655, în timp ce era purtată în procesiune, icoana a plutit în aer, s-a așezat pe amvon și s-a închinat. Povestirea mitropolitului Gheorghe din 1723, studiată de curând de către Ștefan Gorovei³⁸, menționează numele lui Nicolae spătarul Milescu, care în calitate de tânăr grămătic domnesc, ar fi primit însărcinarea să scrie povestea icoanei făcătoare de minuni a Maicii Domnului, documentându-se din vechile hrisoave și cronici. În acest fel, se acreditează, iar cercetătorul ieșean nu contestă acest lucru, știrea că ne aflăm în fața primei opere a spătarului Nicolae, care, potrivit demonstrațiilor filologice ale lui Liviu Onu este și autorul tălmăcirii cărții lui Agapie Landos.

³⁴ *Spiritualitatea Evului Mediu Occidental*, trad. rom. de Doina Marian și Daniel Barbu, București, 1994, p. 136–137.

³⁵ Fayard, 1989, p. 210.

³⁶ D. Barbu, *Loisir et pouvoir*, p. 24–26.

³⁷ Pentru aceste trei scrieri v. N. Cartoian, *op. cit.*, p. 119–120, 126–129, 136–138.

³⁸ *Un episod din «recuperarea» Bizanțului: prima «operă» a spătarului Nicolae Milescu*, în A.I.I.A.I., XXII/2, 1985, p. 445–458.

Icoana de la Neamț, de curând studiată din punct de vedere artistic de către Constanța Costea³⁹, după ce a fost pentru prima dată fotografiată fără ferecătură, este doar una din icoanele miraculoase ale Maicii Domnului. Din relatările amintite, înțelegem că icoana nu avea virtuți taumaturgice, comportamentul ei miraculos fiind mai degrabă un avertisment teologic asupra „sfințeniei” obiectului în sine, care trebuie cinstit fără rezerve. Al doilea element important pe care îl putem desprinde pentru ancheta noastră este consemnarea purtării ei în pelerinaj la sărbători.

Zăbovind acum asupra acestei forme de reprezentare a cultului marianic, se cuvine să evidențiem faptul că imaginile stăpânesc și populează în spațiul românesc teritoriul miraculosului, în detrimentul relicvelor și independent de ele. Nimic ciudat în această constatare, dacă ne raportăm la Bizanț, unde André Grabar⁴⁰ și Louis Bréhier⁴¹ au observat deja acest raport, punându-l pe seama integrării în liturghie a cultului icoanelor. În acord cu mărturiile călătorilor străini frapați de evlavia deosebită a românilor față de icoane, constatăm că în spațiul românesc cultul lor privat este preponderent până într-atât încât se substituie adesea participării la liturghie sau frecventării bisericii. Până și ciobanii în vârf de munte poartă cu ei o icoană, scrie Johann Filstich⁴², semn vizibil al sacrului, rol care în Occident era conferit altarelor portabile. Metaniile bătute în fața icoanelor sunt, pentru lumea satelor, așa cum constată cu uimire protestantul Weismantel⁴³, unica formă de practică devoțională, dublată de refuzul de a merge la biserică. Nu numai din colțul dinspre răsărit al casei își exercită imaginea sacră puterea protectoare, ci ea însoțește pe om în toate riturile de trecere: botez, nuntă (ca dar oferit mirilor, mărturia lui Paul de Alep), înmormântare (odihnește pe pieptul răposatului, mărturie a lui Anton Maria Del Chiaro⁴⁴). Deosebirea majoră față de Bizanț, care atașează devoțiunea românească de cea rusească vine nu de la nivelul practicilor religioase, ci chiar de la nivelul celei instituționalizate: în cele două Biserici, rusă și românească, există o slujbă specială⁴⁵ de sfințire a icoanelor, care le conferă, în afara asemănării cu prototipul pe care îl reprezintă, virtuțile taumaturgice.

Într-o listă de la sfârșitul secolului trecut, episcopul Melchisedec amintea 19 icoane miraculoase în Moldova și Muntenia⁴⁶, dintre care cea mai mare parte

³⁹ *Un exemplar de artă paleologică în România*, în A.I.I.A.I., XXVI/1, 1989, p. 381–388.

⁴⁰ *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*, Paris 1957, p. 351.

⁴¹ *La civilisation byzantine*, Albin Michel, 1970, p. 232; mărturii înainte de cucerirea Constantinopolului de către latini, Silvio Giuseppe Mercati, *Santuari e reliquie constantinopolitane secondo il codice ottoniano latino 169, prima della conquista latina*, Roma, 1936.

⁴² J. Filstich, op. cit., p. 247.

⁴³ *Călători străini despre Țările Române*, coord. de Maria Holban și Paul Cernovodeanu, București, 1983, vol. VIII, 352–353.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 383.

⁴⁵ Ene Braniște, *Teologia icoanelor*, în ST, IV, 1952, nr. 3–4, p. 198–199.

⁴⁶ Melchisedec (episcop de Roman), *Tratat despre cinstirea și închinarea icoanelor în Biserica Ortodoxă și despre icoanele făcătoare de minuni din România ortodoxă*, București, 1890, p. 26 et sq.

sunt icoane ale Fecioarei. Știrile istorice despre cele muntenești sunt extrem de sărace. În călătoria sa pe la mănăstirile și bisericile importante ale țării, Paul de Alep⁴⁷ a consemnat, alături de legenda icoanei înjunghiate, de care mai pomenesc și cronicile, și pe cea a Icoanei Maicii Domnului făcătoare de minuni, dintre care două i-au atras cu osebire atenția: icoana găsită într-o baltă a indicat locul pe care avea să se ridice mănăstirea, iar aruncată în foc de oștenii unguri năvăliți în țară, a scăpat nevătămată. De o minune similară cu prima, adică indicarea unui loc pentru un viitor lăcaș, este legată și icoana miraculoasă a Maicii Domnului de la mănăstirea Dintr-un lemn, „mare și făcătoare de minuni”, scrie Paul de Alep⁴⁸. O mărturie extrem de prețioasă despre virtuțile tămăduitoare ale acestei icoane și despre popularitatea de care se bucura ne-o oferă un document inedit din condica manuscrisă a mănăstirii, păstrată la Arhivele Statului⁴⁹. Cu puțin înaintea Crăciunului anului 1695, la 20 decembrie, Părvu Crețulescu, fiul marelui logofăt Radu Crețulescu și al Maricăi Cantacuzino⁵⁰ face o donație mănăstirii, pentru ca „să știe că venind noi aicea, pentru boala și slăbiciunea noastră, la cinstita și sfânta icoană a Maicăi Precestei a Născătoarei de Dumnezeu și pururea Fecioarei Mariei, ceea ce din duhul Sfânt au născut pe Fiul și cuvântul lui Dumnezeu Isus Hristos, Cel ce într-o ființă și dumnezeire și voie nedespărțită cu Tatăl și cu Duhul este strălucita Troiță, un Dumnezeu adevărat. Și luând sănătate și izbăvirea noastră de la mila sfinți<i>i> sale...”. Și tot la această mănăstire „s-au arătat o minune mare care iaste vrednică de scris”⁵¹: de sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului, la care venise „pentru evlavie” și doamna lui Ștefan Cantacuzino, aceasta a fost cuprinsă subit de un acces de demență, pus de contemporani pe seama faptului că în acea zi la Constantinopol erau executați Brîncovenii, la a căror moarte contribuise din plin și Ștefan Cantacuzino.

Alte icoane ale Maicii Domnului cu puteri miraculoase apar în diverse mahalale bucureștene: deținem mărturii despre cea de la biserica Icoanei, în a cărei pisanie din 1784 se fixează destinația chiliilor pentru „călugărițele sărace și fămei văduve, scăpătate și străini, bolnavi ce vor năzui la ajutorul sfintei icoane”⁵². Urmează icoanele de la biserica Olari și mănăstirea Sărindar „minunea Bucureștilor”, înconjurată, ca și biserica Icoanei, de chilii în care se adăposteau

⁴⁷ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, p. 168–169.

⁴⁸ *Ibidem*, 188–189; icoana poate fi atribuită secolului al XVI-lea și provine, după părerea lui Radu Crețeanu, dintr-un atelier athonit, v. și Radu Crețeanu, *Mănăstirea Dintr-un lemn*, București, 1966, p. 25–27.

⁴⁹ Ms. 445, f. 313.

⁵⁰ Părvu Crețulescu este tatăl lui Iordache Crețulescu, celebru pentru evlavie sa, «cel dintâi înalt funcționar de stat» v. Daniel Barbu, *Scrisoare pe nisip*, p. 19–20, unde se comentează portretul acestui personaj unic, făcut de Mohai Cantacuzino în *Genealogia Cancacuzinilor*.

⁵¹ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. de C. Grecescu, București, 1963, p. 210.

⁵² *Inscripțiile orașului București*, coord. Alex. Elian, vol. I, București, 1965, p. 266; icoana datează din 1682.

pelerinii și bolnavii veniți la binefacerile Maicii Domnului⁵³. Devoțiunea față de icoanele miraculoase ale Fecioarei prezintă câteva particularități, ce s-ar putea rezuma astfel: 1. icoanele sunt majoritatea de tipul Hodighitria (îndrumătoare); 2. au dimensiuni mari, înălțime de peste un metru; 3. sunt plasate fie în mănăstiri importante (cele mai vechi), fie în orașe mari (Iași, București, Galați, Focșani, Craiova, cele mai noi), ceea ce dă un sens de urbanizare acestui tip de cult⁵⁴; 4. instanța care consacră sfințenia icoanelor este poporul, colectivitatea (obștea mănăstirii, mahalaua sau pelerinii), fără amestecul vreunei componente de autoritate formală sau instituțională (Biserica sau Statul), cum s-a întâmplat în Transilvania, la anchetele imperiale desfășurate pentru adevărarea minunilor *Madonei Lacrimosa* de la Nicula și a icoanei care a lăcrimat la Blaj la moartea episcopului Petru Pavel Aaron⁵⁵.

Fără să întârziem asupra apariției unor teme iconografice răspândite în barocul Occidental (Maica Rozariului la paraclisul Hurezilor, Acoperământul Maicii Domnului⁵⁶, tot Hurezi, încoronarea Mariei, icoană de la Sihăstria), ne vom mărgini în final la evocarea statisticilor grăitoare privind hramurile marianice: cifrele comentate de Raymund Netzhammer în studiul său din 1902⁵⁷ indică o preferință copleșitoare mergând până la o pătrime din totalul bisericilor (1 420 dintr-un număr de 3 665 de parohii); dintre acestea, se detașează Adormirea Maicii Domnului (934), urmată de Nașterea (183), raportul fiind de 4 la 1 etc. Cu precizarea că aceste repere datează de la sfârșitul secolului al XIX-lea, am îndrăznit să compar această configurație cu ancheta omologă desfășurată pentru diverse localități din departamentul francez Saone et Loire⁵⁸: 36,5% din biserici sunt plasate sub protecția Mariei, deci 1/3, iar raportul dintre cele două hramuri Înălțarea la cer și Nativitatea este de 8 la 1.

Dosarul pe care am încercat să-l înjghebăm nu ne permite să deducem un tablou de ansamblu al practicilor religioase dedicate Mariei în Țările Române în ultimele două secole ale Vechiului Regim. Prea multe lacune și tăceri. Adesea, o

⁵³ N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961, p. 266.

⁵⁴ În sens invers, modelul ctitoricesc al Hurezilor se difuzează prin cădere, în lumea satelor, fiind îmbrățișat cu entuziasm de starea a treia de-a lungul veacului al XVIII-lea, Daniel Barbu, *Stilul brâncovenesc și arta populară din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, în A.I.I.A.I., XXV/2, 1988, p. 369–375.

⁵⁵ Samuil Micu, *Istoria românilor*, ed. de Ioan Chindriș, II, București, 1995, p. 341, ancheta se păstrează într-un manuscris la Arhivele Statului Budapesta, v. *Icoana plângătoare de la Blaj, 1764*, ed. de Ioan Chindriș și Miskolczy Ambrus, Cluj, 1997.

⁵⁶ Despre Maria ca *Mater omnium* și despre răspândirea temei acoperământului în Occident între secolele XIV–XVI, v. J. Delumeau, *Rassurer et protéger*, p. 161–192.

⁵⁷ R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 14–15.

⁵⁸ Jean Rigault, *Les vocables des églises et chapelles du département de Saone et Loire*, în vol. *L'encadrement religieux des fidèles au Moyen Age et jusqu'au Concile de Trente*, tome I, Paris, 1985, p. 451–472.

formă de reprezentare este un adevărat cal troian sub care se ascund mentalități paradoxale, practici bizantine fosilizate mână în mână cu sensibilități baroce. Unitatea de care vorbea Alexandru Duțu, la care am subscris, se întrezărește în dinamica bunurilor culturale care decad din sfera elitei sau urcă din sfera populară spre straturile sociale superioare. O sensibilitate neliniștită, ancorată în imaginar, însetată de miraculos și de afecțiune, avidă de încredere și protecție caracterizează deopotrivă elitele și marele număr, după momentul de ruptură și polarizare întâmplat sub domnia lui Constantin Brâncoveanu.

ANEXĂ

1695 (7204) decembrie 20.

Adecă eu, Pârvu Crețulescu, zapisul meu la mâna maicăi Filothiei stăriței de la sfânta mănăstire Dentruncleu și tuturor maicelor câte se află lăcuitoare la această sfântă și dumnezeiască mănăstire, să fie de bună credință, cum să știe că, venind noi aicea, pentru boala și slăbiciunea noastră, la cinstita și sfânta icoană a Maicăi Preciste a Născătoarei de Dumnezeu și pururea Fecioarei Maria, ceea ce din Duhul Sfânt au născut pe Fiul și cuvântul lui Dumnezeu și voe nedespărțită cu Tatăl și Duhul este strălucita Troiță, un Dumnezeu adevărat.

Și luând sănătate și izbăvirea noastră de la mila sfinților sale, am dăruit 40 de vedre de vin den via noastră de la Alimănești, au din vinerici ce luăm noi de acolo, să știe de acum înainte acest vin, măcar de s-ar afla numai atâta, să fie maicele volnice să-l ia la sfânta mănăstire den toamnă în toamnă.

Iar cine nu va ținea în seamă această a mea scrisoare, ori den sângele meu, fie ori judecători, ori arhieru, sau iereu sau domn sau boieri, să fie anathema și să-i fie Domnul și Dumnezeul nostru Isus Hristos la înfricoșatul județ al viilor și al morților pârâși, amin.

Și eu, pentru credința, am pus pecetea și iscălitura mai jos, ca să crează. Și mărturia toț, care mai jos să vor iscăli acum. Dechembrie 20, leat 7204 <1695>.

Eu, Pârvul Crețulescu.

ANIC, Ms. 445, f. 313. Copie rom.

HRISOAVE ALE MĂNĂSTIRII PLUMBUIA ÎN ARHIVELE DE LA XEROPOTAM — ATHOS

C. BĂLAN

Raporturile de veche tradiție ale Țărilor Române cu lăcașurile din Muntele Athos sunt bine cunoscute¹ și cu deosebire sprijinul acordat de acestea răsăritului ortodox². Apariția de curând a primului volum al *Catalogului de documente românești din arhivele Xeropotamului*³, sub îngrijirea lui Florin Marinescu, în cadrul Centrului de Cercetări Neoeleene de la Athena, face posibilă completarea informațiilor despre ctitoria domnească „de la Podul Colentinei”, din București⁴.

În nota de față, vom folosi din rândul celor 42 de texte rezumative, care privesc mănăstirea Plumbuita, originalele – redate după fotocopii – din timpul voievozilor: Constantin Brâncoveanu (1689 iunie 26), Ștefan Cantacuzino (1714 octombrie 26) și Ioan Mavrocordat (1717 august 7).

Dacă ajutoarele oferite de principii români la Xeropotam datează din veacul al XV-lea⁵, legăturile chinoviei athonite cu obștea monahală a Plumbuitei au fost pecetluite de hrisovul din 1585 octombrie 21, prin care Mihnea Turcitul a rânduit-o ca metoh la Sfântul Munte⁶, fapt confirmat la 1614 noiembrie 18, și de fiul său Radu Mihnea⁷. De aceea, la mănăstirea tutelară aveau să fie păstrate atât

¹ Să se vadă, mai ales, Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV-e siècle à 1654*, Roma, 1986.

² Pentru unele aspecte, cf. și V. Căndea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate*, I, Albania–Grecia, București, 1991.

³ Cf. Florin Marinescu, Ρουμανικά Έγγραφα τοῦ Ἀγίου Ὄρους. Ἀρχεῖο ἱερᾶς μονῆς Ξεροποτάμου, τόμος πρῶτος, Athena, 1997.

⁴ Pentru actele lăcașului, să se vadă și Ion Sachelarescu, *Din istoria Bucureștilor. Plumbuita*, București, 1940; mai ales Actele Secției Bunuri publice – București, Indice cronologic nr. 17, București, 1950, vol. ed. de Ion G. Comănescu (pentru mănăstirea Plumbuita, p. 30–58, documente din 1550 iunie 10–1883 martie 4, totalizând 643 de acte). În vol. îngrijit de Fl. Marinescu sunt evidențiate 42 de documente, sub formă rezumativă, dintre care 15 nu figurează în evidențele noastre.

⁵ Să se vadă observațiile lui P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 171, privind cu deosebire daniile din vremea lui Vlad Călugărul și ale urmașului său, Radu cel Mare.

⁶ Așa cum a afirmat și St. Nicolaescu, *Mănăstirea Xeropotam din Sfântu-Munte Athos și metohul său m-rea Plumbuita din București*, în „București”, 1 (1935), p. 101–104; cf. și P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 172–173.

⁷ Să se vadă Fl. Marinescu, *vol. cit.*, p. 31–32; DRH, B, XXI (1626–1627), București, 1965, p. 169–175, pentru doc. din 1626 iunie 8.

actele de închinare, cât și altele, din sutele de documente interne, de miluire și de proprietate⁸, cu deosebire din categoria acelor ce-i atestau privilegiile sau îi reglementau stăpânirea asupra moșilor și poslușnicilor ei⁹, cum se desprinde și din hrisoavele la care ne vom referi în cele ce urmează.

În cartea domnească din 1689 iunie 26, Constantin Brâncoveanu, observând că lăcașul bucureștean de la Podul Colentinei, reclădit de Matei Basarab – moșul voievodului – rămăsese la „mare lipsă” – sărac „și fără nici un venit”, îi va conferi dreptul de a lua anual 500 de vedre din vinăriciul Dealului Săcuienilor și 50 de galbeni din vama târgului, danii confirmate¹⁰ sau sporite ulterior¹¹.

Actul în cauză se numără printre acelea ce nu au fost redactate de logofeții Cancelariei principelui, ci de „Radul șufar, fiul lui Gheorghe șufar”¹². Așa s-ar putea explica prezența în cuprinsul formularului a unor expresii mai puțin obișnuite față de practicile divanului, căci scriitorul textului-înscris în numele domnului – precizează că „ded(ui) și întâriiu danie și m(i)lă”¹³. El nu cunoaște nici numele egumenului „Serafim”, aflat în fruntea obștei monahale de la Plumbuita în 1687 iunie 5–1690 iunie 5¹⁴, lăsând spațiu liber în text. În ce-l privește pe Nica mare sluger, tatăl lui Bunea al doilea logofăt – ispravnicul documentului –, acesta a deținut amintita demnitate în anul 1679¹⁵.

Hrisovul lui Constantin Brâncoveanu a oferit urmașilor săi în scaunul țării un îndemn la ajutorarea vechii ctitorii domnești așa cum o vedește reconfirmarea milei la 1714 iulie 7, de către Ștefan Cantacuzino¹⁶, în 1717 august 7, prin strădania principelui Ioan Mavrocordat¹⁷, la 1731 iulie 8, cu sprijinul voievodului Mihail Racoviță¹⁸ și de alți domni, de-a lungul a mai bine de 100 de ani.

Cel de-al doilea act elaborat în cancelaria lui Ștefan Cantacuzino, „în anul dintâi al domniei”, cum preciza la 1714 octombrie 26, logofețelul Drăghici, întărește Plumbuitei moșia de la Plăseni pe Mostiște, lângă Tudorești-Ilfov, în

⁸ Să se vadă Fl. Marinescu, *vol. cit.*, trimerile de la p. 710, indicativele: „Βουκουρέστι” (București) și „Πλουμπουίτα” (Plumbuita).

⁹ *Ibidem*, să se vadă și *Indice cronologic nr. 17, loc. cit.*

¹⁰ Cf. Fl. Marinescu, *vol. cit.*, p. 211, nr. 244 – doc. din 1714 iulie 7, p. 232, nr. 286 – doc. din 1731 iulie 8, p. 258–259, nr. 336 – doc. din 1754 iunie 8 ș.a.

¹¹ *Ibidem*, p. 350, nr. 486 – doc. din 1794 mai 6, p. 370, nr. 511 – doc. din 1798 iunie 1 ș.a.

¹² Să se vadă și *ms. rom. nr. 255* (Condica mănăstirii Plumbuita), la Arhivele Naționale ale României, f. 177 v 178 și doc. nr. 1, infra p. 174 și p. 175, nota 2.

¹³ Să se vadă doc. nr. 1, p. 174.

¹⁴ Cf. doc. la Fl. Marinescu, *vol. cit.*, p. 170, nr. 160 și p. 174, nr. 167.

¹⁵ Să se vadă *Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Țării Românești în secolele XV–XVII*, în SMIM, IV (1960), p. 583.

¹⁶ Cf. Fl. Marinescu, *vol. cit.*, p. 211, nr. 244.

¹⁷ Să se vadă în textul nostru doc. nr. 3.

¹⁸ Cf. Fl. Marinescu, *vol. cit.*, p. 232–233, nr. 286.

urma unor judecăți cu Vlădila vistiernicelul și părtașii săi de acolo, care au rămas de lege neputând primi cartea de blestem din partea mitropolitului, ca temei al mărturiilor aduse¹⁹. Consemnarea, alături de datele calendaristice obișnuite la fixarea cronologiei documentelor și a timpului trecut de la înscăunarea voievodului, apare ca o practică a diecilor divanului – încă din îndelungata domnie a lui Constantin Brâncoveanu – acum lipsită însă de o motivație. Aceeași formulare va fi întâlnită și în următorul înscris de la Ioan Mavrocordat.

Ultimul hrisov, pe care îl redăm utilizând tot valoroasele fotocopii color din *Catalogul* editat de Florin Marinescu, atestă, de asemenea, daniile pentru mănăstirea Plumbuita, așa cum sunt confirmate de Ioan Mavrocordat, la 1717 august 7, și anume 500 de vedre de vin din vinăriciul Dealului Săcuianilor și 50 de ughi de la vama pârcălabilor târgului București, milă oferită „la Santa Maria Mare”. Reînnoind această ofrandă, principele fanariot continua preocupările de susținere a bisericii de răsărit, patronate de Constantin Brâncoveanu și Cantacuzini, operă în care se angrenase, cum singur o mărturisește, și „mai marele nostru frate, Nicolae vodă”²⁰, ce fusese dus la data mai sus-amintită, în prizonierat în Transilvania, în urma incursiunii unor detașamente austriece la sud de Carpați, din toamna anului 1716.

Voievodul care se afla în fruntea țării este înfățișat în formularul documentului ca fiind angajat în susținerea daniei înaintașilor lui arătând că „n-am luat a nu înnoi hrisovul și a întări mila aceasta..., ci dentru toată inima... am miluitu... cum s-au luat și până acum...”. Textul este apoi marcat de apelul principelui la urmașul său ca și el „să înnoiască” ajutorul trebuitor lăcașului de la Plumbuita, ca să-i fie domnia „cu lină pace și cu înzecită sănătate”, să poată moșteni împărăția celor blagosloviți²¹.

Scriitorul actului, „Lefteru sinu Isaru logofăt”, semnase și cărțile acordate mănăstirii bucureștene de la Podul Colentinei, tot de Ioan Mavrocordat, la 15 martie și 11 iunie 1717²².

Cele trei hrisoave sunt scrise pe hârtie și prezintă ornamente și motive florale cu litere sau unele mici fragmente ale formularului grafiate cu auriu sau roșu. Documentele din 1689 și 1717 au în partea superioară figurată într-un medalion stema Țării Românești – o acvilă cu crucea în cioc. La cel de-al doilea înscris citat, crucea este timbrată de o coroană și este flancată de reprezentări ale Soarelui și Lunei, iar în zona de deasupra medalionului apar inițialele „I[oa]n v[oievod]”²³.

¹⁹ Să se vadă în textul nostru doc. nr. 2.

²⁰ Să se vadă în textul nostru doc. nr. 3.

²¹ *Ibidem*.

²² Să se vadă George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594–1821)*, București, 1961, p. 272 și p. 275.

²³ Să se vadă Fl. Marinescu, *vol. cit.*, foto. color la [p. 597], fig. 9.

În continuare redăm textele respective:

1. 1689 (7197) iunie 26, București. Въ Х(рист)а Б(ог)а, бл(а)говѣрній и бл(а)гочестивій и Х(рист)ѡлюбивій и самодерж(а)вній г(оспо)Д(а)рь, Їѡ Костандѣн воевод всеи земли Ѣгровлах(ійское), внѣк великаго и прѣдобраго, стараго, покойнаго, бл(а)ж(е)наго, Басараба воевод¹. Cu acest hrisov al domniei mele ded(ui) și întăriu daniel și m(i)lă la sv(â)nta și d(u)mn(e)ziasca mănăstire, care să chiamă Plumbuita, după apa Colinătinii, sud Elh(ov), unde să prăznuiaște cinstitul hram Nașterea pr(ea) s(fân)tului și preaslăvitului, marelui proorocu nainte alergător și botezătoriu de D(o)mnul, Sv(â)ntul Ioannu și părintelui egumenul...² și tuturor călugărilor câț(i) voru lăcui la acest sv(â)ntu lăcaș, ca să fie sv(â)nteii mănăstiri această m(i)lă de la domnia mea, să ia egumenul împreună cu călugării vinărici den Dealul Săcuianilor, în toț(i) ani(i), înă pre anu câte védre 500, de la vinăricerii carii ar fi, pre deplin, în toată domnia d(o)mniei mele.

Și iară să ia părintele egumenul...² de la vama târgului de aici den București în toți ani(i), însă pre anu câte galbeni 50, de la pârcălabii carii ar fi, pentru că această sv(â)ntă mănăstire iaste zidită și făcută den-ceput den temelii ei de răposatul moșul domniei mele, Matheii Basarab voevod și ne apucând să o întărească cu danii și cu mile, ca pre la alte mănăstiri, au rămas la multă lipsă. Iară, miluindu-ne D(o)mnul D(u)mnzeu pre noi cu d(o)mniiia ț(â)râi aceștiia Rumânești, la scaunul răposăților moșilor și strămoșilor domnii noastre și văzându-o domnia mea această sfântă mănăstire Plumbuita rămasă și săracă și fără de nici un venit de nici o parte, domnia mea le-am dat și am miluit pre această sf(â)ntă mănăstire cu acestu vinărici și cu acești bani den vamă, precum să numește [m]³ai sus, ca să fie sv(â)nteii mănăstiri de creștere și de întărire și călugărilor de hrană și de înbrăcăminte, iară domnii mele și răposăților părinți ai domniei mele și a răposăților moșilor și strămoșilor domniei mele vécinică pomenire. Așijderea și în urma domniei mele pre care-l îl va m(i)lui D(u)mn(e)zeu să fie domnu ț(â)râi au den sângele domniei mele au den neamul domniei mele au dentr-altu neam, încă-l rog cu liub(i)tel acelui puternic și mare Dimn(e)zeu(!) ce iaste în Troiță slăvit încă să aibă a înoi și a întări această m(i)lă a domnii mele, ca și ale domniilor lor, m(i)le cu dirése ca acéstea, să fie cinstite și-(n) neamă ținute și-n véci petrecute. И ни ѡт кождо не поколѣбим(о) по реченію г(оспо)Д(ства) ми.

¹ Textul este înscris în două cartușe figurate în partea superioară a hrisovului încadrând medalionul cu stema țării, având următorul înțeles „În Hristos Dumnezeu, binecredinciosul și binecinstitorul și de Hristos iubitorul și singur stăpânitorul domn, Io Costandin voievod a toată Țara Ungrovlahiei, nepotul marelui și preabunului, bătrânului, răposatului, fericitului, Basarab voievod”.

² Loc alb.

³ Literă greu lizibilă; în *ms. rom.* 255, f. 178, lectura este „mai sus”, urmând formularului „precum să numește”.

Геже и свѣдѣліе поставих г(ос)п(о)д(с)т(в)а ми велици болѣрї г(оспо)д(с)т(в)а ми: Винтиль великій бан, Гинчѣ Вѣлѣнѣл вел вор(ник), Алѣксандрѣ Алѣксѣнѣл вел лог(офет), Иврдакіе Кантакѣзино вел спат(ар), Кѣрстѣ Попескѣл великій вистїар, Дїнкѣл Шербѣнескѣл вел кл(ѣчар), Дѣмитрашко Караман[лѣл] вел пост(елник), Барбѣл Урдѣрѣнѣл великій пѣхарник, Матѣеи Филипескѣл век столник, Шербан Пр(ѣ)ловичи велик(и) ком(ис). И исправ(ник), Бѣнѣл вт(орїи) лог(офет), с(и)нѣ Ника в(є)л с(лѣ)ж(єр).

И исписах аз, Радѣл шѣфар, синѣ Герге ш(ѣ)ф(ар)¹. Писанно в град Бѣкѣрещескіи, в м(ѣ)с(є)ца юніе, дни кс, теченіе лѣтѣм ѡт сѣзданїи мира, 7343.

Іѡ Кѡстандин воевода <m.p.>

Іѡ Кѡстандин воевод, Божїю м(и)л(о)стїю, госп(о)д(и)нѣ.

Бѣнѣл вт(орїи) лѡг(ѡ)ф(ѣ)т прѡчтєннѡ².

Original, hârtie (49 x 34 cm.), pecete timbrată, în Arhivele mănăstirii Xeropotam-Athos.

Copie în mss. rom. nr. 255 (Condica mănăstirii Plumbuita), de la Arhivele Naționale ale României, f. 177 v. 178; Foto. la Fl. Marinescu, vol. cit., [p. 595], nr. 7; Rezumat, *Idem*, p. 173, nr. 165, sub data 1688 (7196) iulie 8, București.

2. 1714 (7223) octombrie 26, București. † М(ило)стїю Б(о)їєю, Іѡ Шефан Кантакѣзино воевод, вѣк великаго и прѣдобраго, покоиннаго, Іѡн Шѣрбан Кантакѣзино воевод. Дават г(оспо)д(с)т(в)о ми сїе повелєніе г(оспо)д(с)т(в)а ми³ sfintii și d(u)mnezieștii mănăstiri ce să chiamă Plumbuita pe apa Colintinii, unde să cinstește și să prăznuiască hramul Sfântului Ioan Botezătorul și părintelui Damaschin egumenul și tuturor călugărilor, câți vor fi lăcuitori la sfânta mănăstire, ca să aibă a ține și a stăpâni în hotarul Plăsânii de Sus, după apa Mostiștii ot sud Ilh(ov), stânjini de moșie 334 și la mijlocul moșii, pe lângă mănăstire, stân(jini) 284 și la capu moșii, despre Frumoasa, stân(jini) 175.

¹ Numele scriitorului cărții domnești greu lizibile în fotocopia actului îl redăm după Ms. rom. 255, loc. cit.

² Și de nimeni neschimbat după porunca domniei mele. Iată și martori am pus domnia mea marii boieri ai domniei mele: Vintilă mare ban, Ghincea Văleanul mare vornic, Alexandru Alexeanu mare logofăt, Iordachie Cantacuzino mare spătar, Cârstea Popescul mare vistier, Diicul Șerbănescul mare clucer, Dumitrașco Caramanlăul mare postelnic, Barbul Urdăreanul mare paharnic, Matthei Filipescul mare stolnic, Șerban Părvulovici mare comis. Și ispravnic, Bunea al doilea logofăt, fiul lui Nica mare sluger. Și am scris eu, Radul șufar, fiul lui Gherghe șufar. S-a scris în orașul Bucureștii, în luna iunie, zile 26, cursul anilor de la facerea lumii, 7197. Io Costandin voievod <m.p.> Io Costandin voievod, din mila lui Dumnezeu, domn. Bunea al doilea logofăt a citit.

³ † Din mila lui Dumnezeu, Io Ștefan Cantacuzino voievod, nepotul marelui și preabunului, răposatului, Ion Șărbан Cantacuzino voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele.

Care această moșie iaste și sfintii mănăstiri de danie de la Cârste și de la Nedelco din Plăseni, precum arată și cartea răposatului Gligorie vodă. Și a stăpânit-o sfânta mănăstire tot cu bună pace și i-au luat totu venitul dupe dânsa. Iar când au fostu în zilele lui Costandin vodă Brâncoveanu, fostu-s-au sculat cu pâra și cu gâlceavă Vlădilă visternicel и брат его, Нѣгъла с(и)нь Іаков¹ din Plăseni și cu feciorii lui, Marco spătărelul și Dumitru și Gonțea, dărăbanții și cu nepoții lor, Necula i Fota, de să face stăpâni ei ca să stăpânească această moșie ce scrie mai sus. Întru care, Costandin vodă le-au fostu datu 12 boiari hotarnici, ca să adevereze au și ei parte de moșie în Plăseanca au nu au. Și acei boiari în meșteșuguri au fostu dat această moșie megiașilor ce scriu mai sus și cărțile mănăstirii le-au fostu făcutu réle. Iar cându au fostu acum în zilele domnii mele văzându părintele egumenul de la Plumbuita și cu călugărașii de acolo cum că nu le-au fostu făcut acei 12 boiari dreptate, ci le-au înpresuratu moșia mănăstirii fără dreptate n-au îngăduitu pe Vlădilă visternicelul și cu părtașii lui ca să stăpânească acea moșie, ci au venit cu toții de față, înaintea domnii méle, în Divan. Deci, domnia mea văzându cum că au multe pricini le-am datu alți 12 boiari împreună și cu credinciosul boiariu domnii méle, Șarban Năsturel biv vel sluger, ca să adevereze și să dovedească acei 12 boiari ce au fostu umblatu mai-nainte să vază, făcut-au dreptate au n-au făcutu și cu ce au făcut scrisorile mănăstirii réle. Și dupe porunca domnii méle i-au strânsu sluga domnii méle Hrizea 2 portar, pe toți dinpreună cu boiariul domnii méle, ce scrie mai sus, acolo la moșia Plăsénii și au fostu Vlădilă visternicelul cu părtașii lui și cu părintele Damaschin egumenul de față cu toții, înaintea acelor 12 boiari. Și au scos părintele egumenul toate scrisorile ce au avutu de acea moșie, de le-au citit toate pe rându și acei 12 boiari dinpreună cu credinciosul boiariul domniei méle strângându și pe alți moșnéni du pen prejurul Plăsénilor ca să descopere adevărul. Ei² așa au mărturisit cu toți bătrânii înpréjurenii de acolo cum că n-au pomenit nici pe părinții acelor megiași nici pă ei cum să fie avutu moșie în Plăseni au să fie luat niscai dijmă, ci tot mănăstirea Plumbuita au stăpânit și au luat venitul după ia. Deci, acei boiari dupe adevérință au datu [c]³arte lor mănăstirii Plumbuitii ca să ție moșia cu bună pace de cât[r]³ Vlădilă visternicelul cu părtașii lui și le-au luat și scrisorile ce au avutu de la mâinile lor și le-au datu la mâna părintelui Damaschin egumenul. Iar Vlădilă visternicelul cu părtașii lui nici pe acea judecată nu s-au lăsat, ce iar au venit la Divan de față cu părintele Damaschin egumenul, înaintea domnii méle, zicându Vlădilă cu părtașii lui că nici acești boiari nu le-au făcut dreptate. Deci, domnia mea citindu cartea celor 12 boiari și văzându cum că i-au așăzat și tot bănuia cum că nu le-ar fi făcut dreptate și zice cum că au ei oameni moșnéni de știu cum că au stăpânit părinții lor și au luat și dijma du pe moșia Plăsénii. Deci, domnia méa din Divan am poruncitu-le cu o

¹ Și fratele lui, Neagul fiul lui Iacov.

² Litera „e” se repetă.

⁴ Actul deteriorat la locul de pliery; litera ilizibilă.

carte să aducă 4 megiași, care au zis Vlădilă visternicelul, și i-au dat pe seama boiariului domnii méle, Savei 2 port(ar), aducându-i să-i ia să-i ducă înaintea sfinții sale părintelui vlădicăi, ca de vor priimi ei carte de blestem, cum că din zilele lui Gligorie vodă încoace știu ei cum că au stăpânit părinții acestor oameni și au luat dijmă după moșia Plăsénii, și de vor primi blestemul să ție Vlădilă cu părtașii lui parte de moșie în Plăséni, iar de nu vor primi blestemul să rămăe moșia pe seama mănăstirii să o stăpânească. Și ducându-i boiariul domnie méle, Sava 2 portar, înaintea sfinții sale părintelui vlădicăi ei n-au putut să primească blestemul, ci au spus tot adevărul, cum că de la Gligorie vodă încoace tot mănăstirea Plumbuita au stăpânitu acea moșie. Deci nepriimind ei blestemul au datu și părintele vlădica cartea sfinții sale lui Damaschin egumenul de la P(l)umbuita, ca să ție și să stăpânească această moșie cu bună pace.

Drept acéia și domniia mea încă am dat cartea a domnii méle părintelui Damaschin egumenul și călugărilor, câți vor fi lăcuitori la acea sfântă mănăstire Plumbuita, ca de acum înainte să aibă a ținea și a stăpâni acești stânj(ini) de moșie, ce scriu mai sus, cu bună pace de cătră Vlădilă cu părtașii lui, pentru că au rămas Vlădilă cu părtașii lui de dreptate și de judecată dinnaintea domnii méle den Divan.

Și am întărit hrisovul acesta cu tot sfatul și credincioșii boiarii cei mari ai Divanului domnii méle: pan Costandin Știrbeiu v(e)l ban i pan Bunea Greceanul vel vornic i pan Radul Dudescul vel log(ofăt) i pan Radul Cantacuzino vel spăt(ar) i pan Șarban Bojoreanul vel vist(ier) i pan Șarban Priseceanul vel cluce(r) i pan Pătrașco Brezoianul vel poste(lnic) i pan State Leurdeanul vel pah(arnic) [i]¹ pan Neagoe Topliceanul vel stol(nic) i pan Mihai Cantacuzino vel com(i)s i pan Chirca Rudeanul vel sluge(r) i pan Șarban Grecean vel pit(ar). Și ispravnic, Costandin Conțescul [vtori logofet]¹.

Și s-au scris hrisovul acesta în anul dintâi al domnii méle, aici în orașul domnii méle în București, de Drăghici logofețelul, м(ѣ)с(ѣ)ца вкѣ(омвріе) кс д(ь)ни, л(ѣ)т 7387.

Іѡ Шефан воевода, [м]¹илостію Божію, господарь.

Іѡ Ше[фан] Кант[кѣзино воевод]¹ <m.p.>

Квстандин Квнцескѣл вт(ори) лѡгѡфет прѡчтеннѡм² m<anu> pro<pria>.

Original, hârtie (43 x 30 cm.), pecete timbrată, în Arhivele mănăstirii Xeropotam-Athos.

Copie în ms. rom. nr. 255 (Condica mănăstirii Plumbuita), de la Arhivele Naționale ale României, f. 80v 81v; Foto. la Fl. Marinescu, vol. cit., [p. 596], nr. 8; Rezumat, Idem, p. 211–212, nr. 245.

¹ Ilizibil; spațiu acoperit de timbrul peceteii.

² Luna octombrie 26 zile, anul 7223. Io Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu, domn. Io Ștefan Cantacuzino voievod <m.p>. Costandin Conțescul al doilea logofăt am citit. m.p.

3. 1717 (7225) august 7. București. † М(и)лостію Б(о)жію, Ію Іван воевод и г(о)с(по)д(и)нь всон земли Ѣггровлахїискои. Давать г(оспо)дс(т)в(о) ми сїю повѣлѣнію г(оспо)дс(т)в(а) ми¹ sfintii și d(u)mnezeeshii mănăstiri care să chieamă Plumbuita după apa Colintinii, sud Elhov, unde să prăznuiaște cinstitul hram Nașterea a pr(ea)s(fân)t(u)lui și preaslăvitului, marelui Proroc, înainte alergătoriu și Botezătoriu de D(o)mnul, S(fă)ntu Ioannu și părintelui egumenul chir Damaschin și tuturor călugărașilor, câți vor fi lăcuitori la acestu sfântu lăcaș, ca să fie sfintii mănăstiri milă de la domnia mea, ca să aibă a lua părintele egumenul, caare va fi după vremi, acestu vinărici den Dealul Săcuianilor, însă pre an câte vedre cinci sute de la vinăricearii, caarii ar fi după vremi, în toți anii vieții domniei mele. Și iară să aibă a lua părintele egumenul den vaama târgului de aici den București, pe anu câte ug(hi) cinzeci de la vameșu care ar fi după vremi, la vreme la Sântă Măria Mare, când să iau și la alte sfinte mănăstiri milele de la domnie, caare sântu daate și închinete. Pentru că această sfântă și dumnezeiască mănăstire iaste zidită și făcută de-n cepu(t) den temelii ei de răposatul Matei Basarab voevod și ne apucându să o isprăvească cu daanii și cu milă ca pre alalte mănăstiri au rămas la multă lipsă. Iar miluindu Domnu D(u)mnezeu pre răposatul Costandin vodă B(râncoveanu) cu domnia acestii Țări Rumânești și văzându pre această sfântă mănăstire ce scrie mai sus rămasă și săracă și fără nici un venitu de nici o parte, domnia lui au fostu daatu și au fostu miluitu pre această sfântă mănăstire cu acestu vinărici și cu acești baani den vaamă, precum mai sus să numește.

Dreptu acéeași domnia mea văzându hrisovul mării saale lui Costandin vodă Brâncoveanu Basarab de daania acestii mili și hrisovul răposatului Matei vodă, ctitorul acestii sfinte mănăstiri și hrisovul lui Ștefan vodă Cantacuzino și hrisovul mai marelui nostru frate, Nicolae vodă, n-am luat a nu înnoi hrisovul și a întări mila aceasta a sfintii mănăstiri, ci dentru toată inima bine voindu domnia mea am miluitu la sf(ă)nta mănăstire și cu hrisovul domnii mele ca să ia această milă, ce scrie mai sus, în toți anii, tot pe deplin cum s-au luat și până acum, ca să fie sfintii mănăstiri de întărire și păr[i]²ntilor călugăraș de hrană și de înbrăcăminte, iar domniei mele și răposatilor cinstiților părinților domniei mele vecinică pomenire.

Așăjderea și în urma domniei noastre pre caarele va învrednici Domnul Dumnezău a fi domnu și stăpânitoriu acestii Țări Rumânești, încă rugăm cu numele ve(ș)nicului D(u)mnezău caare iaste în Trroiță slăvitu ca să înnoiască și să întărească mila și cu hrisovul domniei sale, ca și Domnul Dumnezeu încă să-l păzească întru domnia lui cu lină paace și cu înzecită sănătaate și după sfârșitul vieții domniei sale, când va fi la înfricoșatul județ al Domnului nostru I(isu)s H(risto)s să să învrednicească acelu fericitu glas când va zice: „Veniți bl(a)g(o)sloviții părintelui meu de moșteniți împărăția care iaste gătită voao de la începutul lumii”.

¹ Din mila lui Dumnezeu, Io Ioan voievod și domn a toată Țara Românească. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele.

² Loc rupt.

Și am întăritu hrisovul acesta cu toți cinstiții și credincioșii boiarii cei maari ai Divanului domniei mele: jupan Paană Negoescul v(e)l ban Cralevschii i p(a)n Costandin Grece(anu) v(e)l vornicu i p(a)n Iordachie Crețulescul v(e)l logof(ăt) i p(a)n Șarban Grece(a)nul v(e)l spătaariu i pan Gligorașco v(e)l vistiiariu i p(a)n Șarban Hierăscul v(e)l cluce(r) și p(a)n Dumitraachie Vlastos v(e)l post(elnic) i p(a)n Nicolaae Rusetu v(e)l păharnicu i p(a)n Șarban Grece(a)nul v(e)l stolnicu i p(a)n Costandin Băleanul v(e)l com(i)s i p(a)n Hasan v(e)l sluger i p(a)n Barbul Mereșaanul v(e)l pitar. Și ispravnicu, Costandin Văcărescul vt(orii) logo(făt).

Și s-au scris acest hrisov al domnii méle în anul dentâi al domniei méle aici în oraș în București, de Lefteru* sinu Isaru logofăt, av(gust) 7 dni, l(ea)t ,зске.

Іѡ Іѡанъ воєводъ, м(и)л(о)стію Б(о)ію, г(о)с(по)д(и)нь.

Иѡ Іѡанъ вѡєвода <m.p.>

Іордакіе Крѣцѣлескѣл в(є)л лѡгѡ(фѣ)т, прѡчитенѡмѣ m<anu> p<ropria>.

Кѡстандинъ Вѣкѣрескѣл вт(ори) лѡгѡ(фѣ)т прѡчитенѡмѣ¹ m<anu> p<ropria>.

Original, hârtie (45 x 30 cm.), pecete timbrată, în Arhivele mănăstirii Xeropotam-Athos.

Copie în *ms. rom. nr. 255* (Condica mănăstirii Plumbuita), de la Arhivele Naționale ale României, f. 179; Foto. la Fl. Marinescu, *vol. cit.*, p. 597, nr. 9; *Rezumat, ibidem*, p. 217, nr. 255.

* În mod deliberat, logofătul a dublat unele vocale, de regulă litera „a”, dar și consoana „r”, în grafierea diferitelor cuvinte din prezentul text.

¹ Io Ioan voievod, din mila lui Dumnezeu, domn. Io Ioan voievod <m.p.> Iordachie Crețulescul mare logofăt am citit m.p. Costandin Văcărescul al doilea logofăt am citit m.p.

CONTRIBUȚII PRIVIND DANIILE ROMÂNILOR LA MUNTELE ATHOS

MARIANA LAZĂR

„Nici un alt popor pravoslavnic nu a făcut
atâta bine pentru Athos cât au făcut
românii“.

(Porfir Uspenski)

Religiozitatea exprimă, poate cel mai bine, societatea medievală în substraturile ei; comuniunea omului cu Dumnezeu niciodată nu a atins o dimensiune atât de profundă și dramatică, generatoare de controverse, de procese de conștiință și credință. Într-o asemenea societate, în linii generale tripartită, prestigiul preotului („cel care se roagă pentru ceilalți”) rămâne de necontestat. Implicarea sa în toate aspectele vieții cotidiene este mai reală decât oricând; chiar și puținele sărbători laice, într-o vreme în care predominau cele religioase, debutau cu o rugăciune a slujitorului bisericii, solicitând protecția divină pentru domn și supuși săi.

Din această perspectivă, apare total justificată atitudinea pozitivă, în general, a societății (de la suveran la cel mai umil supus al său) față de Biserică, exprimată, în primul rând, prin daniile făcute acesteia, prin protecția acordată în timp. Gestul donator dobânda un plus de semnificație atunci când viza comunitățile religioase reprezentative, centrele de spiritualitate creștină.

Românii s-au înscris printre principalii donatori și susținători ai ortodoxiei¹; gesturile lor, venite dintr-o profundă credință, s-au dovedit în multe cazuri salvatoare pentru așezămintele religioase², în condițiile în care și situația protectorilor anteriori devenise critică sub stăpânirea otomană. Puternic atașați valorilor credinței, dar, în același timp, dorind să urmeze exemplul împăraților

¹ Despre daniile românești la Athos, vezi: N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țerile noastre*, în AARMSI, tom XXXV, 1914, p. 447-517; Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1941; Marcu Beza, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, București, 1935; P. Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Institutum Studiorum Orientalium, Roma, 1986.

² Ilustrativ este cazul doamnei Ruxandra a lui Alexandru Lăpușneanu, care răscumpără metohurile mănăstirilor athonite de la creditorii turci, vezi T. Bogodae, *op. cit.*, p. 165-166.

bizantini, al țarilor sârbi și bulgari³, domnitorii români fac donații substanțiale Locurilor Sfinte. Danii cu o asemenea destinație înregistrăm nu numai la nivelul principalului factor politic; credincioși din straturi sociale diverse își exprimă astfel speranța lor în pomenirea veșnică, în mântuire.

Componentele acestor donații marchează o diversitate, pe care documentele prezentate tind să o contureze. Primul act de danie provine de la un reprezentant al boierimii: clucerul Stoian din Cepturi. Originea lui nu ne este prea bine cunoscută, documentele înregistrându-l în 1668⁴ cu funcția de „căpitan za spătărei”. Din 1671 apare ca deținând dregătoria de clucer, atunci când Antonie vodă îi întărește proprietățile din Cepturi⁵. Achizițiile succesive de proprietăți demonstrează o bună situație materială.

Urmând exemplul altor credincioși, clucerul Stoian merge, împreună cu soția sa, Ilinca, în pelerinaj la Ierusalim, spre a se închina la mormântul Mântuitorului; călătoria a avut loc înainte de 1680, dacă avem în vedere că în pisania ctitoriei sale de la Văleni, ridicată după această dată, el apare cu apelativul „hagi”, distinctiv pentru pelerinii creștini⁶. Întărit în credința sa, se hotărăște să facă un nou pelerinaj, de această dată la Muntele Athos. Impresionat de situația deosebită a mănăstirilor athonite, le închină moșie și vii la Cepturi, cu dorința de a fi înscriși în pomelnicele acestora spre a fi comemorați în timpul slujbelor liturgice. Actul de danie, redactat în București, probabil la scurt timp după întoarcere, desemna ca administrator pe egumenul Partenie de la Cotroceni, mănăstire ce fusese închinată Athosului de ctitorul ei, Șerban Cantacuzino⁷.

Considerând necesară o amplificare a gestului lor donator, în mai 1684 clucerul Stoian și Ilinca, „la vreme de bătrânețe”, fără descendenți, închină mănăstirii Cotroceni și celor 20 de mănăstiri de la Athos ctitoria lor de la Văleni (biserica, odoarele ei, case, moșie și vie în Cepturi, mori, țișani, animale etc.)⁸

³ P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 305–310.

⁴ ANIC, *Mănăstirea Cotroceni*, XXXVII/35.

⁵ *Ibidem*, XXXVII/44.

⁶ Nicolae Iorga, *Studii și documente*, XV, p. 232.

⁷ ANIC, *Suluri*, I/7, originalul românesc.

⁸ Un rezumat al actului de închinare a Vălenilor se află în G.M. Ionescu, *Istoria Cotrocenilor, Lupeșilor și Grozăvescilor*, București, 1902, p. 91–92, de unde l-a preluat E. Vlaiculescu, *Biserica mănăstirii din orașul Vălenii de Munte*, în GB, XXX (1971), nr. 9–10, p. 847–861.

Am considerat necesară publicarea integrală a actului original, socotindu-l interesant, în special, pentru reliefaarea dorințelor ctitorilor, exprimând preocuparea lor pentru pomenire și mântuire. Actul de închinare specifică, foarte clar, că dania este făcută mănăstirii Cotroceni și celor 20 de mănăstiri de la Muntele Athos. Nu știm de unde au luat: T. Bodogae, *op. cit.*, p. 84, nota 4, p. 142, și E. Vlaiculescu, *op. cit.*, p. 850, nota 19, informația că ar fi fost închinată mănăstirii Ivir. Din pisania bisericii (1746) publicată de N. Iorga, *Studii și documente*, XV, p. 232 – nu reiese aceasta, ci numai că egumenul Zaharia, cel care a refăcut-o, provenea de la mănăstirea Ivir. Conform prevederilor ctitorului, egumenul mănăstirii era desemnat de comunitatea athonită dintre călugării mănăstirilor de acolo, printre care și Ivirul. De altfel, în toate cataografiile din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea ale mănăstirii Cotroceni, mănăstirea Văleni apare ca metoh al acesteia, vezi: ANIC, *Manuscrise*, nr. 377, idem, *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice*, dosarele 3413/1840, 4050/1854, 4206/1855, 4560/1856.

(vezi documentul nr. 2). Mănăstirea Văleni beneficia, totodată, de milele domnești făcute de Șerban Cantacuzino: 100 bolovani sare de la ocna Teișani, vinăriciul domnesc pentru viile de la Cepturi, dijma pentru 100 de stupi⁹; de asemenea erau scutiți de dări doi preoți ai mănăstirii¹⁰. Aceste proprietăți funciare și mile domnești se constituiau într-o importantă sursă de venituri pentru mănăstirile athonite.

Luând drept model mănăstirea Cotroceni¹¹, donatorul hotărăște pentru Văleni ca egumenul să fie desemnat de comunitatea athonită, unde urmau a fi trimise și surplusurile, după acoperirea cheltuielilor metohului. Actul de închinare dovedea preocuparea donatorilor pentru sufletele lor; în schimbul bunurilor trecătoare din această lume, ei aspirau la o viață terestră fără greutate, apoi la o eternitate binefăcătoare în viața de apoi.

Următorul act de danie către așezămintele athonite îl acorda domnitorul Mihai Racoviță. Considerând că „pravoslavia și blagocestia măririi domnilor” provin, în primul rând, din atenția pe care o acordă lăcașurilor de cult, scutește de darea văcăritului 1 000 de vite din satul Pietrile, proprietatea mănăstirii Cotroceni¹². Specificând absența acestei prevederi din actele de scutire ale predecesorilor săi¹³ și al său¹⁴ acordate acestei mănăstiri („de vrème ce pe acéle vremi n-au fost”), hotărăște ca egumenul Cotrocean să trimită banii (44 de bani de vită) ce s-ar fi cuvenit la cele 20 de mănăstiri athonite „să-i fie de ajutoriu la multele cheltuieli de acolo”. Dania aceasta, pe linia celor făcute de-a lungul timpului de domnii români, la care-i asocia pe urmași, viza „pomenirea vecuitoare” a donatorului ce aștepta ajutorul divin pentru sine și familia sa în acele vremuri instabile.

Daniile cele mai importante pe care românii le-au făcut Locurilor Sfinte au fost închinările de așezămintele religioase din țară, ca metohuri. Acestea, prin contribuții periodice, se constituiau în principalii susținători ai comunităților respective. Prin actul de închinare, totuși ele nu ieșeau total din sfera de preocupare a factorilor de conducere ai țării, care interveneau atunci când situația o impunea.

Grigore Ghica voievod, constatând starea de decădere¹⁵ a mănăstirii Cotroceni („mănăstire mare și domnească”), urmare a războaielor și a cutremurului

⁹ ANIC, *Mănăstirea Cotroceni*, LVI/1.

¹⁰ Idem, *Manuscrise*, nr. 206, f. 13v (rezumat).

¹¹ Idem, *Suluri*, I/7: „... pentru a mănăstirii folosință și întărire egumenul acela care se va trimite, să fie cu sfatul tuturor svintelor mănăstiri...”.

¹² Idem, *Mănăstirea Cotroceni*, II/13, actul de danie al lui Șerban Cantacuzino către Mănăstirea Cotroceni.

¹³ Idem, *Suluri*, I/10, de la Constantin Brâncoveanu; I/14, de la Nicolae Mavrocordat.

¹⁴ *Ibidem*, I/15.

¹⁵ Semnificativă este catagrafia întocmită la porunca domnitorului Constantin Mavrocordat și care vizează perioada 1730–1740; din cei zece ani analizați, numai în patru veniturile au depășit cheltuielile, edificator pentru situația mănăstirii Cotroceni. Vezi Mariana Lazăr, *Mănăstirea Cotroceni. Catastife și Catagrafii (sec. XVII–XIX)*, Muzeul Național Cotroceni, 1997, p. 42–66.

din 1738, o oprește să mai trimită celor 20 de mănăstiri de la Athos contribuția stabilită. Banii urmau a fi folosiți pentru repararea mănăstirii, în primul rând pentru refacerea chiliilor dărmate de cutremur. De altfel, prin actele de închinare ctitorii – cum fusese și cazul lui Șerban Cantacuzino¹⁶ – prevăzuseră ca din veniturile obținute, în special să se repare metohul și numai surplusul să fie trimis mănăstirii protectoare.

Acestea sunt numai câteva aspecte din multitudinea raporturilor ce s-au stabilit de-a lungul timpului între români și comunitățile ortodoxe de la Locurile Sfinte. De un real folos ar fi deschiderea arhivelor acestor așezăminte studiului cercetătorilor, pentru pomenirea, cel puțin în fața istoriei, a actelor de credință și pietate ale donatorilor români, care le-au susținut într-un mod atât de evident și în situații critice.

1. 1683 (7191) aprilie 20, București

† Adecă eu, Stoian clucer hagiul de la Cepturi ot sud Saac, dempreună <cu> jupâneasa mea, anume Ilinca hagița, care am fost amândoi dempreună la Ierusalim, scriem și mărturisim cu acesta al nostru adeverit zapis, ca să fie de bună credință la mâna sfinților părinți de la Sfeta Gora, carii să află lăcuitori acolo la acéle 20 de mănăstiri mari.

Că, aducându-ne Dumnezeu de la Ierusalim cu jupâneasa mea, anume Ilinca, care scrie mai sus, cu îndemânarea milostivului Dumnezeu mă îndemnau eu sângur și mă duș (?) și la Sfeta Gora și văzuiu mănăstiri minunate, den împărați întemeiate. Ci altă milă nu avusei să miluiescu, ci miluii cu viile méle de la podgorie, den dealul Cepturilor, însă pogoane 30 poli și cu ocina, însă stânjeni 30, de peste tot hotarul, den câmpu, den pădure, den apă, precum scriu și zapisele céle de cumpărătoare la mâna mea. Și am dat acéste vii cu toate dichisele, cu case, cu pivnițe, cu cămara, cu slonu și toate înșindrilite și cu dichise, cu buți mari zăcatoare, cu teascu, cu covita, cu tocitori. Care vii sânt pre lângă viile mănăstirii Căldărușanii și pe lângă viile Paraschivei logofătul și pe lângă Dumitrașco logofătul.

Și acéste vii, pogoane 16 luatu-le-am de la Mavranghel logofătul de vistierie și de la Iorga Papa, care le-au fost și lor de cumpărătoare de la Preda slujbica, feciorul Buzincăi comisul. Iar 14 pol pogoane lé-am pus eu, dempreună cu jupâneasa mea, den țeline saduri, care să fac cu cea de cumpărătoare ce scriu mai sus pogoane 30 pol. Și lé-am dat noi amândoi de a noastră bunăvoie și făr de nici o silă, ca să ne fie vecinică pomeană, noao și părinților noștrii, iar sfințelor mănăstiri ce scriu mai sus să le fie de ajutor și de-ntărire și să le ție moșii stătătoare în véci. Și le-am dat pre seama părintelui Partenie, egumenul de la sfânta și dumnezeiasca mănăstire ce să chiamă Cotrăcénii, unde iaste hramul Uszenie Bogorodițe, care

¹⁶ Idem, *Suluri*, I/7: „Venitul care se va strânge den toate bucatele și moșiile mănăstirii... întâiul să socot ască să să oprească cât vor fi de toată trebuința mănăstirii, iară ce va prisosi să se trimită la Sfeta Gora, pentru ajutorul acelora”.

iaste făcută și zidită de măriia sa Io Șerban Cantacuzino Basarab voievod, ca să le poarte grija, să le lucreze și ce ar fi venitul lor, să-l strângă și să-l trimită la aceste sfinte mănăstiri ce scriu mai sus. Însă să aibă a scoate cheltuiala ce s-ar cheltui la lucrul lor, iar alt ce ar fi venitul, să trimită acolo la aceste sfinte mănăstiri ce scriu mai sus. Însă și în urma părintelui Partenie, carii s-ar afla a fi egumeni la sfânta mănăstire Cotrăcénii, tot să aibă a purtarea grija acestor vii ce scriu mai sus.

Iar și sfintele mănăstiri, céle 20 de la Sfeta Gora, să aibă a ne scrie pe mine și pă jupâneasa mea anume, însă nume 2 la pomé<l>nicul unde să scriu <c>titorii, însă la Parosiia cea mare și la foaia care să scriu părinții de să chiamă „afilom ton batirom”, însă iar aceste 2 nume.

Că aceste moșii le-am făcut dempreună cu jupâneasa mea și le-am dat lucrute foarte bine și îngrădite bine. Că noi cât am lăcuit cu jupâneasa mea, coconi nu am făcut. Ci le-am dat pentru pomeană, cum semnează mai sus. Și am dat toate zapisele și scrisorile de cumpărătoare acestor moșii la mâna părinților și cartea Radului voievod, feciorul lui Leon voievod.

Iar carii den neamul nostru s-ar amesteca la aceste vii, vrând ca să le calce și să strice această pomeană a noastră, veri din frați, veri den surori, ori den nepoți, ori den nepoate, veri den cumnați, veri den cumnate, unii ca acéia să fie blestemați de Domnul și Mântuitorul nostru Iisus Hristos și de 318 sfinți părinți vă Nicheia, parte să aibă cu Iuda și cu afurisitul Ariia la un loc, herul, pietrile, lémnele să să topească, iar trupurile acelora să stea întregi în véci.

Și mărturie boiarii carii vor iscăli mai jos. Și noi, pentru mai adeverita credință, mai jos ne-am pus peceteile și iscăliturile ca să să crează.

Și am scris eu, Stanciul logofătul, cu învățătura lor, în București. Pisahom measeța apriliia 20 dni, vă leat 7191 <1683>.

Stoian cluceriul, hagiul ot Cepturi

Ilinca clucereasa hagiia ot Cepturi

Pârvul Cantacuzino mărturie

Costandin Cantacuzino vel paharnic mărturie

Matei biv vel agă Filipescu mărturie

Șerban vtori postelnic martor

Gligorașco Cantacuzino vel cupar mărturie

Costandin biv vel căpitan Filipescu mărturie¹.

ANIC, *Mănăstirea Cotroceni*, LV/73.

Original românesc, hârtie, peceti inelare ale donatorilor.

¹ Semnături autografe.

2. 1684 (7192) mai 2, București

Adecă eu, hagi Stoian, împreună cu jupâneasa mea Elina hagiica, den sat den Cepturile ot sud Saac, dat-am acest zapis al nostru de danie și de închinăciune svintii și dumnezeeshii mănăstiri de la Cotroceni, carea iaste zidită și

desăvârșit întemeiată de luminatul și buncreștin domnu nostru Io Șerban Cantacuzino Basarab voievod și la céle 20 de svinte mănăstiri de la Sfeta Gora, unde easte închinată și această svântă mănăstire Cotrocénii. Pentru ca să se știe că în viața noastră, cât am lăcuit atâția a<n>i, den tineréțe până la vréme de bătrânéțe, noi coconi den trupul nostru n-am făcut. Iară încă și den câștigul nostru ce ne-au dat Dumnezeu, noi tot am căutat și am miluit neamul nostru cu ce ne-au fost puțința.

Deci, cându am fost acum mai pre urmă, ajungându-ne vréme de bătrânéțe și împresurându-ne boale gréle și viindu-ne lucrul la mare slăbiciune, spereatu-ne-am și de moarte. Și văzându noi această lume amăgitoare și înșelătoare, socotit-am dentru inimile noastre și dentru gândul nostru cel bun, de ne-am tocmit si ne-am așăzat lucrul nostru, de ne-am dat den ce-am avut pân am fost noi vii și am închinat la această svântă și dumnezeiască mănăstire de la Cotrocéni și la célélalte svinte mănăstiri ce scriu mai sus tot anume, precum arată mai jos.

Ca să fie acestor sfinte mănăstiri și năstavnicului, părintelui nostru egumenului Partenie și altor părinți călugări, carii se vor afla de la acéste svinte case: întâi bisérica de piatră den târgu den Vălénii ot sud Saac, carea o am făcut noi de-nceput, den temelie, unde iaste cinstitul hram Bogorodițe, pentru ca să fie metoh acestor dumnezeiești mănăstiri. Și am dat și niște svinte moaște – péștele mâinii întreg al slăvitului svânt Iiacov Persul și 2 cruci de argint și 1 cădélniță de argint, 3 părechi de odăjdii de biserică și casele noastre de la Cepturile, cu toată moșiia de acolo, câtă o am cumpărat, precum scriu zapisele. Și 10 pogoane de vie în dealul Cepturilor, care sânt pre lângă célélalte vii care le-am dat mai nainte vréme numai svintii mănăstiri de la Cotroceni. Și 2 roate de moară în izvorul ce vine pre la zănoagă, ce să cheamă Buchilașu. Și 10 boi, 10 vaci și 100 de mătci de stupi și 150 de oi și 30 de suflete de țigani, cu mare cu mic. Și 100 de bolovani de sare gata, mila ce easte pre an făcută la bisérica noastră ce scrie mai sus, de măriia sa vodă.

Și dăm și niște bani, însă taleri 800, care bani i-am luat eu Papei Buicescul vel comis de la niște priiateni ai miei, de și i-au dat în trebile lui. Și eu acelora le-am plătit, iar el mi i-a rămas mie să mi-i dea cu zapisul lui și cu dobânda pre an 10–12. Și acești bani cu zapisul Papei comisul Buicescul, să aibă voie părintele egumenul Partenie de aici, de la svânta mănăstire Cotrocénii și cu părinții carii vor fi de la céle svinte mănăstiri de la Sfânta Gora, să-i caute și să-i scoată de la dânsul, să fie iar ai svintelor mănăstiri.

Și așa, acéstea toate câte scriu mai sus le-am dat și le-am închinat acestor svinte și dumnezeiești mănăstiri, ca să le fie de adaos și de întărirea mănăstirilor și de hrană și îmbrăcăminte părinților călugări, iară noao netrecută și vecinică pomenire.

Și să fie dator părintele egumenul Partenie de la mănăstire de la Cotrocéni, împreună și cu ceilalți svinți părinți de la célélalte mănăstiri, să caute de svânta biserica carea o am închinat metoh, să puie acolo călugări buni și înțelepți și ocârmuitori vrédnici să o poată chivernisi. Întâi, să nu lipsească slujba niciodată, ci precum se cade și pre deplin să se facă, ca să se pomenească numele noastre la

svântul jartavnic, la svânta liturghie și să-i poarte grija acei svinte bisărici, den cât n-am putut noi istovi să o istovească părinții călugări den venitul moșiilor ce lă-am dat și să o păzească cu diresul și cu înnoitul den ce se va <în>vechi și se va strica.

Și iar să fie dator părintele egumenul Partenie de aici, de la svânta mănăstire Cotroceni și împreună cu ceialalți svinți părinți de la cėlélalte svinte mănăstiri ce sânt numite mai sus, să caute de moșiile și de bucatele ce le-am dat, să le adaoge și să le prăsească, ca să să mulțească, pentru ca si venitul lor să sporească. Și acela venit să să împartă la acéste svinte mănăstiri, la toate, ca sporind mila pre la toate, să le fie și svinților părinți milă de sufletele noastre, să ni le pomenească și aici la sfânta mănăstire de la Cotroceni și la svintele mănăstiri de la Svânta Gora, la toate.

Așijderea, și cât vom fi vii aici, au sănătoși, au bolnavi, tot să avem căutare de părinți, să nu fim lipsiți de nici unele den ce-am pohti și ne-ar tribui. Iară după ce ne vom petrece, să aibă a ne îngropa pre amândoi la un loc înlăuntru, în svânta mănăstire și să ne pomenească svinții la un loc înlăuntru, în svânta mănăstire și să ne pomenească svinții părinți tot cu colivi, venirea și sâmbăta, precum să cade și să cuvine ctitorilor.

Și așa, închinând noi acéstea toate lui Dumnezeu și acestor svinte case ai svințiiiei sale, iată dară si dau zapisul acesta de danie și de închinăciune îl încredințăm și-l întărim cu iscăliturile și cu peceteile noastre. Și mărturii, boiarii carii vor iscăli mai jos.

Și am scris eu, Radul sin Radul șufar vă grad București, vă measeța mai 2 dni, vă leat 7192 <1684>.

<H>agi Stoian ot Cepturi

<H>agiița Ilina

Barbul Milescul vel ban

Radul Năsturel banul mărturie

Badea vel dvornic mărturie

Ghinea vel clucer mărturie

Radul logofăt mărturie¹.

ANIC, *Mănăstirea Cotroceni*, LVI/3.

Original românesc, hârtie, pecetei inelare în tuș negru.

¹ Semnături autografe.

3. 1731 (7239) iulie

Milostiiu Bojiiu, Io Mihaiu Racoviță voievod i gospodin Zemle Vlahiscoe, davat gospodstvo mi sie povélenie gospodstva mi. Pravoslavia și blagocestia mării domnilor și oblăduitorilor și dentru alte bunătăți să cunoaște, iar mai mult să pricépe la toți dentru facerea de bine ce arată către sfintele și dumnezeieștile

mănăstiri de la care și lauda să mărește și pomenire vecuitoare rămâne. Întru care pravoslavie și noi fiindu întâriți cu cucerie și cu osârdie, am binevrut cu mila spre această sfântă și dumnezeiască mănăstire Cotrocénii, unde se prăznuiască hramul Uspenii Preacinstiții, care mănăstire easte închinată la toate sfintele mănăstiri de la Sfânta Gora. Drept acéea și domnia mea milostivindu-mă către această mai sus pomenită mănăstire, am socotit domnia mea ca să aibă a scutirea totdeauna satul Pietri<le> cându ar ieși dajdea văcăritului, vite 1 000, nici o supărare de către boiarii ce ar umbla cu slujba aceasta să n-aibă.

Pentru că acest sat fiind încă mai denainte vréme iertat de toate dăjdiile cu hrisoave domnești și cu hrisovul domni<i>i méle, pentru ajutoriul și folosirea sfintelor mănăstiri, numai această dajde a văcăritului necoprinzând<u-să> în hrisoavele răposaților domni, de vréme ce pe acéle vremi n-au fost, nici în hrisovul domni<i>i méle care l-am înnoit. Deci, domnia mea pentru multă evlavie ce am de-a pururea către sfintele mănăstiri, am socotit den bun gândul domniei méle de am făcut și această milă, ca să vă scutească acéste vite ce scriu mai sus totdeauna, la toate văcăriturile, de către vistieria domnească. Numai năstavnecul ce va fi după vremi la mănăstirea aceasta, să aibă a luarea banii ce ar face pentru acéste 1 000 de vite, de vită câte bani 44 la toate văcăriturile. Și acei bani să-i trimită în toți anii la sfintele mănăstiri de la Sfânta Gora, ca să-i fie de ajutoriu la multele cheltuieli ce ar fi având acolo, ca să aibu domnia mea pururea pomenire.

Drept acéea, poruncescu domnia mea și dumneavoastră boiari care veți fi orânduiți cu această slujbă, să căutați nici un val și nici o bântuială să nu faceți satului pentru acéste vite ce scriu mai sus. Numai ce ar trece peste această sumă, să le plătească toate duple cum plătește țara, iar alt mai multă supărare să n-aibă.

Pohtindu și pe frații noștrii întru Hristos credincioși domni, care vor fi în urma noastră, să adevérezé și să întărească mila aceasta, pentru ca și sfânta, slăvita stăpâna noastră de Dumnezeu Născătoare și pururea Fecioară Maria să le păzească domnia cu pace, cu liniște și cu fericire și să le dăruiască iertare păcatelor. Înșă pentru buna adevérintă și neclătita stare am întărit hrisovul acesta și cu sfatul tuturor cinstiților și credincioșilor boiarilor celor mari ai divanului domniei méle: pan Iordachie Crețulescul vel vornic, pan Costandin Dudescul vel spătar i pan Manolachie Lambrino vel logofet i pan Grigorie Greceanul vel vistiier i pan Barbul Merișanul vel clucer i pan Manolachie vel postelnic i pan Costandin Năsturel vel paharnic i pan Matei Fărcășanul vel stolnec i pan Costandin Brâncoveanul vel comis i pan Mihai Bărbătescul vel sârdar i pan [...]¹ vel sluger i pan Grigorie Filipescu vel pitar. Și ispravnic Costandin Crețulescu vel logofăt.

Și s-au scris hrisovul acesta în anul dentâi al domniei méle, la leat 7239 <1731>, în luna lui iulie.

Io Mihai Racoviță, milostiiu Bojiu gospodar.

Io Mihai Racoviță <m.p.>
Manolache vel logofăt procitenoom.

ANIC, *Mănăstirea Cotroceni*, III/22.

Original românesc, hârtie, pecete căzută, miniaturi deosebite.

¹ Loc alb în text.

4. 1749 (7257) august 18

Milostiiu Bojiiu Io Grigorie Ghica voievod i gospodin, davat gospodstvo mi sie poveleneie gospodstva mi. De vrême ce ne-am înștiințat domnia mea de la egumen mănăstirii Cotroceni, chir Grigorie cum că din pricina trecutei răzmerițe și din alte întâmplări ale vremii s-au scăpătat mănăstirea și fiindcă de la cutremurul cel mare s-au sfărâmat un rând de chilioi despre amiazăzi, după cum și însumi domnia mea le-am văzut. Și poruncindu-i domnia mea egumenului ca să apuce să le prefacă, ca să nu rămâie o mănăstire mare și domnească ca aceasta a să părădui cele făcute și zidite mai denainte cu multă cheltuială a ctitorului, răposatul Șerban vodă, ne-au răspunsu igumenul cum că fiind orânduia mănăstirea de ctitor ca să dea pă fieștecăre an câte o sumă de bani la Sfânta Gora, unde iaste mănăstirea închinată, nu să ajunge din venitul mănăstirii a da și acea orânduială de acolo și a preface și cele stricate.

Pentru aceasta dar, așa am socotit domnia mea și am hotărât ca în doi ani să fie oprit a nu da acea orânduială la Sfânta Gora și cu venitul casei de acești doi ani să prefacă toate chiliile și să dreagă împrejur verice ar mai fi stricat, după cum și răposatul Șerban vodă, ctitorul au orânduit prin hrisoavele domni<i>i sale, ca întâi toate ale mănăstirii aducându-le egumenii în stare și puindu-le la bună orânduială atuncia dă va prisosi din venitul casii, să trimiță și orânduiala banilor la Sfânta Gora.

I ispravnic saam reci gospodstva mi. Avgust 18, 7257 <1749>.

Io Grigorie Ghica voievod, Bojiiu milostiiu gospodar.

Procital vel logofăt.

ANIC, *Mănăstirea Cotroceni*, XXVIII/29.

Original românesc, hârtie, pecete inelară.

GENEZA ȘI EVOLUȚIA VOIEVODATULUI BĂNĂȚEAN DIN SECOLUL AL X-LEA

ALEXANDRU MADGEARU

Într-unul dintre ultimele sale studii, regretatul medievist Radu Popa deplângea exagerările întâlnite la tot pasul în unele lucrări despre formarea primelor voievodate românești din Transilvania, Crișana și Banat¹. Chiar dacă, poate, unele dintre opiniile lui Radu Popa sunt, la rândul lor, exagerate (în sens contrar), este evident că în prezent, istoriografia românească poate și trebuie să investigheze mai atent și cu mai multă severitate izvoarele literare și arheologice privitoare la secolele IX–XI. Spre deosebire de unele producții ale istoriografiei anilor '80, cartea recentă a domnului Ioan-Aurel Pop se remarcă prin puncte de vedere echilibrate și serios argumentate². Din păcate, fiind o lucrare de sinteză, ea nu a putut intra într-o serie de amănunte care ar trebui supuse discuției (de pildă, cercetarea minuțioasă a credibilității operei Notarului Anonim). Cercetarea acestei epoci merită să fie adâncită.

Despre voievodatul lui Glad și Ahtum s-a scris destul de mult în ultimii ani. Studiile valoroase ale lui A. Bejan³, E. Glück⁴, R. Constantinescu⁵ au tratat diverse aspecte ale istoriei și arheologiei Banatului în secolele IX–XI. Nu lipsesc nici scrierile unor diletanți, precum V. Fizeșan⁶, în care izvoarele literare

¹ R. Popa, *Observații și îndreptări la Istoria României din jurul Anului O Mie*, SCIVA, 42, 1991, 3–4, p. 154–188.

² I. A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996.

³ A. Bejan, *Banatul în secolele IV–XII (Continuitate daco-romană, etnogeneză românească și începuturile feudalismului în sud-vestul Daciei Traiane)* Timișoara, 1995 și alte lucrări anterioare.

⁴ E. Glück, *Contribuții cu privire la istoria părților arădene în epoca ducatului lui Ahtum* (I, II), „Ziridava”, 6, 1976, 89–116; 10, 1979, p. 243–278; Idem, *Contribuții privind istoria părților arădene în secolele IX–X*, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, p. 82–100; Idem, *Cu privire la istoria părților arădene în epoca ducatului lui Ahtum*, *ibidem*, p. 101–150.

⁵ R. Constantinescu, *Gerard din Cenad – un scriitor al anului 1000*, în vol. *Gerard din Cenad, Armonia lumii*, București, 1984, p. 10–67.

⁶ V. Fizeșan, *Inscripțiile runice de pe vasele tezaurului de la Sânnicolaul Mare*, în MB, 30, 1980, 7–9, p. 535–549; Idem, *Considerații asupra numelui voievodului Glad*, „Studii de istorie a Banatului”, 12, 1986, p. 31–41.

și unele descoperiri arheologice mai spectaculoase (tezaurul de la Sănnicolaul Mare și inscripțiile de pe unele vase ale sale) sunt interpretate într-o manieră fantezistă. În ceea ce ne privește, am publicat deja trei articole⁷ care, credem, contribuie la o mai bună înțelegere a unor aspecte ale istoriei Banatului în secolele IX–XI.

În paginile următoare, vom încerca să prezentăm o privire generală asupra constituirii voievodatului bănățean⁸, pe baza izvoarelor literare și a unor descoperiri arheologice.

Apariția unor forme de organizare militară și politică ale populației autohtone românești din Banat a fost condiționată de raporturile de forțe existente în preajma Banatului. Evoluția acestor raporturi de forțe în cursul secolului al IX-lea a fost o consecință a prăbușirii dominației avară la cumpăna secolelor VIII/IX. Khaganatul avar a fost înfrânt în urma mai multor campanii ale francilor, desfășurate între 791 și 797. Banatul se afla sub dominație avară. Pe valea Mureșului inferior și pe malul stâng al Tisei s-au descoperit numeroase cimitire avară, dintre care unele se datează chiar și în ultima treime a secolului al VI-lea⁹. Concentrarea de situri avară din apropierea confluenței Mureș–Tisa indică un centru de putere. Acolo s-a descoperit și tezaurul de la Sănnicolaul Mare, care, după unele opinii, a aparținut unei căpetenii avară, care l-ar fi ascuns din cauza războaielor cu francii și cu bulgarii¹⁰. După dispariția khaganatului avar, Pannonia a devenit o marcă a statului franc. Profitând de campaniile france, Bulgaria a atacat și ea partea răsăriteană a khaganatului avar, în 804–805,

⁷ A. Madgearu, *Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Ahtum și regele Ștefan I al Ungariei*, „Banatica”, 12, 1993, 2, p. 5–12; Idem, *Misiunea episcopului Hierotheos. Contribuții la istoria Transilvaniei și Ungariei în secolul al X-lea*, RI, s.n., 5, 1994, 1–2, p. 147–154; idem, „*Gesta Hungarorum*” despre prima pătrundere a ungarilor în Banat, RI, s.n., 7, 1996, 1–2, p. 5–22.

⁸ Deși Notarul Anonim îl denumește *dux* pe Glad, ni se pare mai potrivită folosirea denumirii de „voievodat”, care a intrat în obișnuință. Termenul de „formațiune social-politică” sau „prestatală” este prea vag, iar cel de „ducat” trimite la o formă de organizare tipic apuseană, care nu are nici o legătură cu realitățile de aici. Este adevărat că tot Notarul Anonim a consemnat (în cap. 13) existența termenului *duca* în limba vorbită de locuitorii din zona Hung-Zemlin. În acest caz se impune însă cercetarea atentă a originii denumirii, fiindcă forma ei nu pare latină, ci bizantină (medio-greacă). Implicațiile acestei etimologii ar putea fi cu mult mai complexe decât s-ar putea bănui la prima vedere.

⁹ Pentru descoperirile de epocă avară din Banat vezi îndeosebi: D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schriftum und Fundorte*, Budapesta, 1956, p. 103–104, 110, 126, 143–144, 148, 154, 159, 164, 176, 182, 210; E. Dörner, *Mormânt din epoca avară la Sănpetru German*, SCIV, 11, 1960, 2, p. 423–434; A. Bejan, *op. cit.*, p. 80–83, 98–99; Idem, *Necropola de înhumare de sec. VIII–IX e.n. de la Timișoara – Podul Madoș*, AMN, 20, 1983, p. 488–489.

¹⁰ M. Rusu, *Tezaurul de la Sănnicolaul Mare. Noi puncte de vedere*, AIIAC, 27, 1985–1986, p. 31–66; K. Horedt, *Zur Zeitstellung des Schatzfundes von Sănnicolaul Mare (Nagyszentmiklós)*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, Mainz, 13, 1983, 4, p. 503–505.

stabilindu-şi noua frontieră de nord-vest pe Tisa inferioară. Zona dintre Tisa şi Dunăre a rămas un teritoriu al nimănui până în 827, când khaganul bulgar Omurtag (814–831) a atacat marca francă şi a cucerit ținutul Srem, pe care Bulgaria l-a păstrat şi după încheierea păcii, în 832¹¹.

Aşadar, în secolul al IX-lea, Banatul era situat între două mari centre de putere: statul franc şi Bulgaria. Ar mai fi de adăugat poate şi un al treilea, anume Moravia, dar în acest caz se ridică unele probleme asupra cărora nu ne putem opri decât în treacăt. Istoricii români nu şi-au exprimat până acum un punct de vedere asupra teoriei lui Imre Boba (care a provocat în ultimii 25 de ani o vie controversă printre medievişti). Acest istoric american de origine maghiară a susţinut în mai multe lucrări¹² că Moravia Mare a lui Sventopolk (Sviatopluk) era situată în apropierea râului Morava de la sud de Dunăre, nu în Moravia actuală din Slovacia. Bazat pe analiza comparativă a surselor occidentale, bizantine şi slavone, el ajunge la concluzia că această Moravie avea centrul la Sremska Mitrovica (Sirmium), care ar fi purtat în secolul al IX-lea şi numele *Marava*. Acolo şi-a avut reşedinţa episcopală Sf. Methodiu, apostolul Moraviei. Principatul Moraviei ar fi cuprins iniţial teritoriul dintre Dunăre şi Sava (fosta Pannonia Inferior); de acolo, s-ar fi extins ulterior şi spre nord, ajungând să înglobeze în final şi teritorii din actuala Slovacie. O parte a Moraviei, denumită „necreştinată” de Constantin Porphirogenetul, este amplasată de I. Boba în pusta dintre Dunăre şi Tisa.

Îndrăzneţa teorie a lui I. Boba – deşi întemeiată pe argumente greu de respins – a fost contestată vehement de istoricii cehi şi slovaci. În acelaşi timp, ea este acceptată şi dezvoltată de alţi specialişti în istoria secolelor IX–X, printre care se numără şi Charles R. Bowlus¹³.

¹¹ V. Gjuselev, *Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs., „Byzantinobulgarica”*, 2, 1966, p. 16–35; H. Bulin, *Aux origines des formations étatiques des Slaves du Moyen Danube au IXe siècle*, în vol. *L'Europe aux IXe–XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux*, Varsovie 1968, p. 168–170; P. Ratkos, *Historische Quellen und die sog. awarisch-magyarische Kontinuität*, „Studijné Zvesti archeologického ustavu SAV”, Nitra, 16, 1968, 183–191, p. 184–187; A. C. Sòs, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München, 1973, p. 12–13, 18; M. Rusu, *The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th 11th Centuries*, în *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, Bucureşti, 1975, p. 201–202; V. K. Ronin, *The Franks on the Balkans in the Early Ninth Century*, EB, 21, 1985, 1, p. 39–57; I. Bóna, *Völkerwanderung und Frühmittelalter (271–895)*, în *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 102–103.

¹² I. Boba, *Moravia's History Reconsidered. A. Reinterpretation of Medieval Sources*, The Hague, 1971; Idem, *The „Bijelo-Brdo Culture” and Ethnic Changes in the Danubian Basin in the Ninth Century*, în *Rapports du IIIe Congrès international d'Archéologie Slave*, Bratislava, 1979, vol. 1, p. 105–107.

¹³ C. R. Bowlus, *Imre Boba's Reconsiderations of Moravia's History and Armful of Carinthia's Ostpolitik (887–892)*, „Speculum”, 62, 1987, 3, p. 552–574. Nu ne-a fost accesibilă cartea sa *Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube 788–907*, Philadelphia, 1995. Vezi şi T. Senga, *La situation géographique de la Grande Moravie et les Hongrois conquérants*, „Jahrbuch für Geschichte Osteuropas”, 30, 1982, 4, p. 533–540.

Presupunând că I. Boba ar avea dreptate, atunci ar trebui să luăm în considerare și Moravia ca un factor în cadrul raporturilor de forțe din zona Banatului în secolul al IX-lea. Totuși, pentru a nu complica și mai mult discuția, vom face acum abstracție de factorul Moravia¹⁴. Analiza teoriei lui I. Boba și a implicațiilor sale pentru istoria spațiului locuit de români ar necesita un studiu aparte.

Din cele expuse, reiese că Bulgaria a atins o poziție de mare putere regională în cursul secolului al IX-lea. Unii istorici au admis extinderea dominației bulgare și în Banat¹⁵. Cercetările arheologice nu au adus până în prezent nici o dovadă edificatoare în acest sens. Tezaurul de la Sânnicolaul Mare a fost considerat unul dintre cele mai importante argumente în sprijinul dominației bulgare în Banat¹⁶; am văzut însă că originea sa bulgară nu este deloc sigură. Tot izvoarele scrise sunt cele care ar putea elucida problema.

Expansiunea Bulgariei spre nord-vest a prilejuit înregistrarea unor informații despre regiunea de care ne ocupăm, în izvoarele france. Din „Analele France” aflăm că abia în 818 Bulgaria a anexat teritoriul dintre Timoc și Morava, populat de așa-numiții *timociani*¹⁷. Așadar, Banatul a putut fi ocupat de Bulgaria doar după 818. În anul 824, aceleași anale consemnează o știre care privește în mod direct teritoriul Banatului. La împăratul franc Ludovic I cel Pios s-au înfățișat solii neamului denumit *praedenecenti*, care locuiau „în Dacia de lângă Dunăre, vecină cu bulgarii” (*contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt*). Ei au cerut ajutor împotriva Bulgariei care-i atacase. Acești *praedenecenti* au mai fost menționați și în anul 822, printre populațiile care au

¹⁴ De obicei, Moravia Mare este amplasată în Slovacia și Cehia. Chiar și în acest caz, este admisă o extindere a dominației moraviene în ultima treime a secolului al IX-lea până în vecinătatea Banatului, în bazinul superior al Tisei și în Crișana. Vezi P. Ratkos, *Die Großmährischen Slawen und die Altmagyaren*, „Studijné Zvesti...”, 16, 1968, p. 198; L. I. Havlik, *Bulgaria and Moravia between Byzantium, the Franks and Rome*, „Palaeobulgarica”, 13, 1989, 1, p. 6, 18.

¹⁵ A. Grecu (= P. P. Panaitescu), *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX–X-lea*, SCIM, 1, 1950, 1, p. 223–236; P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 191–193; M. Comșa, *Die Bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX und X Jh. im Lichte der archäologische Forschungen*, „Dacia, NS”, 4, 1960, p. 405–406; Gh. I. Brătianu, *Le thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme Hongrois*, „Acta Historica. Societas Academica Dacoromana”, München, 10, 1972, p. 108–110; Idem, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, p. 213–215; R. Theodorescu, *Bizant, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X–XIV)*, București, 1974, p. 62–63; S. Brezeanu, „La Bulgarie d’au dela de l’Ister” à la lumière des sources écrites médiévales, EB, 20, 1984, 4, p. 127–130; H. Dimitrov, *Bulgaria and the Magyars at the Beginning of the 10th Century*, EB, 22, 1986, 2, p. 61–77.

¹⁶ De exemplu, M. Comșa, *op. cit.*, p. 405–406. Teoria originii bulgare a tezaurului a fost dezvoltată îndeosebi de N. Mavrodinov, *Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós*, Budapest, 1943.

¹⁷ *Annales Regni Francorum*, a. 818 (în *Fontes ad Historiam Regni Francorum Aevi Karolini illustrandam*, Berlin, 1960, vol. I, p. 116; vezi și p. 118).

trimis reprezentanţi la adunarea generală a imperiului de la Frankfurt¹⁸. Dacia este localizată lângă Dunăre nu pentru că ar fi vorba de un teritoriu situat strict pe malul fluviului, ci pentru că autorul a simţit nevoia să o distingă de cealaltă Dacie, cea nordică (Dania, Danemarca). În cealaltă operă a lui Einhard, *Vita Karoli Magni*, se mai consemna că împăratul Carol cel Mare a cucerit şi Dacia care era situată pe celălalt mal al Dunării, din faţa Pannoniei (... *utramque Pannoniam et adpositam in altera Danubiae ripa Datiam*)¹⁹. Este clar că Dacia din „Analele France” nu poate fi identificată cu fosta Dacia Ripensis de la sudul Dunării, aşa cum au presupus unii cercetători²⁰. Pentru autorii occidentali din epocă (Geograful din Ravenna, Alfred cel Mare), Dacia era doar cea nord-dunăreană. Apoi, în fosta Dacie Ripensis, dominaţia Bulgariei se instaurase deja. Deci, izvorul se referă la o regiune de la nordul Dunării. Kurt Horedt aprecia că abodriţii sau praedenecenţii locuiau în vestul Banatului sau între Tisa şi Dunăre²¹. Avem astfel o mărturie destul de limpede despre ofensiva bulgară spre nord, desfăşurată probabil şi în Banat şi în zona dintre Tisa şi Dunăre. Al. Bărcăcilă observa – cu multă dreptate, credem – că prin *Dacia*, izvorul înţelegea şi spaţiul dintre Dunăre şi Tisa²².

Pasajul din „Analele France” (anul 824) ridică însă şi alte probleme, care nu sunt pe deplin clarificate. Pasajul sună astfel: *Caeterum legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur et contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt*. De obicei, textul a fost interpretat în sensul echivalenţei celor două denumiri, *abodriţi* şi *praedenecenţi*. De aici, s-a ivit o controversă, fiindcă despre *abodriţi* se ştie că locuiau în zona Elba–Oder. S-a postulat existenţa unui alt trib slav omonim, amplasat în regiunea Moraviei sud-dunărene şi eventual imigrat din nord. S-a emis însă şi altă ipoteză. O reinterpretare a textului efectuată de I. Boba a ajuns la concluzia că *abodriţii* nu pot fi identificaţi cu *praedenecenţii*, fiindcă, în text, *qui* nu leagă cele două nume, ci îi desemnează pe *praedenecenţi* („cei care vulgar sunt denumiţi *praedenecenţi*”). Numele lor ar fi de fapt latin, însemnând „*prădalnicii*”, şi ar fi o poreclă dată unui grup de slavi cunoscuţi şi sub numele de *marvani* sau *merehami*²³.

¹⁸ *Annales Regni Francorum*, a. 822, 824, loc. cit., p. 130, 138.

¹⁹ Einhardi, *Vita Karoli*, c. 15, în *Fontes ad historiam...*, p. 184; A. Bărcăcilă, „Dacia de la Dunăre” a analelor france din secolul al IX-lea. Evenimente şi probleme, Craiova, 1947, p. 22–23; Idem, *Dacia şi Dania în istoriografia şi cartografia medievală*, SMIM, 3, 1959, p. 355.

²⁰ A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, în idem. *Relaţii româno-orientale*, Bucureşti, 1978, p. 51–52, nota 4; A. Bejan, *Sud-vestul României în contextul politic european al sec. VII X/XI*, „Studii de istorie a Banatului”, 13, 1987, p. 39.

²¹ K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV XIII*, Bucureşti, 1958, p. 156. Vezi şi H. Bulin, op. cit., p. 169–170; V. Gjuselev, op. cit., p. 29.

²² A. Bărcăcilă, „Dacia de la Dunăre...”, p. 23.

²³ I. Boba, „*Abodriti qui vulgo Praedenecenti Vocantur*” or „*Marvini Praedenecenti*”, „Palacobulgarica”, 8, 1984, 2, p. 29–37.

Oricare ar fi adevărul, reținem faptul că teritoriul locuit de acești *praedenecenți* cuprindea și Banatul (sau o parte a sa) și că Bulgaria și-a extins dominația asupra lor în jurul anului 824.

Bulgaria avea în secolele VIII–X mai multe teritorii de margine, similare mărcilor france, care aveau rolul de zone-tampon. Se apreciază că și teritoriul dintre Tisa și Dunăre a fost o asemenea zonă-tampon²⁴. Problema este că tot între cele două cursuri de apă este amplasată și Moravia zisă „nebotezată”²⁵. Este posibil ca aceasta din urmă să se fi aflat mai la nord, dincolo de gura Mureșului, adică acolo unde Notarul Anonim amplasa stăpânirea lui Menumorut – al cărui nume este legat de Moravia. Aceasta este însă cu totul altă chestiune, care nu poate fi discutată aici. Este posibil ca hegemonia Bulgariei să nu se fi întins mai la nord de gura Mureșului.

Amintirea dominației bulgare în teritoriul dintre Dunăre și Tisa s-a păstrat în *Gesta Hungarorum* a Notarului Anonim. Izvorul (cap. 11, 30, 38–43) amplasa acolo stăpânirea lui Salan, un conducător de origine bulgară. Numele său transmite, de fapt, amintirea confuză a controlului exercitat asupra sării transportate pe Tisa (ca și toponimul *Slankamen*)²⁶. G. Moravcsik a admis autenticitatea relatărilor despre Salan și Glad, considerând că alianța bulgarilor cu grecii care este descrisă în text a fost posibilă în ultimii ani ai domniei împăratului Leon VI (deci, înainte de 912), când era pace între Imperiul Bizantin și Bulgaria. Diplomația bizantină ar fi găsit cu cale să rupă alianța anterioară cu ungurii²⁷. Notarul Anonim distingea teritoriul lui Salan (ca și cel al lui Glad, de altfel), de Bulgaria. Atacarea zonei de margine a Bulgariei dintre Dunăre și Tisa a fost înregistrată de un izvor contemporan, *Cronica* lui Regino din Prum: ungurii pătrunși în bazinul Dunării de Mijloc în ultimii ani ai secolului al IX-lea au devastat *Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines*²⁸. Termenul de *fines* se aplică exact noțiunii de „margine” și putem presupune că agresiunea a afectat zona cea mai apropiată de locul unde s-au instalat ungurii, adică sudul interfluviului Dunăre–Tisa. Întrucât Regino scria în 908 și data evenimentul în 889, reiese că primele atacuri au avut loc încă dinainte de 896 (ungurii au efectuat raiduri în Europa centrală și înainte de imigrarea din 896). Este posibil ca acest raid să fie identic cu cel înregistrat de *Analele de la Fulda* în anul 894, unde,

²⁴ Vezi S. Brezeanu, *op. cit.*, p. 127–130; D. Ovčarov, *Die Protobulgaren und ihre Wanderungen nach Südosteuropa*, în vol. *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8 Jh.*, München, 1987, p. 179; C. Bălint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapesta, 1991, p. 100–101.

²⁵ T. Senga, *op. cit.*, p. 536.

²⁶ Vezi N. Drăganu, *România în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București, 1933, p. 428; Gh. Brătianu, *Tradiția...*, p. 213.

²⁷ G. Moravcsik, *Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen*, RESEE, 7, 1969, 1, p. 173–174.

²⁸ *Regionis Prumiensis Chronica*, A. 889, în *Fontes ad historiam...*, vol. III, p. 284.

într-un mod similar, se vorbeşte despre atacul ungarilor (denumiţi aici avari) în Pannonia²⁹.

Vedem deci că Banatul era mărginit la sud şi la vest de ţinuturi stăpânite de Bulgaria. De aceea, este posibil ca şi Banatul (sau, mai precis, zona de câmpie a sa) să fi făcut parte din teritoriul tampon care proteja Bulgaria de direcţia vest. Deci, Banatul putea fi un fel de provincie de margine (marcă) a Bulgariei³⁰.

Cât timp Bulgaria a fost puternică (în cursul secolului care a urmat după campaniile lui Krum şi Omurtag), este greu de crezut că teritoriile de margine se puteau desprinde de sub autoritatea centrală. După moartea marelui ţar Simeon (927), Bulgaria a intrat într-o perioadă de declin politic şi militar. După părerea noastră, ieşirea Banatului de sub hegemonia bulgară s-a petrecut în 927 sau imediat după aceea. La moartea lui Simeon, vecinii Bulgariei erau pe punctul de a o invada. Theodor Daphnophates (continuatorul lui Theophanes) nota că „Atunci când popoarele din jurul Bulgariei – croaţii, turcii [= ungurii] şi alte popoare – au aflat despre moartea lui Simeon, ele au hotărât să întreprindă o expediţie împotriva bulgarilor”³¹.

Aşadar nu putem vedea naşterea voievodatului lui Glad decât ca pe o desprindere a unui conducător local de sub tutela din ce în ce mai slabă a Bulgariei. În bazinul Dunării de mijloc, teritoriile autonome ale slavilor de sud sau de vest (în Croaţia, în Slovacia) s-au născut prin separarea lor din conglomeratul khaganatului avar. Unele dintre aceste principate sau *jupe* au evoluat spre forme statale (de exemplu, Moravia). De bună seamă că într-un mod similar s-au petrecut lucrurile şi în Banat, cu deosebire că, aici, a fost înlăturată hegemonia bulgară, nu avară. Cu un secol mai înainte, prizonierii macedoneni deportaţi în Bulgaria de la nordul Dunării (pe cât se pare, în zona din apropierea gurii Argeşului)³² au izbutit să se elibereze de sub dominaţia Bulgariei, care nu dispunea de forţe suficiente la faţa locului (a fost nevoită să apeleze la ajutorul ungarilor din Atelkuz). Poate că evenimentele au decurs într-un mod similar şi în Banat, în jurul anului 927. Informaţia din *Gesta Hungarorum* referitoare la sprijinul acordat lui Glad de către *cumani* (pecenegii, probabil)³³ nu este de neglijat.

²⁹ *Annales Fuldenses*, A. 894 (ibidem, p. 160). Pentru aceste raiduri, vezi G. Fasoli, *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*, Firenze, 1945; V. Spinei, *Migraţia ungarilor în spaţiul carpato-dunărean şi contactele lor cu românii în secolele IX–X*, AM, 13, 1990, p. 117.

³⁰ Vezi R. Browning, *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, London, 1975, p. 87; S. Brezeanu, *op. cit.*, p. 127–130; H. Dimitrov, *op. cit.*, p. 63–64.

³¹ Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonn, 1838, p. 412. Vezi I. Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo*, III, Roma, 1971, p. 201. Pentru contextul evenimentelor, vezi S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign. A study of Tenth Century Byzantium*, Cambridge, 1969, p. 95–97 şi G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 53–55.

³² D. Gh. Teodor, *Quelques aspects concernant les relations entre Roumains, Byzantins et Bulgares aux IXe–Xe siècles n.e.*, AIIAI, Iaşi, 24, 1987, 2, p. 9–15.

³³ G. Bakó, *The Relations of the Principality of the Banat with the Hungarians and the Petchenegs in the Tenth Century*, în vol. *Relations...* (vezi nota 11), p. 245–248; V. Spinei, *op. cit.*, p. 127; I. A. Pop, *op. cit.*, p. 117.

Tot Notarul Anonim a consemnat în altă parte (și folosind alte surse) unele atacuri ale pecenegilor desfășurate cam în aceeași vreme în Transilvania, în voievodatul stăpânit de Gelou. În pasajul respectiv (cap. 25), este folosită denumirea de *picenati*, diferită de cea obișnuită în sursele maghiare din secolele XII–XIII (*bissenî*). Pe baza acestei forme, unii critici ai operei Notarului Anonim au afirmat că avem de-a face cu un anacronism creat prin introducerea unor relatări despre cruciada I, care vorbesc despre pincenates sau *piccinaci*³⁴. Totuși, Notarul Anonim a putut prelua forma *picenati* din cronica lui Regino (pe care a utilizat-o), unde se consemna că ungurii au fost alungați din Scythia de către *pecinaci*³⁵. Deci, nu se poate dovedi că Notarul Anonim s-a inspirat din relatări ale unor evenimente recente, de la finele secolului al XI-lea.

S-a mai afirmat că pecenegii nu puteau fi prezenți în Banat și în Transilvania în prima jumătate a secolului al X-lea, deoarece pe atunci ei se aflau în Atelkuz, adică la est de Siret sau de Prut³⁶. Este adevărat că ei au luat în stăpânire Câmpia Munteniei abia în ultimii ani ai secolului al X-lea, dar nimic nu ne împiedică să presupunem că pecenegii au efectuat raiduri pe distanță lungă încă de la începutul secolului al X-lea. Știm, în orice caz, că, deși aveau bazele de atac în Atelkuz, pecenegii acționau și la Dunărea de Jos. Astfel, în 917, ei urmau să ajute armata bizantină în războiul purtat contra Bulgariei. Alianța nu s-a finalizat din motive asupra cărora nu insistăm; ne interesează faptul că războinicii pecenegi ajunseseră la Dunărea de Jos³⁷. Tot așa, ungurii au efectuat incursiuni până în Europa Centrală (pornind din Atelkuz), încă din 863, cu peste trei decenii înainte de descălecarea lor în Panonnia.

Prin urmare, nu ni se pare imposibil ajutorul acordat lui Glad de către pecenegi³⁸, în anul 927 sau puțin după aceea, într-un eventual conflict cu Bulgaria – o Bulgaria care deranja și expansiunea pecenegilor către Dunăre.

³⁴ G. Györffy, *Formation d'Etats au IXe siècle suivant les „Gesta Hungarorum” du Notaire Anonyme*, în *Nouvelles études historiques à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques*, Budapesta, I, 1965, p. 46. Vezi și C. A. Macartney, *Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources*, III, Budapest, 1940, p. 212; D. Deletant, *Ethno-History or Mytho-History? The Case of the Chronicler Anonymus*, în Idem, *Studies in Romanian History*, Bucharest, 1991, p. 345. Aceeași opinie era împărtășită și de N. Iorga, *Les plus anciennes chroniques hongroises et le passé des Roumains* (I), ARBSH, 9, 1921, 3–4, p. 213, care contesta credibilitatea operei Notarului Anonim. Pentru anacronism se pronunța și V. Pârvan, *Românii în Cronica Notarului Anonim al Regelui Bela. Cercetare comparativă cu celelalte cronici ungurești și Cronica lui Nestor*, în Idem, *Studii de istorie medievală și modernă*, ed. de L. Năstasă, București, 1990, p. 50.

³⁵ Reginonis Prumiensis *Chronica*, loc cit., p. 284.

³⁶ R. R. Heitel, *Die Archäologie der Ersten und Zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, „Dacia, NS”, 38–39, 1994–1995, p. 420, nota 99.

³⁷ P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 14–15.

³⁸ Vezi și A. Bejan, *Banatul...*, p. 108, 126.

Alți cercetători au presupus că acei *cumani* care l-au sprijinit pe Glad ar fi o altă populație de origine turcică, de exemplu kavarii³⁹. Nici această ipoteză nu poate fi exclusă.

Coroborând relatarea Notarului Anonim cu ceea ce știm din sursele bizantine despre situația Bulgariei după moartea țarului Simeon, se poate conchide că Banatul s-a desprins de sub hegemonia Bulgariei, profitând de împrejurările favorabile create imediat după 927, probabil cu ajutorul pecenegilor. Nu cunoaștem însă nimic despre situația politico-militară a Banatului înaintea lui Glad. Aserțiunile despre *jupanii* Buila și Butaul (atestați de o inscripție de pe tezaurul de la Sănnicolaul Mare) – adeseori considerați conducători ai unor formațiuni prestatale bănățene din secolul al IX-lea⁴⁰ – nu sunt credibile, fiindcă, așa cum precizăm, tezaurul datează cel mai probabil din epoca avară. Acești *zoapani* erau conducători avari. Este însă probabil că teritoriul condus de Glad s-a constituit pe baza unor structuri teritoriale evolute prin unirea obștilor sătești, și care au fost obligate la plata unui tribut către stăpânirea bulgară.

Din *Gesta Hungarorum* aflăm – în măsura în care putem avea încredere în diferitele detalii ale relatării din capitolul 44 – că teritoriul stăpânit de Glad se întindea de la Mureș până la cetatea *Horom* (care nu poate fi decât actuala localitate Banatska Palanka). În prezentarea sumară din capitolul 9 se dă altă limită de sud: *castrum Urschia* (Orșova). Mai este menționată o altă cetate la Cuvin (*Kevee*). Din păcate, nici una dintre aceste fortificații nu este cunoscută pe cale arheologică. La Cuvin, sporadicele cercetări făcute până în prezent nu au adus nici un indiciu în favoarea existenței unei fortificații de secol X. La Orșova, lucrările de construcție a hidrocentralei Porțile de Fier au distrus situl.

În teritoriul stăpânit de Glad au fost descoperite totuși unele fortificații cu val de pământ databile în secolul al X-lea. Cu o singură excepție, ele se concentrează pe valea Mureșului, în zona Dealurilor Lipovei, acolo unde putea fi controlat accesul în și dinspre Transilvania. Fortificațiile de la Arad-Vladimirescu, Cladova și Bulci, la care ne-am referit mai pe larg în studiul anterior⁴¹, au fost ridicate cel mai probabil în cursul secolului al X-lea, eventual chiar în timpul lui Glad. La acestea se mai adaugă o fortificație mai puțin cunoscută, depistată la Pescari (în Clisura Dunării). Sub cetatea de piatră din

³⁹ G. Györffy, *Abfassungszeit Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum des Anonymen Notars*, „Acta Antiqua ASH”, 20, 1972, p. 214; K. Mesterházy, *Die landnehmenden ungarischen Stämme*, „Acta Archaeologica ASH”, 30, 1978, 3–4, p. 322; V. Ciocîltan, *Observații referitoare la românii din cronică Notarului Anonim al regelui Bela*, RdI, 40, 1987, 5, p. 450.

⁴⁰ O discuție asupra termenului de *jupan* ar necesita un studiu aparte. Pentru moment, socotim necesar să arătăm că problema se pune într-un fel pentru Banat și în alt fel pentru Dobrogea (adică pentru cunoscuta inscripție a lui Jupan Dimitrie de la Mircea Vodă).

⁴¹ A. Madgearu, „*Gesta Hungarorum*”..., p. 19–20.

secolul al XIII-lea a fost descoperit un val de pământ, în șanțul căruia au apărut căldări de lut din secolele XI–XII – care datează încetarea folosirii valului într-o perioadă anterioară. A mai fost descoperit și un nivel de locuire cu ceramică din secolele VIII–X. Situația stratigrafică permite datarea ipotetică a fortificației cu val de pământ de la Pescari în secolele IX–X⁴² – ceea ce ar însemna că și aceasta a putut funcționa în timpul lui Glad. Nici una dintre aceste fortificații nu poate fi considerată reședință voievodală. Cele mai bine cunoscute (Vladimirescu, Cladova) sunt simple fortificații de refugiu, nu așezări fortificate. Singurele descoperiri din interiorul lor constau în bordeie, care, firește, nu sunt suficiente pentru a indica o reședință a unui conducător.

Deși arheologia nu ne poate lămuri încă asupra locului unde se afla centrul voievodatului lui Glad, ne putem gândi că acesta era amplasat la Orșova, bazându-ne pe informația din *Gesta Hungarorum*. A. Bejan presupunea că acest centru era acea cetate din apropierea râului Timiș, menționată de Notarul Anonim, dar nenominalizată⁴³. Această idee a fost preluată și de Ioan-Aurel Pop⁴⁴. De fapt, izvorul nu a consemnat nici o cetate a lui Glad în apropierea râului Timiș. Se pare că este vorba de o confuzie. În relatarea raidului se afirmă la un moment dat că ungurii și-au instalat tabăra lângă râul Timiș, la locul denumit *Vadum Arenarum* (Foeni): *venerunt versus fluvium Temes et castra metati sunt iuxta Vadum Arenarum*. Evident, *castra metati* înseamnă „au instalat tabăra”. Nu este vorba de nici un castru!

Teritoriul stăpânit de Glad nu putea cuprinde întregul Banat, fiindcă o parte fusese deja cucerită de unguri. Am trecut în revistă cu alt prilej cele mai vechi descoperiri arheologice maghiare din Banat⁴⁵. Ele ne permit să afirmăm că ungurii au ocupat nord-vestul Banatului încă din prima treime a secolului al X-lea. Descoperirea cea mai semnificativă este mormântul de războinic de la Arad-Ceala, databil la începutul secolului al X-lea⁴⁶. Această zonă a făcut parte din teritoriul unui centru de putere maghiar de la mijlocul secolului al X-lea (vezi mai jos). De asemenea, în câmpia din vestul Banatului (până la Tisa și până în sud, spre Horom), ungurii s-au instalat în număr mare în prima parte a secolului al X-lea, dacă judecăm după densitatea descoperirilor arheologice⁴⁷. Constantin Porphirogenetul semnală mulțimea așezărilor (κατασκήνωσις) ungurești, într-o zonă care poate fi identificată cu Banatul și sudul Crișanei, căci ea este delimitată

⁴² Șt. Matei, *Cetatea de la Pescari*, „Banatica”, 2. 1973, p. 144–147.

⁴³ A. Bejan, *Banatul...*, p. 126.

⁴⁴ I. A. Pop, *op. cit.*, p. 120.

⁴⁵ A. Madgearu, „*Gesta Hungarorum*”..., p. 13–17.

⁴⁶ Pentru acesta, vezi în mod special considerațiile lui C. Bălint, *op. cit.*, p. 207–210 și R. R. Heitel, *op. cit.*, p. 401. Mormântul a fost publicat sumar de E. Dömer, *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*, MCA, 9, 1970, 447–449.

⁴⁷ Vezi C. Bălint, *op. cit.*, passim.

de râurile Timiş, Mureş, Criş şi Tisa⁴⁸. Mediul geografic le era favorabil ungarilor, căci este vorba de o prelungire a pusteii.

Fortificaţiile de la Arad-Vladimirescu şi Cladova sunt situate într-o zonă distinctă de cea unde se concentrează descoperirile maghiare vechi, dar în imediata sa apropiere (între cetatea de la Arad-Vladimirescu şi mormântul foarte timpuriu de războinic de la Arad-Ceala sunt numai câţiva kilometri). Să însemne oare aceasta că înaintarea ungarilor pe Mureş în amonte a fost oprită de aceste fortificaţii? Este greu de dat un răspuns, deoarece ridicarea lor nu poate fi datată cu prea mare precizie (nu ştim dacă ele sunt mai vechi decât primele morminte maghiare din zonă).

Blacii, bulgarii şi „*cumanii*” care, potrivit Notarului Anonim, luptau în oastea lui Glad, nu reprezintă o consemnare a compoziţiei etnice a populaţiei Banatului, aşa cum s-a afirmat, forţând izvorul⁴⁹. Textul nu spune decât că Glad a beneficiat de ajutorul acestora – ceea ce este cu totul altceva. Se poate totuşi considera că populaţia voievodatului lui Glad era majoritar românească, întrucât nu există nici un motiv de a contesta continuitatea romanică şi românească în Banat, de-a lungul secolelor IV–X.

Glad, ca persoană, a putut fi român, dar şi bulgar. După cum bine observa Ioan-Aurel Pop, chiar venit din Vidin, el putea fi de origine românească, ştiută fiind densitatea populaţiei româneşti în bazinul Timocului⁵⁰. Numele său, unic ca atestare, poate fi derivat din *Vlad(imir)*. În orice caz, numele nu a fost inventat de Notarul Anonim, fiindcă îl aflăm conservat de mai multe toponime în Banat (şi nu numai acolo)⁵¹.

Acestea sunt practic datele pe care le cunoaştem despre voievodatul lui Glad: un teritoriu desprins de sub autoritatea puternicului vecin de la sud, şi care evolua probabil către forme statale incipiente în momentul în care a fost confruntat cu agresiunea ungarilor conduşi de Zuard, Cadusa şi Boyta. Acest atac a avut loc în 934 – am arătat-o într-un alt studiu⁵². Accentuăm că raidul nu a vizat atacarea Banatului, ci a Bulgariei şi a Imperiului Bizantin. Luptele cu Glad au fost un simplu episod al acestei campanii. De aceea, evenimentele nu se pot data decât în 934, când izvoarele bizantine atestă incursiunea ungarilor în Imperiu (confirmându-l pe Notarul Anonim). Relatarea despre Glad din capitolul 44 este, de fapt, prima parte a unei povestiri mai ample despre isprăvile căpitanilor Zuard, Cadusa şi Boyta, care, după ce l-au înfrânt pe Glad, au plecat mai departe într-o incursiune în „Grecia”. La rândul ei, această povestire constituie o digresiune în

⁴⁸ Constantin Porphyrogenetul, *De Administrando Imperio*, cap. 40, 39–43 (FHDR, II, p. 667).

⁴⁹ Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei* vol. I, Cluj, 1971, p. 51.

⁵⁰ I. A. Pop, *op. cit.*, p. 118.

⁵¹ Vezi A. Madgearu, „*Gesta Hungarorum*”..., p. 10 şi p. 21 pentru originea numelui.

⁵² A. Madgearu, „*Gesta Hungarorum*”..., p. 12–13.

cadrul narațiunii principale, căci firul acesteia este întrerupt în prima jumătate a capitolului 44, în momentul poposirii lui Arpad în insula Csepel, fiind apoi reluat în capitolul 46, după terminarea relatării despre campania celor trei căpitani. Notarul Anonim a acordat campaniei celor trei o importanță secundară, deoarece titlul capitolului este *De insula Danubii*. Este o mare deosebire față de modul în care Notarul Anonim a tratat altă digresiune – cea despre Gelou (întinsă de-a lungul a patru capitole). De aici reiese, credem, faptul că Notarul Anonim era conștient că raidul celor trei căpetenii nu a avut consecințe prea mari.

Fortificația de la Vladimirescu nu a suferit nici o distrugere care să poată fi pusă pe seama atacului din 934⁵³. Aceasta arată că părțile Aradului nu au fost afectate de acel raid. Pe de altă parte, nu există dovezi clare ale unei pătrunderi timpurii a ungarilor în Transilvania, pe valea Mureșului. După cum a arătat chiar R. R. Heitel (adept al unei asemenea pătrunderi), cimitirul maghiar de la Deva este mai târziu, databil după mijlocul secolului al X-lea⁵⁴. De aceea, ni se pare probabilă păstrarea zonei Arad–Cladova sub stăpânirea voievodatului bănățean, și după atacul din 934. Traseul raidului războinicilor maghiari a fost unul marginal în raport cu teritoriul Banatului: prin extremitatea de vest. Calea aleasă era cea mai potrivită pentru a trece Dunărea. Chiar de aici se vede care era adevăratul ei scop. Pe de altă parte, atacarea și ocuparea Orșovei este neverosimilă, fiindcă nu avea sens o deviere de la direcția principală de atac (Horom–Branicevo), mai ales că drumul prin Clisura Dunării era extrem de dificil pentru niște călăreți neobișnuiți cu muntele⁵⁵. Absența oricărei referiri la soarta lui Glad, după înfrângerea sa, este și ea semnificativă. Se spune doar că el a cerut pace și a dăruit ungarilor cetatea Cuvin. De aceea, se poate presupune că Glad a continuat să domnească asupra ținutului său, plătind eventual un tribut. Atacul împotriva sa a fost un eveniment de mică importanță în cadrul faptelor de arme ale ungarilor din secolul al X-lea. De aceea, putem presupune că voievodatul lui Glad și-a continuat existența, în teritoriul care nu fusese ocupat efectiv de unguri⁵⁶.

În perioada următoare, voievodatul bănățean a fost însă, probabil, din ce în ce mai stânjenit de întărirea puterii noilor vecini, care după 955 au renunțat să mai atace Occidentul. Nord-vestul Banatului făcea parte la mijlocul secolului al X-lea din teritoriul stăpânit de un important centru de putere unguresc. În afara datelor de natură arheologică, dispunem în acest caz și de unele informații din izvoarele literare. Fiind importante pentru ceea ce ne preocupă aici, vom relua în cele ce urmează unele din considerațiile pe care le-am publicat deja⁵⁷, în legătură

⁵³ Vezi A. Madgearu, „*Gesta Hungarorum*” ..., p. 19–20.

⁵⁴ R. R. Heitel, *op. cit.*, p. 429–430.

⁵⁵ A. Madgearu, „*Gesta Hungarorum*” ..., p. 7.

⁵⁶ Vezi și G. Bakó, *op. cit.*, p. 245; I. A. Pop, *op. cit.*, p. 117.

⁵⁷ A. Madgearu, *Misiunea...*, p. 147–154 – cu trimiterile respective.

cu amplasarea teritoriului care, la mijlocul secolului al X-lea, se afla în stăpânirea unui şef de trib maghiar creştinat, pe nume Gylas. Acesta (intitulat "αρχων τῶν Τοῦρκων) s-a botezat la Constantinopol, probabil în 953, şi a primit demnitatea de *patriciu* al Imperiului. El s-a întors însoţit de călugărul Hierotheos, care a fost uns episcop al *Tourkiei*. Eparhia Tourkiei a continuat să existe şi în secolul al XI-lea, când sunt atestaţi doi mitropoliţi ai ei, pe nume Ioan şi Antonie. Sediul mitropoliei se afla la Bács⁵⁸.

Identificarea regiunii unde stăpânea Gylas şi unde a păstorit Hierotheos a preocupat numeroşi istorici. Opinia cea mai răspândită în istoriografia românească o localizează în Transilvania. Interpretarea se întemeiază pe presupusa identitate dintre personajul menţionat de izvoarele bizantine şi acel duce transilvan Geula, care a fost tatăl prinţesei Saroltu (mama viitorului rege Ştefan I). Totuşi, titlul de „episcop al Tourkiei” purtat de Hierotheos se potriveşte destul de greu cu o eventuală localizare în Transilvania. Constantin Porphyrogenetul înţelegea prin *Tourkia* ţinutul de la vest şi sud-vest de Munţii Apuseni, străbătut de Dunăre, Tisa, Timiş, Mureş, Criş. Imperiul Bizantin era total dezinteresat de Transilvania, la mijlocul secolului al X-lea. În atât de minuţioasa *De Administrando Imperio*, nu se spune nimic despre acest teritoriu aflat între pecenegi şi unguri. Aşa stând lucrurile, de ce ar fi căutat Constantin Porphyrogenetul alianţa unui conducător din Transilvania? Apoi, se ştie că nepotul tatălui Saroltei era păgân. El a fost atacat şi înfrânt de Ştefan I, iar cronicile afirmă că acest Geula Minor a refuzat creştinarea. Desigur că acest fapt n-ar veni în contradicţie cu o eventuală creştinare a unchiului său, dar o face puţin probabilă. Amplasarea teritoriului păstorit de Hierotheos în Transilvania nu este confirmată nici de descoperirile arheologice. Biserica de tip rotundă descoperită la Alba Iulia, care a fost iniţial pusă în legătură cu misiunea lui Hierotheos, se poate data şi în a doua jumătate a secolului al IX-lea. Oricum, o simplă rotundă de mici dimensiuni nu este o biserică episcopală! O misiune de evanghelizare precum cea a lui Hierotheos, care a fost însoţită şi de încheierea unei alianţe şi de oferirea unor daruri, avea o serie întreagă de consecinţe culturale şi chiar economice. Chiar nevoile misionare impuneau trimiterea din Bizanţ a unor meşteri constructori, orfevrieri, sticlari etc., iar alianţele încheiate se concretizau şi în plata unor sume destul de mari de bani. Or, dacă facem abstracţie de rotonda cu datare incertă de la Alba Iulia, nu există în Transilvania secolului al X-lea nimic care s-ar putea pune în legătură cu o asemenea influenţă culturală bizantină, nici măcar monede.

⁵⁸ Vezi pentru supravieţuirea eparhiei: N. Oikonomides, *À propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le métropolitain de Turquie*, RESEE, 9, 1971, 3, p. 527–530. Un alt sigiliu a fost publicat recent de J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, I, Washington, 1991, p. 103. Vezi şi P. Stephenson, *Manuel I Comnenus, the Hungarian Crown and the „feudal subjection” of Hungary, 1162–1167*, BS, 57, 1996, 1, p. 35.

Descoperirile arheologice pot totuși soluționa, cu o anumită probabilitate, problema localizării teritoriului unde a păstorit Hierotheos. Obiectele relevante sunt crucile și monedele bizantine. Pătrunderea monedelor bizantine în aria stăpânită de unguri s-a datorat, în mare măsură, subsidiilor acordate acestora de către Imperiu. Se constată o creștere bruscă a pătrunderii monedei bizantine între 948–959 și o concentrare a descoperirilor în zona din preajma confluenței Mureș–Tisa, atât în nord-vestul Banatului, cât și imediat la vest și la nord de Banat (în comitatele Csongrád, Békés, Bács-Kiskun). Acest fapt a fost explicat ca o consecință a subsidiilor acordate lui Gylas. Din același teritoriu provin și câteva cruci pectorale, databile în secolul al X-lea și în prima parte a celui următor. Zona cuprinsă aproximativ între gurile Mureșului și Crișului a suferit o puternică influență bizantină la mijlocul secolului al X-lea. De aceea, împărtășim și noi opinia localizării aici a teritoriului stăpânit de acel Gylas care s-a botezat la Constantinopol, în 953. În acest teritoriu, descoperirile de epocă maghiară veche (prima jumătate a secolului al X-lea) sunt foarte numeroase. Acolo se află și localitatea *Gyula*. Toponimul păstrează, cu siguranță, amintirea unui conducător din epoca arpadiană, care poate fi cel creștinat la Constantinopol, ori altul. Colțul de nord-vest al Banatului (până pe la Arad) a făcut parte din acest teritoriu.

Rezumând, suntem de părere că pe la mijlocul secolului al X-lea, Banatul era împărțit în două zone: vestul și nord-vestul erau deja ocupate de unguri și făceau parte din teritoriile unor triburi care deja erau în curs de sedentarizare și de integrare în lumea creștină europeană; partea centrală, de nord-est și de sud a Banatului, având ca nucleu munții, a rămas organizată ca un voievodat populat de români și poate de slavi. Atacul maghiar din 934 nu pare să fi avut efecte prea grave. Poate fi admisă continuarea existenței voievodatului bănățean creat de Glad. Descendența lui Ahtum din Glad, afirmată de Notarul Anonim, este de înțeles în acest sens.

Criza de autoritate prin care trecea Bulgaria în timpul țarului Petru (927–969) a favorizat probabil menținerea independenței Banatului față de centrul de putere de la sudul Dunării. În schimb, este de presupus că reorientarea atacurilor maghiare spre sud-est după înfrângerea de la Lechfeld din 955 a condus și la reluarea agresiunilor îndreptate în mod direct asupra Banatului, căci drumul spre Bulgaria și Bizanț trecea prin vestul Banatului, pe la Banatska Palanka (Horom). Raiduri ale ungarilor în Imperiul Bizantin sunt semnalate în anii 934, 943, 948–955, 959, 967, 970⁵⁹.

O modificare de proporții în situația geopolitică a Banatului a putut interveni după ce Bulgaria a renăscut pentru scurt timp, sub țarul Samuel. Puterea lui Samuel ajunge la apogeu în 986, când îl înfrânge pe Vasile II⁶⁰. Astfel, în

⁵⁹ Vezi G. Moravcsik, *Byzantium...*, p. 55; N. Oikonomides, *Vardariotes - W.I.nd.r. - V.n.nd.r.: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934*, SOF, 32, 1973, p. 3.

⁶⁰ G. Ostrogorsky, *Histoire del'Etat byzantin*, Paris, 1956, p. 325–327.

ultimii ani ai secolului al X-lea, Dunărea reîntră sub dominaţie bulgară exclusivă. Ungurii, izolaţi de Imperiul Bizantin care trecea, după domnia lui Ioan Tzimiskes, printr-o perioadă de criză, au căutat şi ei alianţa Bulgariei. În jurul anului 987 ducele maghiar Geza a încheiat o alianţă matrimonială cu Samuel, oferindu-i fiului acestuia Gabriel Radomir (viitor ţar) pe una dintre fiicele sale⁶¹. Raportul de forţe s-a schimbat însă din nou în 1001, când împăratul bizantin Vasile II a declanşat marea ofensivă contra Bulgariei. Dobrogea şi nord-estul Bulgariei actuale au fost recucerite în 1001, iar armata bizantină a continuat înaintarea pe Dunăre, în amonte, ocupând şi Vidinul, în 1002 sau 1004. O consecinţă a acestei ofensive bizantine a fost şi reorientarea ungarilor către Imperiul Bizantin şi ruperea alianţei dinastice cu Bulgaria. Căsătoria prinţesei maghiare cu Gabriel Radomir a fost repudiată, la o dată pe care nu o cunoaştem, dar pe care o putem plasa în jurul anului 1000. Armata bizantină a fost ajutată de oastea maghiară în acţiunile desfăşurate la Vidin şi apoi la cucerirea Ohridei, în 1018⁶².

Probabil în condiţiile favorabile create de revirimentul Bulgariei, voievodatul bănăţean a înglobat o parte din centrul de putere maghiar de la nord de Mureş. Despre Ahtum, *Legenda Sancti Gerardi* spunea că el stăpânea până la râul Criş⁶³ (probabil, Crişul Alb). Din acelaşi izvor se poate deduce că, iniţial, Ahtum se aflate în dependenţă de unguri, dar că se răzvrătise. Avem motive să credem că ieşirea de sub hegemonia ungarilor s-a făcut în directă legătură cu revirimentul Bulgariei din ultimul sfert al secolului al X-lea.

La finele secolului al X-lea, voievodatul bănăţean pare să fi atins o dezvoltare mai apropiată de formele statale. În cazul lui Ahtum, beneficiem de informaţiile mai detaliate din *Legenda Sancti Gerardi* – chiar dacă şi acest izvor este susceptibil de deformări şi de confuzii (am discutat acest lucru în articolul publicat în 1993). În orice caz, sursa ne prezintă un conducător care dispunea de o oaste bine organizată, capabilă să înfrunte un inamic puternic; înfrângerea a fost posibilă doar prin trădarea căpeteniei Sunad (Chanadin). Ahtum avea o reşedinţă stabilă, la Morisena (ulterior Cenad). Denumită *urbs* în izvor, această aşezare fortificată a luat fiinţă probabil în cursul secolului al X-lea (o datare mai exactă nu este deocamdată posibilă). Pe baza planului cetăţii Cenad ridicat de Marsigli la finele secolului al XVII-lea, Mircea Rusu bănuia că în evul mediu timpuriu a fost refolosit castrul roman care a existat acolo⁶⁴. Acest fapt nu este exclus (analogia

⁶¹ G. Moravcsik, *Byzantium...*, p. 62; G. Györffy, *Des Aufstand von Koppány*, în vol. *Studia Turcica*, ed. L. Ligeti, Budapest, 1971, p. 204, nota 101.

⁶² G. Györffy, *Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II*, în *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines*, Beograd, 1964, vol. II, p. 149-154.

⁶³ I. D. Suci, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timişoara 1980, p. 28, 45.

⁶⁴ M. Rusu, *Castrul roman Apulum şi cetatea feudală Alba Iulia*, AIIAC, 22, 1979, p. 57.

cea mai bună este Alba Iulia), dar evidența arheologică lipsește deocamdată. La Morisena, Ahtum a ctitorit o mănăstire cu călugări de rit bizantin, ale cărei urme au fost depistate⁶⁵. Apariția unei reședințe cu caracter protourban, centru politic și religios totodată, indică evoluția voievodatului către o organizare de tip statal. De aceea, și informațiile referitoare la o organizare militară solidă și la o anumită stratificare socială de tip feudal în voievodatul lui Ahtum sunt credibile⁶⁶.

În articolul publicat în 1993 am admis ipoteza originii pecenege a lui Ahtum. Examinând cu mai multă atenție datele arheologice legate de o eventuală instalare a pecenegilor în Banat în secolul al X-lea, considerăm însă că această ipoteză nu mai poate fi susținută, fiindcă mormintele din tumulii de la Pusta Bucova nu sunt pecenege⁶⁷. Dispare astfel unicul argument al unei pătrunderi timpurii a pecenegilor în Banat. Prin urmare, ni se pare mai probabilă originea kavară (khazară) a lui Ahtum, pe care o putem pune în legătură cu prezența „kozarilor” în Crișana (în voievodatul lui Menumorout), precum și cu a unor grupuri de khazari în Voivodina⁶⁸. O altă posibilitate care poate fi luată în considerare este descendența lui Ahtum dintr-un grup de bulgari veniți din Bulgaria Mare de pe Volga, în cursul secolului al X-lea, care au lăsat unele urme arheologice în vestul Banatului⁶⁹.

Ne menținem opinia asupra datării conflictului dintre Ahtum și Ștefan I în 1003–1004. Suntem de părere că izvorul a săvârșit o confuzie, desemnând prin „greci” pe bulgari⁷⁰. Conflictul a fost determinat, pe de o parte, de dorința lui Ștefan I de a acapara controlul asupra traficului de sare pe Mureș, iar pe de altă parte, de orientarea lui Ahtum către țarul bulgar Samuel. De fapt, se poate spune

⁶⁵ Pentru cercetările arheologice de la Cenad, vezi: P. Iambor, Șt. Matei, A. Bejan, *Cercetări arheologice în așezarea feudal-timpurie de la Cenad (1974–1975)*, „Ziridava”, 14, 1982, p. 89–108; L. Mărghită, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985, p. 28–33; A. Bejan, *Descoperiri arheologice din sud-vestul României (sec. IX–X/XI)*, „Analele Universității Timișoara. Seria filosofie și științe socio-umane”, 3, 1991, p. 50–51; P. Iambor, Șt. Matei, *Cenad*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 19, nr. 25; Idem, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995*, Brăila, 1996, p. 31, nr. 34.

⁶⁶ Vezi considerațiile despre organizarea și viața economică ale voievodatului lui Ahtum la E. Glück, *Cu privire...*, p. 105–127; A. Bejan, *Banatul...*, p. 122–124; I. A. Pop, *op. cit.*, p. 123–127.

⁶⁷ Vezi A. Madgearu, „*Gesta Hungarorum*”..., p. 14.

⁶⁸ Pentru aceștia din urmă, vezi interesante descoperiri din necropola de la Čelarevo: R. Bunardžić, *Report on the protective archaeological excavation of the medieval necropolis at the „Čigłana” locality near Čelarevo*, „Gradža za proučavanje spomenika kulture Vojvodine”, Novi Sad, 8–9, 1978–1979, p. 33–67 (khazari de religie mozaică), vezi și H. Schönebaum, *Zur Kabarenfrage*, în vol. *Aus der byzantinischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik*, I, Berlin, 1957, p. 142–146.

⁶⁹ I. Fodor, *Archaeological Traces of the Volga Bulgars in Hungary of the Arpád Period*, „Acta Orientalia ASH”, 33, 1979, 3, p. 315–325.

⁷⁰ Vezi argumentele în A. Madgearu, *Contribuții privind...*, p. 6–9.

că acest conflict a fost un episod al războiului purtat de Imperiul Bizantin împreună cu ungurii împotriva Bulgariei, pentru dominaţia în zona Vidin-Branicevo.

Astfel, în primii ani ai secolului al XI-lea, conjunctura creată prin revenirea în forţă a Imperiului Bizantin la Dunăre a avut ca efect indirect destrămarea voievodatului creat în Banat cu circa trei sferturi de veac mai înainte. Nu cunoaştem nimic despre eventualele forme de organizare locale care au supravieţuit ulterior. În orice caz, autoritatea efectivă a regatului Ungariei s-a impus mult mai târziu în Banat. Din punct de vedere cultural şi economic, Banatul de sud a rămas în cursul secolelor XI–XII mai legat de sudul bizantin decât de Ungaria.

CETATEA GHERLEI. CRONOLOGIE* (I)

† GHEORGHE SEBESTYÉN

- 1291, ianuarie 6** Andrei al III-lea, regele Ungariei, întărește oaspeților din Dej mai multe privilegii, printre care dreptul de a fi judecați de judele lor, dreptul de a tăia sare din Ocna Dejului, precum și „să nu fie datori a plăti din lucrurile lor nici o vamă nici la Gherla (prima atestare documentară a localității, sub numele Gerlahida – n.n.), nici la Unguraș (Balványos), nici la Dej”¹.
- 1406** Ungurașul, de care ține și Gherla, trece în proprietatea lui Iacob Szántói Laczk².
- 1410** Postul voievod al Transilvaniei [Iacob Szántói Laczk] locuiește la Gherla. După stingerea familiei (1456), Ungurașul trece în proprietatea familiei Bánffy³.
- înainte de 1434** Se ridică cetatea Ungurașului⁴.
- 1456** Ladislau al V-lea, regele Ungariei, dăruiește Ungurașul viceconsularului Ștefan Várdai și familiei Bánffy de Losoncz⁵.
- 1457, în jurul lui aprilie 20** Urmașii banului Zantho contestă dreptul regelui Ladislau al V-lea de a dona domeniul Ungurașului familiei de Losoncz⁶.
- 1457, august 9** Delegatul regelui Ladislau al V-lea instalează pe Ștefan Váradî și familia Bánffy de Losoncz în proprietatea Ungurașului⁷.
Se certifică introducerea în proprietate, efectuată pe 4 august în proporțiile de jumătate-jumătate, a episcopului din Kalocsa, Ștefan de Váradî, a unor rude ale acestuia, respectiv a unor membri ai familiilor Losonczî și Szántói, a cetății Ungurașului și a localităților aparținătoare acestuia: Unguraș, Mintia

* Revizuit și completat de Tüdös S. Kinga. În transcrierea numelor de persoane și de localități s-a respectat grafia din documentele epocii.

¹ DIR, C, vol. XIII/2, p. 355.

² József Kádár, *Szamosújvár szabad Királyi város, a vár és uradalom története* (Orașul liber regal Gherla, istoria cetății și a domeniului), Dés, 1903, p. 5.

³ *Ibidem*.

⁴ Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș*, București, 1978, p. 34.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Jakó Zsigmond, *A Kolozsmonostori Konvent jegyzőkönyvei* (Procese verbale ale conventului de la Cluj-Mănăstur), vol. I (1289–1484), Budapesta, 1990, p. 516.

⁷ *Ibidem*, p. 519.

Gherlei, Nireș, Gherla, Mănăstireni, Fizeșu Gherlei, Ceaba, Bod (localitate dispărută, în apropiere de Nireș), Țop (Pădureni, Batin, Curtea, Oșorhel, Nicula, Vița), Sânmartin, Chiraleș și Sâniacob, după ce s-a dovedit, printr-un document din 19 iulie, că drepturile descendente ale familiei Szántói au fost satisfăcute prin predarea către aceasta a unei case de locuit și a unui sfert din proprietățile răposatului ban Nicolae Szántói⁸.

- 1458, iulie 25** La porunca regelui Matia Corvin, Ioan Gereb de Wingarth este instalat în proprietatea domeniului Ungurașului⁹.
- 1458, august 20** Urmașii lui Desew de Losoncz și ai banului Ștefan Korog contestă dreptul regelui Matia Corvin, de a dona domeniul Ungurașului lui Ioan Gereb de Wyngarth¹⁰.
Constatarea este repetată și în ziua următoare¹¹.
- 1463** Ungurașul, de care ține și Gherla, revine în proprietatea familiei Bánffi de Losoncz, după ce scurt timp a fost a lui Ioan Gereb de Wyngardth, ca donație a regelui Matia Corvin¹².
- 1467** Regele Matia Corvin, pedepsind pe Ștefan Bánffi de Losoncz și descendenții săi pentru participarea la rebeliune, confiscă aproape toată averea acestora¹³. Ungurașul trece în proprietatea episcopiei de la Oradea¹⁴.
- 1469** Clopotul din turnulețul de deasupra capelei poartă inscripția: „1496. O REX GLORIA E VENI CUM PACE”¹⁵.
- 1525** Ungurașul este proprietatea lui Francisc Perényi, episcop de Oradea¹⁶.
- 1527, ianuarie 26** Alexie Bethlen își oferă sprijinul lui Ferdinand de Habsburg în schimbul Ungurașului¹⁷.
- 1529, martie 25** Petru Rareș, domn al Moldovei, oferă bani pentru a obține Ungurașul¹⁸.
- 1529, martie 31** Nicolae Gerendi, episcop al Transilvaniei și tezaurar al regelui, predă cetatea Gherla, cucerită prin asediu „de manibus infidelium”, în numele lui Ferdinand de Habsburg lui Marco Penfflynger, comite al sașilor, și Mattia Ambruster, jude al Sibiului, drept zălog pentru suma de 12 440 florini¹⁹.
- 1529, mai 17** Prin acordul de la Lipova, încheiat între Ioan Zápolya și mitropolitul Calixt al Sucevei, i se promit lui Petru Rareș, în afara Ciceului și Cetății de Baltă, Ungurașul, Rodna și Bistrița, pentru sprijinul ce urma să-l dea lui Zápolya împotriva lui Ferdinand de Habsburg²⁰.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, p. 527.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 527-528.

¹² J. Kádár, *op. cit.*, p. 6.

¹³ R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 9.

¹⁴ *Ibidem*; J. Kádár, *op. cit.*, p. 6.

¹⁵ Kristof Szongott, *Szamosújvár szabad Királyi város monográfiája* (Monografia orașului regal liber Gherla), vol. I, Szamosújvár, 1901, p. 29.

¹⁶ J. Kádár, *op. cit.*, p. 6.

¹⁷ R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 36.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Z. Jakó, *op. cit.*, vol. II (1485-1556), p. 502.

²⁰ R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 40.

- 1529, mai 31** Marco Penfflynger, jude regal al Sibiului, obține de la Ferdinand de Habsburg, titlul Ungurașului, în schimbul a 6 220 florini²¹.
- 1529, iulie 15** Petru Rareș cere lui Ioan Zápolya să-și îndeplinească făgăduiala în ceea ce privește Bistrița și Ungurașul, dar nu va primi decât Cetatea de Baltă²².
- 1529, septembrie 10** Oștile lui Petru Rareș trec munții; domnul Moldovei trimite bistrițenilor porunca să predea Ungurașul, ceea ce nu va obține²³.
- 1530, ianuarie 25** Cetatea Ungurașului este cârmuită de pârcălabul Rohat, în numele lui Petru Rareș, domn al Moldovei²⁴.
- 1530, octombrie 24** Prin pacea de la Rodna, Bistrița acceptă autoritatea lui Petru Rareș asupra orașului, satele Rodnei urmând să fie cârmuite de reprezentantul domnitorului, iar Ungurașul și Ciceul trebuind să fie aprovizionate în chip gratuit cu muniții, provizii și materiale, la cererea pârcălabului²⁵.
- 1531, ianuarie 9** Solul lui Petru Rareș comunică la Viena că domnitorul, în schimbul recunoașterii stăpânirii Moldovei la Bistrița, Ciceu, Unguraș și Cetatea de Baltă, este dispus să se recunoască aliatul și credinciosul lui Ferdinand de Habsburg²⁶.
- 1536, mai 25** Baraba Nagy și Ladislau Dwl înduplecă pârcălabul din Unguraș să le dea lor cetatea, cu gândul să o vândă mai apoi lui Ștefan Mailat sau lui Ioan Zápolya²⁷.
- 1537, martie 11** Baraba Nagy și Ladislau Dwl predau, contra sumei de 6 000 de florini, lui Ștefan Mailat, cetatea și domeniul Ungurașului, ocupată de ei de la români, fapt declarat în 11 martie 1537²⁸.
- 1537, martie 13** Ladislau Mikola, vicevoievod al Transilvaniei, dispune ca Ștefan Mailat să fie instalat de conventul de la Cluj-Mănăstur în proprietatea Ungurașului²⁹.
- 1537, martie 26** Ștefan Mailat, voievod al Transilvaniei, cumpără cu 6 000 florini cetatea Ungurașului de la nemeșii Dwl și Nagy³⁰.
- 1537, aprilie 13** Ștefan Mailat, voievod al Transilvaniei, pune cetatea Ungurașului sub cârmuirea lui Ioan Kemény³¹.
- 1537, mai 14**
(în jurul datei) Conventul de la Cluj-Mănăstur certifică instalarea lui Ștefan Mailat și a urmașilor acestuia în proprietatea Ungurașului³².

²¹ *Ibidem*, p. 36.

²² *Ibidem*, p. 44.

²³ *Ibidem*, p. 49.

²⁴ *Ibidem*, p. 56.

²⁵ *Ibidem*, p. 59.

²⁶ *Ibidem*, p. 75.

²⁷ *Ibidem*, p. 81.

²⁸ Z. Jakó, *op. cit.*, vol. II, p. 594.

²⁹ *Történelmi Tár* (Culegere de documente), Budapesta, 1892, p. 82.

³⁰ R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 84.

³¹ *Ibidem*.

³² *Történelmi Tár*, p. 85.

- 1537, august 8** Regele Ioan Zápolya dispune ca Ștefan Mailat să fie instalat de căpitanul de la Alba Iulia în proprietatea Ungurașului³³.
- 1537, octombrie 2** Căpitanul de la Alba Iulia comunică regelui Ioan Zápolya că, vrând să-l instaleze pe Ștefan Mailat în proprietatea Ungurașului, a întâmpinat opoziția lui Wolfgang Bethlen, a lui Mihai Thelegdy și a soțului Elisabetei Bethlen³⁴.
- 1538, iulie 23** Episcopul Gheorghe Martinuzzi certifică preluarea de către oamenii săi a cetății Ungurașului, care în numele lui Ștefan Mailat, le-a fost predată de castelanii Ioan Kemény și Blasius Olah³⁵.
- 1538, noiembrie 11** Nicolae Kosar certifică suma de 8 000 florini lui Gheorghe Martinuzzi, pentru care a cumpărat cetatea Vurpăr și domeniul Vințu de Jos, ca să le schimbe cu cetatea Ungurașului, care sunt în posesia lui Ștefan Mailat, voievod al Transilvaniei și comite al secuilor, și pe care o cedează (fiindcă aceasta întotdeauna a fost a episcopiei de Oradea, în parte din stimă pentru patronul episcopiei, regele Ladislau cel Sfânt³⁶.
- 1539** Dată marcată pe un ancadrament de ușă din bastionul nord-vestic³⁷.
- 1540, ianuarie 12** Domenico (da Bologna n.n.), „*Architector et edificiorum regalium fundator*”, chemat la construirea cetății Ungurașului Nou (Gherla? – n.n.), se adresează lui Velten Kugler, jude al Bistriței, arătând că a fost însărcinat de regele Ioan (Zápolya – n.n.) cu ridicarea cetății de la Noul Bálványos (Ungurașul Nou – n.n.) și dorește să viziteze Bistrița³⁸.
- 1540, ianuarie 26** Lucrările pentru construirea cetății Gherlei erau începute sub îndrumarea arhitectului italian Domenico da Bologna de către Bánk Pál, căpitanul gărzii personale a tezaurului (Gheorghe Martinuzzi – n.n.), care, plecând de la Unguraș, se mută în noua cetate de pe Someș³⁹.
- 1540, iunie 13** În registrele Bistriței se notează cheltuieli pentru transporturi diferite spre cetatea Gherlei⁴⁰.
- 1540, iunie 14** „Egregio Paulp Bank provisorii et Castellano novae arcis nostrae Balwanos” el mai este în 1548 „praefectus arcis Balvanyos”⁴¹.
- 1540, august 29** Dieta de la Sighișoara decide trimiterea unei solii la regina Izabela, care – printre altele – să discute „de novo castro Balvanyos vocato demoliendo”⁴².

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, p. 86.

³⁵ *Magyra történelem*, vol. XIII, Pest, 1871, p. 9.

³⁶ Z. Jakó, *op. cit.*, vol. II, p. 612.

³⁷ *Inventar al cetății Gherla*, Arhivele Statului Maghiar, Budapesta. Erdélyi fiskális levéltár, XII l 2 szek. Fasc. 1A., f. 15 89.

³⁸ Wenrich W., *Künstlernamen aus Siebenbürgisch-Sächsischer Vergangenheit*, în „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, Hermannstadt, 1889, p. 46.

³⁹ R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 105.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 183.

⁴¹ Jolán Balogh, *Későrenaissance köfaragó műhelyek* (Ateliere de pietrar în perioada Renașterii târzii), în „*Ars Hungarica*”, Budapesta, 1980/2, p. 332.

⁴² *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae*, red. Szilágyi Sándor, vol. I, Budapesta, 1875, p. 41.

- 1540, septembrie 2** Episcopul Antonie Verancsics scrie episcopului Ioan Statilius, referindu-se la hotărârea Dietei de la Sighișoara (1540 august 20): „donet facultatem demolende arcis Balvanos novi, quod universae Transsylvaniae detrimento esset et causa dissensionum”⁴³.
- 1540** Inscripție:
„FRATER GEORGIUS INFANS CROVACIE
EPISCOPUS VARADINSIS ET TESAURARI
US ET CONSILIARIUS REGIE MAIEST
ATIS A.D. XXXX”⁴⁴.
- 1540** Inscripție cu textul:
„PAULUS BANK VNGA/RUS DE COMITATU/
BACIENSIS PROCVRAN/TE HOC OPUS CEPTU
ET PERFECTVM 1540” se amplasează pe fațada exterioară a bastionului porții, în dreapta, la înălțimea inelului portului ridicător⁴⁵.
- 1541, noiembrie 4** Ultima menționare a Ungurașului ca fortăreață⁴⁶.
- 1541** Francisc Horvath este primul căpitan al Gherlei⁴⁷.
- 1542, mai 3** Paul Bank, prefect de „Wybalvanyos”, solicită Sfatului Bistriței să trimită, conform promisiunii, căruțe pentru transportul pietrelor necesare construcției cetății⁴⁸.
- 1542, iulie 3** Petrus Horwath, Ștefan Zabary și Ștefan Chereny, prefecți ai „Wywar” mulțumesc pentru cărămizile trimise („lateres”, ceea ce pot fi și țigle) pentru construcția cetății și solicită un transport de șindrilă pentru acoperirea „turnului mai mare”⁴⁹.
- 1542, iulie 25** Petrus Horwath, Ștefan Zalay și Ștefan Chereny, prefecți de „Wybalvanyos” solicită sfatului Bistriței trimiterea a încă 4 000 șindrile pentru construcția cetății⁵⁰.
- 1542, august 17** Paul Bank este prefect al cetății „Wybalvanyos”⁵¹.
- 1542, octombrie 12** Francisc Horvath și Paul Bank delegă din „Ujvar” drept sol către Sfatul Bistriței pe Simon Porkolab⁵².
- 1542** Francisc Horvath și Paul Bank sunt căpitani cetății Gherla⁵³.

⁴³ *Monumenta Hungariae Historica*, vol. IX, Pest, 1860, p. 146.

⁴⁴ J. Balogh, *op. cit.*, p. 244.

⁴⁵ Idem, *Az erdélyi renaissance* (Renașterea în Transilvania), vol. I (1460–1541), Kolozsvár, 1943, p. 284.

⁴⁶ R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 105.

⁴⁷ Kristof Szongott, *op. cit.*, p. 10.

⁴⁸ *Urkunden – Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. Begründet von Berger Albert. Mit Ioan Dordea, Ioan Drăgan und Konrad G. Gründisch, vol. II, Wien, 1995, p. 1551.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 1562.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 1570.

⁵¹ *Ibidem*, p. 1576.

⁵² *Ibidem*, p. 1512.

⁵³ K. Szongott, *op. cit.*, vol. I, p. 10.

- 1542** Inscripția deasupra portalului spre curtea principală:
„DOMINUS ADIVTOR ET PROTECTOR MEVS QUEM TI MEBO”,
iar alături, deasupra ușei: „QVESIVT PESVL VIRTUTE GEORGIVS
AMPLA.
HEC ARMA ET TITVLOS NATVS DE STIRPE CROATA
HIC VNICORNO VT CORWM PREBERE ALIMENTA
CERNIS SIC FIDE ET CVRIS VIGILANTIBUS APTVS
ASSIDVE REGI STVDVIT SERVIRE IOANNI ET
POSVIT IMPENSIS LONGEVE HEC PREMIA FAME.
M.D. XLII”⁵⁴.
- 1543, august 11** Paul Bank, prefect al cetății „Wybalwanyos”, se adresează Sfatului Bistriței pentru strângerea decimeii și transportul pietrei⁵⁵.
- 1544** Paul Bank este căpitanul cetății Gherla⁵⁶.
- 1545** În așa-numitul corp Rákóczi din cetatea Gherlei, pe o fereastră de lângă zidul apusean, în curtea interioară, este inscripția: „Sculpsi Stephanus Nagyfalv 1545”⁵⁷.
- 1548, august 26** Martin Bornemissza este provizor al Gherlei⁵⁸.
- 1548** Paul Bank, „*prefectus arcis Balwanyos*”⁵⁹.
- 1550, aprilie 21** Paul Bank este prefect al Gherlei⁶⁰.
- 1550, aprilie 30** Martin Bornemissza, provizor al Gherlei, solicită judei Bistriței trimiterea de îndată a opt pietrari pentru terminarea casei „domnului milostiv”⁶¹.
- 1550, iunie 3** Martin Bornemissza (Bornemyza), provizor al Gherlei, comunică judei Bistriței, că va da drumul la doi pietrari, de îndată ce va primi alții⁶².
- 1550, iunie 23** Mathias Nagy, vicecastelan de Gherla, comunică judei Bistriței că, la solicitarea acestuia, va da drumul la doi zidari și solicită pe alți doi în locul acestora, iar în afara acestora, și pe „magister Adrianus” pentru construirea cetății⁶³.
- 1550, iulie 4** Martin Bornemissza, provizor al Gherlei, solicită judei Bistriței zidari pentru construirea cetății, întrucât puținii zidari bistrițeni, care lucrează acolo, au fugit pe ascuns⁶⁴.

⁵⁴ J. Bologh, *Későrenaissance*, p. 245.

⁵⁵ *Urkunden-Regesten*, vol. II, p. 1665.

⁵⁶ K. Szongott, *op. cit.*, vol. I, p. 10.

⁵⁷ Jenő Lechner, *Renaissance építési emlékek Szamosújvárott* (Monumente arhitecturale din Renastere la Gherla), în „Építőipar Épitőművész”, Budapest, 1916, nr. 51–53, p. 19.

⁵⁸ *Urkunden - Regesten*, vol. II, p. 1889.

⁵⁹ J. Bologh, *Későrenaissance*, p. 240.

⁶⁰ *Urkunden - Regesten*, vol. II, p. 1969.

⁶¹ J. Bologh, *Későrenaissance*, p. 240.

⁶² *Urkunden - Regesten*, vol. II, p. 1975.

⁶³ *Ibidem*, p. 1977.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 1985.

- 1550 Provizorul Gherlei, Martin Bornemissza, cere Bistriței 8 „magistros murarioș” „ad constructionem et edificationem domus domini nostri”⁶⁵.
- 1551, februarie 8 Ioan Dobay solicită judei Bistriței trimiterea de grâu și țigle⁶⁶.
- 1551, martie 9 Ioan Dobay este provizor al Gherlei⁶⁷.
- 1551, aprilie 26 Ioan Dobay, provizor al Gherlei, solicită judei Bistriței trimiterea de șipci și cărămizi („tegulas trium fornacium”, deci cahle sau cărămizi)⁶⁸.
- 1551, iulie 1 Ioan Dobay solicită judei Bistriței permisiunea de a tăia arbori și sprijin în transportul lemnului respectiv⁶⁹.
- 1551, iulie 19 Ioan Dobay, prefect al cămării din Dolj și provizor al cetății Gherla, se adresează sfatului Bistriței în problema transportului lemnelor⁷⁰.
- 1551, august 19 Ioan Dobay solicită șipci și șindrilă de la judele Bistriței⁷¹.
- 1551, decembrie 17 Episcopul Gheorghe Martinuzzi este asasinat în castelul lui de la Vințu de Jos. Tezaurul lui, păstrat în cetatea Gherla, cuprindea 250 000 florini, 889 mărci aur, 2 454 mărci argint, 4 000 Lysimach (aur) giuvaieruri, vestă de aur și de argint ș.a.⁷².
- 1551 Prefectul Ioan Dobay cere bistrițenilor țigle și lemn pentru lucrările de la Gherla⁷³.
- 1552, aprilie 1 Ferdinand de Habsburg îl numește pe Andrei Báthori voievod al Transilvaniei⁷⁴.
- 1552, aprilie 1 Ferdinand de Habsburg donează Gherla cu toate veniturile ei voievodului Andrei Báthori ca reședință, cu condiția să se îngrijească de apărarea cetății și să conlucreze cu generalul Castaldo. Salariul lui era de 15 000 de forinți, din care trebuie să plătească ofițerii; garda compusă din 200 de călărași și 100 de pedestrași era plătită de Ferdinand⁷⁵.
- 1552, aprilie 9 Ferdinand de Habsburg îl înștiințează pe generalul Castaldo că l-a numit pe Andrei Báthori drept voievod al Transilvaniei, revenindu-i acestuia salariul pentru ținerea a 700 de husari și 100 de pedestrași, primind, în afară de aceasta, Gherla și acele două cetăți (?), pe care din vechime le stăpânesc voievozii Transilvaniei⁷⁶.

⁶⁵ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 240.

⁶⁶ *Ibidem*; *Urkunden - Regesten*, vol. II, p. 2034.

⁶⁷ *Urkunden - Regesten*, vol. II, p. 2043.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 2058.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 2080.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 2086.

⁷¹ *Ibidem*, p. 2093.

⁷² Bilhbus Wolfgangus, *Historia de vita Transilvanicis*, Cibinii, 1782, p. 512-513; László Kövari, *Erdély építészeti emlékei* (Monumentele istorice din Transilvania), Kolosvárt, 1866, p. 165.

⁷³ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 240.

⁷⁴ *Monumenta Comititia*, vol. I, p. 359.

⁷⁵ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 240; József Kádár, Károly Togányi, László Réthy, *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*, vol. VI, Dés, p. 205-206.

⁷⁶ *Történelmi Tár*, p. 143.

- 1552** Georg Werner notează: „Orașul (Cojocna) însuși arată acum mai mult a sat din cauza apăsărilor și pustiirilor ce spun locatarii că au fost făcute de monah (Gheorghe Martinuzzi, n.n.) în vremea construirii cetății Gherla și apoi de personalul acestei cetăți, căci încă sub regele Ioan (Zapolya, n.n.) au fost așezate acolo dări de 63 de porți, iar acum s-au așezat dări de 22 (porți). Iar Cămara de la Dej a ținut-o înaintea de moartea monahului Ioan Dobay, care a fost și în fruntea cetății Gherla. Acesta, predând cetatea în mâinile domnului general (Castaldo, n.n.), a părăsit și Cămara. În locul lui, acel domn general l-a pus pe George Hanvay...”. „A ajuns în stăpânirea maiestății regești, prin moartea monahului, cetatea Gherla pe care acesta s-a îngrijit să o ridice din temelii, după ce a fost distrusă cealaltă cetate a Ungurașului (Bálványos), care fusese a episcopului de Oradea, ale cărei bunuri le-a trecut cetății Gherla. Nu se cuvine nimănui mai mult ca regelui stăpânirea acestei cetăți, ca una ce poate fi de mare importanță pentru sprijinirea cauzei regelui în Transilvania și care nici nu poate fi ușor întreținută de episcop. Monahul a dat pentru întărirea ei o mare parte din veniturile Cămării de sare (?) din Dej, oraș care e la o depărtare de o milă de (acea) cetate și i-a mai dat și alte bunuri⁷⁷.
- 1552** La solicitarea Dejului, Ferdinand de Habsburg dispune întoarcerea acasă a celor zece șatre de țigani, care lucrează la Cămara sării din Dej și fuseseră aduse de episcopul Martinuzzi la Gherla, pentru a munci la cetate⁷⁸.
- 1552 1553** Sebastian Tinódi scrie despre cetatea Gherla („Wy Balvanyos”, adică Ungurașul Nou) că a fost începută de Ștefan Mailat, dar „fundată” de Gheorghe Martinuzzi printr-un italian, dorind ca de aici să stăpânească întreaga Transilvanie⁷⁹.
- 1553, aprilie-mai** Paul Bornemisza declară, ca martor în procesul pentru uciderea lui Gheorghe Martinuzzi: „Și am văzut cetatea Gherla, cu alt nume „cetatea nouă”, clădită de el din temelie pe o posesiune a episcopiei de Oradea în Transilvania după dărâmarea cetății dinainte, Unguraș, dar fără să fi fost terminată sau dusă până la capăt”⁸⁰.
- 1553, mai 26** Ferdinand de Habsburg numește, drept voievozi ai Transilvaniei pe Ștefan Dobó și Francisc Kendi, reședința lui Kendi fiind la Gurghiu, a lui Dobó la Deva, iar a familiei acestuia din urmă la Gherla⁸¹.
- 1553, mai 28** Ferdinand de Habsburg poruncește voievodului Andrei Báthori să nu oblige bistrițeni la munci la Gherla⁸².
- 1553, decembrie 26** Conventul de la Mănăstur comunică lui Ferdinand de Habsburg că din însărcinarea voievodului Transilvaniei, Francisc Kendi, au inventariat Gherla cu cele 23 de sate de fapt: un târg și 22 sate aparținătoare, pentru Ștefan Dobó, voievod al Transilvaniei⁸³.

⁷⁷ *Călători străini despre țările române*, vol. II, întocmit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1970, p. 24, 31, 59–60.

⁷⁸ J. Kádár, *Szamosújvár*, p. 99.

⁷⁹ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 240; J. Kádár, K. Tágányi, L. Réthy, *op. cit.*, vol. VI, p. 294.

⁸⁰ *Călători străini*, vol. II, p. 10.

⁸¹ *Monumenta Comitalia*, vol. I, p. 448.

⁸² *Inventar al cetății Gherla*, f. 43.

⁸³ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 241; David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1967, p. 188.

- 1553 Andrei Báthori părăsește Gherla⁸⁴.
- 1556, martie 8 Dieta de la Sebeș îl alege pe Ioan Sigismund și hotărăște asediarea cetăților care i se opun, printre care și Gherla. Ștefan Dobó, care – părăsit de mercenarii prost plătiți – s-a închis în cetatea Gherlei, este somat să se predea⁸⁵.
- 1556, februarie 22 Oștile lui Petru Petrovici, Alexandru Lăpușneanu și Pătrașcu cel Bun au intrat în Transilvania pentru a sprijini revenirea pe tron a reginei Izabela. Cetățile Deva, Gherla, Beclean, Hust fiind toate de partea lui Ferdinand de Habsburg, Melchior Balassa adresează o chemare voievodului Dobó și episcopului Bornemissza să predea fără vărsare de sânge, promițându-le libera retragere⁸⁶.
- 1556, martie 12 Dieta de la Sebeș hotărăște rechemarea lui Ioan Sigismund și a Izabelei, precum și asediarea cetăților care nu se vor supune acestora. Ei vor sosi în 22 septembrie la Cluj⁸⁷.
- 1556, martie 26 Dieta de la Cluj hotărăște, pentru a asedia în condiții mai bune cetățile Gherla și Beclean, că „sub arcibus Wywar et Bethlen, castella edificentur” de către iobagii comitatelor Cluj, Dăbâca și Solnocul Interior oștile asediatoare de sub zidurile Gherlei se așează în trei tabere distinctive: moldoveni (conduși de vornicul Moțoc), nobilii ardeleni și secui⁸⁸.
- 1556, noiembrie 11 Ștefan Dobó predă cetatea Gherlei, acceptând atât lăsarea pe loc a armamentului cetății, cât și retragerea pe un anumit itinerar, spre a nu putea interveni în asediul cetăților Oradea și Hust, condiții pe care nu le va respecta⁸⁹.
- 1556, decembrie 11 Dieta de la Cluj hotărăște, întrucât cetățile date de Ioan Sigismund drept contrazestre reginei Izabela au ajuns în mâinile altora, ca să fie despăgubită – până la redobândirea lor – prin cetățile Gurghiu și Gherla⁹⁰.
- 1557 Gabriel Ebeni este prefect al cetății Gherla⁹¹.
- 1558, aprilie 28 Căpitanul cetății Gherlei solicită pe judele Bistriței să-i trimită cărămizi⁹².
- 1558 Gabriel Ebeni, căpitan al Gherlei, scrie bistrițenilor că la Gherla se construiesc bastioane (turnuri) și se învelesc cu țiglă⁹³.
- 1559, noiembrie 15 Regina Izabela moare⁹⁴.
- 1559 Gabriel Ebeni este căpitan al Gherlei⁹⁵.

⁸⁴ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 241.

⁸⁵ *Monumenta Comitalia*, vol. I, p. 481, 482.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 479.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 481, 488.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 484–485.

⁸⁹ *Ibidem*, vol. II, p. 5.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 9.

⁹¹ K. Szongott, *op. cit.*, vol. I, p. 11.

⁹² *Urkunden-Regesten*, vol. II, p. 2423.

⁹³ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 241.

⁹⁴ *Monumenta Comitalia*, vol. II, p. 52.

⁹⁵ K. Szongott, *op. cit.*, p. 11.

- 1562, februarie** Gheorghe Nowaky este provizor al cetății Gherla; el este în aceeași funcție și în 1564 septembrie 15⁹⁶.
- 1564, mai 1–** Șederea lui Giovan Andrea Gromo în Transilvania. El va nota despre cetatea
1565, aprilie 5 (?) Gherla: „«Castelul Nou» o localitate mică, cu patru bastioane puternice după tipicul de astăzi și cu o fortificație înaintând dincolo de șanțul care apără bine ambele laturi ale castelului. Zidurile sunt joase și puternice, cu terasament mare de pământ; șanțul este adânc, dar și plin cu apă care izvorăște din pământ, parte este adusă din râurile care curg la vest și îi dau apă, destulă [...] La vreo 600 de pași de aici este un munte, pe care Balassa l-a folosit înainte vreme, când această cetate aparținea încă împăratului (în 1556, n.n.), pentru a o bate cu artileria, lucru fără de folos din cauza depărtării prea mari. Iar pe de altă parte muntele e așa de scund, încât nu e cu putință, în nici un chip, să se poată bate de acolo cu artileria. Un inginer florentin de fortificații a întărit acest loc, la cererea cardinalului, fratele Gheorghe, după plecarea reginei Izabella din țară. Locul acesta este îndestulat cu tot ce-i trebuie ca să reziste timp de trei ani. Și aici își păstrează o parte din comorile sale cele mai de preț, având multă încredere în tăria acestui castel. Acum este păzit de un preot catolic, cu numele Gheorghe, pus în slujbă de fratele George și socotit ca un om de mare ispravă și credință. Acest loc are spre sud o fortificație înaintată cu șanțuri de apă și flancuri, în care să se poată refugia locuitorii din împrejurimi în timp de război și să se apere și împotriva unui atac inamic serios, și acum această fortificație are întindere mai mare chiar decât castelul, prin faptul că în ea s-ar putea? strânge un număr însemnat fie de ostași siliți să cedeze tezaurul în fața inamicului, fie de țărani nevoiași, apărarea celorlalte două laturi ale castelului fiind foarte mult înlesnită”⁹⁷.
- 1566, decembrie 13** Dieta de la Sibiu hotărăște ca principele să suporte în întregime cheltuielile pentru construirea Gherlei și un sfert din cele ale Sebeșului⁹⁸.
- 1568, februarie 14** Petrus Literatus de Zentmihályfalva este prefect și provizor al Gherlei; el este prefect al Gherlei și în 1568 aprilie 2⁹⁹.
- 1568, mai 18** Ioan Sigismund solicită Sfatului Bistriței să prelungească pentru construirea cetății Gherla 300 de grinzi după indicațiile lui Petru Zentmyhálfalwy și să le transporte pe Someș până la Dej¹⁰⁰.
- 1569, februarie 3** Petru Zentmyhálfalwy, prefect al Gherlei, solicită judei Bistriței să înceapă, conform însărcinării primite din partea lui Ioan Sigismund, transportul pietrei pentru construcția Gherlei, de la cetatea demolată (Unguraș, n.n.), ducând-o deocamdată la Szent Iván¹⁰¹.
- 1569, februarie 10** Petru Zentmihályfalwy confirmă transportarea pietrei pentru construcția Gherlei de către Gheorghe Zigiarto din districtul Bistriței¹⁰².

⁹⁶ *Urkunden-Regesten*, vol. II, p. 2706, 2947.

⁹⁷ *Căldători străini*, vol. II, p. 347.

⁹⁸ *Monumenta Comitalia*, vol. II, p. 327.

⁹⁹ *Urkunden-Regesten*, vol. II, p. 3251, 3262.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 3269.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 3356.

¹⁰² *Ibidem*, p. 3364.

- 1569, februarie 16** Ioan Sigismund solicită Sfatului Bistriței trimiterea unui zidar cu două calfe la Gherla, pentru refacerea unor fortificații deteriorate¹⁰³.
- 1569, mai 8** Petru Zentmihálffalwy, prefect al Gherlei, solicită Sfatul Bistriței pentru transportul a 200 care cu piatră pentru întăriturile Gherlei¹⁰⁴.
- 1569, mai 19** P(etrus) Z(entmihálffalwy) confirmă transportul pietrei bistrițene la Gherla¹⁰⁵.
- 1570, martie 5** Petru Zentmihályffalwy cere judei Bistriței să înceapă transportul pietrei pentru construcția cetății Gherla¹⁰⁶.
- 1570, aprilie 27** Petru Zentmihályffalwy cere judei Bistriței să poruncească căruțașilor începerea transportării pietrei¹⁰⁷.
- 1570, mai 15** Andrei Myske, castelanul Gherlei, este de acord cu Sfatul Bistriței să trimită căruțașii pentru transportul pietrei la Gherla abia luna următoare, în 22 mai¹⁰⁸.
- 1570, mai 20** Ioan Literatus este de acord cu propunerea Sfatului Bistriței ca, din cauza vremii neprielnice, carele pentru transportul pietrei să fie trimise mai târziu¹⁰⁹.
- 1570, mai iunie** Petru Zentmihálffalwy și Ioan Literatus certifică prin cinci chitanțe transportarea de către bistrițeni a unui total de 2 496 care de piatră pentru construcția Gherlei¹¹⁰.
- 1570, iunie 20** Petru Zentmihálffalwy solicită judei Bistriței completare la 100 a carelor trimise, pentru ca transportul pietrei să meargă mai repede¹¹¹.
- 1570, octombrie 8** Petru Zentmihálffalwy solicită Sfatului Bistriței transportul a încă 50 care cu piatră¹¹².
- 1571, februarie 28** Petrus Szent Mihályfalvy îl somează pe judele din Bistrița pentru a transporta 7 000 de pietre la „Uivar” împreună cu chitanțele care să fie adus de un om de încredere, pentru a constata eventualele lipsuri¹¹³.
- 1571, martie 14** Ioan Sigismund moare¹¹⁴.
- 1571, aprilie 23** Petrus de Zentmihályfalwa provizor, solicită vești cu privire la lemnul pentru construcții pe care l-a comandat¹¹⁵.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 3366.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 3484.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 3387.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 3489.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 3521.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 3530.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 3332.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 3523.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 3542.

¹¹² *Ibidem*, p. 3586.

¹¹³ *Ibidem*, vol. III, p. 3638.

¹¹⁴ *Monumenta Comitalia*, vol. II, p. 284.

¹¹⁵ *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 3659.

- 1571, aprilie 28** Petrus de Zentmihalifalwa îl solicită pe Casparus Zewch jude al orașului Bistriței să trimită șindrile cu mărimile corespunzătoare pe care le comunică trimisul lui. Să asigure transportul și să comunice prețul¹¹⁶.
- 1572, martie 30** Voievodul Ștefan Báthori se adresează Sfatului Bistriței: vrând să construiască „casă” în cetatea Gherlei, dispune să se îndeplinească dorințele provizorului¹¹⁷.
- 1572, martie 30** Ștefan Báthori ordonă judei și consilierului Bistriței să-i acorde tot ajutorul necesar pentru construcțiile începute la Arce Wywar¹¹⁸.
- 1572, mai 1** Voievodul Ștefan Báthori se adresează Sfatului Bistriței, mulțumind că au trimis atât de repede cărămidari la Gherla¹¹⁹.
- 1572, mai 6** Ștefan Báthori, voievod al Transilvaniei, se adresează Sfatului Bistriței arătând că a aflat din scrisoarea provizorului Gherlei, Ioan Thorma, că acesta a plătit o anumită sumă cărămidarilor bistrițeni, pe care orașul totuși vrea să-i trimită la Oradea. Întrucât însă pentru trei meșteri care lucrează la Gherla sunt foarte necesari „în dieta Arce novi”, poruncește ca aceștia să fie trimiși cât mai curând acolo¹²⁰.
- 1572, iunie 1** „Joannes Thorma, provizor Arcis Nove” roagă pe judele bistrițean, Gregorius Dawm, să-i trimită mai multe țigle¹²¹.
- 1572, iulie 20** Joannes Thorma provizor Arcis Wywar transmite judei Bistriței Georgius Dawn porunca principelui de a trimite țigle¹²².
- 1572, octombrie 3** Thorma Janos administrator Vywar roagă pe judele Bistriței, Gergely Dawn, să trimită zidari și cioplitori pentru terminarea construcției¹²³.
- 1573, mai 28** „Joannes Thorma, Provizor Arce Nova” revine cu rugămintea la judele Bistriței, Georgius Dawm, de a trimite 2 000 de țigle¹²⁴.
- 1573, septembrie 1** Joannes Thorma provizor cere de la bistrițeni să trimită cele 5 000 de țigle cuvenite¹²⁵.
- 1574, iunie 21** Ștefan Báthori, voievod al Transilvaniei, se adresează Sfatului Bistriței, arătând că l-a trimis pe Joannes Thorma provizorul Gherlei, la Bistrița „ut quaendem seu regularum numerum ad aedificiorum tecta conficienda compareret”¹²⁶.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 3660.

¹¹⁷ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 242; Endre Veress, István Báthori, *Erdély fejedele és lengyel Király levelezése* (Correspondențele lui Ștefan Báthory, voievod al Transilvaniei, cu regele Poloniei), vol. I, Kolozsvár, 1944, p. 192.

¹¹⁸ *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 3780–3781.

¹¹⁹ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 242; E. Veress, I. Báthori, *op. cit.*, vol. I, p. 197.

¹²⁰ J. Balogh, *op. cit.*, p. 242; E. Veress, I. Báthori, *op. cit.*, vol. I, p. 202.

¹²¹ *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 3806.

¹²² *Ibidem*, p. 3827.

¹²³ *Ibidem*, p. 3847.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 3902.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 3921.

¹²⁶ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 242; E. Veress, I. Báthori, *op. cit.*, vol. I, p. 292.

- 1575, noiembrie 26** Kristof Báthori cere de la bistrițeni 300 kg de cositor pe care le va plăti pe loc¹²⁷.
- 1576, aprilie 12** Joannes Thorma provizor Arcis Nove cere scuze judei de Bistrița, deoarece nu el, ci chiar Principele a comandat frângile care nu au fost folosite la construcția cetății¹²⁸.
- 1576, mai 19** Joannes Thorma provizor Arcis Nove îl roagă pe judele Bistriței, Gasparus Budake, să rețină cele 40 000 țigle pentru voievod sau dacă între timp au fost luate să facă altele¹²⁹.
- 1576, mai 21** Joannes Thorma provizor Arcis Nove îl înștiințează pe lociitorul jude al Bistriței, Caspareus Zeoch, despre supărarea Principelui care s-a datorat netransportării celor 40 000 de țigle comandate¹³⁰.
- 1576, septembrie 13** Elisabeta Bocskai soția lui Cristoph Báthori roagă judele Bistriței să trimită meșterul olar la Gherla pentru a construi un cuptor¹³¹.
- 1576, octombrie 23** Thorma János solicită pe bistrițeni să-i trimită doi tâmplari și doi zidari la Gherla¹³².
- 1576** Maximilian de Habsburg dispune ca cetățile fiscale să fie predate voievodului Ștefan Báthori, ceea ce s-a și împlinit: Alba Iulia, cu arsenalul defunctului domnitor, Deva, Caransebeș, Lugoj, Gyula, Gherla, Oradea cu întregul lor armament, Brâncovenești, Gurghiu, Odorhei și Várhegy au fost predate în primele zile ale lunii iulie, excepție constituind doar Hust¹³³.
- 1577, aprilie 17** Gabriel Ebeni provizor Arcis Vywar roagă pe judele Bistriței pentru trimiterea a 20 000 de țigle necesare la renovarea bastionului incendiat în iarna precedentă¹³⁴.
- 1577, aprilie 18** Socotelile orașului Cluj menționează plecarea pietrarului Ioan Seres la Gherla¹³⁵.
- 1577, aprilie 21** Gabriel Ebeny provizor Arcis Vywar roagă judele Bistriței, Casparus Budaki, să împrumute sau să cumpere țiglele necesare de la Ambrosius Zabo¹³⁶.
- 1577, mai 25** Socotelile Clujului menționează plecarea zidarului Antonie (Antal) la Gherla¹³⁷.
- 1577, septembrie 29** Socotelile Clujului menționează plecarea zidarului Matia Zeyffer la Gherla¹³⁸.

¹²⁷ *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 4359.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 4129.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 4143.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 4144.

¹³¹ *Ibidem*, p. 4173.

¹³² *Ibidem*, p. 4188.

¹³³ *Monumenta Comitalia*, vol. II, p. 406.

¹³⁴ *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 4270.

¹³⁵ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 242.

¹³⁶ *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 4274.

¹³⁷ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 242.

¹³⁸ *Ibidem*.

- 1577, noiembrie 14** Gabriel Ebeny roagă judele Bistriței ca să nu mai zăbovească cu trimiterea carelor cu pietre (bolovani) care să fie asigurate atât de călăreți, cât și de pedestrași pentru a nu suferi pierderi¹³⁹.
- 1577** Voievodul Cristofor Báthori construiește la Gherla, fapt dovedit de un blazon al acestuia, amintit în inventarul din 1687 al cetății, ca datând din 1577¹⁴⁰.
- 1587, martie 9** Cristofor Báthori da Somlio cere Sfatului Bistriței să trimită țiglele necesare pentru terminarea unui bastion al cetății Gherla¹⁴¹.
- 1587, martie 18** Ebeni Gábor cere judei și consilierului Bistriței țigle și scânduri, precum și alte materiale necesare, cerute de principe, pentru repararea bastionului¹⁴².
- 1587, martie 21** Ebeni Gábor solicită judei Bistriței, Orbán Zabó, să trimită pe meșterul Torday András și materiale pentru a înălța și a repara cele trei bastioane^{143—144}.
- 1578, mai 20** Provisor Gabriel Ebeny roagă pe judele Bistriței, Orbanus Zabo, să trimită țiglele și scândurile pentru acoperiș, așa cum a trimis și bârnele; de asemenea, să trimită meșterul care va putea conduce pe meseriași¹⁴⁵.
- 1578, mai 29** Mathias Deak, viceprovisor Arcis Wywar roagă pe judele Bistriței, Casparus Zabo, să-i trimită dulgheri, precum și materialele necesare pentru repararea bastioanelor. Mai cere încă o duzină de tablă¹⁴⁶.
- 1578, noiembrie 7** În socotelile orașului Cluj apare drumul unui fundator (italian?) la Gherla¹⁴⁷.
- 1579, martie 5** Cristof Báthori da Somlio solicită judei și consilierului Bistriței ca să trimită țigle de acoperiș și pentru zid, precum și grinzile necesare bastionului din Gherla¹⁴⁸.
- 1579, martie 13** Gabriel Ebeny solicită judei Bistriței, Zabo Orbán, să trimită 150 de țigle pentru podea, precum și țigle pentru repararea bastionului și grinzile comandate¹⁴⁹.
- 1579, mai 5** Gabriel Ebeny provisor Arcis Wywar cere pe bistrițeni să trimită cai pentru transportul tunurilor, el comandă în numele principelui țigle de acoperiș și pentru ziduri¹⁵⁰.
- 1579, octombrie 15** Gabriel Ébeny este provizor al Gherlei¹⁵¹.

¹³⁹ *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 4357.

¹⁴⁰ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 234.

¹⁴¹ *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 4412.

¹⁴² *Ibidem*, p. 4413.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 4414.

¹⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 4440.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 4446.

¹⁴⁷ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 243.

¹⁴⁸ *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 4577.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 4580.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 4612.

¹⁵¹ E. Veress, I. Báthori, *op. cit.*, vol. II, p. 135.

- 1580, mai 18** Gabriel Ebeny prefectus Arcis Wywar cere lui Gaspar Budaky, judele Bistriței, la ordinul principelui, fabricarea (producerea) țiglelor necesare reparării bastionului pentru a evita pagube mai mari¹⁵².
- 1580, decembrie 31** Magistratul de Sibiu comunică judeului și consilierului Bistriței dările pe anul curent: 9 006 fl pentru Universitate națiunii, 10 000 fl impozit și 99 fl pentru transportul țiglelor la Gherla¹⁵³.
- 1581, ianuarie 8** Gabriel Ebeny comunică judeului și consilierului Bistriței că va plăti țiglele în momentul în care va obține aprobarea principelui¹⁵⁴.
- 1583, martie 24** „Gabriel Ebeny capitane Wyvariensis”¹⁵⁵.
- 1583, iunie 25** Gabriel Ebeny este provizor al Gherlei¹⁵⁶.
- 1585, mai 1** Ioan Giczy (Géczy), căpitan al cetății Oradea, este numit guvernator al Transilvaniei, de către Ștefan Báthori, dându-i totodată dreptul de a numi căpitani, provizorii și alți funcționari ai cetăților fiscale, cu excepția Oradei și Caransebeșului, în cazul cărora el va trebui să obțină acordul prealabil al principelui.
El va deține această funcție de guvernator până în decembrie 1588¹⁵⁷.
- 1585, iunie 3** Jaques Bongars notează: „Wywar, ceea ce înseamnă cetatea nouă, cetate așezată într-o vale înconjurată de Someș”¹⁵⁸.
- 1590, aprilie 25** Socotelile Clujului menționează plecarea unor zidari la Gherla, la porunca principelui Sigismund Báthori¹⁵⁹.
- 1590** Cetatea Gherla are 91 pușcași¹⁶⁰.
- 1591, iulie 29** Socotelile Clujului menționează plecarea a șase lucrători la Gherla¹⁶¹.
- 1591, septembrie 26** Socotelile Clujului menționează plecarea unor zidari la Gherla, solicitați de Gheorghe Wass, căpitan al cetății în 1590–1591¹⁶².
- 1591, decembrie 6** Socotelile Clujului menționează plecarea a patru zidari la Gherla¹⁶³.
- 1592, februarie 19** Socotelile Clujului menționează plecarea lui Ioan Kuthy cu alți trei zidari la Gherla¹⁶⁴.
- 1592, noiembrie 17** Socotelile Clujului menționează plecarea zidarului Gaspard la Gherla¹⁶⁵.

¹⁵² *Urkunden-Regesten*, vol. III, p. 4808.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 4890.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 4908.

¹⁵⁵ E. Veress, I. Báthori, *op. cit.*, p. 244.

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 234.

¹⁵⁷ *Monumenta Comitania*, vol. III, p. 63.

¹⁵⁸ *Călători străini*, vol. III, p. 156.

¹⁵⁹ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 243.

¹⁶⁰ K. Szongott, *op. cit.*, p. 4–5.

¹⁶¹ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 243.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ *Ibidem*.

¹⁶⁴ *Ibidem*.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

- 1592, decembrie 13** Alfonso Carillo scrie: „Însă domnul Gálffy... într-o noapte înainte de a veni soldații a fugit”, iar castelul Ujvár „împreună cu celelalte drumuri ale sale a fost confiscat...”¹⁶⁶.
În socotelile Clujului apare o deplasare a fondatorului Simone Genga la Gherla¹⁶⁷.
- 1594, septembrie 1** Wolfgang Kováchóczy și Baltazar sunt predați ca prizonieri lui Gheorghe Ravazdy – căpitan al Gherlei – care la 12 septembrie îi sugrumă la porunca lui Sigismund Báthori¹⁶⁸.
- 1595, august 25** Cosimo Capponi scrie: „Azi dimineața alteța sa (Sigismund Báthori – n.n.) s-a întors de la Gherla, cetate însemnată, unde a mers să-și ia reședința serenissima soție (Maria Christierna – n.n.) pe tot timpul absenței principelui...”¹⁶⁹.
- 1596–1599?** Giorgio Tomasi notează: „Cetățile mai însemnate afară de cele ocupate de turci (ca de pildă, Timișoara, Lipova, Gyula, Ineu – n.n.) sunt: Oradea, Hust, Gherla, Chivar, Făgăraș și Deva”¹⁷⁰.
- 1597, ianuarie 2** Socotelile Clujului menționează trimiterea unor meșteri la Gherla, pentru principesa Maria Christierna¹⁷¹.
- 1598, mai 8** Giorgio Hamvai prefecto Arcis „Uivar”¹⁷².
- 1598** Gheorghe Hamvai este prefect al cetății Gherla¹⁷³.
- 1599** Solii lui Rudolf al II-lea de Habsburg arată că în 4 noiembrie Clujul s-a predat oștilor lui Mihai Viteazul, de unde acestea s-au îndreptat spre Gherla; solii încă nu știu, dacă cetatea s-a predat sau nu¹⁷⁴.
- 1599, noiembrie 29** Mihai Viteazul ordonă conventului de Cluj-Mănăstur să introducă pe sfetnicul și comitele comitatului Cluj, Ștefan Bodoni, în toate moșiile acestuia, ce i le-a restituit, afară de cetatea Gherla¹⁷⁵.

¹⁶⁶ *Călători străini*, vol. III, p. 321.

¹⁶⁷ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 243.

¹⁶⁸ *Monumenta Comitatus*, vol. III, p. 338.

¹⁶⁹ *Călători străini*, vol. III, p. 508.

¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 670.

¹⁷¹ J. Balogh, *Későrenaissance*, p. 243.

¹⁷² Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești (1527–1599)*, vol. V, București, 1929, p. 158.

¹⁷³ K. Szongott, *op. cit.*, vol. I, p. 11.

¹⁷⁴ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XII, București, p. 476.

¹⁷⁵ A. Veress, *Documente*, p. 292.

BANII DE CARANSEBEȘ ȘI LUGOJ. CONSIDERAȚII ASUPRA ATRIBUȚIILOR ȘI COMPETENȚELOR ACESTORA (I)*

DRAGOȘ-LUCIAN ȚIGĂU

Vreme de aproape 125 de ani (1536–1658), documentele medievale amintesc de existența unui banat al Caransebeșului și Lugojului, prezentând totodată, prin exemple concrete, cu ce competențe erau înzestrate și care erau atribuțiile persoanelor desemnate să administreze și să apere acest banat. Pentru a înțelege mai bine locul și rolul banului în cadrul administrației și politicii principatului Transilvaniei, se cuvin a fi făcute câteva precizări referitoare la apariția, apoi la existența acestei dregătorii împreună cu organismul teritorial aferent.

În 1584, cu ocazia călătoriei prin Banat și Transilvania, Antonio Possevino considera important să precizeze că „regii Ungariei obișnuiau întotdeauna să încredințeze toată acea regiune foarte întinsă <Severinul> unui guvernator bine ales (*scelto*), de o mare vitejie și autoritate. Și după cum guvernatorii Sloveniei, Croației și Dalmației nu se numeau palatini sau voievozi, ci bani, tot astfel s-a întâmplat și cu această provincie și, de aceea, am numit-o noi banat, adică stăpânire cârmuită de un ban, ceea ce înseamnă guvernator cu drept totuși de apel la principe. Acest ban se numește de Lugoj după o localitate unde își are reședința”¹. Aceste remarci corespund pe deplin realității istorice, pentru că din punct de vedere al evoluției administrativ-teritoriale, banatul de Caransebeș și Lugoj, pe care Possevino l-a cunoscut în mod nemijlocit, poate fi considerat drept continuatorul banatului de Severin. Acesta din urmă, după ce a apărut vreme de trei secole (1230–1526) părțile sudice ale regatului maghiar, a dispărut ca urmare a unei conjuncturi politico-militare complexe. Primul factor a fost cucerirea de către otomani a unor importante verigi ale sistemului defensiv de la Dunăre: Belgradul (1521), Orșova (1522) și Severinul (1524). Al doilea factor l-a constituit dezorganizarea regatului ungar începând cu 1526, ca urmare a cuceririi

* În acest studiu sunt analizate atribuțiile diplomatice și politico-militare, urmând ca într-un număr viitor, să le prezentăm pe cele administrative și judiciare.

¹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. 2, București, 1970, p. 557; ulterior, W. Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, vol. 6, Cibinii, 1793, p. 10 preciza: „Caransebesiensis Praefectura quam Banatum vocant”.

militare otomane și dobândirii situației de stat tributar Porții. În consecință, șirul banilor de Severin s-a întrerupt în 1526², fiind urmat de o lungă vacanță atestată de documente prin formula *honore Banatus vacante*³.

Prima informație despre activitatea unui nou ban datează din 4 februarie 1536, când Mihai de Somlya era prezentat ca titular al acestei dregătorii. Peste un an (14 februarie–7 iunie 1537), documentele amintesc și de existența a doi vicebani, Ioan Floca și Ioan Olah de Ulpar (*vicebani pertinenciarum et districtus Karansebes*), ambii fiind probabil subordonați banului Mihai de Somlya⁴. Soluția existenței unui ban al Caransebeșului, care să continue activitățile foștilor bani de Severin, s-a dovedit a fi viabilă, fiind acceptată atât de localnici, cât și de autoritățile principatului ardelean. Elementele care ilustrează asimilarea instituției băniei de către societatea caransebeșeană sunt relevante și relativ numeroase. În primul rând, mulți nobili români din Caransebeș sau de pe văile Bistrei, Carașului, Pogănișului și Timișului au ocupat demnitățile de bani și vicebani ai Severinului începând cu mijlocul secolului al XV-lea⁵. În replică, unii bani de Severin au prezidat adunările cneziale și nobiliare, transformate în scaune de judecată, din Caransebeș⁶. Pe de altă parte, documentele oferă indicii despre existența la nivelul local al districtului și orașului Caransebeș a unor voievozi români al căror statut îl anticipează pe cel al banilor din secolele XVI–XVII. Relevant este cazul lui Ștefan Stoica (*Izthowyka*) care a fost succesiv *wayuoda oppidi Karansebes* (30 iunie 1498) și *judex et wayuoda de Karansebes* (23 septembrie 1505)⁷. Poziția acestui personaj, care și-a exercitat autoritatea asupra orașului Caransebeș îndeosebi prin calitatea de prim-jude, fiind voievod doar la nivelul societății locale a districtului omonim⁸, pare a fi fost asemănătoare cu cea a banilor și vicebanilor consemnați după 1536. Astfel, Ioan Olah a deținut conco-

² Lista banilor de Severin poate fi consultată la Fr. Pesty, *A Szörény Bánság és Szörény vármegye története*, vol. 1, Budapest, 1877, p. 248–293; M. Romanescu, *Banii Severinului*, în AO, 23 25, 1944–1946, nr. 131 148, extras, p. 12–14.

³ Hurmuzaki, II/3, p. 656–657 (doc. din 25 august 1530).

⁴ *Ibidem*, II/4, p. 99 100, 114, 117, 127; Pesty îl arată pe Ioan Olah ca viceban încă din 1531, cf. *op. cit.*, p. 316.

⁵ Mihai Ciorna (1447–1454), Petru Danciu de Sebeș (1452 1454), Mihai și Ștefan Mănticeanu (1466–1469), Iacob Gârleșteanu (1495 1508), Petru Măciș (1495–1502), Barnaba de Bela (1501, 1503 1514, 1519), Nicolae Gârleșteanu (1520 1521); vezi nota 2 precum și Al. Horvath, *Considerații istorice și juridice privitoare la banatul de Severin și funcția de ban al Lugoșului și Caransebeșului*, în „Studii și comunicări de etnografie-istorie”, Caransebeș, 3, 1979, p. 302.

⁶ Adunările din 1391, 1452, 1499, 1500 și 1503, cf. Hurmuzaki, vol. I/2, p. 340–341; vol. II/2, p. 14 15, 418–420, 454–455, 510 515; nu fără relevanță este existența străzii *Banului* în Caransebeș, înainte de 1518, cf. *ibidem*, II/3, p. 292.

⁷ *Ibidem*, II 2, p. 394, 542.

⁸ V. Achim, *Voievozii în districtele românești din Banat*, în SMIM, XII, 1994, p. 109; cunoaștem un caz în care funcția de viceban al Severinului era deținută de un voievod („*Rayn wayuoda vicebanus Zewriniensis*”, 11 iun. 1478), cf. Hurmuzaki, II/2, p. 248.

mitent cu funcția de viceban al districtului, și pe cea de jurat în consiliul orașenesc al Caransebeșului (13 martie 1537)⁹. Este un indiciu care atestă nu numai largile sale competențe, ci și autoritatea pe care banul o exercita, în mod indirect, prin intermediul subalternului său, asupra locuitorilor din oraș. Dealtfel, documentele de după 1550 ilustrează în mod convingător faptul că banul și vicebanul au competențe atât asupra districtelor, cât și asupra locuitorilor din Caransebeș și Lugoj îndeosebi în plan judiciar și militar¹⁰.

Banatul Caransebeșului și Lugojului și-a dobândit forma finală în 1552, după ce otomanii au cucerit Timișoara și întreg șesul bănățean. Datorită faptului că orașele Caransebeș și Lugoj s-au supus de bunăvoie otomanilor, acceptând plata unui tribut, ele nu au fost înglobate în noul eyalet otoman, ci au format o zonă de condominiu între principatul ardelean și beilerbeilicul Timișoarei. Această situație s-a menținut până în 1658, când otomanii au cucerit și partea muntoasă a Banatului¹¹. În privința amplasării și mărimii banatului, informații concrete ne oferă Giovanandrea Gromo la 1566–67: „acest banat se mărginește spre sud-est cu Orșova stăpânită de turci, spre răsărit cu Țara Românească stăpânită de Pătrașcu, spre miazăzi cu Timișoara stăpânită deasemenea de turci, spre apus cu Ungaria și spre nord cu Transilvania. Are o lungime de 3 zile de drum începând de la Orșova până la Poarta de Fier și cu mult mai puțin de 2 zile de drum de la hotarele Transilvaniei până la ținutul Timișoarei”. Același călător nu uita să precizeze că „orașul de frunte și capitala acestui ținut este Caransebeșul”¹². Ca forme documentare, banatul a fost desemnat fie prin termenul de *Valachia*, folosit cu precădere de călători și misionari, care atestă caracterul românesc al regiunii¹³, fie prin expresiile *comitatus/districtus Karansebes* sau *comitatus Zeuriniensi*, utilizate în izvoarele de cancelarie¹⁴. Titlatura banului a cunoscut puține variante: *banus et officialis Karansebesiensis*

⁹ *Ibidem*, II/4, p. 115.

¹⁰ Ștefan Vaida (1607) a purtat titlul de „*districtuum civitatumque Caransebes et Lugos banus*”, iar Paul Keresztesi (1611) se intitula „*civitatis et districtus Karansebesiensis banum*”, cf. Pesty, *op. cit.*, p. 308; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 8, București, 1935, p. 115.

¹¹ Hurmuzaki, II/1, p. 295, d. CCLXX; pentru detalii, vezi C. Feneșan, *Banatul Caransebeșului și Lugojului între Habsburgi și Poartă în anul 1552*, în SMIM, XII, 1994, p. 161–199; Cristina Feneșan, *Problema instaurării dominației otomane asupra banatului Lugojului și Caransebeșului*, în „Banatica”, 4, 1977, p. 223–238.

¹² *Călători*, vol. 2, p. 317, 329; vezi și S. Timon, *Imago Novae Hungariae*, vol. 1, Cassovia, 1734, p. 40–41: „quoque Banos qui Caransebeschi residebant”.

¹³ *Călători*, vol. 2, p. 316, 320–321, 329, 557; vol. 3, p. 78, 105, 121; vol. 6, p. 534; I. Suci, *Denumirea Banatului înainte de ocupația habsburgică*, în MB, 31, 1981, nr. 10–12, p. 669–680.

¹⁴ Hurmuzaki, II/5, p. 285–287; 695; un act din 15 februarie 1701 utiliza termenul „*Banatus Karansebesiensis*”, deși acesta dispăruse la 1658, cf. Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. 4, Budapest, 1883, p. 359.

(1559), *districtuum civitatumque Caransebes et Lugos banus* (1607), *banus (supremus) districtuum...* (1599, 1650) etc.¹⁵. În unele cazuri, alături de titlul de ban, apar specificate și alte funcții îndeplinite în cadrul administrației Transilvaniei.

Numirea în funcție a banilor a fost, în majoritatea cazurilor, rezultatul hotărârii și voinței principilor Transilvaniei, demnitatea fiind acordată „din milostivirea noastră, atât cât ne va fi plăcut”¹⁶. La alegerea banilor s-a ținut cont și de interesele bănătenilor, pentru că dregătoria de ban a fost deținută de mulți nobili locali (din familiile Békés, Bethlen de Ictar, Cherepovici, Gârleșteanu de Rudăria, Palatici de Iladia, Petrovici, Vaida de Caransebeș) sau din zona Hunedoarei (Barcsai de Bârcea Mare, Nagy de Deva). Nobilimea bănăteană înzestrată cu *efficacia privilegia*, realitate ce era specificată într-un raport din 1561, avea posibilitatea de a cere numirea unui ban, exprimându-și cu această ocazie și preferințele pentru o persoană anume¹⁷. Impunerea unui nou ban poate fi realizată de asemenea de forțele străine aflate pentru o scurtă perioadă la conducerea Transilvaniei. Astfel, vreme de peste un an (4 februarie 1551–22 martie 1552) bănătenii au încercat să obțină de la partida habsburgică numirea unui ban (*supplicamus [...] unam personam capitalem*) precizând și numele a patru persoane agreeate. Habsburgii, înclinați inițial să respecte vechiul drept al bănătenilor de a-și alege singuri banul, au numit în final (mai 1552) ca ban pe Ioan Gleșan, adică persoana susținută de generalul Castaldo¹⁸. În 1603, Habsburgii au avut din nou posibilitatea de a impune, prin intermediul generalului George Basta, un reprezentant propriu (Simon Lodi) în funcția de ban¹⁹.

Un alt personaj care poate decide numirea banului, devenind astfel un factor de legitimare a autorității acestuia, este însuși sultanul otoman. Două rapoarte din 27 martie și 1 aprilie 1554 precizau că: „*Imperator Turcarum [...] Petro Petrowyth dedit in zanzacatum oppidum Lugas et Karansebes*”²⁰. În acest

¹⁵ Vezi notele anexei (81–112).

¹⁶ Expresia este folosită în actul de investire a lui Sigismund Fiat ca tricesimator al Caransebeșului (1627), ea subliniind o realitate valabilă și pentru funcția de ban, cf. C. Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, 1981, p. 154; un asemenea act prin care, la 13 septembrie 1577, Toma Thornai era numit în dregătoria de ban, se păstrează în colecția de documente a Arhivelor Naționale, filiala județului Hunedoara (v. volumul editat de Dir. Gen. Arh. St., *Îndrumător în arhivele statului. Județul Hunedoara*, București, 1972, p. 219).

¹⁷ Pretențiile nobilimii severinene de a-și impune propriul candidat la funcția de ban, sau măcar de a fi consultată în această privință, s-au manifestat cu putere până în 1695–1698, cf. C. Feneșan, *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688–1699)*, în *Banatica*, 14/2, 1996, p. 150–153; pentru citatul din 1561, v. Hurmuzaki, II/5, p. 493.

¹⁸ Ibidem, II/4, p. 514, 537; C. Feneșan, *Banatul*, p. 167–168, 170, nota 45 și d. IV–VI, p. 181–183.

¹⁹ Pesty, *Krassö*, 4, p. 232–233; W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 5, 1789, p. 525.

²⁰ Hurmuzaki, II/5, p. 182, d. LXXVI și p. 185, d. LXXIX.

caz, așa cum corect s-a remarcat încă de acum două decenii²¹, este vorba nu de crearea unor noi sangeacuri otomane în zona montană a Banatului, ci de conferirea unui berat de investire în funcție, însoțit obligatoriu de un steag (*sangeak*) ca însemn al puterii. Această practică a mai fost folosită de otomani și la 4 septembrie 1541, când același Petrovici a fost reconfirmat de sultan drept comite al Timișoarei, dându-i-se un steag. Otomanii nu fac decât să continue un obicei și un drept firesc al recent dispărutei regalități maghiare, în condițiile în care sultanul se considera protectorul Banatului, iar Transilvania se afla momentan în stăpânirea Habsburgilor. În aceeași manieră trebuie înțeleasă și perspectiva ce i se oferea, la 16 mai 1552, banului Ioan Gleșan, aceea de a deveni un „domn deloc neînsemnat” și beneficiarul unor „uriașe milostiviri, binefaceri și onoruri” din partea sultanului, dacă va sprijini interesele otomanilor²². Așa cum se va vedea din cele ce urmează, promisiunile s-au adeverit în cazul banului Petru Petrovici.

Autoritatea banului și prestigiul social de care acesta se bucură sunt determinate, într-o bună măsură, de averea personală deținută. Documentele atestă că banii au deținut însemnate averi imobiliare atât în orașe, cât și în districtele învecinate. Astfel, în Caransebeș erau menționate, la 1565 și 1622, grădina (*hortus domini banny*), respectiv moara banului (*bánmalma*)²³. Patrimoniul imobiliar s-a mărit prin dobândirea de noi posesii acordate de principii transilvăneni, care au dorit să răsplătească „credința și slujbele credincioase [...] făcute și aduse nouă și acestei țări în locuri și vremuri deosebite [...] cu osebire în toate războaiele noastre”²⁴. Daniile princiare pot avea aspectul reconfirmării unor posesii, predii și castele deja stăpânite sau recent recuperate de sub stăpânirea otomană²⁵. Obiect al donațiilor pot fi și târgurile, aspect reliefat în documentele princiare din 18 august 1597 și 23 mai 1601 prin care Sigismund Báthori îi acorda banului Andrei Barcsai târgul Carașova alături de alte 9 posesii, respectiv târgul Lugojului împreună cu castelul și cele 12 moșii ale sale. A doua donație, care a avut aspectul unei zalogiri menite să răscumpere o datorie de 25 000 de florini, s-a lovit de împotrivirea categorică a lugojenilor care erau

²¹ Cristina Feneșan, *op. cit.*, p. 230; eadem, *Începutul dominației otomane asupra Banatului la 1541*, în RA, 64, 1987, vol. 49, nr. 1, p. 43.

²² C. Feneșan, *Banatul*, p. 170.

²³ Hurmuzaki, II/5, p. 578; C. Feneșan, *Documente*, p. 149.

²⁴ *Ibidem*, p. 94–95; pentru aceleași motive, în mai 1589, banul Albert Lonay primea de la principele Sigismund Báthori o curte nobiliară în târgul Reteag (comitatul Solnocul Dinlăuntru), deci o proprietate aflată nu neapărat în Banat, Arh. Naț. București, *Microfilme Ungaria*, r. 143, c. 775 (după *Liber Regius*).

²⁵ Cazul posesiilor acordate lui Paul Keresztési de către Sigismund Báthori în 1596 (Pesty, *Krassó*, 4, p. 189–190), ulterior reconfirmate de Mihai Viteazul în 1599 (C. Feneșan, *Documente*, p. 113–114), apoi cazul posesiilor familiei Bethlen de Ictar recuperate de la otomani și reconfirmate de Sigismund Báthori în 1597 (*ibidem*, p. 94–95 și 105–107).

înzestrați cu importante privilegii²⁶. Donațiile pot fi făcute și de reprezentanții partidei habsburgice care stăpânește vremelnice Transilvania. Edificator este actul din 9 august 1602, prin care George Basta îi dădea banului Petru Huszar o moșie (*Damakosfalwa in comitatu Zolnok interioris*) al cărei proprietar murise fără moștenitori²⁷. În sfârșit, întâlnim și cazul în care chiar banul (Petru Petrovici) confirmă unui viitor ban (Ladislau Békés) stăpânirea unei posesii²⁸.

Atenția deosebită acordată banatului Caransebeșului și Lugojului, atât de către principii ardeleni, cât și de stăpânitorii vremelnici ai Transilvaniei (comisarii imperiali habsburgi sau Mihai Viteazul) s-au manifestat prin numirea în fruntea acestei zone direct învecinate cu Imperiul otoman, a unor persoane autoritare și competente, realitate care transpare de altfel în însemnările lui Possevino. Conștienți că „această regiune se află ca și în mijlocul turcilor”, idee exprimată într-un raport tot din 1584²⁹, banii caransebeșeni au urmărit asigurarea liniștii și securității teritoriului administrat atât prin mijloacele subtile ale diplomației, cât și printr-o tenace și viguroasă rezistență armată.

Intrând în analiza competențelor politico-diplomatice, trebuie să remarcăm faptul că la ocuparea funcției, mulți bani aveau deja o experiență diplomatică remarcabilă. Seria exemplurilor poate începe chiar cu primul ban atestat, Mihai de Somlya, care în 1530 avea misiunea de a purta tratative cu otomanii³⁰. Succesorul său, Petru Petrovici s-a dovedit un fervent susținător al familiei Zápolya, atitudine care i-au atras încredere și favoruri din partea sultanului Soliman Kanunî, materializate prin reconfirmarea în funcția de comite ale Timișoarei (1541), apoi în investirea ca ban al Caransebeșului și Lugojului (1554). Calități diplomatice a dovedit și George Palatici care, în calitate de slujitor al Curții princiare (*familiari, aulae nostrae*, 20 septembrie 1585), era trimis în solie la domnul Mihnea Turcitul și la beilerbeii Rumeliei. Cu această ocazie, el a primit instrucțiuni precise asupra discuțiilor ce le va purta în timpul audienței oficiale și întrevederii private (*privata audientia*) cu cei doi demnitari. Cerința principală era „să se silească cu toată șiretenia sa să afle despre toate pregătirile de război” ale otomanilor³¹. La

²⁶ *Ibidem*, p. 19, nota 41 și p. 121–126; în anii 1576–77, banul Ștefan Tompa a împrumutat principelui Cristofor Báthori suma de 1 800 de florini, primind de la acesta ca zălog, cetatea Jdioara cu pertinențele sale, precum și două posesii în comitatul Cluj, cf. Pesty, *Krassó*, 4, p. 107–108.

²⁷ A. Veress, *Epistolae et acta Generalis Georgii Basta*, vol. 2, Budapesta, 1913, p. 52, d. 1042.

²⁸ Hurmuzaki, II 5, p. 387–388 (doc. din 29 septembrie 1556).

²⁹ *Călători*, vol. 3, 1971, p. 96.

³⁰ G. Pray, *Epistolae procerum regni Hungariae*, vol. 1, Posonii, 1806, p. 352, 355 (doc. din 24 mai și 18 iunie 1530).

³¹ A. Veress, *Documente*, vol. 3, 1931, p. 51–58.

rândul său, Acațiu Barcsai s-a remarcat înainte de 1644 ca un fin diplomat, negociind cu domnul Moldovei, Vasile Lupu, probleme diverse: proiectul unei înțelegeri între Vasile Lupu și voievodul muntean, Matei Basarab (20 august 1638), perspectivele unei posibile căsătorii între Maria, fiica domnului moldav, și Sigismund, fiul mezin al principelui George Rákóczi (12 august 1643–28 ianuarie 1644) precum și un posibil tratat moldo-transilvănean (2 decembrie 1643). Barcsai, care se bucura de prețuirea principelui (*intimo aulae familiari nostro*, 20 septembrie 1643), trebuia „să țină cu strășnicie la cinstea noastră, la conștiința și demnitatea noastră de principe (...) ținându-se de instrucțiunile noastre”³².

După ocuparea demnității de ban, titularul funcției poate fi întâlnit în ipostaza de legat al principelui la Poartă (*ad Fulgidam Portam Ottomanicam ablegatus*) sau la ceremonii oficiale. Astfel, în 1611, banul Paul Keresztesi primea importanta misiune de a expune sultanului motivele campaniei lui Gabriel Báthori la sud de Carpați, și de a-i solicita, pentru principele său, confirmarea calității de voievod al Țării Românești³³. Peste ani, în 1645, banului Acațiu Barcsai i se încredința reprezentarea principelui transilvan la nunta domniței Maria, fiica lui Vasile Lupu, cu nobilul polon Radziwill. Alegerea solului nu a fost întâmplătoare pentru că, așa cum am arătat, Barcsai a îndeplinit numeroase misiuni diplomatice în Moldova încă din 1638³⁴.

Banul trebuia să-și dovedească spiritul diplomatic îndeosebi cu ocazia întâmpinării, găzduirii și apoi a însoțirii solilor străini către curtea princiară. Mărturii elocvente sunt scrisorile princiare din 1614–1615 adresate banului Petru Bethlen, care conțineau instrucțiuni despre modul în care trebuia primită și condusă o posibilă solie otomană³⁵. În timpul contactelor diplomatice, banii

³² Barcsai a intrat încă din vremea adolescenței în serviciul lui George Rákóczi, devenindu-i sfetnic de taină. La 15 mai 1635 avea, deja, o vastă experiență diplomatică („...res quaslibet serias et negotia frequenti in utrorumque orbis Monarcharum, Christiani scilicet et Turcici, aliorumque Principum aulæ internunciali munere non ultimam ad sui gratiositatem nec illaudanda cum dexteritate peregrisse”), cf. K. Szabó, *Székely Oklevéltár*, vol. 4, Kolozsvár, 1895, p. 257–258; pentru anii 1638–1643, vezi A. Veress, *Documente*, vol. 10, 1938, p. 33–34, 139–141, 144–153, 157–159, 162–164, 166–168; citatul la p. 147.

³³ *Ibidem*, vol. 8, 1935, p. 114–115, 128–132; Hurmuzaki, IV/2, p. 313–315 (1611), apoi la 4 aprilie 1613, cf. K. Szabó, *op. cit.*, p. 188, d. 783. La Istanbul au mai îndeplinit misiuni diplomatice banii Paul Nagy (29 septembrie 1635–13 februarie 1636, cf. „Történelmi Tár”, 1884, p. 312–313 și 1891, p. 183–184) și Acațiu Barcsai (4 octombrie 1654, cf. „Magyar Történelmi Tár”, 18, 1871, p. 83–85).

³⁴ *Călători*, vol. 5, 1973, p. 135, 647; din nou în solie la domnul Moldovei în ianuarie 1657, cf. Hurmuzaki, XV/2, p. 1257, d. 2343.

³⁵ C. Feneșan, Ștefan Vaida, *un adversar caransebeșean al principelui Gabriel Bethlen (1614)*, în „Studii și comunicări de etnografie-istorie”, Caransebeș, 2, 1977, p. 412 și d. I, p. 416–417; idem, *Șase scrisori ale principelui Gabriel Bethlen către banul Lugojului și Caransebeșului*, în „Apulum”, 14, 1976, p. 176–177 și d. I, V, p. 179, 182.

caransebeșeni aveau posibilitatea de a culege și transmite principiilor Transilvaniei multe informații despre conjunctura politico-militară și diplomatică existentă la un moment dat sau despre o posibilă, chiar iminentă schimbare. Banul dobândește astfel poziția unui veritabil releu informațional. Știrile le culege nu numai personal, ci și prin intermediul spionilor sau a persoanelor de încredere cu care are strânse relații. La 20 ianuarie 1615, banul Petru Bethlen avea un spion la Belgrad cu misiunea de a afla vești despre noul vizir de Buda și, bineînțeles, de a cerceta eventualele mișcări de trupe. Cu un an mai înainte (februarie 1614) același ban era înștiințat de către Mustafa-Pașa din Timișoara despre concentrarea trupelor otomane în eyalet și despre eventualele incidente care s-ar produce astfel, spre paguba supușilor săi³⁶. Observăm, deci, că informațiile erau furnizate de însăși autoritățile otomane, autorități cu care banul întreținea dealtfel o corespondență pe teme variate³⁷.

Știri „din belșug despre toate lucrurile” oferă și domnii munteni, cel mai relevant exemplu fiind scrisoarea acreditivă din 17 aprilie 1594 trimisă de Mihai Viteazul banului George Palatici. Solul muntean era trimis „pentru deosebite lucruri”, indiciu că misiunea sa nu se rezuma doar la transmiterea de informații, ci urmărirea pregătirea propriu-zisă a acțiunilor comune antiotomane, care trebuiau în prealabil coordonate³⁸. Situația din Țara Românească era cunoscută banilor, îndeosebi prin legăturile de colaborare stabilite cu boierimea munteană. Printre puținele mărturii care probează această realitate, se află și scrisoarea din 29 iunie 1647 a logofătului Nicolae din Târgoviște în care acesta se prezenta ca „sluga binevoitoare în alte afaceri” a banului Acațiu Barcsai³⁹.

Cu toate că banii dispuneau de numeroase canale pentru obținerea informațiilor, știrile edificatoare se obțineau de multe ori cu greu, realitate ce se oglindește în scrisorile principilor dornici de a afla vești „mai pe larg și mai sigur” (1614)⁴⁰.

Acțiunile diplomatice s-au împletit indisolubil cu o susținută activitate politică. Cele mai energice acțiuni le-au întreprins banii Petru Petrovici și

³⁶ *Ibidem*, p. 176–177 și d. V, p. 182.

³⁷ *Idem*, *Viața cotidiană la hotarul osmano-transilvănean în sec. XVII; câteva documente inedite*, în *Banatica*, 12/2, 1993, p. 82–83, d. II.

³⁸ A. Veress, *Documente*, vol. 4, 1932, p. 75; Mihai Viteazul i se adresa lui Palatici cu formula: „vicino amico nobis honorando”.

³⁹ *Ibidem*, vol. 10, 1938, p. 204–206.

⁴⁰ C. Feneșan, *Ștefan Vaida*, p. 412 și d. I, p. 416–417; *idem*, *Șase scrisori*, d. I, p. 179. Banul a obținut în mod sigur informații suplimentare și de la prim-juzii marilor orașe, care aveau propria lor rețea informativă, precum și de la negustorii locali sau din Balcani care tranzitează prin punctele de tricesimă de la Lugoj și Caransebeș, cf. C. Feneșan, *Banatul*, p. 173 și d. XV, p. 191–192; S. Goldenberg, *Caransebeșul în comerțul sud-est european din secolul XVI*, în *Banatica*, 1, 1971, p. 163–177.

Acațiu Barcsai. Primul a avut meritul indiscutabil de a fi obținut de la sultan scutirea de tribut a orașelor bănățene. Rapoartele lui Verancsics din 1554, deja amintite de noi, precizau clar: „*Turca Karansebes et Lugos oppida (...) remisitque ei insuper tributum trium millium aureorum nummum, quod pro iisdem oppidis, quotannis pensurum se spoponderat*”. Un alt obiectiv vizat de Petrovici a fost îndepărtarea partidei pro-habsburgice de la conducerea Transilvaniei și impunerea familiei Zápolya la cârma principatului. Demersurile energice ale banului și-au arătat roadele în 1556–1557, când Petrovici a obținut din partea Dietei recunoașterea calității de locțiitor regal până în momentul înscăunării Isabellei Zápolya. Preluarea oficială a conducerii principatului de către aceasta și fiul ei, Ioan Sigismund, nu a afectat autoritatea lui Petrovici care rămâne adevăratul conducător al Transilvaniei până la moarte (13 octombrie 1557)⁴¹.

În privința lui Acațiu Barcsai, acesta a urmărit insistent, timp de peste două decenii, apărarea libertății Transilvaniei. El s-a raliat politicii princiare de aplanare a oricărui conflict între Țările Române, susceptibil de a determina o intervenție militară otomană. Mai mult, Barcsai a susținut ideea unei confederații a Țărilor Române, care să aibă un pronunțat caracter defensiv. Demersurile diplomatice din anii 1638–1644, deja amintite de noi, dovedesc nu numai dorința realizării unui sistem de alianțe politice, ci și tendința extinderii influenței principelui ardelean la sud și est de Carpați. Caracterul consecvent al politicii banului reiese bine din scrisoarea adresată bistrițenilor la 8 august 1657, în care acesta își exprima datoria de a apăra „cele două țări românești” de pericolul otoman⁴². Conjunctura politico-militară din 1657–1658 l-a propulsat pe Barcsai spre demnitatea supremă de principe al Transilvaniei (septembrie 1658–decembrie 1660), însă cu prețul cedării necondiționate către otomani a banatului pe care îl administra⁴³. Cronicarul George Kraus a arătat însă bine că

⁴¹ Hurmuzaki, vol. II/1, p. 294, 333, 344–345, 349–351; vol. II/5, p. 163–165, 182, 185, 248, 325–326, 354–358, 442; Petrovici a murit „*postquam annum aetatis 70 attigisset*”, cf. W. Bethlen, *op. cit.*, vol. I, 1782, p. 610.

⁴² Hurmuzaki, XV/2, p. 1275, d. MMCCCLIX.

⁴³ În acest sens, vezi: scrisoarea lui Barcsai către bănățeni din 12 septembrie 1658, în care îi îndemna să predea de bunăvoie otomanilor cele două mari orașe (Pesty, *Krassö*, 4, p. 352–354); protestul lui Gh. Rákóczi II (1659) împotriva ocupării banatului caransebeșean de către otomani, acțiune ce contravenea tratatului (*ahd-name*) dintre Soliman Kanunî și Ioan Zápolya (publicat de L. Kropf în „*Történelmi Tár*”, Budapest, 1888, p. 513–565 și 667–706, vezi mai ales p. 516, 557, 689, 694); cronica lui Mustafa Naima în care este expusă concepția otomană despre tratate: „în tratatul imperial de pe vremea Măriei Sale Suleiman-Han (...) se află hotărârea ca «de azi înainte să nu se mai ceară cetăți și pământ din vilaletul Transilvaniei», iar noi nu am apelat până acum la această clauză” (M. Mehmed, *Cronici turcești privind Țările Române*, București, vol. 3, 1980, p. 121). Din pasajul citat rezultă clar caracterul provizoriu, oricând revocabil, al statutului de *ahd* acordat de otomani țărilor românești (vezi și M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă*, București, 1993, p. 158–159).

Barcsai nu a dorit să fie principe al Transilvaniei, cedarea banatului făcând-o doar în ultimă instanță, în fața evidentei presiuni otomane⁴⁴. Ideea de a păstra cu orice sacrificii libertatea Transilvaniei a fost urmărită de Barcsai și în 1658–1660, noul principe fiind conștient că „dacă or să dea ei <otomanii și tătarii> în țară, ne e teamă că Ardealul mai mult nu va fi Ardeal, ci îl vor birui ei”⁴⁵.

O influență politică remarcabilă au avut și alți bani, ca de pildă Toma Thornai în anii 1580–1581. Referindu-se la Thornai, misionarul catolic Possevino arăta că principele Cristofor Báthori a evitat să intre în conflict cu banul, pentru ca acesta să nu împiedice alegerea fiului său, Sigismund, ca succesor la tronul transilvănean⁴⁶.

Pentru a asigura liniștea regiunii administrate, banii au recurs uneori și la rezistența armată, ocazie cu care și-au dovedit calitățile militare. Asemeni talentului diplomatic, experiența militară a fost dobândită și etalată cu mult înainte de obținerea demnității de ban. Mihai de Somlya era în 1525 „*aulicus huzarow regie maiestatis in Karansebes*”⁴⁷, iar Petru Petrovici a cumulat, în 1548–1549, funcțiile de comite al Timișoarei, ban al Caransebeșului și căpitan al părților sudice ale Ungariei⁴⁸. Alți viitori bani și-au dovedit aptitudinile militare fie la comanda unor corpuri de oaste, fie în postura de administratori ai unor cetăți importante. În primul caz intră Ioan Gleșan, Nicolae Cherepovici (ambii în serviciul generalului Castaldo, la 1552–1553) și Andrei Barcsai (căpitanul călăreților trimiși în ajutorul lui Ștefan Răzvan, la 1595)⁴⁹. În postura de administratori și castelani îi întâlnim pe Albert Lonai („*praefectus arcis Huszt*”, 1587), Andrei Barcsai („*capitaneus praesidii Caransebesiensis*” între 24 iulie 1597–4 iulie 1598) și Petru Bethlen (căpitanul Lipovei la 18 iunie 1611)⁵⁰.

⁴⁴ G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, ed. G. Duzinchevici, București, 1965, p. 271; explicația sa este preferabilă celei oferite de cronicarul Silahdar Findiklili Mehmed Aga: „drept mulțumire pentru această binefacere <Barcsai> a trimis cheile orașelor Sebeș și Lugoj” (*Cronici turcești*, vol. 2, 1974, p. 303).

⁴⁵ Hurmuzaki, XV/2, p. 1302; Barcsai a avut o soartă nefericită, fiind decapitat de otomani în iunie 1661, cf. *ibidem*, V/2, p. 85.

⁴⁶ *Călători*, vol. 2, 1970, p. 558.

⁴⁷ Hurmuzaki, II/3, p. 513 (28 ianuarie 1525).

⁴⁸ *Ibidem*, II/4, p. 411, 413, 420; „Monumenta Hungariae Historica”, *Scriptores*, vol. 2, Pest, 1857, p. 349; cumulul funcțiilor din rațiuni militare este întâlnit de timpuriu: la 25 august 1404, Filip de Korogh era „*comes Themesyensis et Sebesyensis*”, cf. Hurmuzaki, I/2, p. 436.

⁴⁹ Pesty, *Szörény*, vol. 2, p. 135; A. Veress, *Déva és környéke Castaldo idejében*, Kolozsvár, 1898, p. 44, 45, 49; *idem*, *Documente*, vol. 4, 1932, p. 237.

⁵⁰ *Ibidem*, vol. 3, 1931, p. 136, nota 1 (pt. 1587); vol. 5, 1932, p. 167, 170 și Pesty, *Krassó*, vol. 4, p. 208, 209, 213 (pt. 1597–1598); A. Bárány, *Temesvármegye emléke*, Nagy-Becskerekén, 1848, d.L., p. 17 (pt. 1611).

Odată investit în funcție, banul dobânda comanda supremă a regiunii. Această realitate apare consemnată într-un „*regestrum regni Transsylvaniae*” de la începutul secolului al XVII-lea, unde la rubrica „*capitanei*” apare, pentru Banat, „*karánsebesi, lugosi bán*”⁵¹. Banul poate cumula și alte funcții militare importante, care dovedesc prestigiul și competența acestuia. Cel mai bun exemplu îl oferă banul Paul Nagy de Deva, care a deținut pentru mai mult de 16 ani (1627–1643) funcția de căpitan al gărzii personale pedestre a principilor Gabriel Bethlen și George Rákóczy I⁵².

Deși are în subordine castelani și administratori de cetăți cu atribuții specifice, banul a inițiat mereu demersuri pentru fortificarea marilor cetăți (Caransebeș, Lugoj, Jdioara, Mehadia), pentru obținerea unor cantități de armament și muniție îndestulătoare și pentru întreținerea unui număr însemnat de oșteni. În mod sigur, banul Ioan Gleșan a supravegheat, în 1552, operațiile de fortificare a cetăților Lugoj și Caransebeș, lucrări începute de inginerul italian Alessandro Cavolini da Urbino⁵³. La o distanță de trei decenii, banul Toma Thornai a contribuit substanțial la buna aprovizionare a cetăților, grație calității de administrator al veniturilor acestora (1579–1583)⁵⁴. În timp de război, sbuna aprovizionare a trupelor devenea una din cele mai importante atribuții ale banului, întrucât principele transilvan nu putea aproviziona sistematic și prompt cetățile și garnizoanele bănățene. Dacă în iunie 1595, banul George Borbely dispunea din belșug, pentru cei 4 000 de oșteni ai săi, de tunuri, falconete, pulbere, ghiulele și „mingii înfocate” trimise de principe, în 1598, căpitanul Andrei Barcsai era îngrijorat de lipsa pulberii (*penuria pulveris tormentarii*) pentru armele pedestrașilor⁵⁵. Conștient de consecințele dezastruoase ale dezagregării unei armate neplătite la timp⁵⁶, banul Andrei Barcsai nu a pregetat să cheltuiască din averea sa 25 000 de florini pentru plata soldelor oștenilor din Lugoj

⁵¹ *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, ed. S. Szilágyi, vol. 21, Budapest, 1899, p. 437–439.

⁵² Vezi nota 111.

⁵³ A. Veress, *Documente*, vol. 1, 1929, p. 72, d. 80; C. Feneșan, *Banatul*, p. 166 și 182–183, d. V.

⁵⁴ La 3 ianuarie 1584 o adeverință princiară preciza: „Sigismundus Báthory (...) recognoscimus per praesentes Egregium dominum Thomam Thorny, Banum nostrum Districtum Karanysebes, Lwhgas super administracione omnium proventuum trium castrorum Karanysebes, Lwhgas et Sydowar <1 septembrie 1579–31 august 1583> ...annorum nempe quatwor”, cf. Pesty, *Szörényi*, vol. 1, p. 301.

⁵⁵ A. Veress, *Documente*, vol. 4, p. 238; vol. 5, p. 167.

⁵⁶ La 5 martie 1552 se arăta intenția ostașilor neplătiți din Caransebeș de a intra în solda altor comandanți (C. Feneșan, *Banatul*, doc. IV, p. 181–182), iar la 16 aprilie 1600 un raport german intuia situația periculoasă creată prin plecarea ostașilor neplătiți din Caransebeș, Ineu, Lipova și Lugoj (Hurmuzaki, XII, p. 840, d. MCCVIII).

și „pentru alte nevoi ale țării”⁵⁷. Cheltuieli și demersuri pentru procurarea de tehnică militară vor fi făcut și ultimii bani caransebeșeni, căci Evliya Celebi remarca abundența „materialelor de război și de tunuri ungurești strălucitoare ca aurul” abandonate de creștini cu ocazia predării Caransebeșului, în 1658⁵⁸.

Eforturile organizatorice ale banilor nu au întârziat să-și arate rezultatele benefice. Însemnările și rapoartele făcute în timp de pace subliniază constant calitatea militarilor din Banat. În 1551, George Martinuzzi amintea de 16 000 de militari dintre cei mai buni (*optimorum militum*), iar în 1584, Possevino remarca existența a 3 000 de oșteni „mai buni decât în oricare altă cetate”⁵⁹. Trupele banului pot fi întărite și cu efective trimise de principele transilvan. Astfel, în 1626, un raport preciza că banul ținea în Caransebeș câte 200 de călăreți și pedestrași, iar în Lugoj câte 500. Acestor oșteni li se adăugau cei 1 000 de pedestrași și 1 100 de călăreți ținuți de principele Bethlen la Lugoj și Mehadia⁶⁰.

Calitățile de buni militari au fost dovedite de banii Caransebeșului îndeosebi în cursul campaniilor militare la care au participat. Primul prilej s-a ivit în 1552, în momentul declanșării ofensivei militare otomane spre Timișoara, Arad, Szolnok și Eger. Banul Ioan Gleșan a încercat să vină în ajutorul garnizoanei asediate din Timișoara, prin inițierea unui atac asupra unui corp de 2 000 de militari otomani, care însoțeau un transport de armament. Atacul desfășurat în intervalul 17–19 iulie, s-a finalizat însă printr-un eșec⁶¹.

După aproape 40 de ani de pace, în 1593, s-a ivit din nou prilejul reluării acțiunilor antiotomane. Documentele păstrate ne oferă certitudinea că banul Caransebeșului a fost mereu la curent cu pregătirea și declanșarea acestor operațiuni⁶². În 1594, banul Palatici de Iladia a încurajat acțiunile antiotomane ale bulgarilor și sârbilor din beilerbeilicul Timișoarei, însă într-o manieră discretă „când prin soli, când prin scrisori, când trimițându-le praf de pușcă”, în spiritul și în sprijinul politicii duplicitare a principelui Sigismund Báthori față de Poarta otomană⁶³. Banul și-a putut coordona activitatea mai eficient și datorită faptului

⁵⁷ C. Feneșan, *Documente*, p. 122 (23 mai 1601); vezi și scrisorile către împăratul Rudolf al II-lea din 22 noiembrie 1600 și 29 iunie 1602 în care se arătau cheltuielile făcute de Barcsai, cf. Hurmuzaki, vol. XII, p. 1 090, d. MDLXXIII, respectiv vol. IV/1, p. 303.

⁵⁸ *Călători*, vol. 6, 1976, p. 535.

⁵⁹ Hurmuzaki, II/4, p. 534; *Călători*, vol. 2, p. 557.

⁶⁰ *Török-magyarköri állam-okmánytár*, ed. Szilády Á. și Szilágyi S., vol. 1, Pest, 1868, p. 471, 474.

⁶¹ C. Feneșan, *Banatul*, p. 174, notele 70–71.

⁶² Cristina Feneșan, *Din premisele luptei antiotomane a Țărilor Române în vremea lui Mihai Viteazul; mișcările populare din 1594 în eyaletul Timișoarei*, în AIIAC, 27, 1985–1986, p. 128; vezi raportul banului Palatici de Iladia către principe (8 noiembrie 1593) despre declanșarea ostilităților cu otomanii la Macău (A. Veress, *Documente*, vol. 4, 1932, p. 39–40).

⁶³ Cristina Feneșan, *Din premisele*, p. 105–106, 111, 118; W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 3, 1783, p. 183: „Rascianos et Bulgaros ad armi contra Turcas capienda excitat” și p. 227: „submisitque Michaellem Vajda dictum qui Rascianos ad continuandam rebellionem Turcasque infestandos instigarei”.

că a cunoscut planurile lui Mihai Viteazul cu care dealtfel a întreținut corespondență. Succesorul său, banul Borbely de Sima a putut trece la acțiuni deschise împotriva otomanilor, cucerind de la aceștia numeroase cetăți: Bocșa și Vârșeț (iulie 1595), Făget (13 august), Lipova (19 august), Ineu (21 octombrie), apoi Șiria și Gyula⁶⁴. Banul a exploatat bine sprijinul material și moral al principelui Báthori („să facă cu sârbii și cu haiducii slobozi tot ce l-o ajuta Dumnezeu împotriva dușmanilor și să aibă grijă de acea țară...”)⁶⁵, intrarea în frontul antiotoman a lui Mihai Viteazul și, nu în ultimul rând, „nepăsarea emirilor de margine” osmani⁶⁶. Același Borbely s-a remarcat inclusiv în operațiuni defensive, ca de exemplu respingerea cu ajutorul lugojenilor a atacurilor otomane îndreptate împotriva Lipovei (mai 1596)⁶⁷. Peste doi ani, în iunie 1598, când otomanii au întreprins un raid asupra Lugojului, rezistența a fost organizată de banul Andrei Barcsai *vir militaris*⁶⁸. Acesta arăta într-un raport din 4 iulie 1598, că în câteva ore au fost uciși 250 de otomani și s-au capturat alți 100 (spahii și zaimi), exprimându-și speranța „că și capul pașei va fi aici”⁶⁹.

Cunoaștem însă și un caz în care demersurile banului pentru organizarea rezistenței antiotomane s-au finalizat printr-un eșec. În aprilie 1603, banul Petru Huszar a dorit să oprească înaintarea lui Moise Secuiul (plecat din Timișoara cu ajutor otoman) spre Transilvania, însă teama locuitorilor din Caransebeș și Lugoj față de o posibilă incendiere a orașelor, precum și atitudinea favorabilă a prim-judelui din Caransebeș față de pretendent, au determinat predarea celor două orașe. Banul a fost deasemeni predat otomanilor, care l-au ucis la Timișoara⁷⁰.

Banii de Caransebeș și Lugoj s-au remarcat nu numai în campaniile antiotomane, ci și cu ocazia confruntărilor militare în care au fost implicați principii ardeleni. Toate acțiunile au fost subordonate interesului de a păstra libertatea părților bănățene neocupate de otomani la 1552. Un prim exemplu îl avem din perioada august 1553–ianuarie 1556, când multe documente surprind zvonurile privitoare la intenția lui Petru Petrovici de a pătrunde cu bănățenii și trupele beilerbeului de Timișoara în Transilvania, pentru a alunga conducerea pro-habsburgică⁷¹. În final, acest zvonuri s-au adeverit, pentru că Petrovici a

⁶⁴ I. Sârbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul*, ed. D. Mioc, București, 1976, p. 185; R. Păiușan, C. Sav, *Lupta antiotomană în Banat și Mihai Viteazul*, în „Studii de istoria Banatului”, 9, 1983, p. 31–32; Hurmuzaki, III/2, p. 155; XI, p. 380, d. DXXVIII.

⁶⁵ A. Veress, *Documente*, vol. 4, 1932, p. 238.

⁶⁶ Expresia aparține cronicarului Mustafa Naima, cf. Cristina Feneșan, *Problema*, p. 224, nota 5.

⁶⁷ R. Păiușan, C. Sav, *op. cit.*, p. 33–34; Hurmuzaki, vol. III/2, p. 195–198; vol. XII, p. 255, d. CCCLXXI.

⁶⁸ W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 4, 1785, p. 123–126, 260.

⁶⁹ A. Veress, *Documente*, vol. 5, 1932, p. 170.

⁷⁰ P. Drăgălina, *Din istoria Banatului Severin*, vol. 2, Caransebeș, 1900, p. 90–92; vezi și raportul lui B. Pezzen către arhiducele Maximilian (3 mai 1603) la N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 20, București, 1911, p. 307, d. CLXII.

⁷¹ Hurmuzaki, II/5, p. 98, 133, 344–348; XV/1, p. 506, d. DCCCCXXXV; A. Veress, *Documente*, vol. 1, p. 143–145, 148–149.

reușit cu ajutorul trupelor moldovenești și muntene, să reinstaleze la cârma Transilvaniei familia Zápolya⁷². Fidelitatea pentru această familie a fost menținută apoi de banul Grigore Bethlen. „Veteran credincios” și „nobil chibzuit”, după expresia lui Giovanandrea Gromo, banul Bethlen a participat în fruntea a 300 de călăreți la campania principelui ardelean împotriva împăratului Maximilian de Habsburg (1565)⁷³. Peste alți 10 ani, bănațenii au sprijinit din nou principele țării, pe Ștefan Báthori, în acțiunea acestuia de înlăturare a lui Gaspar Békés, șeful partidei pro-habsburgice din Transilvania. Cu siguranță, în fruntea celor 300 de cavaleri și 200 de pedestrași s-a aflat banul Ștefan Tompa⁷⁴. Opțiunea bănațenilor de a interveni prompt în ajutorul principelui, a fost făcută poate și datorită temerii că pretendentul Békés își va fi respectat promisiunile avansate otomanilor de a dubla tributul Transilvaniei și de a le ceda părțile bănațene, în schimbul recunoașterii sale ca principe⁷⁵.

Un alt aspect care merită a fi studiat este poziția banului față de evenimentele din Transilvania de la cumpăna secolelor XVI–XVII. Pătrunderea lui Mihai Viteazul în Transilvania (octombrie 1599) l-a determinat pe banul Andrei Barcsai să vină „*cum valida equitum cohorte*”⁷⁶ în sprijinul cardinalului Andrei Báthori, însă ajutorul a sosit după consumarea luptei de la Șelimbăr (28 octombrie). Cronicarul Szamosközi, ostil lui Mihai Viteazul, nu își ascundea regretul pentru defecțiune: „dacă ar fi sosit <bănațenii> altfel s-ar fi întâmpnat lucrurile”⁷⁷. După aproape un an de la acest eveniment, Mihai Viteazul a fost nevoit la rândul său, să apeleze la sprijinul banului pentru a putea să-și învingă adversarii. Cronicarul Francisc Mikó arată că în preajma luptei de la Mirăslău (18 septembrie 1600), Andrei Barcsai a răspuns apelurilor făcute de voievodul român, îndreptându-se cu trupele adunate de la Ineu, Lipova și Lugoj spre Sebeș⁷⁸. După înfrângerea lui Mihai Viteazul, banul s-a reorientat rapid spre familia Báthori, pe care a slujit-o cu devotament până în iunie 1602⁷⁹.

O ultimă remarcă pe care dorim să o facem aici, este aceea că fidelitatea banului față de principe este dovedită și cu ocazia capturării rebelilor, a adversarilor politici. O asemenea situație este întâlnită în 1614, când Ștefan Vaida

⁷² Hurmuzaki, II/5, p. 354–358, 367–368, 369–373.

⁷³ *Călători*, vol. 2, p. 368.

⁷⁴ W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 2, 1782, p. 302.

⁷⁵ Promisiunile lui Békés, la Hurmuzaki, II/5, p. 753; VIII, p. 182, d. 265.

⁷⁶ W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 4, 1785, p. 388–389.

⁷⁷ I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközi și însemnările lui privitoare la români (1566–1608)*, Cluj, 1928, p. 126.

⁷⁸ Idem, *Știri despre Mihai Viteazul la cronicarul transilvan Francisc Mikó*, în AIINC, nr. 9 (1943 1944), Sibiu, 1944, p. 503; Hurmuzaki, IV/1, p. 134 (pt. 14–15 septembrie 1600).

⁷⁹ C. Feneșan, *Documente*, p. 121–123; în 1602, Barcsai a fost implicat în tratativele dintre Sigismund Báthori și George Basta pentru cedarea puterii în Transilvania, cf. W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 5, p. 135, 138, 155.

a inițiat o energică opoziție față de predarea cetății Lipova, predare cerută cu insistență de otomani. Principele Gabriel Bethlen a intuit rapid consecințele politice negative ale nepredării grabnice a cetății de pe Mureș și a ordonat succesiv banului Petru Bethlen să îi comunice locul unde se afla rebelul (23 mai 1614), să facă pregătiri pentru a „duce cu vitejie treaba pînă la capăt” (2 iunie) și în final, să-l captureze „cu mâini, cu gheare” pe Ștefan Vaida (4 iunie). Deși rezultatul acțiunii nu este încă pe deplin lămurit, miza acesteia a fost extrem de importantă: stoparea „mișeliilor secrete ale unor oameni mai mari <Habsburgii>, care au acționat cu el <Ștefan Vaida> ...spre pierzania țării Domniei Mele. Totul se învâрте în jurul conservării sau pierzaniei țării Mele”. În plus, banul trebuia să depisteze bunurile rebelului, să le inventarieze și să le păstreze la Caransebeș. Pentru reușita acestei acțiuni, banul trebuia să trateze atât „cu cuvinte frumoase, cu promisiuni, cât și cu amenințarea <tăierii> capului” pe cei care ascundeau aceste valori de sechestru⁸⁰. Exemplele de confiscare și sechestrare a bunurilor pe motive politice sunt mai numeroase, însă prezentarea acestora urmează a fi făcută în contextul analizei competențelor administrative și judiciare ale banilor de Caransebeș și Lugoj.

După examinarea destul de sumară a atribuțiilor și competențelor diplomatice și politico-militare, se observă că funcția de ban a fost ocupată de persoane active, cu o experiență remarcabilă. Calitățile diplomatice și militare au permis acestor dregători, în primul rând, să asigure securitatea teritoriului administrat, care era o veritabilă zonă tampon între lumea creștină și Imperiul otoman. Pe de altă parte, calitățile deja menționate au permis banilor să cumuleze funcții administrative și militare importante la nivelul principatului Transilvaniei, să primească și să rezolve onorabil misiuni dintre cele mai delicate și importante. Toate acestea au conferit banilor un prestigiu social deosebit și le-au atras încrederea principilor, voievozilor, chiar și a demnitarilor otomani.

ANEXĂ

LISTA BANILOR DE CARANSEBEȘ ȘI LUGOJ

Datele alăturate numelui banului sunt cele ale primei și ultimei mențiuni documentare, ele evident, nereprezentând perioadele întregi ale dregătoriei. Ordinea trimiterilor la surse respectă succesiunea cronologică a mențiunilor documentare.

1.	4 feb. 1536 și 1543,	Mihai de Somlya ⁸¹
2.	25 feb. 1548–22 iul. 1549,	Petru Petrovici de Suraklin ⁸²
3.	16 mai–19 iul. 1552,	Ioan Gleșan ⁸³

⁸⁰ C. Feneșan, *Ștefan Vaida*, p. 415–416 și d. II, p. 417–418.

⁸¹ Hurmuzaki, II/4, p. 99–100; Pesty, *Szörény*, vol. I, p. 294.

⁸² Vezi nota 48.

⁸³ C. Feneșan, *Banatul*, p. 170, 174.

4.	17 iul. 1553,	Blasius Zekel (de Somosd) ⁸⁴
5.	27 mar. 1554–13 oct. 1557,	Petru Petrovici de Suraklin ⁸⁵
6.	1558,	Ladislau Békés ⁸⁶
7.	17 apr.–19 nov. 1559,	Nicolae Cherepovici ⁸⁷
8.	oct. 1560–6 feb. 1566,	Grigore Bethlen de Ictar ⁸⁸
9.	1566,	George Berendy ⁸⁹
10.	17 dec. 1566–22 iun. 1568,	Nicolae Orbai ⁹⁰
11.	18 oct. 1568–10 dec. 1569,	George Berendy ⁹¹
12.	28 feb. 1573–7 iun. 1577,	Ștefan Tompa ⁹²
13.	16 iul.–8 aug. 1575,	Gaspar Barcsai, partizanul lui Gaspar Békés (concomitent cu banul Ștefan Tompa) ⁹³
14.	13 sept. 1577–6 feb. 1585,	Toma Thormai ⁹⁴
15.	24 iun. 1586–7 mai 1588,	George Palatici de Iladia ⁹⁵
16.	2 ian. 1589–19 feb. 1590,	Albert Lonai ⁹⁶
17.	21 ian.–10 apr. 1591,	Mihai Horvath de Nyved ⁹⁷
18.	11 iul. 1592–11 oct. 1594,	George Palatici de Iladia ⁹⁸
19.	apr. 1595,	Ștefan Békés, ban de Lugo ⁹⁹
20.	de la 27 mai 1595,	George Borbely de Sima ¹⁰⁰

⁸⁴ Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 62 (era simultan și „*officialis de Pankotha*”); în 1571–1574 apare cu supranumele „de Somosd”, cf. K. Szabó, *op. cit.*, vol. 3, 1890, p. 338; vol. 4, 1895, p. 33.

⁸⁵ Hurmuzaki, II/5, p. 182; W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 1, 1782, p. 610.

⁸⁶ Hurmuzaki, II/5, p. 452.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 452, 462.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 472–604.

⁸⁹ Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 299.

⁹⁰ Hurmuzaki, II/5, p. 606–609, 627–628, 637–644, 674–675.

⁹¹ *Ibidem*, p. 670, 676; posibilitatea ca Berendy să fi ocupat funcția de ban și în 1570–1573 (cf. I. Ivány, *A lugosi és káránsebesi bánok*, în „Tört. Rég. Ert. Temesvárott”, 1875, p. 101) nu este confirmată de Pesty.

⁹² „Szazadok”, 1887, p. 519 (pt. 28 februarie 1573 și 1578!!); *Mon. Com. Reg. Trans.*, vol. 2, 1877, p. 565 (pt. 6 august 1575); C. Feneșan, *Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în a doua jumătate a secolului XVI*, în AIIAC, 20, 1977, p. 305–308 (pt. 21 aprilie–27 mai 1577); Pesty, *Szörény*, vol. 3, p. 409.

⁹³ Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 300; I. Ivány, *Lugos és Karánsebes története (1526–1658)*, în „Tört. Rég. Ert. Temesvárott”, 1876, p. 72 (pt. 8 august 1575, când era și căpitanul cetății Lipova); W. Bethlen, *op. cit.*, 2, p. 318.

⁹⁴ Dir. Gen. Arh. St., *Îndrumător în arhivele statului. Județul Hunedoara*, București, 1972, p. 219; Pesty, *Szörény*, vol. 3, p. 426 (pt. 10 decembrie 1578); idem, *Krassö*, vol. 4, p. 102 (pt. 5 iunie 1580); A. Veress, *Documente*, vol. 2, p. 244 (pt. 24 martie 1583); C. Feneșan, *Documente*, p. 69.

⁹⁵ *Călători*, vol. 3, p. 120; Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 124.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 125; Arhivele Naționale, *Microfilme Ungaria*, r. 143, c. 775 (pt. mai 1589); C. Feneșan, *Despre privilegiile*, p. 309.

⁹⁷ Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 170–171; C. Feneșan, *Documente*, p. 83 (pt. 16 martie 1591).

⁹⁸ Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 303; idem, *Krassö*, vol. 4, p. 173–175 (pt. 16 februarie 1593 și 11 octombrie 1594); C. Feneșan, *Două diplome de înnobilitare...*, în RA, 71, 1994, vol. LVI, nr. 1, p. 107 (pt. 5 mai 1593).

⁹⁹ Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 179.

¹⁰⁰ W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 3, p. 572.

21.	mai–iun. 1596,	George Palatici de Iladia, ban de Lugoj ¹⁰¹
22.	24 iul. 1597–13 iun. 1602,	Andrei Barcsai de Bârcea Mare ¹⁰²
23.	25 feb. 1601,	Ludovic Rákóczy „banus districtus Karansebesensis designatus” ¹⁰³
24.	9 aug. 1602–11 apr. 1603,	Petru Huszar de Brenhida ¹⁰⁴
25.	7 nov. 1603–dec. 1604,	Simon Lodi de Troger ¹⁰⁵
26.	feb. 1605–28 mai 1606,	Paul Keresztési de Nagy Megyer ¹⁰⁶
27.	17 feb. 1607,	Ștefan Vaida ¹⁰⁷
28.	1 iun. 1609,	Ladislau Gârleșteanu „banus substitutus” ¹⁰⁸
29.	6 sep. 1610–14 mai 1613,	Paul Keresztési de Nagy Megyer ¹⁰⁹
30.	13 feb. 1614–1616,	Petru Bethlen de Ictar ¹¹⁰
31.	13 iun. 1617–10 iun. 1644,	Paul Nagy de Deva ¹¹¹
32.	26 dec. 1644–14 sep. 1658,	Acațiu Barcsai de Bârcea Mare ¹¹²

¹⁰¹ „Monumenta Hungariae Historica”, *Scriptores*, vol. 30, Budapest, 1880, p. 56.

¹⁰² Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 208, 209, 213 (pt. 24 iulie 1597–17 martie 1598); W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 4, p. 124, 389, 567 (pt. 1598–1600); C. Feneșan, *Documente*, p. 111, 122, 125 (pt. 16 iunie 1599, 23 mai 1601, 23 martie 1602); Hurmuzaki, XII, p. 1090, d. 1573 și *Mon. Com. Reg. Trans.*, vol. 4, 1878, p. 568 (pt. 22 noiembrie 1600); „Tört. Tár”, 1907, p. 119 (pt. 13 iunie 1602).

¹⁰³ Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 305.

¹⁰⁴ Veress A., *Epistolae*, vol. 2, p. 52, d. 1042; I. Ivány, *Lugos*, p. 88.

¹⁰⁵ Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 232–233; W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 5, p. 525; vol. 6, p. 9, 14, 42; „Monumenta Hungariae Historica”, *Scriptores*, vol. 30, Budapest, 1880, p. 255.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 325; W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 6, p. 227 (pt. 1605); I. Lupaș, *Documente istorice transilvane (1599–1699)*, Cluj, 1940, p. 80.

¹⁰⁷ Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 308; *Török-magyarköri*, vol. 1, 1868, p. 64.

¹⁰⁸ Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 255 sau A. Veress, *Documente*, vol. 8, p. 65.

¹⁰⁹ *Mon. Com. Reg. Trans.*, vol. 6, 1879, p. 187; A. Veress, *Documente*, vol. 8, p. 115 (pt. 7 ianuarie 1611); C. Feneșan, *Documente*, p. 138–141 (pt. 1612–1613).

¹¹⁰ Idem, *Șase scrisori*, p. 176–183 (pt. 13 februarie 1614–29 ianuarie 1615); Pesty, *Szörény*, vol. 1, p. 309.

¹¹¹ „A Hunyadmegyei Tört. Rég. Tár. Évkönyve”, 10, Deva, 1899, p. 85; C. Feneșan, *Documente*, p. 153, 159 (pt. 25 septembrie 1627, 11 mai 1633); Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 290, 298, 303, 305 (pt. 20 aprilie 1628, 17 martie–1 iunie 1635, 29 martie 1636); „Tört. Tár”, 1891, p. 183 (pt. 29 septembrie 1635); *Mon. Com. Reg. Trans.*, vol. 9, 1883, p. 580 și vol. 10, 1884, p. 292 (pt. 1 decembrie 1636 și 14 august 1640); A. Veress, *Déva vára és uradalma I. Rákóczy György fejedelem idejében*, Deva, 1906, p. 37 (pt. 31 octombrie 1643); S. Szilágyi, *Levelek és okiratok I. Rákóczi György*, Budapest, 1883, p. 781.

¹¹² „Tört. Tár”, 1895, p. 632; Pesty, *Krassö*, vol. 4, p. 340, 349, 352–354 (pt. 22 martie 1646, 29 septembrie 1654, 12 septembrie 1658); A. Veress, *Documente*, vol. 10, p. 204–206 (pt. 29 iunie 1647); C. Feneșan, *Documente*, p. 189, 199 (pt. 6–16 iunie 1650); idem, *Două diplome*, p. 109 (pt. 6 martie 1652); *Mon. Com. Reg. Trans.*, vol. 11, 1886, p. 162 (pt. 15 martie 1653); „Magyar Tört. Tár”, vol. 18, 1871, p. 83–85 (pt. 4 octombrie 1654); Hurmuzaki, IX/1, p. 69–70 (pt. 9 noiembrie 1655).

DOCUMENTE MUNTENEȘTI DIN SECOLELE XVI ȘI XVII (II)

PAVEL MIRCEA FLOREA

5. 1605 (7113) august 6, Târgoviște Radu Șerban domnul Țării Românești întărește popii Ioan și fratelui său Pătru ocine în Șerbănești și țigani.

† Милостію Божю, Іо Радѣ воевода и господинъ въсои Земле Оуггrrрwвлахіискои, анепсеѣ Бѣсѣрав воеводе. Дават господство ми поп Іѡнав и брат емѣ Пѣтров и със нихъ снови елици имъ Богѣ припѣстити такъ да имъ естъ очинѣ ѡ Шервѣнещити ѡтъ ѡсимаго делъ по въсомъ хотаромъ али ѡтъ делъ ве[ликаго]¹ Цюра четвертаго делъ ѡтъ полю и ѡтъ водъ и ѡтъ шѣмъ и ѡтъ седалище селомъ и ѡтъ посвѣди [варе ели]¹ка се хожетъ избрати понеже естъ покѣпилъ попъ Іѡнъ и братъ емѣ Пѣтрѣ ѡтъ анепсеѣ великаго Цюра по имѣ Цюра за ѣс аспри готови и продалъ естъ Цюра анепсеѣ великаго Цюра ѡтъ своени доволую и съсъ знание въсемъ мегташомъ и ѡтъ горъ и ѡтъ долъ и ѡтъ предъ господства ми.

И пакъ[да естъ Пѣ]тровъ единъ ациганинъ на имѣ... съсъ ациганка си и съсъ челѣди си понеже покѣпилъ Пѣтрѣ ѡтъ на Стоика ѡтъ Делѣни за ѣс аспри готови [и про]¹давалъ естъ Стоика ѡтъ свою доволую.

[Сего]¹ радѣ [дадохъ господство ми]¹ попъ Іѡванъ и братъ емѣ Пѣтровъ [такоже]¹ да имъ естъ сїе вишъ речна ѡчина въ охавѣ имъ и снови имъ и внѣ[комъ имъ]¹ и правнѣчетомъ имъ и никогдѣ непотѣкновено по речъ господства ми.

Се и сведетели поставлѣемъ господство ми ѡпанъ Радѣлъ ключаръ Бѣзескѣлъ и жѣпанъ Преда велики Банъ [и жѣпъ]¹анъ Черника велики дворникъ и жѣпанъ Стоика велики логофетъ и [Мѣрзъ]²ѣ спатаръ и Ника вистаръ и Глигоріе комисъ и Бѣрканъ столникъ и Вентилъ ключаръ и Стѣнчукѣлъ пѣхарникъ и жѣпанъ Лека велики постелникъ. Исправникъ Черника велики логофетъ. И азъ Бѣнѣ синѣ Коресевъ логофетъ еже писалъ въ настолъ градъ Тръговище месеца авгѣстъ ѣс днѣ и ѡтъ ѡдама до нѣнѣ въ лѣтѣ ѣсргі.

Іѡ Радѣлъ воевода божєю милостією господинъ.

† Din mila lui Dumnezeu Io Radu voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei, nepotul lui Basarab voievod. Dă domnia mea popii Ioan și fratelui

său Pătru și cu fii lor, câți Dumnezeu le va lăsa, ca să fie lor ocină la Șerbănești, din a opta parte din tot hotarul, însă din partea lui Giura cel Mare a patra parte, din câmp și din apă și din pădure și din seliștea satului și de peste tot, ori cât se va alege, deoarece a cumpărat popa Ion și fratele său Pătru de la nepotul lui Giura cel Mare, pe nume Giura pentru 6000 aspri gata, și a vândut Giura nepotul lui Giura cel Mare de a sa bunăvoie și cu știrea tuturor fraților săi și încă și cu știrea tuturor megiașilor și din sus și din jos și înaintea domniei mele.

Și iar să-i fie lui Pătru un țigan pe nume...^{*} cu țiganca lui și cu sălașul său, deoarece a cumpărat Pătru de la Stoica din Deleani pentru 3000 aspri gata, și a vândut Stoica de a sa bunăvoie.

<De> aceia <domnia mea> am dat popii Ioan și fratelui său Pătru ca să le fie acea mai sus zisă ocină de ohabă, lor și fiilor lor și nepoților lor și strănepoților lor și niciodată neclintită după spusa domniei mele.

Iată și martori pune domnia mea: jupan Radul cliuciar Buzescul <și jup>an Preda mare ban și jupan Cernica mare vornic și jupan Stoica mare logofăt și <Mârz>²ea spătar și Nica vister și Gligore comis și Bărcan stolnic și Ventilă clucer și Stănciucul paharnic și jupan Leca mare postelnic. Ispravnic Cernica mare vornic.

Și eu Bunea fiul lui Coresi³ logofăt care am scris în cetatea de scaun Târgoviște, luna august 6 zile și de la Adam până acum în anul 7113 <1605> Io Radu voievod din mila lui Dumnezeu domn.

Arh. Naț. Dir. Mun. Buc. Fond 157, Col. Doc. Ist., II/25.

Original pergament (36,5 x 20 cm), cerneală neagră, monogramă cu chinovar, porțiuni de text ilizibile, pecete aplicată, căzută.

Ed. DIR, B, XVII/1, doc. 181, p. 185, după o traducere (și nu copie) românească BAR, Ms rom 3281, f. 17v–18.

¹ Pasaje ilizibile sau rupte.

² În traducerea publicată în DIR, B, XVII/1, doc. 181 figurează Balea spătar. Întregirea s-a făcut după documentul original din 1605 (7113) august 5, Târgoviște (DIR, B, XVII/1, doc. 180, p. 184–5).

³ În traducerea publicată în DIR, B, XVII/1, doc. 181 figurează Coruia logofăt.

6. 1612 (7120) martie 12. Radu Mihnea voievod poruncește mai multor boieri să cerceteze drepturile de stăpânire ale lui Matei paharnic <din Brâncoveni> și Drăghici banul din Popânzălești asupra satului Racovița.

Zde bolerii Mateiuv paharnic; Drăghiciov banul ot Popânzălești po ime ot Văleani Mihail postelnic i ot Bârza Vălcul logofet i ot Fălcoi Vădislav logofet i ot Dobrochoveni Stanciul postelnic¹ să caute și să adevereze pentru satul Racovița ținutu-l-au Mathei paharnic, tot cu tot hotarul, cum i spune cartea Radului voievod feciorul iar Radului voievod, <sau> ținutu-au si Drăghici banul jumătate de sat de

în Racovița, cum i citea cartea lui Radu de împărțeală, Mircei jumătate și de a feciorilor Radului Sulea <jumătate>.

Însă cum vor afla cu ale lor suflete. Și ziua iaste la Paști.

Ispravnic Iane portar.

Pis Lepădat, martie 12 dni, leat 7120<1612>

Io Radu voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Arh. Naț. Dir. Mun. Buc. Fond 157, Col. Doc. Ist., XIV/93

Original (15,5 x 19,2 cm) hârtie, cerneală neagră, monogramă cu chinovar, pecete aplicată în ceară roșie, distrusă.

¹ Aici boierii lui Matei paharnic și Drăghici banul din Popânzălești anume din Văleni Mihail postelnic și din Bârza, Vâlcul logofăt și din Fălcoi, Vladislav logofăt și din Dobrosloveni, Stanciul postelnic.

7. 1613 (7121) martie 8, București. Radu Mihnea voievod întărește lui Bucșe, Gurgur și Cârstea cu fii lor ocine în Iași, Tomești și Moronglav (jud. Romanai).

† Милостию вожию Їw Радѣл воєвода и господинъ въсои Земли Оуггровлахискои, синъ великаго прѣдобраго покойнаго Михнев воєвода. Даваѣт господство ми Бѣкшев и Гѣргѣрев и Кѣрстев и със снови елицеже им Бог даст то, такое да ем учинѣ Ѹ Гѣши четвертаго дел Нѣгоев въсах, вари елика хокет избрати и ѡт шѣм и ѡт водѣ и ѡт сѣха, понеже покѣпил Бѣкше и Гѣргѣръ и Кѣрсте ѡт над Пѣрвѣ, синъ Радев, сестра Нѣгоев, за дѣча аспри готови. И пак да ем учинѣ Бѣкшев и Гѣргѣръв и Кѣрстев и Пѣтрѣ и Радѣлов учинѣ Ѹ Томеци, четвертаго дел Нѣгоев въсах, вари ест елика хокет избрати, занеже ест покѣпил ѡт на Пѣрвѣл, синъ Радев, сестра Нѣгоев, за дѣвѣ аспри готови. И пак ест покѣпил Бѣкшѣ и Гѣргѣръ и Кѣрсте и Пѣтрѣ и Радѣл учинѣ Ѹ Моронглав дел Пѣрвѣлов, въсах, ѡт по въсем хотарѣл за дѣвѣ аспри готови. И пак ест покѣпил Бѣкшѣ и Гѣргѣръ и Кѣрсте и Пѣтрѣ и Радѣл, учинѣ Ѹ Моронглав, дел Дѣмитръв и Максев и Барѣлов, въсах, вари ест елика хокет избрати дел им ѡт Моронглав, понеже... по въс хотрѣл. И да се знает кои ѡт нихъ колико ест дал по тае виш [речене учине]¹ али по учине ѡт Томеци и по учине ѡт Моронглав али Бѣкше платил дѣвѣ аспри а Гѣргѣръ дѣвѣ аспри и Кѣрсте дѣвѣ аспри и Пѣтрѣ и Радѣл ѡба да[ли] дѣвѣ ... пак да ем Драгомир, синъ Гѣргѣръв, учинѣ ѡт дел ващем емѣ ... ѡт по въсѣхъ учинѣ емѣ, занеже ест повратил ... ващем Гѣргѣръв ... Бѣкшѣв учинѣ Ѹ Томеци, ѡт дел Бадев ... и ѡт вод, варе елика хокет избрати и със врод за водѣницѣ, понеже ест покѣпихъ ... ѡт на Бадеѣ за дѣс аспри. И пак ест покѣпил Бѣкшѣ и синъ Гѣргѣръв

Драгомир и Бадѣ и Винтил учинѣ Ѹ Моронглав дел Драгомиров ... и дел Предов за ꙗко аспри али да се знает кои шт них ... ест ... ꙗко аспри и Драг[о]мир ꙗ и Бадѣ и Моронглав Винтил ꙗко аспри, понеже ест покѹпил сїю виш речни учини, за шт давно шт през дни покоинаго дѣда господства ми и книге штца господства Михнев воевода. И пак ... да ест Михюл учинѣ Ѹ Тръсею шт дел тѣстом се Лѹпѹлов ... през вѣсех хотаром, понеже ест дал Лѹпѹл дел еи вѣсах за ꙗко аспри. И пак ест покѹпил Шпрѣ учинѣ Ѹ Моронглав и Томеци дел Ложи сина Пѣтров, дел его вѣсах, за ꙗко аспри. И продадох за неговѣ довроволи и със алдѣмѣшар Іѡн ... пар ... Тѣртѣ и шт Моронглав, Дѹмитрѣ и Вентил.

Сего ради дадох господство ми такоже да ем учини и охав синове им и внѹком и правнѹчетом непоколебимо поризмѣ господства ми.

Сеже Ѹбо сведетели поставѣем господство ми жѹпан Вентил вел дворник и жѹпан Ника вел логофет, Дѣдѹл вел виспиер и Кѣрстѣ вел спатар и Панают вел сполник и Братѹл вел комис и Лѹпѹл вел пѣхарник и жѹпан Фота вел постелник.

Исписах аз Степан въ градїи Бѹкѹреци, месеца мартиѣ 11 дни, шт Адама въ лѣт ꙗко.

Іѡ Радѹл воевода, божїєю милостїєю господин.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Radul voievod și domn a toată Țara Ungrovlahiei, fiul marelui și preabunului, răposatului Mihnea voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele lui Bucșe și Gurgur² și Cârstea și cu fiii, câți Dumnezeu le va da, ca să le <fie> ocină la Iași³ a patra parte a lui Neagoe toată, ori cât se va alege și din câmp și din pădure și din apă și din uscat, deoarece a cumpărat Bucșe și Gurgur și Cârstea de la Pârvu, fiul Radei, sora lui Neagoe, pentru 4901 aspri gata. Și iar să le <fie> ocină, lui Bucșe și Gurgur și Cârstea și Pătru și Radul, ocină la Tomești⁴ a patra parte, iar partea lui Neagoe toată, ori cât se va alege, deoarece este cumpărată de la Pârvul, fiul Radei, sora lui Neagoe, pentru 2800 aspri gata. Și iar au cumpărat Bucșe și Gurgur și Cârstea și Pătru și Radul, ocină la Moronglavi, partea lui Pârvul toată, de peste tot hotarul, pentru 2800 aspri gata. Și iar au cumpărat Bucșe și Gurgur și Cârstea și Pătru și Radu, ocină la Moronglavi partea lui Dumitru și a lui Macsev și a lui Barbu, toată, ori cât se va alege partea lor, din Moronglav, deoarece... de peste tot hotarul. Și să se știe care din ei cât a dat pentru <acele mai sus zise ocine>, însă pentru ocina din Tomești și pentru ocina din Moronglav, însă Bucșe a plătit 2000 aspri, iar Gurgur 2000 aspri și Cârstea 2000 aspri și Pătru⁵ și Radul, amândoi au dat 2000⁶ <aspri... Și> iar să fie lui Dragomir fiul lui Gurgur ocină din partea tatălui său... din toată ocina sa deoarece a schimbat... tatăl <său> Gurgur... cu ocina lui Bucșe la Tomești, din partea lui Badea... și din apă, ori cât se va alege, și cu vad de moară, deoarece a cumpărat... de la Badea pentru 1200 aspri. Și iar a cumpărat Bucșe și

fiul lui Gurgur, Dragomir și Badea și Vintilă ocină la Moronglav, partea lui Dragomir... și partea lui Preda pentru 4200 aspri, însă să se știe care dintre ei... <cât a dat Bucșe> ...2100 aspri și Dragomir 1000 și Badea și Ventilă la Morunglavi 1100 aspri, deoarece au cumpărat aceaste mai sus zise ocine, mai de demult, încă în zilele răposatului bunicului domniei mele, lui Alexandru voievod; și am văzut domnia mea și cartea tatălui domniei mele Mihnea voievod. Și iar... să fie lui Mihaial ocină la Târsei⁷ din partea socrului său Lupul... peste tot hotarul, deoarece a dat Lupul, partea sa toată, pentru 1060 aspri. Și ir a cumpărat Oprea ocină la Moronglav și Tomești, partea Lojii fiul lui Pătru, partea lui toată, pentru 1200 aspri. Și au vândut de a lor bunăvoie și cu aldămășarii: Ion... Turtă, și din Moronglav, Dumitru și Ventilă.

Pentru aceea am dat domnia mea ca să le fie ocină și de ohabă <lor și> fiilor lor și nepoților lor și strănepoților lor, neclintit după porunca domniei mele.

Iată dar martori pune domnia mea: jupan Ventilă mare vornic și jupan Nica mare logofăt și Deadul mare vistier și Cârstea mare spătar și Panaiot mare stolnic și Bratul mare comis și Lupul mare paharnic și jupan Fota mare postelnic.

Am scris eu Stepan, în orașul București, luna martie 10 zile de la Adam ani 7121 <1613>.

Io Radul voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Arh. Naț. Dir. Mun. Buc. *Fond 157, Col. Doc. Ist., II/27.*

Original, pergament (42 x 30), rupt, restaurat, cerneală neagră, monogramă cu chinovar, pecete timbrată.

¹ Pasaje ilizibile sau rupte.

² Am optat pentru forma Gurgur, folosită în traducerea din 1813 a documentului (BAR, *Ms. rom.*, 5712, f. 21v–22 (cotă veche) citat după ed. DRH., B., XXV, doc. 417) în loc de Gurgurea, care ae pârea mai firească sau de cea Gugoru, redată după Arh. Naț., Doc. Muntenesci, CLX/1 (ed. în rezumat *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, vol. IV, București, 1981, doc. 884).

³ Sat dispărut, fost lângă Morunglavi, jud. Olt.

⁴ Sat dispărut, fost lângă Morunglavi, jud. Olt.

⁵ Un Pătru din Morunglavi este întărit în 1636 cu părți în Iași, Tomești și Morunglavi cumpărate în zilele lui Radu voievod la leat 7130 de la Iane logofăt și soția sa. Actul menționează „cărți de la Alexandru voievod și alți domni” DRH., B., XXV, doc. 417.

⁶ Cifra sutelor, zecilor și unităților ilizibile.

⁷ Sat dispărut, fost lângă Morunglavi, jud. Olt.

8. 1613 (7121) august 4, Pe apa Teleajenului mai jos de Șoplea. Radu Mihnea voievod întărește lui Matei paharnic <din Brâncoveni> părți în Racovița, în urma judecății cu Drăghici ban.

† Милостію вожію Їw Радѣл воевода и господинь вѣсою Земле Оуггровлахиское, синь великаго и прѣдобраго, покойнаго Михнев воевода. Дават господство ми сїа повѣление господства ми болерен господства ми

Матею пехарник, іакоже да им ест учинѹ ѹ Раковицѹ, али сѹт бил село три дюдю таже дел дед емѹ, шп дел да дрѣжит сам волерин господства ми их више рех, а шп сих двою дедю да дрѣжит три дел шп посвѣде, а Дрѣгич бан да дрѣжит шп сих двою дедю четвертаго дел и със мегаш ем и със покопение емѹ, Понеже имал волерен господства ми Матею пехарник прение пред господства ми със Дрѣгич бан. И сице преше Дрѣгич бан пред господства ми како да дрѣжит половин шп село иже више рех Раковица. Таже волерен господства ми, Матею пехарник, а шп се ест плакал за кривост. Таже въ том сѣм гледал господство ми и сѣд по правда и по закон Боію и със всем правител господства ми и дал сѣм Ъ волерен метюл нх како да гледаш и да избираш ко хокет наипи със нхном дѹше, тако да и ѹстроеш. Таже сію Ъ волерен сице сѹт нашел със нхном дѹше и сице сѹт дал и свидетелствовал пред господства ми, како да дрѣжит волерен господства ми Матею пехарник шп сию три дедю, дел, дедю шп дел въсѣдѣ сам, а шп сію двою дедю, три дел, а Дрѣгич банѹл и със мегашом и със покопение ем да дрѣжит четвертаг дел. Тог ради сѣм дал господство ми волерен господства ми Матею пехарник іако да ем ест учинѹ им више речено ѹ село Раковица въ хѹаб ем и синовим ем и вноком и прѣвнѹчитом им и ни шп кожеже непоколивимо поризмо поризмо господства ми.

Сеже и свидетели поставлѣем господства ми жѹпан Винтил дворник, жѹпан Ника вел логофет, жѹпан Дедю [велики вистьер]¹ и Кръстѣ спатар и [Панаят велики]¹ столник и Братѹл комис и Лѹпѹл пехарник и жѹпан Брѣнади велики постелник. И исправник жѹпан Ника велики логофет.

И пис аз, Дѹмитрѹ логофет ѹ вода Тележе и долним шп Шоплѣ, ѹ месеца аѹгѹст Ѣ дни и текѹщим лѣтом ,зрѣа.

Іѹ Радѹл воивода Божею милостією господинѹ.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Radul voievod și domn a toată Țara Unglovlahiei, fiul marelui și preabunului, răposatului Mihnea voievod. Dă Domnia mea această poruncă a domniei mele, boierului domniei mele Matei paharnic², ca să-i fie ocină la Racoviță³, însă a fost satul <pe> trei moși, astfel partea bunicului său, din <cele trei> părți, să țină singur boierul domniei mele ale lui mai sus zise, iar din acești doi moși să țină trei părți de peste tot, iar Drăghici ban⁴ să țină din acești doi moși a patra parte și cu megieșii săi și cu cumpărăturile sale, deoarece a avut boierul domniei mele, Matei paharnic pâra înaintea domniei mele cu Drăghici ban. Și așa pâra Drăghici ban înaintea domniei mele ca să țină jumătate din satul care este mai sus numit Racovița. La fel boierul domniei mele Matei paharnic, iar el s-a plâns de strâmbătate. Astfel pentru acea domnia mea am cercetat și am judecat după dreptate și după legea dumnezeiască și cu toți dregătorii domniei mele, și am dat 6 boieri învecinați lor ca să cerceteze și să

aleagă cum vor găsi cu sufletele lor, așa să întocmească. De aceea acești 6 boieri astfel au găsit cu sufletele lor, și așa au arătat și au mărturisit înaintea domniei mele, ca să țină boierul domniei mele Matei paharnic din acei trei moși, partea moșului <său> din toate părțile, de peste tot, singur, iar din acei doi moși, trei părți, iar Drăghici banul, cu megiașii și cu cumpărătura sa, să țină a patra parte. Pentru aceea am dat domnia mea boierului domniei mele Matei paharnic ca să-i fie ocina sa mai sus zisă în satul Racovița de ohabă lui și fiilor săi și nepoților și strănepoților lui și de nimeni neclintită după porunca domniei mele.

Iată și martori punem domnia mea: jupan Vintilă vornic, jupan Nica mare logofăt, jupan Dediu <mare vistier>⁴ și Cârstea spătar și <Panaiot mare>⁴ stolnic și Bratul comis și Lupul paharnic și jupan Bărnad mare postelnic. Și ispravnic, jupan Nica mare logofăt.

Și am scris eu, Dumitru logofăt pe apa Teleajen mai jos de Șopla, în luna august 4 zile și de la curgerea anilor 7121 <1613>

Io Radul voievod, cu mila lui Dumnezeu, domn.

Arh. Naț. Dir. Mun. Buc. Fond 157, Doc. Ist., XIV/94.

Original hârtie (21,5 x 31,5 cm), cerneală neagră, monograma și inițiala cu chinovar, pecete timbrată.

¹ Pasaje ilizibile.

² Matei postelnicul din Brâncoveni, viitorul domn Matei Basarab.

³ Deoarece satul Racovița nu figurează între proprietățile lui Matei Basarab (v. Iolanda Micu, Radu Lungu, *Domeniul lui Matei Basarab*, în RdI, XXXV, (1982), nr. 12, p. 1313–1329; idem, *Date noi privind domeniul lui Matei Basarab din Țara Românească*, în RdI, XXXVI, (1983), nr. 10, p. 1028–1033) identificarea lui Matei postelnic cu Matei Basarab ar putea fi pusă sub semn de întrebare. Dacă se ține cont însă că satul Racovița era întărit la 1543 lui Detco mare armaș, străbunicul lui Matei (DRH, B, IV, doc. 144), că o parte a satului era individualizată la 1574 prin adăugarea determinativului al „jupaniței Calea” soția lui Detco mare armaș, (v. partea I-a, doc. 3) că Matei postelnic stăpânea un moș în același sat de la „bunicul său”, la care se adaugă informația furnizată de un document din 1693 (7201) ianuarie 14 prin care Constantin Brâncoveanu dă lui Badea logofăt din Brâncoveni toată moșia din Racovița, din apa Oltețului peste tot hotarul, din jos de Mărgăritești, până în drumul Loloștilor, către moșia Popânzăleștilor, până în capul curăturii lui Ralit și până în Valea Brptaiului, peste brazdă, în Piscul Roșu, în Scheaua și de la Lac, în coada Vâlciei Grecilor, alături cu Curăturile lui Cazan, din scorbură în jos până la adăpători, actul mai precizează că satul a fost al voievodului de la părinți. (Arh. Naț. Ist. Centrală, Ms. rom. 704, f. 4–4v document comunicat de dl. Constantin Bălan). Se constată deci că satul se menține pe o perioadă de 150 de ani în stăpânirea descendenților din Craiovești, fapt care permite identificarea lui Matei postelnic cu Matei postelnic din Brâncoveni.

⁴ Din Popânzălești (vezi supra, doc. 5).

9. 1629 (7137) mai 20, <Târgoviște>. Neagoe județul și cei 12 pârgari din Târgoviște confirmă lui Proca neguțătorul stăpânirea asupra trei locuri de prăvălie cumpărate în oraș.

† Въ име Ѡтъца и Сина и Свѣтаго Дѹха Троицѣ Единосѣшна
нераздѣлина. Ѧмин. Със помощіе Божє¹.

Scris-am eu Neagoe județul cu 12 pârgari de-a Târgoviște, această a noastră carte jupânului Procăi neguțetorul ca să-i fie lui 3 loc<u>re de prăvălii în oraș în Târgoviște, și sântu aceale prăvălii alătura pre lângă casele popei lu Iane, dăn sus cu locul, cât să va alege dă peste <to>t locul câtu vor avea voru <a>vea și celelalte prăvălii și pre unde vor urdina alalte prăvălii dă acoloa ce sânt alătura, pre acoloa să aibu ordinătoarea și aceste 3 prăvălii ce-s mai sus zise, și dă care urdinătoarea și dă omu, pentru că le-au cumpăratu jupânul Proca² de la Mihai fecio<r>ul Dimei și dă la soacră-sa Mihnea, dreptu dreptă optă zeci dă galbeni gata. Și să știe: 2 prăvălii cum au fost cumpărate dă Mihai și n-au fost dă la socru-său chir Fote Gură și le-au vândut de a lui bună voie cu întrebarea tuturor rudeniei lui și cu știrea tottoru vecinilor de in sus și de în jos: și o prăvălie o au cumpărat dă la Mihnea, so<a>cra lui Mihaiu, și o au vândut și ia, iar dă a ei bună voie cu întrebarea tuturor rudeniei lui și cu știrea featei Neculei, pre nume R<u>czandra și cu tot<o>roru rudeniilor ei și ale vecinilor și dă-n sus și dă-n jos. Și cându au vândut ei acele 3 prăvălii nu s-au aflat nimenea de în oamenii lor nece dă in vecini să le dea bani la nevoia lor, numai ce s-au aflat jupânul Proca neguțetorul dă le-au dat acești bani gata, cum sântu mai sus scriși. Și au vândut Mihai și so<a>cro-sa Mihnea dă a lor bună voie făr dă nici o silă, așjderea și jupânul Proca au cumpărat dă a lui bună voie cu știrea tuturor rudelor lu<i> Mihai și ale Mihnei și cu știrea tottor vecinilor de in susu și de in jos, înprejururul acelor locuri dă prăvălie. Și au cumpărat jupânul Proca neguțetorul, numai locul, n-au fost nici o prăvălie făcut<ă> pre acele locuri. Și au cumpărat dă-naintea noastră și dă-naintea a mulți oameni buni, tineri și bătrâni și preoți or<ă>șani. Și au dat jupânul Proca ai lui bani drepti gata, 80 dă galbeni ca să-i fie lui acel<e> locure ocină și moșie ohabnică, lui și feciorilor lui câți i va <v>rea Domnul Dumnezeu dărui și nepoților și strănepoților și de nimenea neschimbat în veci.

Drept aceia și blestem încă am pus, cum am văzut scris și în zăpăsul lui Mihaiu și al soacră-sa Mihnei, care om dă-în oamenii lor, ori ce rudenie ar fi, sau dă-n vecini sau streini să va scula să zică să întoarcă banii jupânului Procăi, sau să mai fac<ă> alte valuri peste acastă tocmeală a noastră, acel om să fie trăclet și afurisit dă vlădica Hristos și să fie blăstemat dă 318 sveati otți ije vă Nekei și să fie cu Iuda și cu Aria dă<n>preun<ă> întru un loc vă veac.

Drept aciaia și marturii încă am pus, pre nume: Fota star i Dragul Scaun, i Mirea sin Rădicev, i Radul sin Paraschivei, i Rădici sin Ivan să bratiem si na imea Costandin i Mina, i pop<a> Iane gospodski i pop<a> Tatul i pop<a> Vasilie, i pop<a> Atanasie clislar, i pop<a> Ivan ot sveata Petca, i Mihai star, i Fota teslar i Lazăr sin Nedealei i Vlaicul sin Ananiei i Drăghici și mulți oameni buni ce nu i-am mai scris în cartea aceasta.

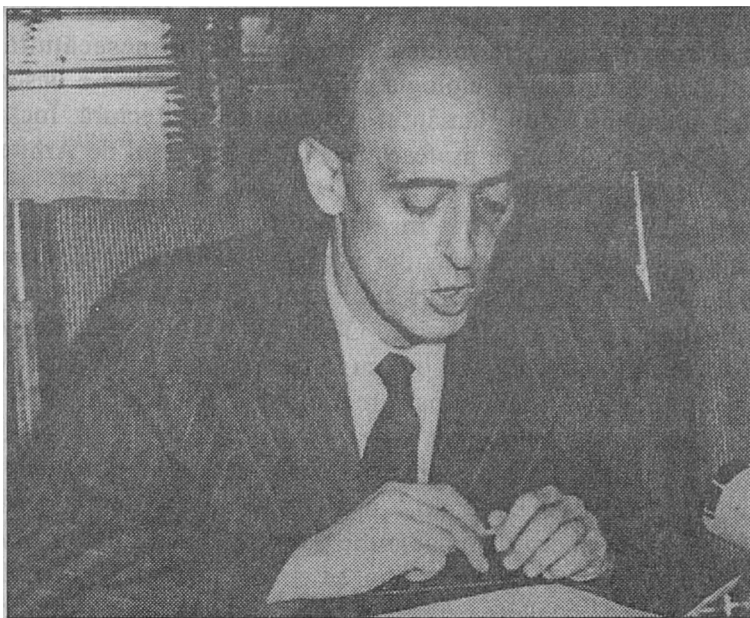
I az star Efrem logofăt ot Târgoviște piah meseța maiu 20 dni, vă leat 7137 <1629>.

Muzeul Bucovinei, Suceava, Colecția de documente nr. 2122.

Original, pergament, cerneală rădăcinie, sigiliu ceară, aplicat căzut (în dreapta părții de jos a documentului se păstrează datorită plierii și presării, urmele grase ale impresiunii negative a sigiliului, pe care se poate recunoaște imaginea Maicii Domnului ornată, probabil identică cu cea din documentul din 1639 cu legenda slavonă: † S-a făcut această pecete în zilele binecredinciosului Ioan Neagoe voievod. (DIR, *Intruducere*, vol. II, p. 492–3 și fig. 46, p. 553.).

¹ În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, Treime într-o ființă nedespărțită, amin. Cu ajutorul lui Dumnezeu.

² În epocă sunt cunoscute mai multe persoane cu numele de Proca, în cazul de față se pare că este vorba de Proca neguțătorul, care figurează în documente, ca martor în mod special, începând cu 1611 (DIR, B, XVII/II, p. 20–21.) cu diferite apelative: Proca neguțător din Târgoviște (1616 septembrie 1 – *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, București, 1974, vol. II, doc. 748), Proca a lui Paru (1620) (DIR, B, XVII/III, p. 603–605), Procoi Paruni (1623) (DIR, B, XVII/IV, p. 329), fratele lui Nica neguțătorul (1636) (*Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, București, 1981, vol. IV, doc. 786). Ultimul document care-l menționează datează din 1640 martie 10 (*Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, București, 1985, vol. V, doc. 47). Informații prețioase despre originea lui Proca le furnizează inscripția de donator, plasată pe fila 80v. a unui Liturghier grec copiat în 1631 în Țara Românească, păstrat în colecțiile Muzeului Național de Artă (ms. 19), care spune: „S-a dăruit această carte a celor trei Liturghii, Arhiepiscopiei din Pogoniana de către prea nobilul arhonte Procos Paros din satul Valovista” (L. Tugearu, *Miniatura și ornamentul manuscriselor din colecția de artă medievală românească*, vol. I. *Manuscrise bizantine și grecești medievale târzii*, București, 1996, p. 80; 136 cf. V. Brătulescu, *Miniatura și manuscrise din Muzeul de Artă Religioasă*, București, 1939, p. 55).

† GHEORGHE SEBESTYÉN
(1920—1993)

Gheorghe Sebestyén, fecund cercetător în domeniile istoriei arhitecturii, arhitect și specialist recunoscut în urbanism contemporan, a avut o viață zbuciumată. Nici nu-și încheiase încă studiile superioare de arhitectură, începute la Paris și continuate apoi la București și Budapesta, când a fost arestat la vârsta de 23 de ani, în 1943, pentru activitatea antifascistă. În 1944, din închisoare a fost deportat, în lagărele de exterminare naziste din Germania. Scăpând din acest infern, Gheorghe Sebestyén, din fire optimist și încrezător în valorile umane, s-a reîntors în România și s-a încadrat în mișcarea de tineret. Soarta a fost însă vitregă cu el. În 1949, a fost din nou arestat, de data aceasta de Securitate, și ținut în închisoare până în 1951, fără să fie judecat, în condiții din cele mai inumane.

După ce a ieșit din închisoare, în ciuda înaltei sale pregătiri, a lucrat timp de aproape zece ani ca simplu proiectant în diferite institute de proiectare din București.

Profesionalismul, competența, talentul și îndeosebi tenacitatea i-au creat o platformă și o reputație care nu mai puteau fi nesocotite. Revenirea în rândurile specialiștilor i-a fost deschisă de studiile de arhitectură contemporană și de cele

referitoare la istoria arhitecturii antice și medievale. În ambele domenii Gheorghe Sebestyén s-a dovedit deschizător de noi orizonturi.

În domeniul arhitecturii, el a promovat ideea strânsei legături dintre societate și construcții, prin munca și imaginația lui nesecătuită, el a fost promotorul noii discipline: sociologia arhitecturii. Aceasta i-a deschis drumul spre cariera didactică în învățământul superior de arhitectură. Încă din 1959, Gheorghe Sebestyén devenise profesor asociat la Institutul de Arhitectură „Ion Mincu” din București, unde urma să predea cursul plictisitor despre economia construcțiilor. El a transformat însă acest curs într-unul despre eficiența economică a proiectării, a construcțiilor în mediul urban, abordând problematica urbanismului pe planul legăturii dintre arhitectură și societate.

Pe tărâmul cercetării istorice, Gheorghe Sebestyén, după o muncă migăloasă efectuată pe teren, împreună cu fratele său mai mic Victor Sebestyén, a elaborat și a publicat o impunătoare monografie, apărută în 1963 la Editura Academiei Române sub titlul *Arhitectura Renașterii în Transilvania*. În ultimii ani ai vieții sale, Gheorghe Sebestyén și-a concentrat activitatea asupra cetăților transilvane din perioada feudală. El a publicat pe această temă izvoare inedite, studii și, în sfârșit, o valoroasă monografie despre *Cetatea Făgărașului*. Cu mare migală și cu o competență de netăgăduit el strânge materiale (inventare, schițe, descrieri etc.) despre celelalte cetăți din secolele XVI–XVIII din Transilvania.

Printre acestea, se află și cetatea de la Gherla. Cronologia întocmită de el, pe baza surselor publicate și inedite, reprezintă – după noi – un valoros instrument de lucru pentru monografia cetății. De fapt, este vorba de fișele lui păstrate în manuscris pe care acum le punem la îndemâna cercetătorilor.

Lajos Demény

† MIHAI CARATAȘU (1926–1997)

La 27 august 1997, s-a stins din viață la București apreciatul neoeleenist Mihai Caratașu.

Născut în Grecia la Sanmarina la 15 august 1926, fiind de origine aromân, regretatul dispărut a urmat cursurile liceului teoretic român din Grebena și apoi la Salonic, studiile universitare efectuându-le în țară. A absolvit, în 1949, Facultatea de Drept și Academia de Științe Economice din București, secția consulară. Din 1965, Mihai Caratașu a funcționat ca paleograf de limbă greacă la secția de manuscrise și cărți rare a Bibliotecii Academiei Române, apoi din 1968 ca paleograf principal; între 1975 și până la pensionare (1 noiembrie 1986) a deservit aceeași instituție în calitate de bibliotecar principal. Între 1993–1997, a fost angajat ca specialist în probleme de manuscrise în limba greacă la Muzeul de Artă Națională al României. A fost membru fondator al Asociației de Studii Neoelene din București (1996).

În decursul vieții, Mihai Caratașu a fost recunoscut ca un bun specialist în paleografia greacă și bibliologie și totodată în istoria culturii fanariote, fiind autorul unei prețioase culegeri de izvoare (*Documentele Văcăreștilor*, București, 1975, 352 p. + il), precum și a numeroase studii și articole de profil publicate în reviste de specialitate. Dintre studiile sale mai însemnate reținem: *Catalogul bibliotecii unui mare negustor din veacul al XVIII-lea: Grigore Anton Avramie* în SCB, XII (1972), p. 189–207; *Știri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei din București în secolul al XVIII-lea* în SCB, XIII (1974), p. 133–150; *Néophyte le Crétois; fondateur de la bibliothèque métropolitaine de Bucarest* în vol. de comunicări al celui de-al III-lea Congres de Studii Cretane, Athena, 1975, p. 73–78 ș.a. A elaborat, de asemenea, volumul al III-lea din *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei*, lucrare rămasă din nefericire, neterminată și și-a dat contribuția la volumul din *Miniatura și ornamentul manuscriselor din colecția de artă medievală românească* de la Muzeul de Artă Națională al României, editat de Liana Tugiaru, București, 1996.

Am avut privilegiul de a mă număra printre colaboratorii lui Mihai Caratașu, realizând împreună mai multe studii din care țin să amintesc: *Din corespondența lui Constantin vodă Brâncoveanu cu cărturarii greci Ioan și Ralachi Cariofil* în BOR, anul XCIII (1975), nr. 9–10, p. 1139–1154 și *Correspondance diplomatique d'Alexandre Mavrocordato l'Exaportite, 1676–1703* în RESEE, tome XX (1982), nr. 1, p. 93–128; nr. 3, p. 327–348;

„Studii și materiale de istorie medie”, XVI, p. 255–256, 1998

tome XXII (1984), nr. 4, p. 327–358, ca și ediția din Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. VI, tomul II, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor...* (la care au contribuit și soții Alvina și Emil Lazea), București, Editura Academiei, 1996, 270 p. + il.

În amintirea posterității, Mihai Caratașu va rămâne ca un erudit bibliolog și istoric al vechii culturi românești, om de mare modestie și deosebită finețe sufletească ca și un prieten de nădejde. La despărțire nu pot decât să rostesc cu tri tețe creștinescul: *Dumnezeu să-l odihnească!*

Paul Cernovodeanu

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare
AB	= Arhivele Basarabiei
AG	= Arhiva Genealogică
AGR	= Arhiva Genealogică Română
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN	= Acta Musei Napocensis
AnB	= Analele Brăilei
AnD	= Analele Dobrogei
AnM	= Analele Moldovei
AO	= Arhivele Olteniei
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumain. Bulletin de la Section Historique
ASUI	= Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași
AUBI	= Analele Universității București. Seria Istorie
AUI	= Analele Universității Iași. Seria Istorică
BAIESEE	= Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI	= BCIR
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BF	= Byzantinische Forschungen
BG	= Boabe de Grâu
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română „Al. Philippide”
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Română Veche
BS	= Byzantinoslovica
Bst	= Balkan Studies (Thesaloniki)
BSH. BSHAR	= ARBSH
BSGR	= Buletinul Societății Geografice Române
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române

BZ	= Byzantinische Zeitschrift
CC	= Codrul Cosminului
CI	= Cercetări Istorice
CL	= Cercetări Literare
Cv. L	= Convorbiri Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică
CT	= Columna lui Traian
DIR	= Documente privind Istoria României (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania)
DR	= Dacoromania
DRH	= Documenta Romaniae Historica (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania; seria D: Relații între țările române)
EB	= Etudes Balcaniques, Paris
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii
GG	= Geopolitica și Geoistoria
Hurmuzaki (și colab.)	= Hurmuzaki, Eudoxiu de, (și colaboratorii), <i>Documente privind istoria românilor</i>
IN	= „Ion Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal din Iași
LAR	= Literatura și Arta Română
LL	= Limbă și Literatură
LR	= Limba Română
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MC	= „Miron Costin”. Revistă de mărturii istorice
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MI	= Magazin Istoric
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
NEH	= Nouvelles Études d'Histoire
RA	= Revista Arhivelor
RC	= Revista Catolică
RDP	= Revista de Drept Public
REB	= Revue des Études Byzantines
REG	= Revue des Études Grecques
REI	= Revue des Études Islamiques
RER	= Revue des Études Roumaines
RES	= Revue des Études Slaves
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RFR	= Revista Fundațiilor Regale
RH	= Revue Historique
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen
RdI	= Revista de Istorie
RI	= Revista Istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie
RIB	= Revista de Istorie Bisericească

RIR	= Revista Istorică Română
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară
RM	= Revista Muzeelor
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire
RSL	= Romanoslavica
RT	= Revista Teologică
SAI	= Studii și Articole de Istorie
SAO	= Studia et Acta Orientalia
SB	= Studia Balcanica
SC	= Studii Clasice
SCB	= Studii și Cercetări de Bibliologie
SCI	= Studii și Cercetări Istorice
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice. Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie
SOF	= Süd Ost Forschungen, München
ST	= Studii Teologice
Studii	= Studii. Revistă de Istorie
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia
ȚB	= Țara Bârsei
TC	= „Theodor Codrescu” (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
UKB	= Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen
VR	= Viața Românească

Autorii sunt rugați să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare, semnalând titlurile necuprinse în această listă.

LUCRĂRI APĂRUTE RECENT ÎN EDITURA ACADEMIEI

- EUGEN COMȘA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României**, 1995, 224 p., 5 500 lei.
- COSTIN FENEȘAN, **Cnezi și oșercnezi în Banatul imperial, 1711—1778**, 1996, 256 p., 5 000 lei.
- Dr. FLORIN SALVAN, **Viața satelor din Țara Bârsei în evul mediu (secolele XIII—XVIII)**, 1996, 212 p., 9 000 lei.
- INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”, **Documenta Romaniae Historica**, B. Țara Românească, vol. VIII, 1576—1580, 1996, 632 p., 18 000 lei.
- INSTITUTUL DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”, **Documenta Romaniae Historica**, A. Moldova, vol. XXIII, 1635—1636, 1996, 908 p., 30 000 lei.
- INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”, **Documente privind Unirea Principatelor**, vol. IV. Rapoartele consulatului Austriei din București (1856—1859) (sub red. acad. Dan Berindei), 1997, 674 p., 28 000 lei.
- INSTITUTUL DE ISTORIE CLUJ-NAPOCA, **Bibliografia istorică a României**, vol. VIII, 1989—1994, coordonator Gh. Hristodol, 1997, 604 p., 30 000 lei.
- ELIZA CAMPUS, **Mica Înțelegere**, ed. a 2-a, 1997, 304 p., 15 000 lei.
- INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”, **Călători străini despre Țările Române**, vol. IX (red. resp. Maria Holban), 1997, 800 p., 28 000 lei.
- G. ȘTREMPEL, **Viața și activitatea lui Antim Ivireanul**, 1997, 228 p., 16 000 lei.

ISSN 12224766

Lei 35 000